Volum coordonat de ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI

DEMOCRAȚIA SUB ASEDIU

România în context regional

CORINT
ISTORIE
AUTORI ROMÂNI

Colecție coordonată de
DORU DUMITRESCU

Volum coordonat de ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI

DEMOCRAȚIA SUB ASEDIU

România în context regional

Cuvânt-înainte de
ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI

CORINT BOOKS
2019

Redactare: Dan Criste
Tehnoredactare computerizată: Stelian Bigan
Design copertă: Dan Mihalache
Ilustrație copertă: Jandarmeria folosind un tun cu apă împotriva manifestanților adunați în fața Guvernului României la 10 august 2018. © ADRIAN CATU/AFP/ Getty Images.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin
GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN: 978-606-793-483-0

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Democrația sub asediu : România în context regional / vol. coord. de Armand Goșu, Alexandru Gussi. - București : Corint Books, 2019
Conține bibliografie
ISBN 978-606-793-483-0

I. Goșu, Armand (coord.)
II. Gussi, Alexandru (coord.)

Cuvânt-înainte

Actualitatea românească, europeană și, mai larg, internațională ne apare din ce în ce mai greu de decriptat, cu atât mai dificilă devenind astfel construcția oricăror scenarii de viitor. Mulți dintre noi suntem suprainformați, dar asta nu face decât să crească sentimentul că înțelegem din ce în ce mai puțin ceea ce se întâmplă, în consecință, și ce ni se întâmplă.

Acest sentiment este parcă și mai acut resimțit în România de azi, unele dintre explicațiile acestei situații fiind analizate în această carte. Aici vrem numai să subliniem faptul că, prin fiecare capitol, încercăm să ajutăm publicul să facă un pas înainte spre înțelegerea etapei în care se află regimul politic din România și din câteva țări, fără de care actualul context politic și geopolitic nu poate fi clarificat: Federația Rusă, Turcia, Ungaria și, în general, Europa Centrală.

Ce au în comun toate aceste cazuri, din păcate, inclusiv cel românesc? Ele desenează un context regional în care, la aproape 30 de ani de la căderea regimurilor comuniste, asistăm la o așa-numită „de-democratizare", la un recul al instituțiilor democratice și la utilizarea legitimității democratice în scopul consolidării unor regimuri din ce în ce mai puțin pluraliste.

Nu este vorba aici despre o încercare de a exagera similitudinile acestor regimuri, nici măcar de a le compara propriu-zis. Din studiile de caz și înțelegerea specificității fiecăruia rezultă un tablou care ilustrează o tendință comună, o tendință legată de existența unei crize a modelului democratic. Perioada de după marea criză economică globală din 2008–2010 a fost una care a pus la încercare nu numai sistemele politice din democrațiile occidentale, ci și capacitatea acestora de a se impune în mod inevitabil ca model, așa cum suna varianta simplificată a cunoscutei analize a politologului Francisc Fukuyama.

Totuși, în toate cazurile studiate aici, dimensiunea legitimității politice obținute și păstrate prin alegeri rămâne o condiție a stabilității regimurilor respective. Lăsând la o parte acest aspect, natura acestor regimuri este foarte diferită, însă din nou le apropie o tendință: măsura în care vechile linii roșii, specifice fiecărui context, încep să fie ignorate. Această evoluție a culturilor politice e de fapt o involuție în numele unei forme de pragmatism ce se vrea ademocratic, dar sfârșește prin a deveni antidemocratic.

Țările ex-comuniste care sunt membre ale Uniunii Europene par să se simtă cu atât mai libere să ignore deficitul democratic care le caracterizează, cu cât se integrează mai mult din punct de vedere economic și ajung la o dezvoltare similară cu cea a unor state intrate cu mulți ani înainte în Comunitatea Europeană.

Iluzia că necesitatea continuării democratizării s-a terminat odată cu aderarea acestor țări la UE a fost rezultatul confuziei dintre aderare și integrarea efectivă, mai ales cea de la nivelul culturii democratice. Faptul că noțiunea de state „ex-socialiste" sau „ex-comuniste" este întrebuințată din nou ne arată că cicatricea Cortinei de Fier nu ține doar de trecut, ci explică în continuare fragilitatea democrațiilor din regiune.

Înțelegerea contextului regional este utilă nu numai pentru a vedea cum influențează acesta comportamentul elitelor politice din țările respective, ci și pentru a relativiza măsura în care factorul geopolitic influențează în mod direct aceste regimuri. Evitarea explicațiilor simpliste ne va ajuta să înțelegem că modelul democratic nu este pur și simplu înlocuit cu cel autocratic sau că atitudinea din ce în ce mai agresivă a Federației Ruse față de Occident nu poate fi principalul factor explicativ al procesului de-democratizării din regiune. E nevoie de înțelegerea fiecărui regim politic în parte atât pentru a clarifica diagnosticul existenței procesului menționat, care include și state din Uniunea Europeană (ceea ce pare banal acum, dar ar fi părut improbabil acum zece ani), cât și pentru a identifica diverșii factori explicativi de la nivelul fiecărui sistem politic în parte.

Cum a ajuns ca inacceptabilul să devină acceptabil atât la nivelul elitelor politice din aceste state, cât și la cel al marii majorități a populației? Trebuie ca instituțiile Uniunii Europene să intervină în funcționarea sistemelor politice ale statelor membre? Este vorba

despre o criză pasageră, despre un fenomen temporar sau despre un pericol iminent de prăbușire a mai multor regimuri constituționale din regiune? Care e locul României în acest context? Are țara noastră resursele instituționale și culturale care să o ajute să treacă singură peste acest moment nedemocratic?

Cel mai adesea, în dezbaterea publică se afirmă că derapajele antioccidentale își au originea în deficitul cronic de democrație din România, rezultat al dificultăților modernizării – proces înfăptuit târziu și în mod superficial – dar și în influențele unor actori străini importanți, ce devin modele pentru liderii de la București. Președinții Recep Tayyip Erdoğan, Vladimir Putin și premierul Viktor Orbán sunt adesea invocați în dezbaterile publice. Acesta este și motivul pentru care mai multe studii cuprinse în acest volum se concentrează asupra lor, încercând să surprindă specificul regimului respectiv din perspectiva temei noastre, democrația asediată.

Volumul pe care-l aveți în față, rodul unui proiect inițiat de Editura Corint, a pornit de la câteva articole de pe portalul *contributors.ro* reunite sub titlul generic „Declinul democrației", care surprindeau evoluțiile regimurilor din Turcia, Ungaria și Rusia. Chiar dacă textele pe care le vedeți acum strânse între copertele acestei cărți au forme academice, autorii au dorit ca studiile să rămână accesibile unui public cât mai larg, tocmai pentru a contribui la dezbaterea intelectuală din România pe subiectul regimurilor iliberale, autoritare.

Contribuțiile din această carte nu au o pretenție de exhaustivitate, nici nu propun o paradigmă unică, ci oferă o serie de informații, elemente explicative și ipoteze care pot clarifica tabloul general al procesului de-democratizării din regiune. Lucrarea de față își propune să răspundă, chiar dacă inevitabil în mod parțial, unei acute nevoi de a înțelege starea de fapt din România și din regiune, fiind în același timp o contribuție la dezbaterea publică pe aceste teme atât de actuale.

Armand Goșu, Alexandru Gussi
Berlin, București
octombrie 2018

NORVEGIA
DANEMARCA
IRLANDA
MAREA BRITANIE
OLANDA
BELGIA
GERMANIA
FRANȚA
ELVEȚIA
PORTUGALIA
SPANIA
Legenda:
Democrații europene amenințate de autoritarism, populism și naționalism.

FINLANDA
SUEDIA
ESTONIA
RUSIA
LETONIA
LITUANIA
BELARUS
POLONIA
UCRAINA
REPUBLICA CEHĂ
SLOVACIA
REPUBLICA MOLDOVA
AUSTRIA
UNGARIA
ROMÂNIA
SLOVENIA
CROAȚIA
BOSNIA ȘI HERȚEGOVINA
SERBIA
BULGARIA
MUNTENEGRU
ITALIA
MACEDONIA
TURCIA
ALBANIA
GRECIA
CIPRU

ROMÂNIA POSTADERARE: FRAGILITATEA REGIMULUI POLITIC ȘI UITAREA DEMOCRATIZĂRII

ALEXANDRU GUSSI

Pe cât pare de ușor să te concentrezi pe studierea unei singure dimensiuni a sistemului politic românesc, pe atât de periculos e să încerci să-l definești în ansamblul său. Adevărul este că viața politică românească e redutabilă în a-și ascunde mecanismele de funcționare, în a atrage privitorul neexperimentat în capcane conceptuale, în false comparații etc. Dar pe cât de grea e înțelegerea acestor mecanisme, pe atât de clară e consecința pe care obscuritatea o are asupra realității politice și sociale.

Un regim care se pretinde democratic nu poate fi obscur decât cu riscul ca această pretenție să fie ușor pusă sub semnul întrebării, ceea ce duce la delegitimarea instituțiilor statului, indiferent de raportul lor cu politicul. Consecințele obscurității se văd cu ochiul liber: lipsa de autoritate a conducătorilor politici, inapetența și incapacitatea lor de a mai guverna efectiv, de a mobiliza, de a fi crezuți și chiar de a fi ascultați. Această cronică lipsă de autoritate se transferă încet, dar sigur asupra agenților statului și asupra capacității instituționale de a face să fie respectate regulile de conviețuire și legile.

România este încă departe de a fi neguvernabilă, dar sentimentul că nu e guvernată, neîncrederea generalizată în clasa politică, o neîncredere adâncită de probele de corupție endemică, furnizate chiar de instituțiile statului, creează un raport periculos între stat

și societate. Definind acest raport, putem înțelege indirect regimul politic, în ciuda eforturilor acestuia de a scăpa oricărei clasificări.

Constituția adoptată în 1991 prelua modelul semiprezidențial, ceea ce explică parțial faptul că, în același cadru instituțional, sunt posibile și funcționează, alternând, mai multe tipuri de raporturi între executiv și legislativ, între președinte și partide sau între președinte și premier.[1] În plus, dintr-o nevoie de înțelegere a complexității sistemului politic dezvoltat în interiorul acestui cadru constituțional, nevoie ce duce la o simplificare exagerată, au devenit curente formulările care dau regimului numele șefului statului ales direct – „regimul Iliescu", „regimul Constantinescu", „regimul Băsescu" – eventual pe cel al prim-ministrului, vorbindu-se de „regimul Năstase". Aceste nume ne indică în mod corect personalizarea vieții politice, cu atât mai mult cu cât identitățile doctrinare au rămas totdeauna abstracte pentru electorat. Dar, pe fond, aceste etichete făceau și mai dificilă înțelegerea sistemului politic și a mecanismelor de decizie, acestea fiind prezentate ca simplul rezultat al deciziei personale a unui lider sau altuia.

Este adevărat că una dintre moștenirile culturii instituționale a regimului comunist este producerea la nivel local și central a unor mici „Ceaușești". Postcomunismul redefinește această tendință fără să o anuleze, o corectează datorită alegerilor libere. Rezultatul este însă un compromis între nevoia de liberalizare și cea de autoritate, ambele venind deopotrivă din interiorul statului și din societate. Trebuie deci să-i analizăm pe principalii lideri din postcomunism ca fiind produse reprezentative pentru regimul politic aflat într-o „tranziție fără sfârșit"[2].

---

[1] Pentru această caracteristică a regimului constituțional semiprezidențial, vezi, spre exemplu, Georges Burdeau, Francis Hamon, Michel Tropper, *Droit constitutionnel*, LGDJ, Paris, 1997; Pierre Pactet, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, PUF, Paris, 1998; Bernard Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, Armand Colin, Paris, 2000.

[2] Formula capătă consistență în volumul de dialoguri semnat de Vladimir Tismăneanu și Mircea Mihăieș, *O tranziție mai lungă decât veacul. România după Ceaușescu*, Editura Curtea Veche, București, 2011.

Din perspectiva actualității imediate, trebuie să observăm că, după ce electoratul părea sătul de modelul liderului puternic încarnat timp de zece ani de președintele Băsescu, alegerea în 2014 a unui președinte cu un stil și o asumare a funcției foarte diferite nu a schimbat esența regimului politic.[1]

E adevărat că nimeni nu a vorbit serios despre „regimul Iohannis", dar cum natura are oroare de vid, și natura instituțiilor noastre are oroare de absența unui reper. Astfel, președintele PSD, Liviu Dragnea, a ridicat de jos, nu știm pentru cât timp, bastonul de mareșal abandonat de titularul ales direct. Istoria politică va consemna caracteristicile „regimului Dragnea". Dar, pe fond, acesta, ca și restul liderilor despre care am vorbit sunt în primul rând produsele regimului politic și numai în subsidiar artizanii regimului de putere pe care temporar îl încarnează.

Liderul ales devine de fiecare dată un factor de legitimare, o fațadă după care instituții și partide se ascund sau în raport cu care își dau o identitate și o capacitate de mobilizare. Iar faptul că, în absența acestor lideri aparent atotputernici, viața politică devine indescifrabilă e una dintre dovezile existenței unui deficit democratic cronic.

Altfel, regimul politic românesc circulă fără carte de identitate. Este însă și aceasta o trăsătură semnificativă. Abia ai apucat să-l caracterizezi, că îți și dă semne că nu intră în definiția fixată teoretic. Abia ai proclamat sfârșitul tranziției, că a și început una nouă. Abia ai răsuflat ușurat după stingerea unei crize, că izbucnește alta mai mare. Toate elementele țesăturii instituționale sunt adaptabile, dar fragile, netransparente, deci imprevizibile. Structura regimului politic însăși e fragilă, fiind bazată pe o legitimitate democratică discutabilă. Dar nu se prăbușește.

Și totuși dacă se prăbușește? E posibilă bascularea într-un regim antidemocratic? Cât de vulnerabilă e România la valul de-democratizării din regiune?

---

[1] Rămân deci actuale analiza concisă a semiprezidențialismului românesc și variantele de reformare din Raportul Comisiei prezidențiale de analiză a regimului politic și constituțional românesc, Editura C.H. Beck, București, 2009.

Un lucru este sigur: am ieșit din iluzia confortului, din mirajul că apartenența la Uniunea Europeană ne oferă automat garanția faptului că regimul politic este sau devine spontan un regim democratic, stabil, previzibil. Iluzia era periculoasă pentru că devenise un cec în alb pentru o clasă politică care, după 1 ianuarie 2007, s-a simțit liberă să-și permită aproape toate extravagațele (anti)instituționale și (ne)constituționale.

Dar pierderea acestei iluzii este și ea periculoasă pentru că lasă să se întrevadă posibilitatea unei alternative. „Tranzitologia" ne arată că adevăratul sfârșit al tranziției democratice are loc atunci când nu mai există nicio forță politică semnificativă care să propună o alternativă la regimul democratic. Pierderea iluziei amintite mai sus poate alimenta tentația alternativei la democrația liberală chiar în rândul celor care dețin puterea. Dacă democrația nu mai e inevitabilă, dacă regulile regimului pot fi rescrise, de ce să nu fie rescrise pentru a păstra puterea?

Trezirea este totuși benefică pentru că pune în evidență și această tentație care, în România, de fapt, nu a dispărut niciodată. Ideal ar fi ca ea să ducă la definirea formală și informală a acelor limite comportamentale în interiorul cărora ar trebui să se desfășoare lupta pentru câștigarea sau păstrarea puterii politice, cu alte cuvinte, să se ajungă la o cultură democratică împărtășită de marea majoritate a celor care exercită funcții politice și administrative.

Aparent însă, aceasta era deja o condiție ce trebuia să fie îndeplinită încă din momentul anunțării începerii negocierilor pentru intrarea în UE, adică din decembrie 1999. Sau, dacă decizia de atunci a fost începutul unui proces a cărui durată nu era clară, măcar în momentul aderării la UE. La începutul lui 2007, regimul politic românesc primea implicit o notă de trecere la materia „democrație", știind că, la nivelul statului de drept, mai aveam de așteptat chiar conform tratatului de aderare, prin punerea în funcțiune a până atunci ineditului MCV (pentru noi și Bulgaria). Era România la nivelul acestei note de trecere? Oricum, reușea să pară că era, ceea ce nu mai este cazul azi.

Efortul de autoconstrângere făcut de elita noastră politică s-a combinat cu o atitudine înțelegătoare a liderilor europeni. Urma ca, după istoricul moment al aderării de la 1 ianuarie 2007, politicienii români să dea măsura capacității lor de a fi la nivelul noului lor statut de decidenți într-o țară membră UE, adică beneficiind de privilegiile legale, materiale și simbolice ale integrării.

Vom accentua mai jos importanța schimbării bruște de atitudine a clasei politice după ce a fost acceptată în clubul democratic european. Aici vrem numai să subliniem măsura în care efortul de integrare a presupus, din partea elitei politice, o savantă mimare a unui consens constituțional, a asimilării culturii politice democratice și a comportamentului instituțional compatibil cu democrația și cu regulile unui stat de drept.

Restanțe ale perioadei preaderare

Perioada postcomunistă dintre 1990 și 2007 este una în care, treptat, formele constituțional-democratice, mimarea asimilării unor valori și instituții europene par să încurajeze apariția unor realități nu numai formale, ci și, pe fond, democratice, pluraliste, stabile.

Una dintre erorile de percepție de atunci a fost interpretarea elanului proeuropean și pro-NATO al publicului românesc prin comparație cu atitudinea majorității popoarelor țărilor postcomuniste, acestea apărând ceva mai sceptice decât românii. O asemenea situație a fost un argument în favoarea acceptării României înaintea îndeplinirii tuturor precondițiilor integrării, începând cu starea sistemului de justiție. Proeuropenismul românilor părea să garanteze accelerarea schimbărilor după aderare.

Dar marea neînțelegere provenea din faptul că acest proeuropenism nu numai că nu era semnul susținerii unei clase politice care își asumase aderarea, ci era tocmai semnul neîncrederii în această clasă politică, în ciuda proeuropenismului său afișat. Românii se proiectau într-un alt sistem politic și de valori. Unii, nu puțini, o făceau

plecând în UE, alții considerau că aderarea la UE aduce automat un plus de predictibilitate și de bună guvernare.

Acum știm că aceste așteptări au fost contrazise la nivelul funcționării instituțiilor politice, plusul de prosperitate fiind utilizat pentru a întreține democrația electorală, nu pentru a evolua către una liberală. Mai jos vom arăta că restanțele tranziției erau atât de importante din punctul de vedere al funcționării mecanismelor reprezentative, încât nici nu putea fi altfel.

Criza democrației electorale

România postcomunistă s-a definit din anii 1990 ca o democrație electorală, un regim în care formele de legitimare electorală începeau să funcționeze, dar evoluția către o democrație liberală era lentă. În context românesc, democrația electorală e un regim politic caracterizat prin existența libertăților politice, a pluralismului partizan, a alternanței la putere. Democrația electorală este însă o democrație limitată.[1] Nu pentru că există un cadru constituțional limitativ sau pentru că cineva vrea să fie limitată, ci pentru că instituțiile democrației nu sunt decât parțial funcționale: partidele sunt prea puțin reprezentative, justiția nu e independentă, structurile militare sau de securitate nu prezintă destule garanții de neutralitate față de jocul politic, mass-media e parțial controlată etc.[2]

Într-o democrație electorală, contraputerile instituționale și sociale sunt slabe, iar raportul dintre stat și societate păstrează ceva din tensiunea perioadei predemocratice. Momentul electoral nu este

[1] Dacă orice democratizare presupune forme de legitimare electorală, totuși acestea sunt departe de a fi suficiente pentru a legitima durabil un regim. Vezi în acest sens obervațiile lui Bo Rothstein, „Creating Political Legitimacy: Electoral Democracy versus the Quality of Government", *American Behavioral Scientist,* vol. 53/3, nr. 11, 2009, pp. 311–330.

[2] Pentru o încercare teoretică de a evalua stadiul democratizării regimului politic românesc, vezi Aristide Cioabă, „Consolidarea democrației din România: incertitudini și tentații regresive", *Revista de științe politice și relații internaționale*, vol. 7, nr. 3, 2010, pp. 5–36.

numai unul al alegerii între partide, ci este și un test al caracterului democratic al regimului și o rară ocazie de legitimare a acestuia.[1]

În mod normal, scopul tranzițiilor democratice nu e acela de a construi un astfel de regim semidemocratic; democrația electorală este eventual o etapă. În cazul regimului politic românesc, după ce testul dublei alternanțe avusese loc – vorbim de alternanțele din 1996 și 2000 – a devenit manifestă absența dorinței de a duce tranziția democratică mai departe. Chiar dacă pașii înapoi făcuți în anii 2001–2004, din punctul de vedere al democratizării, al statului de drept și al pluralismului mass-mediei, au fost sancționați după alegerile din 2004, această sancțiune nu a făcut decât să confirme rămânerea României la statutul de democrație electorală.

Legitimitatea electorală nu se poate substitui însă în mod durabil legitimității democratice. Prima presupune un moment democratic, cea de a doua presupune instituții democratice care funcționează și între alegeri. Pentru acestea, fiecare criză politică sau socială e un test. Mai jos vom vedea cum răspund instituțiile noastre testelor venite în cascadă după intrarea în UE. Înainte de a vedea bilanțul acestor teste, trebuie să observăm că însăși democrația electorală se dovedește a fi pusă sub semnul întrebării.

În acest sens, trebuie analizate manifestațiile din ianuarie–februarie 2017. Particularitatea acestora a fost dată, pe de o parte, de amploarea lor, care a depășit cu mult epicentrul din Piața Victoriei, fapt fără precedent după decembrie 1989. Pe de altă parte, ele erau un semn că o masă critică de la nivelul societății nu are încredere într-o putere proaspăt legitimată electoral. Poporul din stradă relativiza astfel poporul prezent la alegeri. Contestarea masivă a guvernului, după ce partidul majoritar tocmai câștigase alegerile cu un scor-record după 1990, arată că mecanismul central al democrației electorale se află în criză.

---

[1] Pentru centralitatea problemei legitimării în postcomunism, vezi, spre exemplu, Monica Ciobanu, „Communist Regimes, Legitimacy and the Transition to Democracy in Eastern Europe", *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, vol. 38, nr. 1, 2010, pp. 3–21.

Sigur că primele luni ale lui 2017 nu au făcut decât să exacerbeze o criză ale cărei semne erau mai vechi. Unul dintre acestea era chiar nivelul participării la alegerile parlamentare, care, încă în 2008, ajunsese să scadă la ceva mai puțin de 40%. Tendința respectivă nu a continuat însă după 2008, iar procentul ar trebui corectat prin prisma existenței unei diaspore formate din mai multe milioane de potențial votanți, care relativizează această statistică. Totuși legitimitatea electorală deja nu mai poate compensa limitele democratizării atunci când mai puțin de jumătate din electorat acceptă să reinvestească ritualic încredere în partide și în sistemul politic.[1]

Diversitatea manifestanților, contestarea întregii clase politice, atmosfera de multe ori de serbare, dimensiunea ludică a mesajelor aminteau toate de mișcarea din Piața Universității din 1990, cu care împărtășea și o dimensiune de fond: discursul antipolitic, idealist, orientat către valori. Dar dacă, la începutul democratizării, în perioada postrevoluționară, astfel de manifestații erau o formă de naștere a pluralismului și un prim pas către structurarea societății civile, ele duc azi cu gândul la eșecul procesului de democratizare demarat în 1990. Iar această istorie se repetă fără ca lecțiile trecutului să fie asimilate.

Până azi nu au fost conștientizate încă toate consecințele semnalului de alarmă pe care societatea îl trăgea prin aceste manifestații. Multă lume s-a concentrat pe firul roșu al mobilizării: discursul anticorupție. Frapantă nu e însă această formă de contestare a clasei politice, care nu e lipsită de accente populiste, ci cvasiabsența opoziției parlamentare și aruncarea acesteia în irelevanță a doua oară, după ce fusese marginalizată prin votul de la parlamentare.

Contestarea radicală a puterii PSD, la care se adaugă irelevanța opoziției parlamentare, ceea ce duce la absența unei alternative credibile, desenează imaginea divorțului fără precedent dintre elita politică și acea parte a societății care dorește o europenizare mai

[1] Vezi în acest sens Ronald F. King și Gabriel Marian, „Reprezentare, mandate și calitatea democrației", în Lavinia Stan și Diane Vancea (coord.), *România post-comunistă. Trecut, prezent și viitor*, Editura Polirom, Iași, 2017, pp. 175–197.

rapidă și care a ajuns să se simtă mai puțin reprezentată decât în anii 1990. Din acest punct de vedere, manifestațiile nu contrazic, ci confirmă cauza fenomenului absenteismului electoral: lipsa de încredere în sistemul politic. Democrația electorală nu numai că nu este suficientă, ci pur și simplu nu mai este funcțională.

Criza democrației electorale, momentul manifestațiilor din 2017 nefiind decât episodul cel mai grăitor al acestei crize în care ne aflăm și azi, e în primul rând una a reprezentării politice. Partidele, veriga de legătură esențială pentru democrație între societate și stat, se dovedsc a fi sistemic incapabile să-și îndeplinească funcțiile de bază: reprezentare, selectare de lideri, elaborare de politici publice. Niciun partid românesc nu ia notă de trecere la vreunul dintre aceste capitole.

Nu e de mirare deci că, în momentele electorale, aceste partide nu mai pot mobiliza decât cel mult propriile bazine electorale, care vin la vot în mare parte cu ajutorul nelegal sau semilegal al pârghiilor administrației locale sau ale aparatului statal. Până recent, participarea era totuși suficientă cât să nu fie golit de conținut momentul electoral.

Transmiterea puterii se face în continuare în condiții consensuale, iar instituțiile constituționale par să funcționeze. Mecanismul ritualic devine însă prea limitat, prea uzat de alternanțele succesive ca să mai producă și capacitatea de a guverna pe parcursul mandatului respectiv, cu atât mai puțin de a impune decizii care contrazic spiritul statului de drept, care vin în contradicție cu valorile unor segmente sociale destul de mari ca să reprezinte o masă critică semnificativă. Exemplul manifestațiilor provocate de OUG nr. 13 din 2017 este unul extrem, dar oferă o radiografie grăitoare. Un mecanism similar se poate declanșa oricând, inclusiv în momentul luării unor decizii cu impact social sau economic semnificativ.

În toată perioada postcomunistă, putem spune că deficitul democratic a dus la un deficit al capacității de a guverna. Totuși, cu excepția anului 1990, generațiile socializate politic înainte de 1989 au fost mai puțin dispuse să iasă în stradă. Pasivitatea poate

fi explicată și prin amploarea migrației.[1] Momentul 2017 a fost precedat de alte mișcări de stradă de amploare mai mică, dintre care cea mai importantă a fost împotriva exploatării minereurilor aurifere de la Roșia Montană. După iarna lui 2017, începe să se scrie în spațiul public o nouă narațiune a raporturilor dintre puterea legitimată electoral și strada antipolitică. Iar faptul că acest clivaj, specific regimurilor încă nedemocratizate, ne duce cu gândul la începutul anilor 1990 ne obligă să ne întoarcem și noi la câteva restanțe ale tranziției.

Restanțele tranziției se răzbună

Nu de puține ori, ceea ce ne apare ca ceva nou, neașteptat, inedit nu este decât o altă fațetă sau o consecință a unui fenomen din trecutul mai mult sau mai puțin recent. România, membră a UE, este moștenitoare a trei perioade care au lăsat mai multe răni necicatrizate sau cicatrizate foarte prost. Mai întâi a fost regimul comunist, depășit cu prețul relegitimării unei părți din nomenclatură și din Securitate, apoi postcomunismul, care a produs o exemplară „democrație de vitrină"[2], în fine, perioada de preaderare, când, în spatele avântului spre UE, s-a amplificat exponențial fenomenul corupției instituționalizate.

Matricea sistemului politic în care a crescut aluatul din care sunt făcute instituțiile politice de azi a fost propusă și impusă de FSN, condus de Ion Iliescu, care nu teoretiza, ci practica faimoasa „democrație originală", bazată pe ideea că România nu e coaptă pentru instituțiile occidentale, trebuind să i se servească o poțiune mixtă: o

[1] În ultimul Raport al Băncii Mondiale asupra migrației din România se observă că, după 1990, aceasta a fost cea mai mare din toate statele foste comuniste. Vezi http://documents.worldbank.org/curated/en/210481530907970911/pdf/128064-SCD-PUBLIC-P160439-RomaniaSCDBackgroundNoteMigration.pdf.

[2] Cu privire la democrația de vitrină din România, rămâne valabilă teoretizarea din anii 1990; vezi Vladimir Pasti, Cornel Codiță, Mihaela Miroiu, *România. Starea de fapt*, vol. 1, Editura Nemira, București, 1997.

democrație limitată, cu capitalism de stat, și o justiție dirijată astfel încât să nu cerceteze crimele comunismului și ale anului 1990.

Experimentul a reușit într-un mod spectaculos, pentru că nicio forță politică care a contestat instituțiile produse atunci nu s-a impus cu adevărat. Singurul partid antisistem a fost PNȚCD, care nu a câștigat alegerile niciodată. Totuși anticomunismul acestui partid, precum și curentul civic mai larg, anticomunist și proocidental, de contestare a „regimului Iliescu" au fixat un cadru de interpretare a păcatelor regimului postcomunist. Nu folosim aici cuvântul „păcat" în sensul său moral, ci în sensul unor caracteristici care contraziceau mecanismele de legitimare invocate chiar de acesta: momentul revoluționar, pretenția democratică, pretenția de asigurare a independenței justiției, asumarea reformelor economice și a economiei de piață, privatizarea etc. Această critică a regimului postcomunist, produsă atât de oameni politici, începând cu liderii PNȚCD, cât și de intelectuali critici care se exprimau într-o presă influentă, va determina interpretarea raportului dintre putere și opoziție până în 1996 (se vorbea despre „opoziția democratică"), apoi a alternanței din 1996, văzută ca o adevărată schimbare de regim.

Raportul dintre partidul lui Iliescu și Convenția Democratică, condusă inițial de Corneliu Coposu, nu era unul de simplă opoziție politică. Era o rivalitate istorică, o luptă între tradiții politice care se definesc drept incompatibile una cu cealaltă. Statul însuși era o citadelă împotriva riscului anticomunist reprezentat de partidele istorice, mai ales PNȚCD, adeptele unei alte Românii, ale unui alt tip de legitimitate. Acest gen de confruntare, în care un loc important joacă amintirea morților din decembrie 1989, dar și prezența efectivă a foștilor deținuți politici, făcea ca opoziția politică să-și asume și o dimensiune morală. Zona anti-PSD de după 2000 și până azi, deși nu mai are aceeași legitimitate, beneficiază încă de cadrele culturii politice contestatare din anii 1990–1996.[1]

[1] Am încercat să arăt mecanismul metamorfozei paradigmei discursive a opoziției din anii 1990 și preluarea ei în alte contexte în Alexandru Gussi, „Paradoxes of delayed transitional justice", în Lavinia Stan și Lucian Turcescu (ed.), *Justice,*

În acestă logică a discursului anticomunist, statul român de până la alternanța din 1996 era privit drept continuatorul celui de dinainte de 1989, ceea ce anula inclusiv legitimitatea cadrului constituțional. De altfel, acesta nu a fost niciodată pe deplin recunoscut de PNȚCD și de electoratul fidel acestuia. Opoziția frontală va dispărea însă după 1996, atunci când o formă de realism politic îi va face și pe unii, și pe alții să se regăsească într-un proiect comun. Pentru unii, instituțiile constituționale erau prea comode ca să fie schimbate, pentru alții, dispariția URSS și noua realitate geopolitică făceau ca varianta integrării europene să devină acceptabilă. Reconcilierea tacită dintre elitele fiecărei părți a lăsat electoratele fără multe dintre aparentele evidențe ale perioadei 1990–1996.

La sfârșitul anilor 1990, România ajunsese la o formă de consens constituțional care l-a făcut pe șeful statului de atunci, Emil Constantinescu, să proclame „sfârșitul tranziției". A urmat un hohot de râs superficial și colectiv. Și totuși declarația președintelui Constantinescu ne semnala cel puțin sfârșitul unei etape a tranziției, aceea a consolidării mecanismului transferului de putere în urma alegerilor libere. Cadrul constituțional începea să fie umplut cu o realitate democratică.

În contextul respectiv, putem spune că această consolidare a fost posibilă datorită existenței unor realități. Prima era aceea a dispariției contestării Constituției din 1991 la nivelul partidelor parlamentare. Alegerea unui președinte ce se identifica drept anticomunist a marginalizat contestarea Constituției din unghiul promonarhist. Depășirea problemei monarhiei a permis uitarea voluntară a condițiilor în care legea fundamentală fusese adoptată de cele două treimi feseniste care dominau Adunarea Constituantă și printr-un referendum organizat în absența unei campanii echilibrate – o uitare benefică pentru stabilitatea instituțională, dar care a fost suicidară pentru rațiunea de a fi a CDR și a anticomunismului ce definea PNȚCD.

Memory and Redress in Romania. New Insights, Cambridge Scholars Publishing, 2017, pp. 76–98.

A doua realitate o reprezenta momentana preeminență, la nivelul puterii executive și parlamentare (președinte, prim-ministru, președintele Camerei Deputaților), a reprezentanților PNȚCD. Principalul opozant politic al FSN, apoi al PDSR, făcuse o opoziție antisistem și denunțase legitimitatea produsă de Constituția din 1991. Integrarea sa în sistem încuraja și electoratul anticomunist să accepte instituțiile pe care le combătuse în primii șapte ani ai tranziției.

A treia realitate rezulta din asumarea obiectivului integrării în NATO și UE. Aparent, această asumare data de dinainte de alternanța la putere din 1996; în acest sens, e invocată adesea Declarația de la Snagov din 1995.[1] România devine însă un candidat credibil mai târziu, abia în 1999, și asta în ciuda atitudinii ambigue a PDSR condus de Ion Iliescu.

La toate aceste trei realități se adaugă noua alternanță de după alegerile parlamentare și prezidențiale din noiembrie–decembrie 2000. Regimul politic românesc trecea proba dublei alternanțe. Pe hârtie, tranziția democratică reușise. În practică, România rămăsese unul dintre statele ex-comuniste cel mai puțin decomunizate tocmai pentru că oamenii proveniți din elita fostului regim, în frunte cu Ion Iliescu, fuseseră destul de inteligenți să mimeze vocația democratică, apoi pe cea europeană.

Guvernările CDR și președinția lui Emil Constantinescu dăduseră credibilitate regimului de la București și puseseră economia pe un drum compatibil cu cel al integrării europene. Dar starea administrației, a sistemului de justiție, a serviciilor secrete, eșecul combaterii corupției se vor răzbuna. Și asta cu atât mai mult cu cât abandonarea decomunizării, adică a unui element constitutiv al identității politice a CDR, poate fi văzută ca principalul motiv al eșecului reformei statului. Declarându-se „învins de Securitate" și abandonând lupta pentru un nou mandat în anul 2000, președintele

[1] Este vorba despre Declarația de la Snagov din 21 iunie 1995, semnată de toate partidele parlamentare, inclusiv de PRM prin Corneliu Vadim Tudor, prin care acestea își asumau perspectiva integrării europene.

Constantinescu simboliza tragic limitele compromisului constituțional desăvârșit în 1997.

Absența decomunizării, abandonarea lustrației, combinată cu limitarea și deturnarea procesului de restituire a proprietăților au amplificat măsura în care rețelele provenite din subteranele statului comunist au putut nu numai să profite, ci și să monopolizeze sfera economiei private care începea să se dezvolte. Procesul de liberalizare economică și mai ales masiva privatizare nu vor duce la apariția unei elite economice care să rivalizeze cu cea creată de regimul Iliescu.

Sfârșitul tranziției lăsa România dominată din punct de vedere economic, politic și la nivelul instituțiilor statului de elite provenite din primele eșaloane ale PCR, UTC și din Securitate. Aceste rețele se recompuseseră pe logica intereselor economice, se și adaptaseră noilor realități politice, dar le unea combaterea decomunizării, în general, tot ceea ce reprezentase zona anticomunistă. În plus, aveau în comun dorința de a concilia avantajele înaintării spre integrare cu continuarea monopolizării statului și a sferei economice. Caracterizată pe fond de frica de orice formă de concurență economică sau politică, această nouă clasă nu putea să păstreze în mod durabil controlul asupra resurselor decât mimând europenizarea și limitând democratizarea.

Moștenirea nedemocratică a posttranziției (2001–2007)

Revenirea la putere, în decembrie 2000, a PDSR, partid care îl avea în frunte pe Ion Iliescu și a cărui cultură politică se asocia inevitabil cu moștenirea fostului partid unic, nu ar fi fost un pericol pentru un regim democratic consolidat, cum era teoretic cel românesc. PDSR era un partid conservator din punct de vedere postcomunist, legat de fosta tehnocrație a PCR care dorea să se adapteze tranziției, ceea ce a și făcut prin construirea instituțiilor postcomuniste, cu bune și rele. Această adaptare a continuat prin asumarea integrării euroatlantice și prin afirmarea unei identități doctrinare social-democrate.

În ciuda acestor pași spre modernizare, partidul fondat de Ion Iliescu rămânea caracterizat printr-o atitudine ambiguă, dacă nu chiar ostilă pluralismului societății civile și ideii de împărțire a puterii cu alți actori politici, sociali, economici. PSD rămâne partidul jocului dublu, fiind în acest sens un demn continuator al FSN, care, încă în 1990, juca atât cartea partidului reformator, cât și pe cea a partidului-stat, care mai degrabă protejează instituțiile decât le schimbă.

Acest joc dublu rămâne una dintre cheile înțelegerii regimului politic românesc chiar și azi, pentru că ea a fost preluată nu numai de PSD, ci și de instituțiile construite la începutul anilor 1990. Momentul alegerilor din 2000 este, de altfel, exemplar pentru acest tip de atitudine duplicitară și pentru faptul că PDSR, transformat în PSD, ca partid dominant, avea mijloacele necesare unui astfel de joc.

În toamna lui 2000, nu numai că partidul lui Ion Iliescu avea un discurs tangențial cu cel al PRM, dar a și încurajat, prin mijloacele sale mediatice și de la nivel local, calificarea lui Corneliu Vadim Tudor în al doilea tur al alegerilor prezidențiale. Sondajele nu indicau victoria fostului președinte Iliescu decât în acest scenariu. În principiu, multiplicarea artificială a candidaților anti-Iliescu (T. Stolojan, M. Isărescu, T. Meleșcanu, P. Roman) putea fi suficientă. Pentru PDSR însă, un al doilea tur Iliescu – Vadim Tudor nu era important numai pentru a garanta victoria candidatului său, ci și pentru a-și asigura o formă de respectabilitate la nivel european. Partidul lui Iliescu și Năstase se va transforma ca prin minune din partidul ex-comunist care revine la putere în cel care vine să salveze România din brațele național-comunismului PRM-ist și o păstrează pe drumul european.

Reușita acestei strategii e remarcabilă. Iliescu revine la Cotroceni în decembrie 2000, după ce fusese susținut atât de partenerii europeni, cât și de acea parte a societății civile care îl contestase timp de zece ani. PDSR, devenit, sub prim-ministrul Adrian Năstase, PSD, va beneficia de noua identitate și respectabilitate câștigate într-un context dramatic pe care chiar el îl crease.

Timp de patru ani, partidul care îl dăduse pe șeful statului și pe președinte va domina viața politică, profitând de faptul că PRM era prima forță din opoziția parlamentară și mizând succesiv fie pe alianțe punctuale cu parlamentarii lui Vadim Tudor, fie pe alianțe în numele unei presupuse lupte împotriva acestuia.

Această nouă configurație a sistemului partizan a contribuit și la încurajarea derapajelor nedemocratice ale regimului Iliescu–Năstase. Câtă vreme acesta ducea România pe calea euroatlantică, iar negocierile de integrare continuau, părea că aproape nimeni nu se mai interesa de calitatea democrației posttranziție.[1]

Cvasimonopolizarea mass-mediei electronice și transformarea jurnalelor de știri de la televiziunile publice și private în timp publicitar pentru guvernul Năstase au făcut ca pluralismul anilor 1990, cu toate limitele și excesele lui, să trezească nostalgii. Anii 2001–2004 sunt primii ani postcomuniști în care de-democratizarea este incontestabilă. În plus, un artificial spectru al extremismului tăiase elanul presiunilor externe, parțial și interne, în favoarea democratizării.

Integrarea divorțase de imperativul democratizării, iar acest fenomen va fi decisiv pentru modul în care clasa politică va gândi și perioada de după aderare: „de vreme ce suntem și aleși, și artizani ai integrării, nimeni nu poate pune în discuție natura democratică a legitimității noastre și a regimului politic" – își puteau spune reprezentanții acesteia. Democratizarea e realizată, deci e depășită. Cam cum fusese confundată și decomunizarea cu căderea comunismului: de vreme ce trecuserăm printr-o revoluție, decomunizarea devenea inutilă. După 2007, de vreme ce intraserăm în UE, europenizarea putea fi considerată inutilă.

Această atitudine s-a impus treptat și era legată de faptul că, deja din 2001, regimul își fixase principalele trăsături. Deși reformele economice erau nu numai necesare, ci și acceptate de PSD-ul lui Adrian Năstase, părerea generală era că tranziția instituțională

[1] Pentru o critică a raportării UE la România, vezi Tom Gallagher, *Romania and the European Union. How the Weak Vanquished the Strong*, Manchester University Press, Manchester, 2009.

se încheiase. Momentului din 2003 al modificării textului constituțional i-a lipsit dramatismul unei modificări substanțiale, deși, la nivel principial și la cel al funcționării parlamentului și sistemului politic, schimbările nu au fost lipsite de consecințe. Dificultatea cu care s-a ajuns la acceptarea prin referendum a acestei reforme constituționale – deși niciun partid, în afară de PRM, nu s-a opus, iar mass-media a prezentat aproape integral mesajul în favoarea reformei – trăda o ruptură profundă între politicieni, instituții, mass-media, pe de o parte, și realitatea societății românești, pe de altă parte. Era o ruptură imposibil de văzut la nivelul opiniei publice, care devenise o lentilă deformantă a realității, dar o ruptură care a reieșit din incapacitatea de mobilizare, compensată, pentru a ajunge la rezultatul dorit, prin încălcări flagrante ale legii: campanie în zilele referendumului, numărul exagerat de mare al secțiilor de vot, inclusiv în gări, în consecință, cvasiîncurajarea votului multiplu etc.

Teoretic, momentul reformei constituționale din 2003 putea repara deficitul democratic al adoptării accelerate a Constituției în 1991. De altfel, între cele două momente există o schimbare majoră: în 2003 avem autentice negocieri politice, organizarea de dezbateri și realizarea unui real compromis. Și contextul era propice: o integrare europeană dorită de partide și de populație. Incapacitatea de mobilizare la referendum a constituit cu atât mai mult un vot de blam la adresa întregului sistem politic. Nici măcar efortul clasei politice de a se legitima cu un obiectiv împărtășit de majoritatea românilor nu reușea să valideze ideea că oamenii politici sunt văzuți de alegători drept reprezentanții lor autentici.

De altfel, valoarea ideii de consens politic se schimbase dramatic din perioada de dinainte de 2000. Așa cum am văzut mai sus, acceptarea legitimității regimului constituțional de către zona anticomunistă condusă de PNȚCD venise târziu, după alternanța din 1996. Consolidarea democratică efectivă presupunea acel consens, dar el nu era suficient. Dacă, după 2007, președintele Constantinescu, PNȚCD și, în general, CDR au acceptat integral regimul constituțional din 1991, asta nu înseamnă că electoratul acestora

a abandonat cadrul anticomunist de interpretare a (i)legitimității textului constituțional și chiar a statului.[1]

Incapacitatea CDR/PNȚCD de a rămâne o forță parlamentară a făcut ca o parte semnificativă a zonei anti-Iliescu să rămână fără reprezentare. Consensul de după 2000 este deci mai degrabă un consens între cei care fuseseră tot timpul aliați sau apropiați. Aceștia fie proveneau din FSN (PSD, PD, ApR fuzionat cu PNL), fie se aliaseră încă din 1991 cu FSN (PNL). Acest tip de reconciliere între vechi amici nu putea să fie văzut ca un moment istoric, care să dea un plus de legitimitate Constituției și, implicit, instituțiilor politice ale statului român.

Tentația autoritară a premierului Năstase, vizibilă cel puțin la nivelul încercării de a bloca toate vocile care îl contestau, a contribuit la reapariția paradigmei care dominase anii 1990–1996, cea a unui divorț între o societate civilă prodemocratică și un partid-stat. Revenirea la termenii începutului tranziției era semnificativă pentru impasul democratic, nu și pentru punerea în discuție a cristalizării regimului politic.

Tranziția din acest punct de vedere se încheiase, iar majoritatea caracteristicilor sistemului politic de atunci se regăsesc și azi. Printre ele putem aminti politizarea aparatului de stat, corupția endemică, lipsa de identitate a partidelor și baronizarea lor, utilizarea mijloacelor mass-media private, mai ales a televiziunilor, ca mijloace de luptă politică și de influență pentru interese economice.

Eram în posttranziție, dar opinia publică fusese socializată politic și gândea în termenii anilor 1990. De altfel, acest lucru era justificat chiar de atitudinea puterii, care avea încă nostalgia partidului-stat centralizat, deși, în realitate, PSD era o federație de baroni regionali, ceea ce avea să se vadă în mod spectaculos în 2005, atunci când atotputernicul cuplu Iliescu–Năstase va fi înlăturat de la șefia partidului pe care îl creaseră. Odată cu ei vor dispărea multe dintre trăsăturile tradiționale ale PSD, începând cu dimensiunea centralistă și importanța tehnocrației.

---

[1] Gussi, *op. cit.*, pp. 76–98.

În 2003 însă, din punctul de vedere al raportului putere-societate civilă, marea diferență venea din faptul că partidele de opoziție erau mult mai slabe și divizate: în 2000, PNL și PD luaseră împreună 15%, iar anchetele sociologice nu anunțau un progres care să pună în discuție dominația PSD. Impresia că alegerile parlamentare și prezidențiale din 2004 aveau un final deja anunțat cu un an înainte transpare și din absurditatea uneia dintre modificările majore ale Constituției, aceea de a prelungi cu un an mandatul șefului statului. Chiar în perioada respectivă, regimul semiprezidențial francez scurta mandatul președintelui, aliniindu-l duratei mandatului deputaților pentru a evita coabitările.

Premierul Năstase, probabil convins că va fi ales președinte și în ciuda consecințelor negative previzibile, a susținut însă prelungirea mandatului prezidențial pentru ca următorul șef de stat să aibă pentru prima dată un cuvânt de spus în numirea premierului nu numai pentru perioada 2004–2008, ci și la începutul următorului ciclu electoral, după alegerile parlamentare din 2008.

În subsidiar, această logică ne arată că, în ciuda unor reflexe nedemocratice, premierul Năstase era perfect conștient că o Românie în UE nu putea fi una autocratică, deci momentul electoral 2008 era unul deschis oricărui rezultat. De fapt, programul său pe termen lung coincidea probabil cu cel al restului clasei politice: păstrarea României la stadiul de democrație electorală, o democrație controlată, câtă vreme pluralismul mass-mediei e unul limitat fie de statul politizat, fie de mari patroni de felul lui Voiculescu, Vântu, Păunescu, Patriciu, care, ca buni oligarhi, sponsorizau de mulți ani și puterea, și opoziția.

Surpriza ambivalentă a alternanței din 2004

Dincolo de sondaje, o simplă adiționare a resurselor forțelor politice care se înfruntau în 2004 ducea fără echivoc la concluzia unei continuări a dominației PSD. Cuplul format din președintele Iliescu și prim-ministrul Năstase era mai popular ca niciodată, alegerile locale fuseseră clar câștigate de PSD, partid care domina

astfel majoritatea instituțiilor locale și centrale și își pusese oamenii la conducerea principalelor servicii de informații. În plus, PSD fusese acceptat de socialiștii europeni, care, în premieră, și-au anunțat sprijinul în vederea parlamentarelor și prezidențialelor pentru PSD, condus de Adrian Năstase, în detrimentul unui mai vechi membru al Internaționalei Socialiste, Partidul Democrat.

Multe dintre criticile tradiționale la adresa PSD se loveau de legitimarea guvernului Năstase prin activismul său diplomatic și prin încheierea negocierii tratatului de aderare la UE. Însă mai ales constanta creștere economică și integrarea efectivă, în aprilie 2004, în NATO erau argumente obiective imposibil de combătut de o opoziție fără o identitate politică clar conturată și fără un candidat incontestabil la alegerile prezidențiale.

Acest tablou e parțial, dar reconstituie atât imaginea de atunci a unei victorii anunțate a PSD, cât și măsura în care, pentru analiștii momentului, alternanța politică părea nu atât improbabilă, cât aproape imposibilă.

De altfel, și azi pare greu de înțeles plecarea PSD de la putere după o victorie clară în alegerile legislative (cu 5% mai mult decât principalul concurent, 40% din totalul parlamentarilor). Pentru a înțelege însă măsura în care pierderea puterii de către PSD a fost trăită în decembrie 2004 ca o nouă și adevărată schimbare de regim, vom aminti două caracteristici ale perioadei 2001–2004. Prima privește de-democratizarea despre care am vorbit mai sus, impresia reconstrucției unui partid-stat, tendințele autocratice ale președintelui virtual Năstase, corupția și pandantul ei, absența unui sistem judiciar cu adevărat independent. Această realitate nu contrazicea partea frumoasă a tabloului, numai o completa. Majoritatea electoratului percepea și această dimensiune, dar o vedea ca pe un cost acceptabil. După o tranziție atât de zbuciumată în anii 1990, nevoia de ordine se impunea, dar apetitul pentru democratizare era limitat.

Totuși realitatea corupției și tentația autoritaristă au jucat un rol-cheie în capacitatea opoziției de a mobiliza partea societății care rămânea ostilă guvernării PSD, indiferent de rezultatele acesteia.

Apărută în 2003, Alianța „Dreptate și Adevăr" dintre PNL și PD confirma faptul că nu era depășit clivajul anilor 1990. Cadrele culturii politice a opoziției anticomuniste încă funcționau ca elemente de mobilizare electorală, iar mesajul „dreptate și adevăr" nu făcea decât să preia nucleul mesajului Convenției Democratice, mai puțin anticomunismul explicit.

Alianța DA era compusă însă din partide privite cu scepticism de fostul electorat al CDR din 1996, electorat care, în 2000, în parte nici nu mai participase la alegeri. Ce îl va mobiliza pe acesta va fi mai degrabă ideea de opoziție unită și legitimarea ei de către organizațiile societății civile. Acestea, susținute de o parte a presei scrise și o mică parte a celei audiovizuale, vor utiliza mesaje care denunțau dimensiunea antidemocratică a guvernării PSD, reactivând astfel clivajul fondator anticomuniști contra ex-comuniști. Asta chiar dacă accentul nu era pus pe trecutul comunist, ci pe un prezent care era înțeles prin categoriile de interpretare ale anilor 1990.[1]

Succesul a fost unul parțial în alegerile parlamentare: PSD a obținut o victorie netă. Totuși partidele din Alianța DA și-au dublat numărul de parlamentari, rezultatul fiind o remarcabilă reechilibrare a scenei politice în favoarea zonei anti-PSD, deși aceasta rămânea minoritară în noul legislativ.

Adevăratul succes al Alianței DA a fost însă capacitatea de a instrumentaliza critica civică adusă PSD de Coaliția pentru un Parlament Curat și promovată de o parte restrânsă a mass-mediei, dar influentă în bazinele electorale anti-PSD. Astfel, nu numai că e reactivată paradigma de înțelegere a realității politice de la începutul tranziției, dar partide ca PNL și PD și candidatul lor la președinție reușesc să-și creeze o identitate politică datorită coalizării lor împotriva PSD.

Această reușită nu ar fi fost posibilă fără complicitatea involuntară a partidului lui Năstase, care, prin comportament, oamenii promovați și cultura sa politică, reprezenta o formă de continuitate

[1] În acest sens, vezi Alexandru Gussi, *La Roumanie face à son passé communiste. Mémoires et cultures politiques,* L'Harmattan, Paris, 2011, pp. 230–251.

cu trecutul comunist în strident contrast cu discursul lor proeuropean. În plus, pentru 2004, guvernul PSD a dorit nu numai o victorie, ci și un triumf. Elanul activismului electoral al PSD a fost atât de mare, încât a depășit limitele legale, exemplul cel mai vizibil și ușor de demonstrat fiind turismul electoral, care a putut fi ușor de denunțat de opoziție și de aliații acesteia.

PSD organizase alegerile din 2004 ca în anii 1990, neînțelegând că așteptările erau acum diferite și că simpla dominație asupra mass-mediei electronice nu era suficientă pentru a anula impactul unor erori administrative și al unor fraude deja tradiționale. La acestea s-a adăugat turismul electoral, care nu se putea baza decât pe complicitate instituțională și pe impunitatea dată de controlul asupra poliției, procuraturii, justiției.

Prin această eroare de percepție a contextului, care nu era numai unul național, PSD și-a minat principala sa calitate: capacitatea de a strânge efectiv mai multe voturi decât adversarii politici. Lucru și mai grav, a făcut mai vulnerabil principalul mecanism de legitimare într-o democrație electorală: alegerile libere, dacă nu incontestabile, cel puțin greu contestabile. În momentul în care au fost prezentate de către observatorii civici probe, fie și limitate, care puneau în discuție nu victoria PSD, ci amploarea acesteia, un întreg mecanism de delegitimare a schimbat impactul pe care victoria PSD la parlamentare avea să-l aibă asupra (de)mobilizării electoratului și, în final, asupra rezultatului din turul al doilea al alegerilor prezidențiale.

În plus, contestarea alegerilor era coerentă cu paradigma combaterii partidului-stat propusă de Alianța DA, al cărei principal vector era chiar candidatul Traian Băsescu. Iar acesta era în parte confirmat în contestarea sa radicală a corectitudinii alegerilor de credibila Asociație Pro-Democrația. Aceasta avusese destule mijloace să observe alegerile în mod profesionist și deci să raporteze multe practici electorale ilegale.

Rezultatul celui de al doilea tur este însă unul cu atât mai spectaculos, cu cât, în principiu, rezerva de voturi a PNL-PD era limitată, iar, între cele două tururi, PSD și aliatul său, PUR, deja semnaseră

un pact de guvernare cu UDMR. Și totuși se trece de la 41%–34% în favoarea lui Adrian Năstase la 49%–51% în favoarea contracandidatului său. Deși, în parte, istoria se va repeta în 2014, în 2004, mobilizarea anti-PSD se produce ca răspuns la victoria PSD de la parlamentare și contestarea ulterioară.

Situația respectivă apărea ca o cvasirevoluție electorală, pentru că era răspunsul electoratului la ceea ce fusese perceput ca o violare a democrației electorale de către PSD. Nu putem exclude și o interpretare a acestui rezultat în contextul geopolitic al „revoluțiilor portocalii" din Serbia, Georgia și chiar din Ucraina. Și aceasta nu numai pentru că Alianța DA preluase culoarea portocalie, ci și pentru că dezechilibrul dintre resursele PSD și cele ale Alianței DA a fost în parte compensat atât prin ajutor și consiliere occidentală, cât și prin finanțarea formării unui mare număr de observatori care au putut denunța cu probe neregularitățile din primul tur și, în consecință, le-au limitat pe cele din al doilea tur al prezidențialelor, ceea ce s-a dovedit decisiv.

Revoluția portocalie românească, deși similitudinile nu trebuie exagerate, poate fi raportată deci la a doua parte ascunsă a tabloului de care vorbeam mai sus. Limitele vocației democratice și prooccidentale ale PSD rămâneseră vizibile, în ciuda pragmatismului dovedit după anul 2000. România intra în NATO în 2004, urma să adere la UE și totuși încrederea pe care partidul cuplului Iliescu–Năstase o inspira partenerilor occidentali, mai ales americanilor, era limitată.

Dar această formă de revoluție electorală era posibilă pentru că singurul mecanism de protest folosit atunci de societatea românească era cel al votului. În mod paradoxal, atât neregularitățile votului, cât și denunțarea fraudării alegerilor anticipau deopotrivă delegitimarea acestui canal și a democrației electorale. Faptul că liderii Alianței DA, începând cu viitorul președinte, erau credibili și puteau mobiliza electoratul cu acest tip de discurs arăta măsura în care electoratul anti-PSD reacționa la un discurs de tip antisistem și nu avea încredere în statul posttranziție, chiar când acesta îi prezenta realizările legate de integrarea în NATO, creșterea economică etc.

Căderea „regimului Năstase" înainte ca acesta să se consolideze e semnificativă și pentru efectul pervers pe care o propagandă dominantă l-a avut asupra mobilizării adversarilor PSD. În România postcomunistă exista în 2004 – dar același fenomen se va repeta la prezidențialele din 2009 și 2014 – acea neîncredere în discursul dominant care provoacă mobilizarea împotriva candidatului susținut de cvasitotalitatea mass-mediei. În fața concentrării de resurse în favoarea candidatului PSD, la al doilea tur se manifestă de fiecare dată o majoritate anti-PSD. Dar nu este una de dreapta, nici măcar una exclusiv prodemocratică. Este mai degrabă un reflex antisistem care mobilizează o majoritate diversă din punct de vedere sociologic și mai ales ideologic.

Se pare că, în acest context, în al doilea tur al prezidențialelor, când participarea la vot este mai importantă, majoritățile se mobilizează în logica unui vot de protest antipolitic, bazat pe speranța unei schimbări de regim, a unei schimbări care amintește de cea revoluționară din decembrie 1989. Logica „ultima soluție / înc-o Revoluție" rămâne undeva în mentalul colectiv al unei părți a societății. Pe acest model se construise și paradigma anticomunistă, căreia nu-i lipsea o dimensiune populistă și maniheistă. Continuitatea statului dominat de Iliescu până în 1996, apoi de Iliescu și Năstase până în 2004 va prelungi capacitatea acestei paradigme de a mobiliza politic, cu atât mai mult cu cât un alt clivaj semnificativ nu apare după 2000.

Zona politică anti-PSD va putea să reutilizeze clivajul dominant, să adapteze discursul contestatar, problematica corupției devenind centrală din 2004, dar ea nu lipsise nici din discursul lui Emil Constantinescu din 1996.

Este remarcabilă în acest sens capacitatea electoratului anti-PSD de a accepta să fie reprezentat succesiv de partide atât de diferite ca PNȚCD, PNL, PD(-L), USR, în parte și PRM și PPDD. Trăsătura comună a acestora este discursul antisistem. PSD rămâne partidul dominant al postcomunismului românesc și, într-un fel, își condiționează adversarul. Sistemul politic, pe de o parte, recompensează capacitatea PSD de a aduna voturi, de a câștiga toate alegerile

legislative, deci de a fi servit de democrația electorală. În același timp, apare de fiecare dată o contraputere neomogenă care are calitatea de a limita dominația PSD, dar care, prin lipsa de proiect comun și logica antisistem, nu se poate consolida niciodată la putere. În acest sens, e suficient să vedem ce s-a întâmplat în timp cu vectorii instituționali anti-PSD: PNȚCD și PDL au dispărut de pe harta politică, iar PNL rămâne fără identitate, fiind un cimitir al partidelor care au eșuat – pe lânga puzderia de aripi liberale cu care a fuzionat, în actualul PNL se află PAC, ApR, UFD, PDL, ca să le numim numai pe cele mai cunoscute.

Ca o primă concluzie, observăm că inerția termenilor clivajului fondator nu este numai una discursivă, ci și una paradigmatică, fiind produsul unei realități definite atât de dominația electorală și instituțională a PSD, cât și de faptul că mari restanțe ale tranziției rămân nu numai nerezolvate, ci și aparent nerezolvabile: statul de drept și democratizarea, dincolo de democrația electorală.

România în UE sau eșecul democratizării mimetice

În noaptea de 31 decembrie spre 1 ianuarie, mai multe generații, pre- și postcomuniste, se îmbătau cu șampania euroentuziasmului. Din 2007, România devenea membră a Uniunii Europene, iar momentul avea un iz de miracol. Peste 30 de milioane de români și de bulgari se alăturau unei entități politice care, nu cu mulți ani în urmă, le acorda cu greu o simplă viză de intrare. Era prea frumos ca să fie adevărat, își spuneau unii. Pentru UE, valurile de lărgire către Europa postcomunistă (2004 și 2007) erau un pariu pe termen lung. Ajunsă la 27 de membri (apoi la 28, cu Croația), dintre care 11 state ex-comuniste, adică mai multe decât regimurile comuniste care existaseră vreodată (din cauza apariției de state noi), UE risca să facă indigestie.

Românii erau însă departe de aceste realități, nu înțeleseseră că UE se schimbase semnificativ tocmai prin valurile de lărgire, dar mai

ales nu înțeleseseră în ce măsură această integrare nu era automat un salt înainte pentru democratizare, ci presupunea un triplu test:

– un test pentru clasa politică, relegitimată prin reușita integrării în UE, care obținuse astfel un nou statut atât la nivel simbolic – conducea destinele unei națiuni europene cu acte în regulă – cât și la nivel economic, având șansa să gestioneze direct sau indirect bani publici europeni și fluxuri de investiții străine fără precedent pentru România;

– un test pentru structura instituțională a statului: vor reuși instituțiile să pună în aplicare toate promisiunile din tratatul de aderare? Vor reuși înalții funcționari, magistrații și alte categorii din elita statului să fie la înălțimea noilor misiuni?

– un test pentru societate: va reuși să se organizeze, să se adapteze accelerării istoriei pe care o trăiau? Societatea civilă va ști să preia energiile din societate, să le definească, să intre în dialog cu clasa politică, dar și să pună presiune pe aceasta?

Vom face mai jos un bilanț de etapă, concentrându-ne pe evenimentele politice și pe măsura în care cadrul constituțional și raportul elită politică–societate s-au transformat în cei peste zece ani de la aderare.

Șocul integrării

Perioada postaderare e plină de premiere constituționale. Primii șase ani (2007–2012) sunt mai denși în crize politice și instituționale, conținând mai multe teste pentru soliditatea instituțiilor construite în perioada tranziției decât toți cei 15 ani precedenți (1991–2006). În rezumat, după 1 ianuarie 2007, au loc primele coabitări, care duc și la două încercări de a-l demite pe șeful statului (ceea ce a presupus și primele două suspendări ale acestuia), primele moțiuni de cenzură votate de parlament, primele referendumuri naționale validate, dar și neaplicate.

În plus, dacă privim intervalul din 2007 până în 2018 (12 ani), se succed zece guverne diferite, față de numai cinci în precedenții 12 ani. Durata medie a mandatului unui guvern a scăzut astfel la

jumătate în perioada postaderare. Guvernele sunt deci într-o poziție mai dificilă, fiind susținute de coaliții instabile sau de partide, cum a fost PSD după 2016, care își subminează propria guvernare.

Dar schimbarea cea mai importantă o suportă instituția prezidențială. Pe de o parte, cum vom arăta mai jos, există o tentativă de re-prezidențializare a regimului, încununată de succes la finele lui 2004, dar care s-a dovedit efemeră. Pe de altă parte, reacția partidelor parlamentare a dus la banalizarea activării instituției demiterii președintelui. Asta și pentru că poate fi declanșată în condiții similare celor ale votării unei simple moțiuni de cenzură, ceea ce duce automat și la suspendarea șefului statului. Continuitatea funcției e asigurată de un președinte interimar, care are aproape toate prerogativele celui ales, cu toate consecințele care decurg asupra transparenței instituționale și predictibilității raporturilor dintre șeful statului și majoritatea parlamentară.

Sunt aceste consecințe atât de importante pentru a vorbi despre o adevărată schimbare de regim sau măcar despre o redefinire a semiprezidențialismului românesc? Ca să răspundem la această întrebare decisivă pentru definirea actualului sistem politic românesc, trebuie mai întâi să observăm că toate statele ex-comuniste care au aderat la UE au intrat în perioade de turbulențe politice, electorale, constituționale. Acestea erau inevitabile din motive care țineau de importantul efort instituțional, politic, social și, nu în ultimul rând, la nivelul mentalității colective pe care îl presupunea integrarea într-un spațiu care nu era numai politic și economic, ci și civilizațional. Occidentul intrase într-un ritm al accelerării istoriei care agrava decalajul dintre societățile ex-comuniste și cele occidentale. Decalajul în termeni de realități și valori nu putea să fie integral compensat de efortul unor majorități prointegrare, care, oricum, și ele se fisurează repede. De fapt, integrarea în sine devine pentru toate aceste țări o formă de terapie de șoc. Un șoc care va duce la redefinirea sistemelor politice respective.

Vom aminti aici numai două motive ale șocului de adaptare la statutul de după aderare. Primul este dat de faptul că postcomunismul a presupus reconstruirea instituțională plecând de la regăsirea

suveranității naționale. Pe lângă noile state (Cehia, Slovacia, cele trei țări baltice, Slovenia, Croația), chiar și Polonia și Ungaria își reconstruiesc aparatul statal plecând nu numai de la imperativul democratizării, ci și de la cel al capacității de a se gestiona independent. Chiar integrarea europeană este, în toate aceste state, prezentată ca rezultat al acestei logici, ca ceva care întărește noua construcție statală. În subtext, suveranitatea statală pe fond nu e pusă în pericol; oricum, ideea de compromis la acest nivel era prea complexă ca să fie integrată în discursul dominant despre aderare. Noua realitate postaderare va obliga la o rapidă abandonare a discursului triumfalist inițial. Dar clasa politică care făcuse posibilă aderarea nu era o producătoare credibilă a acestei inevitabile inflexiuni de discurs. Noi oameni, noi partide urmau să ducă mai departe adaptarea electoratelor la noua situație. După căderea comunismului, era o a doua adaptare majoră atât la nivel statal, cât și la cel al mentalității colective.

Acest nou discurs nu era unic. O parte a electoratului dorea garanții în logica conservatoare sau naționalistă, o alta, într-o logică mult mai cosmopolită. Acest clivaj era unul natural, chiar dacă, în România, el a început să devină vizibil mult mai târziu decât în alte state din Est. Aceasta s-a întâmplat din cauză că încrederea în stat și în elita politică era atât de scăzută, încât intrarea în Uniunea Europeană și „amestecul" acesteia în „treburile interne" erau departe de a fi văzute ca un pericol, fiind considerate mai degrabă o oportunitate. Aici, naționalismul regimului ceaușist ajungea să aibă în timp un efect pozitiv: cei care doreau schimbarea erau mai proeuropeni.

Al doilea motiv pentru care șocul postaderare era inevitabil îl reprezenta măsura în care acțiunea tuturor guvernelor, indiferent de culoarea lor politică, mersese, în perioada preaderare, în același sens, cu aceleași argumente, politici, promisiuni. Era o situație excepțională, acceptată ca atare de majoritatea electoratului din toate aceste țări, electorat ale cărui așteptări erau, de altfel, nerealiste. Aceste așteptări au întreținut un autentic euroentuziasm, care

era cu atât mai mare în țări ca România sau Bulgaria, unde nivelul de trai era cel mai jos din UE.

Acest capital de euroentuziasm, bazat pe o combinație de așteptări explicite și implicite greu de satisfăcut, a făcut ca, încă de la sfârșitul anilor 1990, inclusiv în România, guvernele să invoce integrarea în UE ca element principal de legitimare a reformelor propuse. Legitimarea prin UE dădea un sens cvasiideologic unor politici cărora le lipsea orice transcendență. Acest element de legitimare dispărea automat în momentul integrării efective. Era nevoie, și din acest punct de vedere, de ceva nou.

După aderare, nu numai că a dispărut un factor esențial de mobilizare, consens și legitimare, dar a venit și un moment al adevărului: câte dintre promisiunile inițiale puteau fi ținute? În cât timp? Cât de repede se va mobiliza zona eurosceptică, care exista și înainte de aderare, dar care va găsi mai multe argumente după?

În perioada imediat de după aderare, în majoritatea țărilor despre care vorbim, mai ales în țările din Grupul de la Vișegrad, apar partide noi, peisajul electoral se schimbă semnificativ. Acesta era rezultatul adaptării sistemelor politice respective. Ele foloseau subsistemul de partide ca factor de ajustare la noua situație. Chiar dacă, în unele cazuri, rezultatele au fost nedemocratice, pe fond, mecanismul reprezentativității a funcționat.

Apar noi lideri, partide, discursuri care răspund în diverse forme fie oboselii unei părți a electoratului în fața schimbărilor repetate, fie nevoii unei accelerări a schimbărilor, cerută de o altă parte a acestuia. Presiunea în favoarea unor adevărate schimbări de regim și a raporturilor cu UE rămâne până azi un factor important de mobilizare electorală. Dacă această primă adaptare prin sistemul de partide nu a rezolvat integral tensiunile postaderare, ea era totuși dovada unei dimensiuni democratice a acestor regimuri.

Prin contrast, în cazul României, nu putem vorbi despre o schimbare a sistemului de partide, nici măcar de una semnificativă la nivelul liderilor politici. La nivelul discursului public, abia în 2012, deci la cinci ani de la aderare, vom vedea primele accente semnificative de euroscepticism, dar mulți ani, până în 2017, ele nu

vor avea o influență semnificativă asupra relațiilor instituționale cu partenerii europeni. Totuși ceva esențial se produsese încă din primele luni ale lui 2007.

În locul adaptării prin variabila sistemului de partide, ceea ce presupunea partide noi, eventual reforma celor existente, identități politice noi etc., sistemul nostru politic produce ceea ce politologul bulgar Venelin Ganev a numit „huliganism postaderare", adică o schimbare bruscă de comportament al elitei politice care, fără să devină antieuropeană, prin atitudinea ei, diminuează capacitatea țării de a se adapta la șocul postaderare, de a beneficia pe deplin de apartenența la UE. Dar schimbarea de comportament e posibilă pentru că există un deficit democratic care dă elitelor politice sentimentul că nu pot fi trase la răspundere. Ceea ce ne întoarce la problema definirii regimului politic românesc.

Falsa re-prezidențializare

Deși PSD era cel care încheiase negocierile de aderare, România intră în Uniunea Europeană condusă de o guvernare PNL–PD dominată de cuplul aflat deja în prag de divorț Băsescu–Tăriceanu. Deși neclară la nivel public, la nivel politic se pregătea deja o nouă reconfigurare a majorității parlamentare. Șocul pierderii alegerilor prezidențiale de către premierul Năstase și al intrării în opoziție a PSD, în ciuda faptului că era de departe cel mai mare partid, a avut mai multe consecințe durabile asupra stabilității tuturor guvernelor care au urmat și asupra evoluției alianțelor dintre partide, o evoluție care va ține locul, în mod nefericit, necesarei redefiniri a întregului sistem de partide.

În decembrie 2004, prima consecință de după prezidențiale a venit chiar din sentimentul de schimbare a regimului: majoritatea parlamentară PSD–PUR–UDMR–minorități, care fusese deja constituită și consfințită, a fost, vreme de peste doi ani, înlocuită de o altă majoritate, una creată practic la Cotroceni de președintele proaspăt ales. Astfel se realizează o altă alternanță completă, a treia după cele din 1996 și 2000. Dar dacă prima valida democrația electorală,

iar a doua anunța consolidarea acesteia, continuarea ciclului alternanțelor și modul cum aceasta se produce sunt semne de vulnerabilitate instituțională.

Capacitatea de relegitimare dată de momentul electoral începe să se erodeze prin ruperea tradiției care, după 1990, voia ca alegerea președintelui să confirme și să întărească mesajul electoratului de la parlamentare. În 2004, cele două legitimități, în loc să se confirme reciproc, se confruntă. Mesajul electoratului devine astfel mai greu de interpretat, iar mecanismul democrației electorale, mai puțin transparent. Iar această confruntare între cele două electorate va continua cu atât mai mult cu cât alegerile prezidențiale și parlamentare sunt decalate prin modificarea din 2003.

Fraudele din primul tur, faptul că o contestare virulentă a rezultatului acestora facilitează victoria candidatului contestatar[1], apoi răsturnarea alianțelor electorale, prin trecerea PUR, condus de Dan Voiculescu, de la PSD într-o coaliție cu Alianța DA și UDMR, desenează tabloul fluidității frontierelor politice și anunță instabilitatea viitoare.

La nivelul construcției majorității parlamentare și guvernamentale, alternanța politică din 2004 e una forțată. Cel care a făcut-o posibilă, președintele Băsescu, nu va beneficia mult timp de re-prezidențializarea regimului pe care a provocat-o. Deși, la început, îl domină pe premierul pe care îl numise, liderul PNL, Tăriceanu, vor deveni evidente destul de repede „tensiunile dintre palate", iar după momentul aderării de la 1 ianuarie 2007, va urma și coabitarea turbulentă.

Această construcție politică era deci una fragilă și a durat ceva mai mult de doi ani din cauza contextului preaderare. Totuși construirea majorității plecând de la premierul impus de președinte a creat un precedent constituțional care va face posibilă preeminența

[1] Traian Băsescu nu va putea dovedi invocata fraudare a numărării voturilor prin softul utilizat de Institutul Național de Statistică, ceea ce-i va fi reproșat constant, pentru că acest lucru devenea acum un element de contestare nu numai a credibilității, dar și a legitimității noului președinte.

șefului statului după alegerile din 2008 și chiar după căderea guvernului Boc din 2009. Tot pe baza acestuia, președintele va construi o majoritate și după câștigarea unui nou mandat, în decembrie 2009, iar președintele Iohannis a putut respinge candidatul inițial al majorității PSD–ALDE după alegerile din 2016.

Dacă plecăm de la momentul dominării regimului de către Ion Iliescu, la începutul anilor 1990, re-prezidențializarea regimului din 2004–2006 venea după un constant declin al capacității șefului statului de a-și impune voința asupra partidelor. În 1992, prin numirea necunoscutului tehnocrat Văcăroiu și construirea majorității FDSN–UNPR–PRM–PSD–PDAR, Ion Iliescu părea că propune o practică de tip francez semiprezidențialismului românesc, deși nu își asuma decât parțial și informal dimensiunea executivă. Oricum, Iliescu era un președinte-fondator al regimului și, inclusiv din cauza contextului postrevoluționar, gesturile sale puteau fi cu greu considerate un precedent de urmat. Emil Constatinescu a avut o practică mai reținută; totuși toți premierii au fost promovați sau cel puțin acceptați de președinte, niciodată impuși de partide.

Revenirea la putere a președintelui Iliescu în 2000 a inaugurat o practică nouă, foarte diferită de exemplul francez. Spre deosebire de anii 1992–1996, președintele Iliescu nu mai era acum liderul informal al partidului majoritar, Năstase cumulând pozițiile de șef de partid și prim-ministru, implicit de șef al majorității parlamentare. Omul forte devenea astfel prim-ministrul, ceea ce redefinea regimul de putere.

În același timp, prelungirea mandatului șefului statului cu un an și faptul că Năstase se arunca în bătălia electorală pentru prezidențiale ne arată că modelul lui Năstase era totuși cel al lui Iliescu dintre 1992 și 1996, deci o formă de semiprezidențialism cu președinte puternic. Un argument în acest sens e și anunțarea lui Mircea Geoană drept viitor prim-ministru după 2005, adică a unui diplomat de carieră rupt de realitățile partidului, adevăratul lider al PSD urmând astfel să fie chiar viitorul șef de stat, Năstase.

Modelul semiprezidențial de tip francez se potrivea aspirațiilor lui Adrian Năstase tocmai pentru că, de cele mai multe ori, acesta

e un adevărat superprezidențialism. Aplicarea lui în context românesc era însă periculoasă pentru că natura democratică a dominației superpreşedintelui e discutabilă și în contextul francez. În contextul culturii instituționale românești, nu ar face decât să alimenteze metehne mai vechi.

Aceste observații, care țin în parte de istoria contrafactuală, sunt însă importante pentru a descrie starea regimului politic din decembrie 2004. Pe de o parte, românii votaseră împotriva autoritarismului lui Năstase. Pe de altă parte, au ales un președinte care, în afișe, apărea în uniformă (de căpitan de vas), cu discurs antisistem și care promitea ridicarea unor țepe pentru corupți în Piața Victoriei, chiar dacă la figurat.

De ce clasa politică a îngăduit acestui președinte să-și impună un prim-ministru în ciuda rezultatului alegerilor și existenței unui alt contract de guvernare? Căci tocmai pentru că era popular, acest președinte era periculos pentru clasa politică. O posibilă explicație este dată de importanța oligarhilor care se pregăteau să beneficieze de oportunitățile economice ale viitoarei integrări. Aceștia aveau nevoie de stabilitate cel puțin până în momentul integrării. Dar, mai ales, ei îi ajutaseră mai mult sau mai puțin pe toți candidații: Dinu Patriciu era și sponsor al PNL (premierul Tăriceanu era vechiul său prieten), Dan Voiculescu intra cu partidul său (PUR, viitorul PC) în guvern, Sorin Ovidiu Vântu deschisese și opoziției postul Realitatea TV, ca și George Constantin Păunescu cu B1 TV. Aceștia erau cei mai importanți sponsori vizibili ai partidelor și ei, iată, aveau „acțiuni" și primeau garanții că „revoluția portocalie" nu le periclita statutul. În perioada postaderare, influența politică a acestora a devenit și mai vizibilă, majoritatea lor coalizându-se din nou în jurul partidului dominant PSD.

Revenind la dimensiunea instituțională, trebuie observat că, în toate sistemele semiprezidențiale, inclusiv în cel francez, puterea efectivă deținută de șeful statului ales direct nu ține atât de dimensiunea constituțională a prerogativelor sale, cât de raportul cu partidele parlamentare. În acest sens, coabitarea transformă și regimul francez într-unul cvasiparlamentar, în care premierul e personajul forte.

În cazul românesc, președintele fie este șeful informal al partidului majoritar, ca în perioada 1992–1996, fie este foarte influent, ca în 1996–2000 și 2000–2004. După 2004, Traian Băsescu este liderul informal al unui partid care are doar 15% din numărul parlamentarilor. După 2005, tensiunea crescândă dintre cei doi lideri ai executivului va duce destul de repede nu numai la dispariția coaliției, ci și la prima suspendare a unui șef de stat.

Re-prezidențializarea regimului politic eșuase încă din 2005–2006, iar formarea unei majorități parlamentare antiprezidențiale nu așteptase decât trecerea peste momentul aderării. Chiar dacă președintele a câștigat referendumul de demitere din mai 2007, el avea să fie izolat instituțional. Va compensa această izolare prin utilizarea instituțiilor pe care le avea la îndemână: la nivelul acțiunii politice, pe cea a referendumului (utilizată pentru prima dată în postcomunism în toamna lui 2007, după aceea în 2009), apoi pe cea a unei forme de activism politic partizan care va duce la crearea unui partid prezidențial, PDL, prin fuziunea PD cu PLD (facțiune a fostului PNL). Dar președintele nu va beneficia niciodată de un partid prezidențial majoritar.

Regimul politic românesc poate ajunge să experimenteze o formă de semiprezidențialism de tip francez numai în măsura în care un partid are majoritatea absolută în parlament și persoana care ocupă funcția de președinte al țării, ceea ce nu s-a întâmplat din 1990. Ambele condiții par imposibil de realizat în viitorul imediat. Dacă un superpreședinte de tip francez nu poate fi produs de actualul cadru constituțional, în schimb, tensiunea dintre legitimitatea șefului statului ales și cea a parlamentarilor va rămâne cu siguranță o constantă a regimului politic românesc aproape indiferent de limitările legislative ale prerogativelor acestuia.

Huliganismul postaderare

În România, ca și în Bulgaria, imediat după aderare, consensul politic asupra raportării la UE dispare subit, lăsând locul unor conflicte politice recurente. Ele diminuează capacitatea sau cel puțin

rapiditatea cu care sunt respectate angajamentele făcute înainte de aderare, în primul rând cele referitoare la consolidarea statului de drept și lupta împotriva corupției.

Politologul bulgar Venelin Ganev va conceptualiza acest fenomen prin formula *post-accession hooliganism* într-un articol din 2013, scris și ca reacție la criza instituțională din vara lui 2012 din România.[1] După părerea acestuia, comportamentul clasei politice era cauza succesiunii de crize politice de după 2007 din România și Bulgaria. Iar acest comportament era văzut ca rezultatul refuzului elitei politice de a renunța la practicile informale ale tranziției, de a ieși din logica statului captiv și a rețelelor clientelare.

După Ganev, consensul asupra aderării reflecta numai „practicile informale care structurau relațiile personale dintre facțiuni politice rivale"[2], fiind deci o simplă o strategie de moment, care masca absența unui constituționalism matur și fragilitatea sistemelor politice român și bulgar. Adevăratul test va veni în perioada postaderare, când putem vorbi despre un adevărat *war of institutions.*[3]

Pe de o parte, instabilitatea de după 2007 evidențiază existența unui „stat captiv" sau a unei „democrații captive"[4]. Dar această succesiune de crize și războiul din interiorul statului sunt numai aparent paradoxal și rezultatul progreselor făcute la nivelul autonomizării justiției și al combaterii corupției, progrese datorate presiunii instituțiilor europene, o presiune criticată din ce în ce mai vehement de o clasă politică obișnuită cu o impunitate juridică de mult depășită în statele occidentale.

Echilibrarea reciprocă a puterilor în stat și mai ales independența justiției sunt experimentate pentru prima dată în acest context al postaderării. Clasa politică pierde astfel pe două planuri: pierde puterea informală asupra unor instituții care, înainte, erau

---

[1] Venelin Ganev, „Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Bulgaria and Romania after 2007", *East European Politics and Societies and Cultures,* vol. 27, nr. 1, 2013, pp. 26–44.

[2] *Ibidem,* p. 34.

[3] *Ibidem,* p. 35.

[4] *Ibidem*, pp. 28–44.

numai teoretic independente și, în plus, se simte vizată de acțiunea acestora.

Dincolo de capacitatea politicilor de combatere a corupției de a diminua efectiv fenomenul marii corupții, acestea au transferat magistraților, judecători și procurori, atât putere și responsabilitate, cât și, nu în ultimul rând, o capacitate de comunicare publică remarcabilă. Înalta Curte, CSM și DNA nu numai că au o autonomie sau chiar o independență fără precedent, dar se și luptă public pentru păstrarea sau chiar creșterea acesteia.

Astfel, „războiul instituțional" nu are numai părți negative, el devine chiar o condiție, în sensul consolidării statului de drept, plecând de la contextul unui comportament al clasei politice care ajunge la „huliganism" instituțional. Echilibrul dintre puteri se realizează cu prețul unor crize, lăsând însă impresia de adevărat haos instituțional, de multe ori amplificat mediatic, ceea ce contrastează cu opacitatea statului român de dinainte de aderare.

Statul român fusese mult timp o cutie neagră pentru majoritatea românilor. Turbulențele de după aderare au avut calitatea de a revela mai multor actori, în primul rând cetățenilor români, dar și partenerilor europeni, natura raporturilor din interiorul statului și din interiorul elitelor politice și instituționale.

Așa cum am observat mai sus, acest șoc instituțional era inevitabil, chiar dacă forma huliganismului postaderare nu era ea însăși de neevitat, fiind un efect al tipului de cultură politică care caracteriza majoritatea clasei politice. Remarcabil e faptul că trecerea timpului nu pare a aduce un nou echilibru. La peste zece ani de la apariția primelor semne ale acestor fenomene, putem vorbi despre tensiuni similare, unele chiar exacerbate. Lupta interinstituțională a rămas o constantă, conturându-se cel puțin patru tensiuni:

– între șeful statului și parlament;

– între Consiliul Superior al Magistraturii și parlament;

– între guvern și parlament, pe de o parte, și instituțiile europene și șeful statului, pe de altă parte;

– între baronii politici regionali și toate instituțiile implicate în combaterea corupției.

Absența unei reconfigurări la nivelul regimului politic face ca o situație de anormalitate, câteodată chiar de blocaj instituțional, să devină recurentă. În acest context, funcția prezidențială s-a politizat și mai mult decât în trecut, dimensiunea arbitrală fiind preluată practic integral de Curtea Constituțională. Aceasta a crescut în importanță după aproape fiecare criză, dovedindu-se instanța de ultim recurs în fața riscului prăbușirii ordinii constituționale.

Acest rol se bazează însă pe acceptarea CCR de către o clasă politică din interiorul căreia provin majoritatea membrilor Curții. Curtea însăși e supusă contestării publice și, mai devreme sau mai târziu, deciziile ei riscă să nu fie acceptate de o parte sau alta a spectrului politic. Nevoia de a recurge la CCR nu face decât să sporească deficitul de legitimitate democratică a elitei politice și instituționale.

Partidele politice nu reușesc să compenseze acest deficit nici prin capacitatea lor de a reprezenta, nici prin promovarea unor oameni recunoscuți public pentru competența sau probitatea lor. În aceste condiții, ne putem întreba cum de nu apare, după modelul majorității celorlalte țări ex-comuniste, un partid populist semnificativ. Una dintre explicații este că discursul PSD avea deja o componentă național-populistă tradițională. Altă explicație o constituie faptul că, imediat după 2005, actorul instituțional care preia un rol pe care îl putem numi de avocat al poporului împotriva clasei politice este șeful statului.

După 2005, dar mai ales imediat după 1 ianuarie 2007, președintele Băsescu își va relua discursul anticorupție folosit în timpul campaniei electorale din 2004, dar, de data aceasta, îl va utiliza împotriva prim-ministrului Tăriceanu. Acesta va reacționa reconfigurând majoritatea parlamentară, făcând o alianță informală cu PSD, care-i va asigura păstrarea funcției până la sfârșitul mandatului, la finele lui 2008.

Noua majoritate va încerca să-l demită pe președinte, dar referendumul din mai 2007 va fi câștigat de acesta cu 75%. Remarcabilă este însă prezența la urne de 44%, dacă o comparăm cu referendumul constituțional din 2003, când cele puțin peste 50 de procente au fost atinse printr-o mobilizare dincolo de limitele legii. Această

prezență era semnul că lupta interinstituțională nu lăsa indiferentă o parte semnificativă a populației.

Referendumul din mai 2007 nu numai că-l readucea pe Traian Băsescu la Cotroceni, dar punea bazele unei banalizări a lipsei de reprezentativitate a clasei politice în ansamblul ei, adică exact cea care fusese ținta criticilor președintelui înaintea referendumului. Guvernul minoritar Tăriceanu și o majoritate parlamentară care fusese validată de un sfert dintre participanții la referendum deveneau o țintă ușoară pentru șeful statului.

După momentul primei suspendări și până la sfârșitul celui de al doilea mandat al președintelui Băsescu, viața politică românească se redefinește în funcție de această opoziție președinte–clasă politică. Acești opt ani sunt importanți pentru că ei fixează principalele caracteristici ale regimului politic românesc de după aderare.

Imediat după 2007, coabitarea președinte–premier și mai ales opoziția președinte–majoritate parlamentară vor fi definite discursiv de atitudinea față de „lupta împotriva corupției" și de raportul față de instituțiile europene. Astfel, după 2007, încet, dar sigur, se afirmă în spațiul public un clivaj proeuropenizare–antieuropenizare, care este produs practic de politic și propus ca atare opiniei publice. Avea să treacă însă mult timp până să devină semnificativ pentru organizarea spectrului politic românesc și clarificarea tensiunilor interinstituționale.

Instrumentalizarea politică a acestui clivaj a fost, la început mai ales, în favoarea președintelui izolat politic după suspendarea din 2007. Traian Băsescu își asuma atunci rolul de adevărat purtător de cuvânt al criticilor pe care instituțiile europene le adresau parlamentului sau guvernului, rol pe care chiar textul modificat în 2003 îl dădea președintelui.[1]

Din acest punct de vedere, autoritatea președintelui este întărită și legitimată constant prin invocarea necesității conformării

[1] Articolul 148, alin. 4 din Constituție îl face pe președinte, alături de parlament și guvern, garant al „aducerii la îndeplinire a obligațiilor rezultate din actul aderării".

la cerințele UE, după modelul de dinainte de aderare, pe când, la nivelul clasei politice, domină forme de respingere a acestor critici, la început însă fără să se cadă în euroscepticism. După alegerea lui Klaus Iohannis în 2014, în ciuda faptului că acesta mizează pe alt tip de discurs prezidențial, au reapărut destul de repede aceleași tensiuni deopotrivă politice, din cauza coabitării, și instituționale.

Confruntarea președinte–majoritate parlamentară este deci una consubstanțială regimului nostru politic, care combină o cultură politică prea puțin înclinată spre compromis cu un semiprezidențialism adaptabil. Dar această dimensiune adaptabilă crește și tentația fiecărui actor de a-și maximiza puterea.

Logica instituțională duce la principii de legitimare și reprezentare contrare: proporționalist pentru parlament și majoritarist pentru șeful statului, ceea ce se traduce prin faptul că PSD rămâne partidul dominant, dar președintele e anti-PSD. Astfel se ajunge, nu numai pentru Băsescu sau Iohannnis, ci și structural, la un clivaj ideologic interinstituțional între discursul proeuropean și cel eurosceptic, o opoziție care rămâne deocamdată definitorie pentru raporturile dintre instituția prezidențială și majoritatea clasei politice.

Ne putem întreba dacă aceasta reflectă un clivaj de la nivelul electoratului sau este o construcție instituțională făcută să justifice pozițiile instituționale ale unora sau altora. Oricum, opoziția discursivă despre care vorbim ajunge treptat să structureze și spațiul public și să devină identitară pentru susținătorii taberelor respective.

În plus, partidele parlamentare pretind fără succes că dețin o formă de exclusivitate a legitimității democratice, în timp ce șeful statului beneficiază nu numai de alegerea directă, ci și de o încredere a electoratului mult mai mare decât încrederea acordată oricărui partid. Așa cum am arătat mai sus, tendința de re-prezidențializare de după 2004 a fost blocată cu succes și, în condiții normale, regimul nostru semiprezidențial ar fi devenit în mod natural unul cu un președinte relativ slab. Dar tocmai deficitul democratic îl transformă pe președinte într-o variabilă de adaptare la cerințele electoratului, compensând rigiditatea sistemului de partide și lipsa de reprezentativitate a acestora.

Succesiunea de crize din jurul șefului statului arată în mod paradoxal importanța acestei instituții. Participarea-record la alegerile prezidențiale (63% prezență la al doilea tur de scrutin din 2014 față de 39% la parlamentarele din 2016) evidențiază așteptările electoratului față de președinte.

Capacitatea efectivă de acțiune a președintelui depinde însă de raportul său cu un partid cu vocație majoritară, deci de o realitate politică contextuală și informală, în detrimentul recunoașterii atribuțiilor sale constituționale propriu-zise. În acest sens, dominația partidului prezidențial PDL asupra guvernului în perioada 2009–2012 a re-prezidențializat regimul. Dar chiar dacă președintele își impunea candidatul la funcția de premier, Emil Boc, partidul său nu era unul majoritar, făcând parte dintr-o coaliție fragilă. Astfel, chiar atunci când puterea prezidențială părea a fi la apogeu, ca la începutul anilor 1990, de fapt, marja de acțiune politică a președintelui era limitată.

În particular, din cauza tipului de scrutin de la parlamentare, regimul presupune existența unor negocieri constante, informale sau instituționalizate, între partide, dar și între șeful statului, premier și liderii majorității parlamentare, dincolo de momentul delicat al nominalizării unui prim-ministru. Această evidență general democratică, necesară funcționării semiprezidențialismului românesc, se lovește de caracteristicile culturii politice.

Niciun partid parlamentar nu este înclinat spre compromis pentru a compensa fragilitatea identității și reprezentativității sale. În plus, din cauza absenței unor identități politice bine conturate, ca să nu mai vorbim despre dimensiunea doctrinară, și a fenomenului migrației parlamentarilor, singura modalitate de definire a poziționării politice este cea în opoziție frontală cu adversarul, câteodată chiar și cu un aliat de conjunctură.

Acest tip de definire în raport cu adversarul politic a ajuns în punctul culminant în 2012. Atunci, Uniunea Social-Liberală, creată între PSD și PNL, preluase puterea guvernamentală, câștigase detașat alegerile locale și se pregătea să le câștige la fel de detașat și pe cele parlamentare. Totuși a preferat să repună în discuție întreaga

arhitectură instituțională, provocând un nou proces de demitere a șefului statului, dar mai ales a realizat acest lucru într-o manieră care i-a făcut pe mulți să vorbească despre un adevărat puci parlamentar.[1] Înfrângerea președintelui la referendumul de demitere boicotat de susținătorii săi și controversele din jurul interpretării rezultatului nu au făcut decât să adâncească atât neîncrederea în soliditatea regimului constituțional, cât și lipsa de credibilitate a României în UE.

Lecțiile acelui moment cu privire la limitele democratizării și constituționalismului românesc sunt numeroase.[2] Aici vom sublinia numai măsura în care această necesitate de definire în opoziție cu adversarul politic poate să explice de ce USL a mers pe calea unei crize din care nu a avut decât de pierdut. Această explicație ține chiar de existența USL, adică a unei alianțe între partide care până atunci reprezentaseră electoratele aflate de o parte și de cealaltă a clivajului fondator. De altfel, asta l-a și făcut pe premierul Tăriceanu să nu recunoască niciodată existența unei alianțe parlamentare între PNL și PSD pentru susținerea sa în perioada 2007–2008.

USL se formase în logica clivajului pro-Băsescu–anti-Băsescu. În ciuda impopularității acestuia determinate de politica de austeritate începută în 2010, era totuși greu de crezut că acest context putea fi creatorul unui clivaj durabil. USL nu putea supraviețui eclipsării puterii adversarului datorită căruia se definea.

Participarea de aproape 50% de la referendumul de demitere și mai ales victoria zdrobitoare a USL în alegerile parlamentare din 2012, 60% din totalul voturilor și două treimi din numărul parlamentarilor, demonstrau că electoratul ambelor partide a validat

---

[1] Vladimir Tismaneanu, „Democracy on the Brink: A Coup Attempt Fails in Romania", *World Affairs Journal*, ianuarie 2013, pp. 83–87.

[2] Vezi, spre exemplu, Cosmina Tanasoiu, „Romania in the EU: Political Developments and the Rule of Law after Accession", în Armin von Bogdandy și Pàl Sonneved, *Constitutional Crisis in the European Constitutional Area. Theory, Law and Politics in Hungary and Romania*, Hart Publishing, Oxford și Portland, 2015, pp. 171–190, și Bogdan Iancu, „Separation of Powers and the Rule of Law in Romania: The Crisis in Concepts and Contexts", în *ibidem*, pp. 159–169.

această narațiune. Era însă una temporară. PSD intrase totuși în această alianță cu gândul că, la partaj, va putea prelua moștenirea USL. Este ceea ce s-a întâmplat după dispariția alianței în 2014, ruptura USL ducând în același timp la sciziunea PNL și apariția partidului condus de Tăriceanu, care asigura majoritatea parlamentară și reclama cu relativ succes întreaga moștenire electorală a USL.

Din această perspectivă, criza din 2012 putea fi logică în măsura în care împingea PNL să fie părtaș cu PSD la o acțiune coerentă cu ADN-ul partidului condus în mod onorific de Ion Iliescu, dar modifica identitatea PNL și modul în care acesta era văzut de electoratul non-USL.

Chiar dacă nu acesta a fost scopul principal, criza din 2012 a făcut ca prețul ieșirii din USL dominat de PSD să devină mai mare pentru național-liberali. Criza identitară a PNL de azi este legată și de experiența USL, cu atât mai vie în memoria publică, cu cât singurul prim-ministru PNL din postcomunism, Călin Popescu-Tăriceanu, a rămas aliat cu PSD.

După 2014, deși președintele marelui PNL (rezultat din fuziunea cu PDL) a câștigat alegerile prezidențiale, electoratele celor două partide au resimțit ruptura politică din 2007, exacerbată mai ales de criza din 2012. În acest sens, eșecul suferit de PNL în alegerile din 2016 nu este simplul rezultat al unei fuziuni ratate, ci e semnificativ pentru faptul că electoratul însuși nu a digerat această fuziune. Președintele Iohannis, beneficiar, în 2014, al voturilor provenite atât de la electoratul liberal, cât și de la fostul PDL, a neglijat necesitatea reunirii celor două electorate, eroare pe care riscă să o plătească la prezidențialele din 2019.

Revenind la rezolvarea crizei din 2012, realizată în urma intervenției Comisiei Europene, a principalelor state din UE și a reprezentanților SUA, aceasta semnala intrarea României într-o nouă etapă. Eșecul consolidării instituțiilor postaderare nu mai putea fi negat, căci deveniseră manifeste și limitele naturii democratice a regimului. După acel moment, România nu era asistată numai economic de FMI și de alte instituții financiare internaționale și europene. Era asistată și rămâne asistată politic.

Criza din 2012 nu a fost una de parcurs, dar rămâne reprezentativă pentru natura regimului politic românesc de ieri și de azi, pentru cultura politică dominantă, pentru sistemul mass-media și raportarea societății la aceasta. Astfel, stabilitatea și funcționarea regimului constituțional depind, în moduri atât explicite, cât și implicite, atât instituționale, cât și simbolice, de formele de monitorizare, atenționare și acțiune ale partenerilor euroatlantici. Acestea vor funcționa câtă vreme la nivelul societății românești există o majoritate proeuropeană și prooccidentală solidă.

Din punctul de vedere al euroscepticilor, această majoritate trebuie dislocată prin criticarea neocolonialismului UE și transformarea diverselor aniversări simbolice în momente nostalgice, care i-ar îndemna pe români să-și regăsească suveranitatea deplină. Adevărul este însă că natura semidemocratică a regimului politic face din instituțiile europene o contraputere necesară la tendințele de oligarhizare care există la nivelul sistemului nostru politic. Iar acest sentiment potrivnic clasei politice este prezent inclusiv în electoratul PSD, așa cum a dovedit-o și atitudinea acestuia la referendumul din 2009, votând majoritar în favoarea modificărilor propuse de un șef al statului anti-PSD.

Reziliența regimului constituțional și democratizarea

A spune că României i-a lipsit un „moment constituțional" nu este deloc o noutate, cum nu este nici observația că trăim și azi, la aproape 30 de ani de la adoptarea legii fundamentale, într-un constituționalism fragil, într-o cultură politică și publică necaracterizată printr-un respect spontan față de spiritul și litera Constituției.

Am arătat mai sus că stabilitatea regimului politic e datorată legării printr-un cordon ombilical de instituțiile europene. Nu știm cum ar fi evoluat dacă nu exista plasa de siguranță euroatlantică, știm însă că acest cadru constituțional rezistă, chiar dacă e supus în multe momente unor șocuri, pe care tot el le produce. Ele trebuie însă relativizate tocmai pentru că actorii politici și majoritatea românilor sunt conștienți de existența acestei plase de siguranță.

Dacă acest cordon ombilical devine parte a echilibrelor de putere din România de azi, înseamnă că actorii și instituțiile l-au asimilat, se poziționează față de acesta. Normal sau anormal, acest echilibru fragil s-a osificat, deci trebuie analizat ca orice alt regim politic. Măsura în care acest regim este sau nu este democratic depinde, desigur, în primul rând de constanta relegitimare pe calea alegerilor, dar și, în egală măsură, de funcționarea instituțiilor conform logicii date de legea fundamentală.

Faptul că acest cadru constituțional, cu toată asistența de care am vorbit, a rezistat diverselor încercări e totuși remarcabil. La începutul anilor 2000, marele politolog italian Giovanni Sartori[1] se arăta relativ optimist cu privire la caracteristicile de bază ale semiprezidențialismului românesc,[2] fapt surprinzător pentru mulți dintre cei care observau de-democratizarea regimului dominat de PSD-ul lui Adrian Năstase. Sartori explica acest optimism prin flexibilitatea pe care o oferea regimul constituțional, o flexibilitate foarte utilă în cazul unor turbulențe politice.

Timpul i-a dat în parte dreptate lui Sartori tocmai pentru că încercările la care a fost supus regimul nostru constituțional au fost pe măsura riscurilor care se întrevedeau de pe atunci. Confirmata flexibilitate a semiprezidențialismului a fost posibilă numai datorită unor adaptări până la contorsionare ale diverselor instituții și reguli. Blocul instituțional a rezistat cutremurelor repetate, dar nu mai e același. Am vorbit despre cele mai remarcabile unde de șoc care au provocat diverse metamorfoze instituționale. Întrebarea implicită e dacă fisurile vizibile și invizibile nu se vor dovedi fatale la un nou cutremur politic, geopolitic sau economic.

Niciun regim politic nu poate rezista la orice tip de cutremur. Tendința de a ne concentra pe miza momentului, pe rezolvarea crizei din prezent sau depășirea celei care tocmai a trecut ne fac să

[1] Politolog italian (1924–2017). Contribuții în domeniul teoriei democrației, al sistemelor politice și al mecanismelor constituționale. A fondat *Rivista Italiana di Scienza Politica* (n. coord.).

[2] Giovanni Sartori, „Sul sistema costituzionale romeno", *Studia Politica. Romanian Political Science Review,* vol. 2, nr. 1, 2002, pp. 5–9.

neglijăm însă problematica fundamentală pe termen lung: câte dintre adaptările regimului constituțional nu reprezintă pași pe loc sau înapoi pentru procesul de democratizare? Remarcabila supraviețuire a regimului constituțional nu s-a făcut inclusiv prin uitarea necesității democratizării?

Nu este suficient să vorbești despre democratizare, nu e suficient nici măcar să crezi în aceasta dacă nu accepți riscurile ei. În România de azi, observăm că actorii politici sau publici aproape că nu mai vorbesc despre exigența democratizării; oricum, nu o consideră o urgență. Combaterea corupției, pentru unii, și chiar simpla necesitate a stabilității, pentru alții, devin argumente pentru ignorarea necesității de a găsi soluții în logica democratizării. Stabilitatea și combaterea corupției sunt, desigur, condiții necesare, dar deloc suficiente pentru rezolvarea crizei reprezentativității și a bunei guvernări.

Absența invocării necesității democratizării e una dintre caracteristicile discursului public de după intrarea în Uniunea Europeană. Nu vorbim aici numai despre principalele partide care au guvernat și guvernează, dar și despre ceilalți actori politici, unii noi, despre ceilalți actori publici, din societatea civilă, sau despre partenerii externi. O explicație prea simplă ca să fie adevărată vine din faptul că noul nostru statut a făcut ca această temă, oricum folosită prea mult ca element de mobilizare colectivă, să fie considerată depășită într-o logică în care goana după „imagine" a fiecărui actor politic sufocă orice ordine rațională a priorităților.

Totuși această explicație putea fi valabilă în primii ani de după integrare, nu și după crizele constituționale repetate, mai ales după cea din vara anului 2012. Absența imperativului democratizării e azi un simptom al unui dublu context. Întâi, al unui context internațional al scăderii prestigiului democrației liberale. Pentru mulți, democrația liberală este ea însăși în criză, incapabilă să vină cu răspunsurile necesare la sfidările prezentului. În acest sens, crizele din anumite regimuri democratice ajung să devină piedici în calea continuării tranziției regimurilor semidemocratice, care îngheață în acest stadiu. Aceste vase comunicante fac ca popularitatea criticii democrațiilor liberale să ducă la creșterea tentației

pentru diverse discursuri populiste și pentru iluzia existenței unei democrații nonliberale.

În al doilea rând, observăm cum partizanii europenizării, partizanii democrației liberale par ei înșiși sceptici cu privire la democratizarea văzută ca efort de a face funcționale canalele reprezentativității, ale activismului politic, ale expresiei publice. Frica de riscul populismului pare că paralizează încrederea în mecanismele clasice. În acest sens, e semnificativ scepticismul față de referendum, care, din instrument de democratizare, e prezentat ca un pericol care nu face decât să dea mână liberă populismului. De fapt, acesta rămâne un instrument de echilibru în fața tendinței clasei politice de a confisca democrația reprezentativă, dar frica de populism e intrumentalizată de cei care se văd amenințați de orice schimbare. Astfel, tocmai democraților ajunge să le fie frică de popor, ceea ce îi împiedică să prescrie rețeta democratizării.

Or, această rețetă pare mai necesară ca niciodată în contextul regimului politic românesc, un context în care absența discursului prodemocratizare e simptomul unui sentiment al eșecului democratizării. Democratizarea nu mai are partizani politici pentru că, atât la nivelul elitei politice, cât și la nivelul celor mai proeuropene categorii de votanți, predomină frustrarea față de clasa politică, văzută drept rezultat al alegerilor succesive. Frustrarea față de democrația electorală, în loc să producă revendicarea aprofundării sau reluării democratizării, se traduce în forme de scepticism față de legitimitatea rezultatului alegerilor sau a rezultatului referendumurilor.

Riscurile uitării democratizării și imaturitatea civică

Punerea explicită în discuție a legitimității produse de alegerile parlamentare din 2016, cu argumentul absenteismului masiv (60%), a devenit un loc comun încă din primele săptămâni ale lui 2017. În spațiul public, zona anti-PSD, moștenitoarea revendicărilor democratice ale societății civile din anii 1990, nu a părut atentă nici cu măsura în care o astfel de contestare fragiliza întregul sistem politic, nici cu faptul că revendicarea intervenției instituțiilor

europene împotriva guvernului proaspăt ales ducea la creșterea euroscepticismului în rândul „poporul pesedist" și la erodarea legitimității acestor instituții de a interveni ca un arbitru neutru.

Alegătorului pesedist nu i se adresează mesaje. El este privit ca un accident al istoriei, societatea din stradă fiind încurajată de liderii politici anti-PSD în această atitudine în care cei care manifestă în stradă devin adevărații reprezentanți ai societății, majoritatea (electorală) tăcută fiind discreditată de comportamentul celor aleși. Cultura politică a străzii nu este ea însăși spontan democratică și nici nu poate fi fără promovarea unor lideri. Discursul acestora va putea fi analizat, el va modula revendicările diverse fie într-o cheie populistă, fie într-una a reformismului democratic.

Deocamdată, curentul dominant al activismului civic e imatur, cu accese de intoleranță și superioritate morală. Această tendință tinde să diminueze orice elan prodemocratic în favoarea altor mecanisme de cenzură a puterii politice: „rezistența" din stradă susține și instituțiile care „rezistă" în interiorul statului. Imperativul luptei împotriva corupției duce astfel la reorientarea și redefinirea activismului civic. Democratizarea dispare practic în favoarea imperativului curățării clasei politice prin mecanisme statale și penale.

După iarna lui 2017, se poate observa deci că penalizarea discursului public, valorizarea necritică a activismului DNA și încurajarea recurentă a manifestațiilor de protest contribuie la lipsa de încredere în canalele clasice ale democrației reprezentative sau (semi)directe. Sigur, vina principală vine din faptul că partidele politice, altele decât PSD, nu devin relee autentice ale sensibilității exprimate în stradă, iar când încearcă să o facă, par populiste, lipsite de credibilitate. Misiunea lor nu consta într-o simplă preluare a acestor revendicări, ci era să decripteze cauzele revoltei, să propună soluții realiste și să traducă nemulțumirea socială în termeni politici.

În ciuda numeroaselor proteste de stradă și a apariției unui număr important de organizații civice formale și informale, care sunt producătoare de mesaje critice la adresa stării de fapt, deocamdată, în fața deficitului democratic, nu găsim în spațiul public românesc

variante de soluții articulate, nici la nivelul partidelor, la putere sau în poziție, nici la nivelul activismului civic. Absența lor și cvasiinexistența democratizării din programe, discursuri, mecanisme de mobilizare colectivă sunt o caracteristică majoră a culturii politice din România de azi. Așa cum, la începutul anilor 1990, puterea politică avea o strategie a uitării, a ignorării crimelor comunismului și necesității pedepsirii vinovaților, azi, o altă absență, cea a imperativului și politicilor care merg în sensul democratizării, caracterizează mentalitatea dominantă.

Această absență e la fel de greu de analizat ca și uitarea, consecințele unei absențe sunt mai greu de determinat decât cele ale unor politici active. E mult mai simplu să cauți explicitul discursurilor publice, dar mult mai greu să te oprești asupra unei absențe. Totuși această absență este, pentru contextul românesc, un pericol similar cu cel al discursurilor favorabile „democrației iliberale" din alte state ex-comuniste.

România e condusă de o elită politică crescută la școala democrației electorale, produs bastard al „democrației originale". E deci puțin probabil ca tendințele antidemocratice să devină explicite. Legitimitatea electorală rămâne o condiție a supraviețuirii actualului sistem partinic, dar incapacitatea acestuia de a redeschide problema reformei instituțiilor politice se poate lovi de o societate diversă, ale cărei standarde se inspiră spontan din ce în ce mai mult din cele europene, chiar dacă, momentan, îi lipsește acel *leadership* capabil să sistematizeze aceste revendicări.

Tensiunile dintre legitimități care se contestă reciproc nu se reduc la cea existentă între stradă și clasa politică. Una dintre ele, de a cărei gravitate nu se ține cont nici în discursul public general, dar nici la nivelul analizelor politice, este cea dintre revendicările care încearcă să exploateze mecanismele democrației directe și blocarea acestora de către cei aleși în logica democrației reprezentative – o blocare căreia, de altfel, îi lipsește discursul de justificare.

Din acest punct de vedere, semnificativă este cvasiuitarea, adică dispariția de pe agenda publică a referendumului din 2009, ale cărui întrebări au fost validate. Curtea Constituțională observase

într-o decizie că, în pofida caracterului său consultativ, printr-un referendum validat se exprimă suveranitatea poporului, deci acesta nu poate fi ignorat de legiuitor.[1] În afară de PMP, legat de fostul președinte Traian Băsescu, care provocase acel referendum, întreaga clasă politică, inclusiv președintele Klaus Iohannis, care a anunțat el însuși că va organiza un referendum, și Uniunea Salvați România (USR), care vizează o modificare a Constituției ce ar presupune un referendum, ignoră faptul că această problemă rămâne nerezolvată. Situația este cu atât mai gravă, cu cât CCR, e adevărat, într-o componență diferită de cea de azi, anunțase că nicio lege electorală nu poate fi aprobată până când nu este pusă în conformitate cu imperativul de a avea maxim 300 de parlamentari. Noua lege privind alegerea parlamentarilor, Legea nr. 208/2015, după care s-a ales actualul legislativ, este, conform acestei decizii a CCR, neconstituțională. Totuși șeful statului a evitat să o trimită la un control de constituționalitate, promulgând-o, deși contrazicea rezultatul referendumului și decizia CCR.

Legal vorbind, noul cadru electoral își produce efectele. Totuși această situație prelungește o formă de sfidare din partea parlamentarilor, titulari ai democrației reprezentative, față de o decizie luată în logica democrației directe. Asta după ce, în 2012, când au avut loc alegerile parlamentare, în loc de cei 300 de parlamentari, aveam un număr-record de 466 de senatori și deputați. Dar ignorarea de către partide și președinte nu e semnificativă numai pentru tensiunea dintre cele două forme de legitimare democratică și pentru faptul că însăși CCR putea fi ignorată pe o temă atât de sensibilă pentru funcționarea unei instituții democratice. Fenomenul rămâne ilustrativ și pentru capacitatea de uitare de la nivelul societății. Clasa politică se comportă ca și cum poporul suveran din 2009 nu ar mai exista, iar societatea civilă nu o contrazice.

[1] Decizia CCR nr. 682, din 27 iunie 2012, publicată în *Monitorul Oficial al României*, Partea I, nr. 473, din 11 iulie 2012, precum și Comunicatul CCR din 13 decembrie 2012.

Pe unele subiecte, cum este acesta, vedem că se formează majorități politice, cvasiunanimități, care sunt foarte diferite de imaginea existenței unui clivaj profund, pe care se bazează identitățile principalilor combatanți politici. Știam deja că asta se întâmplă la nivel parlamentar cu protejarea unor politicieni anchetați penal. Faptul că aceste cvasiunanimități pot fi observate împărtășind lipsa de interes pentru imperativul democratizării sau pentru problema creată de existența primului referendum național de acest tip validat în postcomunism ne obligă să ne întrebăm în ce măsură sfera politică e reprezentativă pentru un electorat din ce în ce mai polarizat sau numai exploatează această polarizare.

Pentru a putea să înțelegem natura regimului politic românesc, trebuie deci să nu cădem în capcanele discursului binar pe care chiar acesta ni le întinde. Supraviețuirea regimului constituțional e remarcabilă, dar s-a făcut inclusiv cu prețul uitării voluntare a continuării democratizării. Chiar europenizarea pare să nu mai presupună acest imperativ. Partizanii europenizării au mizat în mod iluzoriu pe combaterea corupției ca motor al înnoirii clasei politice. Apariția contraputerii străzii, a unei noi societăți civile e un fenomen complex, cu multiple cauze și consecințe contradictorii: e un semn al unei societăți mai active, mai diverse, care nu se simte reprezentată. În același timp, discursul dominant fragilizează mecanismele de legitimare ale regimului politic fără să ofere unele noi. Criza poate fi una de creștere democratică, dar poate duce și la un colaps instituțional. Deocamdată, clasa politică nu pare nici capabilă, nici măcar doritoare de a se converti politic, de a reprezenta efectiv această energie socială.

În loc de concluzie. Schimbarea pactului social, condiție a democratizării

Starea regimului politic românesc de azi este, în primul rând, rezultatul unei prea lente ieșiri din comunism și din consecințele sale. Statul postcomunist, semidemocratizat, apoi integrat în

Uniunea Europeană rămâne cu un deficit de legitimitate în ochii unei mari părți a societății, o societate care ea însăși e din ce în ce mai diversă, fapt ce nu se reflectă în sistemul partizan.

Actualul sistem politic nu s-a adaptat și nu a putut fi reformat după aderarea la UE. Crizele politice postaderare au fost pe punctul să ducă la colapsul ordinii constituționale, evitat datorită intervenției partenerilor euroatlantici. Multe dintre aceste crize au apărut pe fondul aplicării unor politici de combatere a corupției după 2005. Combaterea corupției a fost principala politică susținută de UE și SUA și aplicată de aparatul statal după multiple schimbări legislative și instituționale. Aceasta a produs efecte spectaculoase, a scos la suprafață mecanismele de funcționare, de finanțare și de complicitate de la nivelul elitelor politico-economice românești. După peste zece ani, este clar însă că ea nu a putut schimba în esență sistemul politic.

Corupția la toate nivelurile era deja un fenomen care definea practic toate instituțiile, tot sistemul de putere în momentul aderării. Această realitate venise pe fondul unui stat comunist nereformat, care își va reproduce în timp elitele administrative, militare, de la nivelul magistraților. Acest stat postcomunist trăise în simbioză cu o clasă politică coruptă. Combaterea corupției a devenit astfel o formă de luptă intrasistem care nu a putut ajunge la cauzele profunde, ce țin de deficitul de democratizare cronic produs de cercul vicios al împărțirii resurselor: convertirea puterii statale în putere economică, a celei economice în monopolizarea mass-mediei și, în fine, în controlul asupra pieței politice.[1]

Reproducerea sistemului e posibilă și din cauza parțialei, dar consistentei perpetuări, după 1989, a pactului social comunist, în care drepturile sociale asigurate de stat sunt condiționate în schimbul unei forme de legitimare a ordinii politice. De altfel, acest fals

[1] C. Stoica consideră că, în cazul României, e vorba despre o formă de „capitalism politic". Vezi Cătălin Augustin Stoica, „Capitalism postcomunist à la roumaine?", în Vintilă Mihăilescu (coord.), *De ce este România astfel? Avatarurile excepționalismului românesc*, Editura Polirom, Iași, 2017, pp. 253–279.

contract presupune și memoria, refulată sau nu, a represiunii totalitare, care crea o durabilă frică de autoritate. Principalul beneficiar al acestei logici este partidul dominant, continuator pe căi ocolite al fostului partid unic, dar și celelalte partide care, la nivel local sau central, dețin puterea politico-administrativă. Toate contribuie la această formă de pact social care presupune implicit și forme de tolerare a corupției.

Acest sistem este gândit de actorii săi ca unul democratic, dar este vorba despre democrația electorală bazată pe raportul vertical dintre elită și populația care-i oferă elitei legitimarea electorală de care are nevoie în schimbul unor beneficii, care merg de la drepturi sociale la aplicarea legilor într-un mod permisiv. Majoritatea acceptă inerțial această logică a sistemului de putere.

Totuși, în timp, logica acestui pact impus se lovește de schimbările socioeconomice, de disiparea memoriei fricii, de schimbul de generații și de valori. Contestarea pactului inițial vine din două direcții. Prima este implicită și aparent nepolitică: emigrarea. Ivan Krastev observa recent că, în multe contexte, emigrația a înlocuit dorința de schimbare a regimurilor politice.[1] Mult timp, și în România, emigrația a diminuat presiunea proschimbare, așa cum știam și din teoria lui Albert Hirshmann.[2] Totuși influența electorală a diasporei s-a dovedit decisivă în 2009 și foarte semnificativă în 2014, de fiecare dată la prezidențiale și împotriva PSD. Rolul diasporei devine acum unul activ.

A doua direcție, cea mai importantă, vine evident dinspre realitatea activismului civic, vizibil mai ales după 2017. Lipsa de structurare și de lideri a acestuia nu putea ascunde o identitate comună de tip antisistem. O nouă clasă de mijloc și o nouă generație beneficiază de un sistem economic care le-a dat membrilor săi o autonomie crescândă și îi determină să revendice un alt tip de contract

[1] Ivan Krastev, *After Europe,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017.

[2] Albert O. Hirschman, *Abandon, contestare și loialitate. Reacții față de declinul firmelor, organizațiilor și statelor,* trad. de Radu Carp, Laura Cucu și Simona Pop, Editura Nemira, București, 1999.

social. Deși nu putem deduce un program politic, totuși noul pact nu mai poate fi unul vertical între elite și societate, ci un contract orizontal și voluntar.

De modul în care aceste tipuri de revendicări vor ajunge să fie articulate intelectual și instituțional va depinde și măsura în care democratizarea va fi posibilă nu ca o simplă politică publică, ci ca rezultat al unor revendicări susținute de o masă critică socială care are vocația să devină majoritară.

Această, deocamdată, implicită revendicare de înlocuire a pactului social care stă la baza democrației noastre electorale se lovește de capacitatea partidelor care au trecut pe la guvernare, dar mai ales a PSD de a mobiliza social, în sensul perpetuării pactului inițial. Riscul schimbării este contracarat de un discurs din ce în ce mai eurosceptic, care își are sursa principală într-o formă de naționalism ce a definit totdeauna un PSD niciodată cu adevărat social-democratizat. Acest partid, în anul Centenarului, are drept „proiect de țară" provocarea unui clivaj politic pe tema apărării suveranității naționale în fața intervenționismului instituțiilor UE. Provocarea acestui clivaj e una mimetică în raport cu statele din regiune, dar are și o dimensiune naturală, în măsura în care el traduce tensiunea dintre centru și periferie, dintre aparatul de stat și baronii regionali, o tensiune care a fost exacerbată în perioada de maxim a activismului DNA în combaterea corupției de la nivel local. Recenta luptă împotriva „statului paralel" răspunde acestei logici, chiar dacă nu e credibilă pentru un partid a cărui elită a fost totdeauna aproape de structurile de securitate. Dar ea trebuie înțeleasă ca rezultatul firesc al preluării puterii în partid de către o periferie care se legitimează în contrast cu centrul. Critica la adresa instituțiilor europene vine în aceeași logică a denunțării centrului de către liderii periferici.

România de azi e definită printr-o creștere a entropiei sociale care, în parte, poate fi determinată de resorturile politicii și înțeleasă prin intermediul acestora. Tendințele de emancipare de sub un pact social inerțial iau forma denunțării corupției și așteptării ca instituțiile europene să influențeze dinamica sistemică din România. Tendințele de rezistență la schimbare încep să preia discursul

eurosceptic. Se instalează astfel un aparent clivaj social între proeuropeni și naționaliști, un clivaj care este însă instrumentalizat politic și nu face decât să ascundă necesitatea democratizării. Cu toate acestea beneficiarii clivajului, de o parte și de alta, preferă să evite punerea în discuție a ADN-ului sistemului de putere din România bazat pe democrația limitată.

Bibliografie

Carp, Radu; Stanomir, Ioan, *Limitele Constituției. Despre guvernare, politică și cetățenie în România,* Editura C.H. Beck, București, 2008.

Diamond, Larry, *Developing Democracy: Toward Consolidation,* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.

Ganev, Venelin, „Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Bulgaria and Romania after 2007", *East European Politics and Societies and Cultures,* vol. 27, nr. 1, 2013.

Ganev, Venelin I., *Preying on the State. The Transformation of Bulgaria after 1989,* Cornell University Press, Ithaca și Londra, 2007.

Gherghina, Sergiu; Soare, Sorina, „A test of European Union post-accession influence: comparing reactions to political instability in Romania", *Democratization,* vol. 23, nr. 5, 2016.

Hermet, Guy, *Sociologie de la construction démocratique*, Economica, Paris, 1986.

–, *L'hiver de la démocratie ou le nouveau régime*, Armand Colin, Paris, 2007.

Hirschman, Albert O., *Abandon, contestare și loialitate. Reacții față de declinul firmelor, organizațiilor și statelor,* trad. de Radu Carp, Laura Cucu și Simona Pop, Editura Nemira, București, 1999.

Iancu, Alexandra, „La crise de la représentation politique dans les pays de l'Europe centrale et orientale: regards croisés – passé et présent – sur la sélection gouvernamentale", *L'Europe centrale et orientale, vingt-cinq ans après la chute du Mur de Berlin. Retour sur „l'expérience postcommuniste", Est Europa. Revue d'Etudes Politiques et Constitutionnelles Est Européennes,* număr special 2, 2016.

King, Ronald; Sum, Paul (ed.), *Romania under Băsescu: Aspirations, Achievements, and Frustrations During His First Presidential Term,* Rowan & Littlefield, Lanham, MD, 2011.

Morlino, Leonardo, „Architectures constitutionnels et politiques démocratiques en Europe de l'est", *Revue Française de Science Politique,* vol. 50, nr. 4–5, august–octombrie 2000.

Offe, Claus, *Varieties of Transition. The East European and the East German Experience,* MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1997.

Perju, Vlad, „The Romanian double executive and the 2012 constitutional crisis", *International Journal of Constitutional Law,* vol. 1, nr. 13, 2015.

Pridham, Geoffrey, *The Dynamics of Democratization. A Comparative Approach,* Continuum, Londra și New York, 2000.

Preda, Cristian; Soare, Sorina, *Regimul, partidele și sistemul politic din România*, Editura Nemira, București, 2008.

Tismăneanu, Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc,* Editura Polirom, Iași, 2005.

Tismăneanu, Vladimir; Mihăieș, Mircea, *O tranziție mai lungă decât veacul. România după Ceaușescu*, Editura Curtea Veche, București, 2011.

DEMOCRAȚIA GHILOTINATĂ DE OLIGARHI

IGOR MUNTEANU

Introducere

Republica Moldova a nimerit de două ori în cronica unor exemple pozitive pe durata scurtei sale istorii postsovietice și totuși, în ambele cazuri, acestea au marcat preludiul unor masive derapaje iliberale. Motivul central al acestor „accidente iliberale" l-ar constitui, în opinia Monicăi Heintz, „incapacitatea statului de a garanta condiții economice, politice și civile pentru cetățenii săi"[1]. Un prim moment de acest gen a avut loc imediat după adoptarea, în 1994, a Constituției Republicii Moldova – perioadă care s-a legat de o anumită „stabilitate internă" (1994–1997), menținută cu prețul unor dureroase involuții democratice. Totuși Republica Moldova rezolva la acea vreme un conflict teritorial mocnit, adoptând o legislație care oferea un regim de autonomie cu statut special comunității găgăuze din sudul țării. A luat ființă astfel Unitatea Teritorial-Administrativă Găgăuză (UTAG) prin intermediul unor alegeri plebiscitare în 1995, iar, ulterior, prin aplicarea unor reforme economice curajoase, salutate cu entuziasm de către susținătorii săi externi.

Putem afirma deci că democrația a avut și zile mai bune în Republica Moldova. În ciuda guvernării cu caracter conservator-agrarian a PDAM (Partidul Democrat Agrar din Moldova), Republica

[1] Monica Heintz (coord.), *Stat slab, cetățenie incertă. Studii despre Republica Moldova*, Editura Curtea Veche, București, 2007, p. 16.

Moldova era văzută, în primul său deceniu de tranziție de la URSS, ca un exemplu bun sau chiar foarte bun pentru alte state ale Comunității Statelor Independente (CSI), datorită unor succese vizibile în procesul de transformare a fostelor gospodării colective și în privatizarea proprietăților de stat prin transmiterea cotelor valorice către toți cetățenii țării.[1]

Al doilea moment de „glorie" pentru Chișinău s-a produs în 2010, după înlocuirea la guvernare a Partidului Comuniștilor (PCRM), condus cu mână forte de fostul șef de stat, Vladimir Voronin, cu un mănunchi de partide de opoziție, dispuse să înființeze, imediat după alegerile repetate din iulie 2009, o nouă alianță politică – AIE (Alianța pentru Integrare Europeană), privită ca un fel de prevestitor al scurtei istorii de succes din 2010–2014. Mai târziu, ieșirea în evidență a succeselor Republicii Moldova în comparație cu rezultatele obținute de alte state membre ale Parteneriatului Estic a dat speranțe, dar s-a încheiat cu cea mai urâtă criză internă de la proclamarea independenței țării în 1991. Într-un singur an (2015–2016), la Chișinău au căzut patru guverne, iar furtul a peste 1 miliard $, bani care nu au fost nici astăzi recuperați de bugetul public, a provocat convulsii sociale și economice. Tendințele centrale din ultimii ani atestă alunecarea rapidă a Republicii Moldova spre un model de guvernare de tip cleptocratic, în care un grup extrem de influent din punct de vedere financiar revendică dreptul de a controla principalele funcții ale acestui stat.

Ce înseamnă să fii oligarh în spațiul ex-sovietic?

Primii oligarhi au apărut în spațiul ex-sovietic imediat după destrămarea URSS (1990), ca urmare a privatizărilor netransparente și a redistribuirii haotice și, adeseori, criminale a fostelor proprietăți de stat, ceea ce a facilitat apariția unor grupuri de influență

[1] Nora Dudwick, Karin Fock, David Sedik, *Land Reform and Farm Restructuring in Transition Countries. The Experience of Bulgaria, Moldova, Azerbaidjan, and Kazakhstan*, World Bank, document de lucru nr. 104, Washington DC, 2007.

economică puternic angrenate în structura serviciilor speciale, dar și a lumii interlope. Rusia lui Putin a creat modelul clasic al unei societăți conduse de oligarhi, acționând în complicitate cu puterea politică, cu serviciile secrete și nomenclatura vechiului regim, care și-a plantat descendenții prin manevre economice frauduloase. În momentul în care au avut loc marile privatizări, aceștia s-au afiliat puterii politice pentru a-și asigura accesul privilegiat la crearea regulilor de joc pe timpul președintelui Boris Elțin, fiind preluați mai târziu de „cercurile de putere" ale președintelui Vladimir Putin.

Oligarhiile rusești sunt dinamice, ierarhizate și volatile. Aproape 85% din valoarea de piață a celor mai mari 64 de companii private din Rusia, estimată la circa 109 miliarde $, erau controlate de câteva grupuri de acționari în 2001 (Menatep, Lukoil, Alfa-Access-Renova, Base Element, Surgutneftegas, AvtoVaz, Interros, AFK Sistema, Severstal și MDM)[1]. Aproape 38,7% din producția industrială și 31% din totalul exporturilor erau controlate de oligarhi susținuți de puterea politică. Unii dintre oligarhii ruși s-au conformat regimului construit de Vladimir Putin, iar drept recompensă pentru loialitatea lor, aceștia au fost lăsați să-și mențină afacerile în Rusia, aliniindu-se la prioritățile și sensibilitățile Kremlinului. Studii specializate cu privire la influența oligarhilor demonstrau că, în 2004, industria petrolieră din Rusia era deținută, în proporție de circa 72%, de grupuri de oligarhi, industria metalelor feroase, în proporție de 78%, construcția de automobile, în proporție de 71%, industria metalelor neferoase, în proporție de 81%. Totodată, statul rus a eliminat categoric orice posibilitate de concentrare a capitalului privat în sectorul gazelor și în cel al energiei (doar 1%, respectiv 8% aparțin oligarhilor)[2]. Un studiu elaborat de Serghei Guriev[3] nu-i

[1] *Krupnîi rossiiskii biznes – 2003*, Fond perspektivnih issledovanii i inițiativ, Moscova, 2004; vezi și *Vedomosti*, 14 ianuarie 2004.

[2] Sergey Guriyev, Andrei Rachinsky, „The Role of Oligarchs in Russian Capitalism", *Journal of Economic Perspectives*, American Economic Association, vol. 19, nr. 1, iarna 2005, pp. 131–150.

[3] Serghei M. Guriev (n. 1971), economist-șef al Băncii Europene pentru Reconstrucție și Dezvoltare, profesor de economie la Institut d'Études Politiques din Paris (n. coord.).

include în acest clasament pe bogații politicienii ruși, birocrați și conducători de companii publice, cum sunt Anatoli Ciubais (RAOES), Rem Veahirev (fost director general al Gazprom), înlocuit cu Aleksei Miller după preluarea puterii de către președintele Putin, sau Iuri Lujkov (ex-primarul Moscovei) și soția sa, Elena Baturina, pe motiv că succesul lor a fost strict determinat de mobilitatea verticală datorată pozițiilor lor politice. Cu toate acestea, concentrările de putere economică și acumulările de capitaluri financiare au creat fracturi adânci în societatea rusă. Astfel, zece clanuri de putere (sau grupuri de proprietari) dețineau, în 2003, 60,2% din toată piața de valori a statului rus. Conform studiilor internaționale, acest indicator este de două ori mai mare în Rusia decât în orice altă țară din Europa (30–35%) și de zece ori mai mare decât în SUA, unde averea celor mai bogate familii nu depășește împreună 10%[1]. În același an de referință (2003), circa 1 700 de companii deținute de oligarhii ruși și prezente în circa 45 de sectoare ale economiei controlau aproximativ 40% din toată forța de muncă a Rusiei[2].

Oligarhi ca Boris Berezovski au intrat în afaceri cumpărând întreprinderi profitabile (AvtoVaz), pentru a se extinde ulterior datorită conexiunilor sale cu ultimul lider sovietic, M. Gorbaciov, și primul președinte, B. Elțin[3]. Relațiile personale cu fiica mai mică a lui Elțin i-au conferit lui Berezovski statutul de „insider" al Kremlinului și noi oportunități de afaceri (Aeroflot), urmate de ORT (televiziunea publică rusă), în schimbul susținerii financiare acordate președintelui Elțin în alegerile din 1996. Berezovski a jucat un rol esențial în perioada 1996–1998 în calitate de secretar al Consiliului de Securitate al Rusiei, iar, ulterior, de secretar al CSI, idila sa cu puterea politică de la Kremlin încheindu-se chiar în ziua în

[1] *Ibidem*, p. 150.

[2] *Ibidem,* p. 135.

[3] „Boris Berezovsky", https://www.britannica.com/biography/Boris-Berezovsky, accesat la 19 ianuarie 2019.

care Elțin și-a dat demisia (31 decembrie 1999) în favoarea succesorului său, Vladimir Putin. Ultimul și-a început cariera de președinte promițând cetățenilor ruși că „se va ocupa de lichidarea oligarhilor", pe care îi va trata „în mod egal, ca pe toți oamenii de afaceri". Cerbicia cu care oligarhii ruși s-au împotrivit acestui curs anunțat de Kremlin l-a forțat pe Putin să facă un pact mai flexibil cu ei: atât timp cât oligarhii își vor plăti impozitele și nu vor folosi puterea politică (cel puțin nu contra lui Putin), Kremlinul le va respecta drepturile de proprietate și nu va revizui rezultatele privatizării. Atunci când Yukos a deviat de la cursul indicat de Putin, criticând corupția regimului și anunțându-și spriinul pentru presa liberă și partidele de opoziție, Mihail Hodorkovski a fost imediat arestat, condamnat și, după mulți ani de închisoare, a fost forțat să emigreze.

În mod ironic, distrugând cea mai transparentă companie, Putin a decis să-i pună la respect pe oligarhii care i se opuneau, aplicând o draconică politică antitrust. Aceasta i-a făcut vulnerabili și dependenți de birocrația statului. Putin a izbutit să limiteze influența celor mai puternici oligarhi care aveau legături cu familia Elțin prin întărirea pozițiilor birocrației loiale intereselor sale. Pentru că populația îi detestă pe cei din cale afară de bogați și contestă proprietățile pe care aceștia le dețin, Kremlinul s-a folosit adeseori de resentimentele populare pentru a renaționaliza sectoare întregi ajunse sub controlul oligarhilor ruși. Dilema acestei opțiuni ține de faptul că, adeseori, oligarhii sunt mult mai eficienți decât managerii de stat ai întreprinderilor, atât pe plan intern, cât și la nivel global, cu implicații majore pentru creșterea economică, dar și pentru competiția politică.

Totuși sancțiunile aplicate de SUA după anexarea militară a Crimeei (2014) a determinat o cercetare mult mai detaliată a problemei oligarilor din Rusia și, implicit, o cunoaștere mai bună a cleptocrațiilor din spațiul ex-sovietic. La 29 ianuarie 2018, Congresul SUA includea într-un raport o nouă listă formată din 96 de nume de oligarhi ruși[1], mulți dintre ei numărându-se printre prietenii

[1] https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-01-30/u-s-releases-sweeping-list-of-russian-billionaires-officials, accesat la 8 ianuarie 2019.

apropiați ai lui Putin. Serviciile secrete au fost matricea generatoare de oligarhi, folosind puterea și informațiile deținute pentru a controla rezultatele marilor privatizări.

Rolul oligarhilor în tranziția de la regimul sovietic la economia liberă este tratat însă într-o manieră destul de diferită în literatura de specialitate. În timp ce unii autori le atribuie meritul de a stimula motoarele trecerii la economia capitalistă și accelerarea reformelor[1] ca adversari declarați ai birocrației corupte și prădătoare de tip postsovietic, alții susțin că tocmai oligarhii sunt vinovați de slăbirea instituțiilor democratice și de acapararea controlului asupra resurselor și atributelor statului postsovietic, generând o polarizare uriașă a veniturilor și a inegalităților sociale. Urâți și invidiați în același timp, oligarhii au fost prezentați de cele mai multe ori ca o întruchipare a forțelor malefice, care domină, prin corupție, manipulare și diverse mecanisme de extragere a rentelor economice folosindu-se de controlul exercitat asupra instituțiilor statului. Spre deosebire de Rusia, în Ucraina, Moldova și Georgia, rolul și funcțiile oligarhiilor sunt relativ diferite. Tranziția sinuoasă a puterii de stat în Ucraina a creat un fel de „pluralism oligarhic", care înclină spre o coabitare organică între mai mulți oligarhi la nivel de administrații regionale. Acest pluralism este întărit de succesiunea relativ stabilă a unor clanuri cleptocratice conectate la grupuri politice dominante, ceea ce permite oligarhilor să participe de la distanță la jocurile de putere, coabitând fără riscuri majore pentru interesele lor. Se știe că Rinat Ahmetov, Ihor Kolomoiski și Dmitro Firtaș au susținut, în Ucraina, grupuri și partide politice fără a se anihila reciproc și fără ambiția de a deține poziții publice în stat, devenind astfel parteneri indispensabili, dar fără a monopoliza puterea. Influența uriașă pe care au acumulat-o oligarhii în spațiul ex-sovietic este explicată de Jaba Devdariani prin faptul că aceștia s-au arătat a fi „gestionari iscusiți ai ambiguităților; conștienți de

[1] Anders Aslund, „The Misguided Blame Game", *Transition Newsletter,* vol. 14/15, 2004, pp. 25–26.

puterea averilor lor, aceștia s-au ferit să genereze conflicte inutile pe plan intern sau extern", contrastând cu politicienii iliberali.[1] Deși nu-și propun să sprijine realizarea unor reforme rapide, aceștia asigură o anumită formă de stabilitate internă. Oligarhii s-ar împotrivi probabil Rusiei dacă aceasta le-ar amenința interesele, însă, nefiind prea dedicați principiilor și normelor europene, toate deciziile lor au un caracter strict circumstanțial și oportunist.

Ca fenomen, oligarhia poate fi definită ca un sistem de guvernare în folosul unui grup mic de indivizi cu influență, care-și pot folosi resursele uriașe pentru a domina prin diverse mecanisme principalele instituții ale statului. Oligarhii sunt diferiți și cu toate acestea se aseamănă între ei. Influența lor asupra politicii se leagă de proiecția unei imagini de „ocrotitor" pe care unii o cultivă și alții și-o doresc. Se observă acest lucru mai ales în crearea unor mari fundații de caritate prin care aceștia parcă ar căuta să obțină clemență din partea celor care-i detestă cu atâta vehemență. Deși nu se poate spune cu certitudine că ar fi marionetele Kremlinului, jocurile de putere ale elitelor politice ruseşti îi atrag și îi obsedează.

În Georgia, oligarhizarea a avansat cu pași mici, împiedicându-se de acțiunile anticorupție promovate de fostul președinte Miheil Saakașvili, ceea ce a creat o anumită imunitate a societății georgiene față de modelul „oligarhilor buni"; abia după câștigarea alegerilor de către partidul sprijinit puternic de multimiliardarul Bidzina Ivanișvili, influența acestuia s-a extins asupra statului și puterii judecătorești, asupra nominalizării în funcțiile centrale ale statului, dar acest lucru a decurs cu moderație.[2] Sunt voci care susțin că transferul averilor uriașe deținute de Ivanișvili în Rusia spre Georgia nu a elimitat numeroasele materiale compromițătoare (*kompromat*) păzite de ochii vigilenți ai Serviciului Federal de Securitate (FSB),

[1] Jaba Devdariani, „Between Europe and Russia, Oligarchs Rule", *Carnegie Europe,* 1 ianuarie 2016, https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/66312.

[2] Denis Cenusa, „Oligarchic regimes in Moldova and Georgia, two different approaches from EU", https://www.researchgate.net/publication/327069320, accesat la 3 ianuarie 2019.

făcându-l vulnerabil la anumite presiuni. Stilul în care Ivanișvili își exercită astăzi voința oligarhică de a controla jocul politic nu pare să stârnească revolte populare, iar reacțiile din partea UE și SUA sunt și ele destul de moderate.

După părerea lui Denis Cenușă, Ivanișvili pare a fi o variantă „mai democrată" de oligarh în comparație cu modelul mai dur și mai direct oferit de Plahotniuc.[1] În timp ce puterea politică a lui Ivanișvili a fost testată prin alegeri, ajungând să reprezinte, în cele din urmă, o sinteză a politicilor fostului președinte georgian, influența lui Plahotniuc a crescut exact într-un moment de ruptură politică internă a societății din Republica Moldova, marcată de șocul fraudei bancare și de distrugerea fostei alianțe politice de guvernare (AIE). În contrast cu oligarhul dominant al Georgiei, în Republica Moldova, Vladimir Plahotniuc își propune să conducă personal sistemul organelor de stat, fără de care nu ar avea acces nici la rentele care-l îmbogățesc și nici la garanțiile care-l protejează. Putem afirma că influența lui Plahotniuc asupra statului este mult mai directă, mai personalizată și mai toxică în esența sa, el obținând în schimbul acestei influențe un fel de imunitate față de nemulțumirile publice și, respectiv, o formă de impunitate integrată în regimul de putere pe care-l controlează.

Averile oligarhilor sunt inegale ca mărime (Ivanișvili – 4,8 miliarde $, Kolomoiski – 6,4 miliarde $, Plahotniuc – 2,5 miliarde $), dar modul lor de operare și instinctele lor prădătoare sunt identice. Spre deosebire de Bidzina Ivanișvili, Plahotniuc nu și-a etalat averea în reviste internaționale și nici nu a strălucit prea mult atunci când s-a aflat în umbra ocrotitorilor săi din perioada Voronin. Lipsit de empatia unor lideri autoritari cunoscuți în regiune (Putin, Lukașenko, Erdogan), Plahotniuc reușește să compenseze printr-un grad de control mai mare asupra presei libere, asupra spațiului public și asupra structurilor de forță. Cu toate eforturile cartelului său mediatic (Publika, Prime, Canal2, Canal3) de a „înfrumuseța"

[1] *Ibidem.*

acest model de guvernare oligarhică și semiautoritară, cetățenii nu par să fie încântați de el. Sondajele îl prezintă pe „oligarhul dominant" drept cel mai urât personaj politic, fiind asociat direct cu fraudele din sistemul bancar și cu deteriorarea instituțiilor democratice.[1] Tot el este ținta preferată a opoziției antioligarhice, care rămâne în continuare puternică în Republica Moldova în ciuda diferențelor astronomice de resurse și organizare.

Acești factori fac ca Partidul Democrat (PD) să se simtă în mod constant într-o stare de asediu și de ilegitimitate, ceea ce creează sistemului vertical de putere construit după modelul statului-partid o instabilitate structurală. Din acest motiv, PD a avut nevoie de un partener previzibil în 2016, atunci când l-a ajutat în mod hotărâtor pe liderul Partidului Socialiștilor (PSRM), Igor Dodon, să ajungă președinte al țării. Din cauza aceleiași fragilități sistemice, PD a cerut sprijinul PSRM în 2017, la adoptarea sistemului electoral mixt, chiar și cu prețul suspendării asistenței pe care Uniunea Europeană ar fi urmat s-o ofere Republicii Moldova dacă standardele democratice ar fi fost respectate. Intransigența cu care liderul PD a ignorat criticile UE pe parcursul anilor 2017 și 2018 se explică, până la un punct, prin intenția de a obține in extremis un vot de legitimitate la viitoarele alegeri parlamentare, creând precedente negative pe plan regional și producând radicalizarea opoziției politice.

În studiul intitulat „17 Oligarchs Who Are Shaping Eastern Europe"[2], Republica Moldova este reprezentată de Vladimir Plahotniuc, despre care se spune că a reușit să pună mâna pe cele mai multe instituții ale statului, că și-a inventat pentru sine o funcție, „coordonator al alianței de guvernare", și că și-a construit un imperiu financiar obscur, precum și un influent trust de presă care transmite știri false, denigrându-i pe oponenții săi politici și încercând să-și creeze o imagine de om de afaceri, filantrop, diplomat și bun

[1] *IRI Baltic Survey,* noiembrie 2018.

[2] http://forbes.ge/news/3278/17-Oligarchs-Who-Are-Shaping-Eastern-Europe, accesat la 8 ianuarie 2019.

conducător. Tactica lui Plahotniuc este aceea de a-și subordona, prin șantaj și presiune, oamenii care-i stau în cale. El are la activ, totodată, o relație complexă (*hate and love*) cu Rusia și interpușii acesteia plantați în regiunea separatistă transnistreană.

În 2016, guvernul Republicii Moldova a reluat importurile de energie de la centrala Kuciurgan, plătindu-le oligarhilor de la Chișinău comisioane direct în conturile unor companii deținute în Cipru.[1] Spre deosebire de Georgia și Ucraina, unde puterea centrală trebuie să desfășoare acțiuni de apărare care exclud prin definiție orice legătură cu liderii separatiști din regiunile ocupate, politica pașilor mărunți le oferă oligarhilor de la Chișinău un alibi ideal pentru a realiza proiecte de afaceri comune cu oligarhiile formate la Tiraspol, în umbra serviciilor rusești de informații. În 2014, încasările companiei Sherif erau estimate la 445 de milioane $, față de 286 de milioane $, cât reprezenta bugetul enclavei separatiste din acel an. Înlocuirea liderului Evgheni Șevciuc cu Vadim Krasnoselski nu a făcut decât să întărească poziția influentului oligarh transnistrean Victor Gușan, proprietarul majoritar al companiei Sherif, care, potrivit organelor de anchetă din regiune, a virat în diverse conturi *offshore* peste 250 de milioane $ doar în perioada 2014–2015. După 2015, firmele transnistrene obțin dreptul de a exporta fără niciun obstacol pe piața Uniunii Europene, folosindu-se de acordul de liber-schimb încheiat de Republica Moldova, fără a-i achita acesteia nicio taxă. Înlesnirile oferite cu generozitate de UE enclavei separatiste și sumele uriașe alocate de Federația Rusă în ultimii 27 de ani pentru a menține la suprafață instrumentul său direct de presiune și intervenție în Republica Moldova, lipsa oricăror obligații asumate de regimul separatist în condițiile nerecunoașterii externe oferă grupurilor de oligarhi ruși posibilități practic nelimitate de realizare a unor tranzacții dubioase.

[1] https://www.investigatii.md/ro/investigatii/coruptie/milioane-din-exportul-de-energie-curg-in-conturi-off-shore, accesat la 8 ianuarie 2019.

Stat capturat „pe rusește" în Republica Moldova

Joel Hellman[1] este autorul noțiunii de „stat capturat", care definește relația de subordonare a principalelor instituții de stat de către grupuri influente din punct de vedere financiar, reușind astfel să extragă diverse beneficii directe sau indirecte. Definiția lui Joel Hellman s-a potrivit și unor regimuri politice din lumea occidentală, dar poate fi aplicată cu siguranță spațiului ex-sovietic,[2] demonstrând cât de precare pot fi reformele politice și economice atunci când lipsește voința politică. După o scurtă etapă în care Republica Moldova a fost povestea de succes a Parteneriatului Estic (2010–2014), guvernele sale au înregistrat rapid o serie de eșecuri și derapaje majore, care au provocat instabilitate și conflicte sociale. Anul 2015 a schimbat din temelii profilul Republicii Moldova din momentul semnării Acordului de Asociere cu UE. Ea a devenit în scurt timp sinonimă cu spălarea banilor rusești, corupția endemică și limitarea accelerată a libertăților cetățenești. Sunt tot mai puține motive de laudă pentru Republica Moldova, în condițiile în care faptele arată un declin constant al standardelor electorale și politice, ceea ce convine unei autorități politice tot mai influente din punct de vedere financiar și tot mai obsedate de puterea obținută. Invalidarea alegerilor locale la sfârșitul lui iunie 2018 și stabilirea desfășurării viitoarelor alegeri parlamentare la 24 februarie 2019 au provocat reacții acide din partea partenerilor europeni, confirmând justețea rapoartelor negative care blocaseră mai înainte asistența macrofinanciară (100 de milioane de euro) și ajutorul prevăzut în agenda de asociere cu UE. Anumiți autori consideră că Republica Moldova ar fi „cel mai avansat caz de capturare a statului în Europa"[3].

---

[1] Joel Hellman (n. 1963), decan al Facultății de Relații Externe de la Universitatea din Georgetown, fost economist principal al Băncii Mondiale (n. coord.).

[2] „State Capture: the Case of the Republic of Moldova", http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/06/TI_Moldova_State_Capture.pdf, accesat la 8 ianuarie 2019.

[3] Wojciech Konończuk, Denis Cenusa, Kornely Kakachia, „Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms", 24 mai 2017, CEPS, http://www.3dcftas.eu.

Motivul acestui consens cu privire la „capturarea statului" existent între persoane și autori foarte diferiți ca ideologie se explică prin rapiditatea cu care statul cunoscut cu numele de Republica Moldova s-a transformat, în ultimii patru ani, dintr-o poveste de succes a UE într-un stat capturat de oligarhi, extrem de corupt, jefuit de grupuri organizate cu complicitatea unor actori politici. Complicitatea dintre oamenii politici și structuri criminale s-a manifestat în modul cel mai convingător prin devalizarea sistemului financiar-bancar, care a debutat cu implicarea activă a autorităților într-una dintre cele mai importante acțiuni de spălare a banilor ruseşti, desfășurată între 2005 și 2014. Așa s-a ajuns ca, la sfârșitul anului 2014, sectorul bancar al țării să fie folosit în extragerea de resurse din rezerva valutară a Băncii Naționale a Moldovei (BNM).

Privite în ansamblu, aceste două lovituri aplicate sistemului financiar – spălarea banilor de proveniență ilicită din regiune prin sistemul bancar cu ajutorul sistemului judecătoresc, cu complicitatea celor aflați la guvernare (2005–2014) și furtul direct a miliarde de dolari din sistemul bancar al BNM, cu transformarea golurilor create în aceste bănci într-o banală „datorie de stat" (2004) – arată puterea reală a unor grupuri oligarhice care activează în condiții de captivitate cvasitotală a instituțiilor statului.

Ar trebui să notăm că atacul lansat asupra sistemului financiar-bancar național confirmă o organizare minuțioasă, bine coordonată. Forțe politice importante din parlamentul Republicii Moldova au modificat din timp legile care reglementau activitatea sistemului bancar (legea cu privire la BNM și legea instituțiilor financiare din 2007), precum și Codul fiscal, cu introducerea cotei zero la impozitul pe venit al persoanelor juridice, băncile nemaifiind obligate să raporteze proveniența veniturilor din fluxurile financiare care urmau să tranziteze sistemul bancar național (2007). Din Codul penal au fost eliminate prevederile care stabileau fără echivoc răspunderea penală a managerilor unei bănci în ceea ce privește acordarea de credite nerambursabile sau realizarea unei evaluări fictive a gajului depus pentru primirea acestor credite (2008), iar, în anul 2010, ministrul justiției a solicitat eliminarea taxei de stat

stabilite *ad valorem* la tranzacțiile interbancare din afara țării, instituindu-se astfel un prag maxim al taxei, ceea ce a facilitat legalizarea, neobservată de instanțe, a unor tranzacții bancare rusești în valoare de peste 24 de miliarde $, bani care au tranzitat băncile din Republica Moldova după 2010. Punctul culminant al acestor acțiuni l-a constituit cedarea benevolă, în septembrie 2013, a pachetului majoritar de 56,1% din capitalul Băncii de Economii a Moldovei (BEM) unor reprezentanți ai grupurilor de interese cu relații la Moscova. În iulie și septembrie 2014, Parlamentul Republicii Moldova a modificat din nou legislația financiar-bancară, iar, prin angajarea răspunderii guvernului condus de Iurie Leancă, au fost create premise legale de creditare de urgență a băncilor comerciale aflate în dificultate. În luna noiembrie, 2014, același guvern decide, în ședință secretă, alocarea a 9,6 miliarde de lei moldovenești de la BNM unui număr de trei bănci, BEM, Banca Socială și Unibank, în ciuda prevederilor legale care obligau Guvernul Republicii Moldova să înființeze un organism abilitat să gestioneze criza financiară. În urma unei analize independente, efectuate de TI-Moldova și IDIS,[1] s-a stabilit că numai 279,7 milioane de lei moldovenești aparțineau persoanelor care cădeau sub incidența legii cu privire la garantarea depunerilor (4%)[2], 96% fiind deponenți cu sume de peste 6 000 de lei moldovenești. Cu alte cuvinte, garanțiile acordate de guvern nu au urmărit protejarea deponenților mici, ci crearea unui „coridor de acces" al marilor deponenți la rezervele valutare ale BNM pentru a încheia capturarea deplină a miliardului.

Fraudele uriașe au avut loc sub privirile nepăsătoare ale BNM, dar și ale instituțiilor de prevenire a fraudelor (CNA, SIS, procuratura), foștii lor directori confirmând în mod explicit că au știut

[1] http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/07/TI_Moldova_IDIS_Monitorizarea_Evolutiilor_in_Sectorul_Financiar_Bancar_2017.pdf, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] Legea nr. 235 din 3 octombrie 2016 privind emisiunea obligațiunilor de stat în vederea executării de către Ministerul Finanțelor a obligațiilor de plată derivate din garanțiile de stat nr. 807 din 17 noiembrie 2014 și nr. 101 din 1 aprilie 2015, http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=366948.

multe despre tranzacțiile ilegale.[1] Drept confirmare servește și faptul că mai puțin de jumătate din resursele oferite de guvern celor trei bănci amintite în 2014–2015 au fost folosite conform destinației – acoperirea depozitelor persoanelor fizice[2] – în timp ce restul s-a utilizat în speculații valutare efectuate în primele șase luni ale anului 2015. La rândul său, BNM a instituit un regim de administrare specială a băncilor fraudate la câteva săptămâni după extragerea banilor din rezervele de stat, iar guvernul a pus datoriile create de cele trei bănci devalizate în contul datoriei publice (13,34 de miliarde de lei moldovenești), oferind garanții de stat băncilor care ar fi trebuit să răspundă penal pentru erorile manageriale, conform legislației în vigoare cu privire la creditele neperformante acordate.[3] Raportul Kroll 1[4], publicat în mai 2015, atestă existența unei complicități directe între instituțiile statului și autoritățile bancare implicate. Somat să dea explicații în cadrul unor audieri legislative, încă din 2016, directorul CNA anunța că a pornit 44 de acțiuni penale în cazul fraudei bancare. 14 persoane au fost puse sub urmărire penală și 20 de dosare au fost trimise în judecată, stabilindu-se beneficiarii a circa 200 de milioane $, și cu toate acestea, nici până în 2018, sumele sustrase prin fraudă nu au fost recuperate, iar principalii vinovați nu au fost identificați. Deși autoritățile anunțau că așteaptă cu nerăbdare al doilea raport Kroll, invocând chiar și o strategie de recuperare a sumelor identificate în primul raport (600 de milioane $ în jurisdicții *offshore*), în realitate, raportul a fost secretizat, iar investigația, blocată.

Regimurile oligarhice sunt rareori îndrăgite de populație. Sondajele de opinie recente (Barometrul de opinie publică din noiembrie 2018) arată că 83,7% din populație consideră că Republica Moldova nu este guvernată de voința poporului. În plus, alegerile

[1] https://www.europalibera.org/a/27402917.html, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] http://bnm.md/ro/content/informatie-cu-privire-la-banca-de-economii-sa-bc-banca-sociala-sa-si-bc-unibank-sa, accesat la 5 februarie 2019.

[3] https://anticoruptie.md/ro/stiri/anchete-ale-centrului-de-investigatii-jurnalistice-pe-teme-de-coruptie-premiate-de-pnud-moldova, accesat la 8 ianuarie 2019.

[4] Raport realizat în urma fraudei financiare din Republica Moldova (n. coord.).

nu sunt libere și corecte (76,5%).[1] Totodată, 49,1% dintre cei chestionați regretă destrămarea URSS. Sondajul realizat de IRI în octombrie 2017 arăta că 90% dintre subiecți credeau că „Republica Moldova este guvernată în interesul unui grup extrem de îngust de oameni". Potrivit aceluiași sondaj, principalele cauze ale corupției sunt lipsa de control și supraveghere din partea statului (36%), sărăcia și nevoile (27%), acțiunile oligarhilor (21%).

Privite separat, aceste opinii nu demonstrează teoria capturării statului, însă caracterul endemic al abuzurilor duce în mod necesar la apariția fenomenului respectiv – un singur actor dictează cum trebuie să acționeze toate autoritățile statului în problemele care îl interesează cel mai mult. S-a ajuns până în punctul în care partidele preferă să fie considerate „antisistem" pentru a nu fi nici măcar teoretic comparabile cu partidul aflat la putere. În cazul Republicii Moldova este vorba despre Partidul Democrat și sateliții săi docili, care continuă să se autoeticheteze „pro-UE", iar, de curând, „pro-Moldova", deși ambele etichete sunt puternic contestate din cauza faptelor lor, pe fundalul unor ample acțiuni de protest contra guvernării actuale pe plan intern, dar și al unei vizibile iritări la nivelul partenerilor politici europeni și americani.

Și totuși capturarea statului în Republica Moldova nu e o simplă neînțelegere terminologică, ci un fenomen politico-economic complex, cu multiple sensuri și efecte, pe care dorim să le descriem în continuare. Conform definiției folosite de Banca Mondială, un „stat capturat" este o formă de corupție endemică, dezvoltată cu preponderență la nivelul superior al puterii politice, în care interesele unui anumit grup oligarhic influențează în special luarea deciziilor[2].

[1] BOP, noiembrie 2018, p. 58.

[2] „Can a Think Tank Help Expose a Captured State?", Open Society Foundations, 2014, https://www.opensocietyfoundations.org/voices/can-think-tank-help-expose-captured-state, accesat la 8 ianuarie 2019; „From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary", Corruption Research Center Budapest, 2014, http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2014/11/Fazekas-Toth_State_capture_PP_2014Nov.pdf, accesat la 8 ianuarie 2019; „*State Capture Report*", Corruption Watch, 2016, http://www.

Din acest motiv, simpla succedare la guvernare a unor partide cooptate la mecanismul central de „capturare a statului" nu schimbă datele problemei. Prevenirea corupției este o condiție imposibil de realizat prin slogane mobilizatoare ori prin copierea mecanică a unor agenții după modelul unor state occidentale, atât timp cât grupurile de afaceri transformate peste noapte în actori politici „onorabili" se folosesc de stat ca de un bazar deschis pentru tranzacții. Cei implicați în diverse forme de capturare a statului – oligarhi, grupări militare, servicii speciale – fac parte din grupuri de interese politice care au și interese economice, fiind „abonați" la diverse monopoluri și alte beneficii economice rezultate din afaceri cu statul. Beneficiile sunt asigurate fie prin tolerarea monopolurilor, prin exclusivități la comerțul exterior, fie prin preluarea agresivă a unor afaceri, folosindu-se tactici gangsterești sub paravanul organelor de forță ale „statului capturat" (poliția, procuratura, Centrul Național Anticorupție, SIS, alte agenții de control). Capturarea statului are loc după rețete bine cunoscute, acestea fiind legate de:

Privatizarea funcțiilor statului prin interpuși. Capturarea statului începe de la numirea unor actori loiali în poziții superioare ale sistemului judiciar, politizarea unor organe de anchetă și a actului de justiție, a unor autorități însărcinate cu misiunea de prevenire a corupției și merge până la instalarea controlului total asupra acestor instituții, deschiderea unor dosare fabricate contra concurenților electorali și economici, șantajarea partenerilor, crearea de confuzie asupra scopurilor instituționale, aplicarea selectivă a justiției, tratându-se în mod diferențiat grupurile specializate în preluări agresive de companii, tranzacții ilicite sau fraude bancare, toate acestea ducând la crearea unei nesiguranțe generale și la pierderea de către public a încrederii în statul de drept.

Limitarea accentuată a spațiului public. Concentrarea celor mai importante mijloace de informare în masă în mâinile unuia sau câtorva proprietari, manipularea opiniei publice în folosul

corruptionwatch.org.za/state-capture-report-hearings-pp-must-publish-today/, accesat la 8 ianuarie 2019.

unui grup politic îngust, șantajarea și persecutarea concurenților politici, crearea, prin corupere sau mituire, a unor majorități parlamentare circumstanțiale compromit rezultatul alegerilor populare, fapt care, mai apoi, impune modificarea legilor electorale în beneficiul celor aflați la putere.

Ocuparea spațiului economic și financiar cu monopoluri și concurență neloială. Specialitatea tradițională a oligarhilor din spațiul ex-sovietic este aceea de a crea și de a menține un sistem bazat pe concurența neloială, dominat de monopoluri și rețele specializate în acumularea de rente pentru generatorii de influență politică, care-și oferă sprijinul efectiv în schimbul unui tratament preferențial, cum ar fi suspendarea plății unor impozite obligatorii în schimbul achitării unor sume în contul partidului aflat la guvernare, obținerea unor foloase financiare în schimbul includerii unor companii pe lista beneficiarilor amnistiei fiscale. În acest fel, mediul de afaceri este atras într-un joc din care nu are scăpare – oamenii de afaceri pot face parte din clubul select al celor protejați de partidul-stat, care pot fi și beneficiari ai unor retribuții substanțiale ca recunoaștere a loialității sau pot fi izgoniți din sistemul economic pentru nesupunere, sfidare și alte forme de „neloialitate", legalizate prin implicarea masivă și bine organizată a unei adevărate mașini de represalii de tip rusesc. Pe de altă parte, tot partidul-stat apelează frecvent la măsuri excesive de control, la represalii contra concurenților, la sechestrarea proprietăților, creează carteluri în domeniul achizițiilor publice, participă la privatizări suspecte ale unor proprietăți de stat valoroase, dând astfel de înțeles că împotrivirea este mai costisitoare decât rezistența, cel puțin în sfera afacerilor private, unde lucrurile nu au evoluat prea mult. Deși circa 90% dintre firmele existente astăzi în țară sunt întreprinderi mici și mijlocii, ponderea lor în produsul intern brut este de sub 30%, ceea ce demonstrează fragilitatea sectorului privat și precaritatea concurenței economice.

Deși se descriu pe sine ca fiind dedicați parcursului occidental, oligarhii din Republica Moldova sufocă opoziția, intimidează presa, strangulează instituțiile electorale și societatea civilă, ocupându-se,

în general, cu delapidarea bunurilor publice și menținerea unui sistem bazat pe renta economică. Unii autori susțin că totul a început cu un protocol secret[1], semnat de liderii AIE, care-și repartizau în mod neoficial controlul asupra statului. Datele existente pe această temă sprijină ideea că liderii celor trei partide care au format AIE priveau colaborarea lor ca pe un „acționariat asupra unei proprietăți private". În urma unui algoritm politic, negociat pe baza mandatelor obținute în alegeri de către partidele respective, fiecare dintre ele a avut dreptul de a propune și a primi pârghii de influență și control, dar cu o marjă extrem de mică de responsabilitate colectivă și, nu în ultimul rând, cu un consens foarte volatil asupra scopului comun. La modul concret, Partidul Democrat a obținut controlul efectiv asupra Ministerului Economiei, CNA (Centrul Național Anticorupție) și Procuraturii, în timp ce PLDM (Partidul Liberal Democrat din Moldova) și-a trecut la activ controlul asupra vămilor, Ministerului Agriculturii și Ministerului Finanțelor. Oarecum marginalizat de aliații săi, PL (Partidul Liberal) și-a revendicat controlul asupra Ministerului Transporturilor, Băncii Naționale (BNM), Serviciului de Informații și Securitate (SIS) și ANRE (Agenția Națională pentru Reglementare în Energetică).

Acceptând să împartă „pe felii" guvernarea centrală, liderii AIE au dat startul unei competiții intense în alianță, având drept scop extinderea controlului deținut și eliminarea partenerilor, altfel spus, „canibalizarea" partidelor din alianță. Dintre toți, cel mai dornic să preia controlul asupra celor mai profitabile agenții de stat, ministere și chiar instanțe s-a dovedit a fi, fără niciun dubiu, Vladimir Plahotniuc, liderul neoficial al Partidului Democrat și unul dintre cei mai bogați oameni de afaceri ai momentului. Acesta a fost descris multă vreme ca un „cardinal din umbră", o eminență cenușie, un manager, dar și un „om-fantomă", care evită cu obstinație presa, în ciuda relațiilor excelente cu liderul PCRM (Partidul

[1] „Acordul de constituire a AIE a fost făcut public", Unimedia, 18 ianuarie 2011, https://unimedia.info/stiri/doc-acordul-de-constituire-al-aie-a-fost-facut-public--vezidocumentul-28687.html.

Comuniștilor din Republica Moldova) și care, „fiind bogat, nu ar putea fi corupt", după cum afirma, în aprilie 2008, ziarul de opoziție *Moldavskie Vedomosti*.[1]

Cronica acelor timpuri îl reține pe Plahotniuc din perioada 2001–2010 drept directorul societății Petrom-Moldova, chiar dacă acesta susține că, din 2005, s-ar fi aflat în fruntea consiliului de administrație al celei mai importante bănci din țară, Victoriabank.[2] Ajungând în consiliul de administrație al băncii, el devine, într-o perioadă relativ scurtă, unul dintre acționarii importanți ai acesteia printr-o firmă *offshore* din Cipru, după care, folosindu-se de influența exercitată asupra altor acționari și de legăturile cu familia președintelui Vladimir Voronin, înlătură fosta conducere a băncii, numindu-și reprezentanți în componența noului consiliu de administrație. Este cooptat în consiliu și Vasile Botnari, fost director general al Air Moldova, care deținea pe atunci funcția de director general al companiei private Nobil Air.[3]

Cam din anul 2005, numele lui Vlad Plahotniuc este asociat cu mai multe cazuri de preluare agresivă a unor bunuri de stat. Acesta privatizează Hotelul „Codru", situat chiar în centrul cartierului rezidențial din Chișinău, printr-un *offshore* din Cipru, Daranian Holdings Ltd., la un preț pe care procurorii îl consideră drept derizoriu, pornind ulterior acțiuni de recuperare a prejudiciului adus statului.[4] Acesta este estimat la aproape 212 milioane de lei moldovenești, dar rămâne neîncasat pentru că Judecătoria Chișinău

---

[1] Valentina Basiul, „Vlad Plahotniuc, om de afaceri, fost politician – o schiță de portret", Radio Europa Liberă, 13 ianuarie 2016, https://www.europalibera.org/a/27329569.html.

[2] http://plahotniuc.blogspot.com/p/vladimir-plahotniuc.html.

[3] Vasile Botnari este, în prezent, directorul SIS. Între 2013 și 2015, a fost președinte al consiliului de administrație al celei mai mari companii din Republica Moldova, Moldovagaz, la care acționar majoritar este Gazprom și care rămâne, până în prezent, furnizorul exclusiv de gaze naturale pentru consumul intern.

[4] https://adevarul.ro/moldova/economie/Impreuna-hotelul-codru-firmele-plahotniuc-privatizat-terenul-aferent-cazangeriei-resedintei-stat-1_537ac7780d133766a8cd38df/index.html, accesat la 8 ianuarie 2019.

respinge contestația guvernului. Merită notat însă faptul că privatizarea s-a făcut cu acordul ministrului economiei din acea vreme, Igor Dodon, actualul președinte al țării, care ar fi putut influența deciziile Agenției Proprietății Publice și care ar fi acoperit, din poziția sa guvernamentală, mai multe încălcări ale regulilor generale de privatizare.[1]

Schimbarea de putere din 2009 a creat o „furtună perfectă" pentru Plahotniuc, care și-a dat seama că „poate decola pe cont propriu" pe scena politică, acceptând să coabiteze o perioadă cu alți lideri de partid. Experiența acumulată în timpul regimului PCRM (2001–2009) îi oferea cu siguranță un avantaj major, dar absența sa din spațiul public i-a ajutat pe parteneri să acumuleze capital politic.

Plahotniuc își propune să echilibreze forțele semănând discordie în cadrul AIE. Diferențele dintre PLDM, PD și PL sunt tăinuite o vreme, dar răbufnesc când se descoperă protocolul secret prin care partidele AIE își distribuie controlul nu doar asupra executivului, ci și asupra unor agenții și sectoare de care nu ar fi trebuit să se atingă: justiția, procuratura, serviciile speciale, BNM etc. Odată ajunși la guvernare, aliații sunt decișI să se sfâșie între ei pentru resurse vitale, poziții și interese, ceea ce creează toate condițiile pentru apariția unei forme de „pluralism oligarhic" (2010–2014), inhibând semnificativ ambițiile, motivația și rezultatele așteptate din partea noii puteri democratic alese.

De fapt, miniștrii numiți de partidele AIE acționează după o logică vădit partizană, și nicidecum după logica programului guvernamental sau a interesului public. Liderul PL susținea în presă că „partidul lui trebuie să fie responsabil de sectoarele și funcțiile alocate algoritmic în cadrul alianței, iar prim-ministrul [Vlad Filat] ar trebui să se ocupe de ministerele lui, care-i aparțin de drept"[2].

---

[1] https://cpr.md/2018/06/29/implicarea-lui-igor-dodon-in-privatizarea-hotelului-codru-solicitare-de-informatie-de-la-presedintie/, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] „Replica lui Ghimpu: Filat să se lămurească cu ministerele lui, eu cu ale mele", 5 februarie 2013, http://unimedia.info/stiri/video-Replica-lui-Ghimpu-Filat-sa-se-lamureasca-cu-ministerele-lui-eu-cu-ale-mele-56983.html.

Același lucru îl spun răspicat și liderii PD, care-și apără „sectoarele economice de interes strategic" de ceilalți membri ai alianței. Miniștrii sunt conectați mai mult la partidul din care fac parte, și nu la obligațiile guvernului pentru care au fost delegați, iar rolul prim-ministrului este puternic diminuat ca urmare a animozităților dintre partidele concurente.

Armand Goșu nota într-un articol dedicat consolidării regimului oligarhic din Republica Moldova că „preluarea controlului pe baza unui algoritm politic i-a oferit liderului PD pretextul ideal pentru a-și alege cele mai eficiente arme pe care le va îndrepta ulterior contra concurenților săi economici și politici"[1]. În intenția de a evita viitoarele crize, prim-ministrul de atunci, Vlad Filat, a propus, în 2010, adoptarea unei legi cu privire la răspunderea ministerială,[2] însă partidele din AIE au calificat-o drept „inoportună", împotrivindu-i-se.

Între 2013 și 2015, relațiile dintre liderii PLDM și PD, Filat și Plahotniuc, intră în faza unor conflicte active și mortale pentru toți cei implicați. Un incident tragic, petrecut la vânătoare și soldat cu o victimă, în faimoasa Pădure Domnească (22 ianuarie 2013), duce la un mare scandal politic și la ruperea acordului de constituire a AIE de către liderul PLDM la 13 februarie 2013. Ora începerii conferinței de presă, 13, comportă un simbolism dramatic, ceea ce evenimentele ulterioare vor demonstra cu prisosință. Eliberat de „chingile" alianței formale, PLDM se grăbește să sprijine inițiativa PCRM de a răsturna fragila coaliție proeuropeană și își propune să curețe parlamentul de prezența lui Vlad Plahotniuc, care deținea funcția de prim-vicepreședinte al acestuia.[3]

---

[1] Armand Goșu, „The Time of the Oligarch. Relations Between Romania and the Republic of Moldova (2009–2018)", *Romanian Political Science Review,* vol. XVIII, nr. 3, 2018.

[2] „Guvernul a amânat avizarea proiectului cu privire la răspunderea ministerială", 16 ianuarie 2013, http://unimedia.info/stiri/doc-guvernul-a-amanat-avizarea-proiectului-cu-privire-la-raspunderea-ministeriala-56267.html.

[3] https://www.digi24.ro/stiri/externe/mapamond/chisinau-functia-de-prim-vicepresedinte-al-parlamentului-a-fost-desfiintata-plahotniuc-a-demisionat-44820, accesat la 8 ianuarie 2019.

Acținiile lansate de PLDM sunt tratate, în acel moment, ca o declarație de război de către PD, a cărui replică nu se lasă așteptată. A doua zi după votul PLDM și PCRM, CNA începe să facă percheziții chiar la sediul guvernului, în special în birourile miniștrilor aparținând PLDM. Prin acțiunile sale intempestive, PD transmite mesajul că poate merge și mai departe.

Presa catalogheză intervențiile CNA drept cazuri de „justiție selectivă" și își fixează atenția asupra intențiilor urmărite de liderii PD și PLDM.[1] La 5 martie 2013, Parlamentul Republicii Moldova votează o moțiune de cenzură inițiată de PD, în urma căreia guvernul condus de V. Filat este demis. Drept motiv servește publicarea unei interceptări telefonice în care acesta transmite instrucțiuni șefului Inspectoratului Fiscal cu privire la unele companii care urmează să fie scutite de control și la altele care trebuie să fie „scuturate".[2] După demiterea guvernului Filat, Curtea Constituțională examinează, în regim de urgență, sesizarea unui grup de deputați liberali cu privire la „desemnarea candidatului pentru funcția de prim-ministru asupra căruia planează suspiciuni de corupție". Curtea decide, la 22 martie 2013, că „menținerea unui prim-ministru demis pentru acte reprobabile constituie o sfidare a principiilor statului de drept și a integrității și pune în pericol stabilitatea instituțiilor democratice", astfel că votul de neîncredere dat unui guvern și prim-ministrului acestuia pentru acte de corupție nu poate fi ignorat.[3] Interpretarea curții nu lasă nicio posibilitate liderului PLDM să formeze un nou guvern, creând astfel o poziție mult

[1] „Plahotniuc a fost demis. Mascații au năvălit în Guvern", 15 februarie 2013, http://www.dw.com/ro/plahotniuc-a-fost-demis-masca%C5%A3ii-au-n%C4%83v%C4%83lit-%C3%AEn-guvern/a-16602236.

[2] „Dosarul interceptărilor", *Ziarul de gardă,* 21 februarie 2013, https://www.zdg.md/editia-print/investigatii/dosarul-interceptarilor; „CNA: Au fost interceptate doar convorbirile lui Vicol, nu și cele ale lui Filat", http://www.allmoldova.com/ro/news/cna-au-fost-interceptate-doar-convorbirile-lui-vicol-nu-si-cele-ale-lui-filat

[3] http://www.constcourt.md/public/files/file/Documente%20pressa/Hotarare_Sesizarea_10a_22_aprilie_2013.pdf, accesat la 8 ianuarie 2019.

mai avantajoasă pentru liderul PD și, totodată, un motiv bun pentru slăbirea PLDM prin accentuarea unor conflicte interpersonale și a unor probleme de *leadership*.

Pe lângă precedentul ciudat pe care-l creează Curtea Constituțională, decizia adoptată dă naștere unei situații destul de șocante pentru liderii PLDM și PD, care nu pot ajunge în mod legal în fruntea Guvernului Republicii Moldova. Beneficiarii acestor interpretări constituționale sunt, de fapt, „locotenenții politici", precum Iurie Leancă, și nu liderii efectiv implicați în deciziile de bază ale procesului politic. Putem afirma fără tăgadă că, prin interpretarea sa, Curtea Constituțională a Republicii Moldova a dat o lovitură și unității din PLDM; I. Leancă a fost propulsat astfel în funcția de prim-ministru, deși îi lipsea până și acordul colegilor de partid. O soluție apare în beneficiul liderului PD abia la începutul anului 2016, când V. Plahotniuc își încearcă din nou norocul la funcția de prim-ministru, dar este respins de președintele N. Timofti. Urmează replica dură a „coordonatorului alianței de guvernare" și instalarea unui guvern PD „nocturn", în frunte cu Pavel Filip, care depune jurământul la miezul nopții, cu străzile capitalei clocotind de oameni revoltați și o stare de semianarhie în societate.[1]

Anul 2015 se dovedește a fi complicat și sub aspect politic și social. La sfârșitul acestuia, CNA cere, iar Parlamentul acceptă ridicarea imunității liderului PLDM, V. Filat, care este reținut chiar în incinta Parlamentului, în temeiul unor depoziții dubioase prezentate de Ilan Șor. El ar fi dat mită în valoare de 250 de milioane $ liderului PLDM; urmează condamnarea rapidă a inculpatului în absența unui proces transparent, deschis presei. Eliminându-și principalul rival politic, liderul PD preia de fapt inițiativa în cadrul AIE, devenind forța motrice și „actorul indispensabil" al guvernării,

[1] „Noua funcție a lui Plahotniuc: «coordonator executiv al Consiliului alianței de guvernare»", 3 mai 2013, http://agora.md/stiri/18758/noua-functie-a-lui-plahotniuc-coordonator-executiv-al-consiliului-aliantei-de-guvernare.

în ciuda protestelor opoziției ca reacție la fraudele produse și la garanțiile acordate de fostul guvern, condus de I. Leancă.

Modul ciudat în care partidele din AIE au înțeles să coopereze la formarea guvernului central era pe cale să producă efecte și asupra guvernării locale. Unii dintre liderii AIE au insistat ca protocolul alianței să fie extins și asupra consiliilor locale, însă, din cauza conflictelor dintre PL și PLDM, acest proiect s-a stins.[1] Totuși PD a continuat să depună eforturi de recrutare pe plan local după alegerile locale din 2015. Mai ales după arestarea liderului PLDM, s-a produs un val masiv de plecări spre PD, provocate în mare măsură de acțiuni de presiune și șantaj economic.[2]

În martie 2016, Curtea Constituțională adoptă o decizie interpretativă care restabilește alegerea directă a șefului statului în Constituția Republicii Moldova, determinând organizarea unui scrutin prezidențial neplanificat până la sfârșitul anului, ceea ce ajută PD să disperseze opoziția, iar, ulterior, să contribuie în mod hotărâtor la alegerea liderului PSRM în calitate de șef al statului.[3] Anunțându-și poziția pro-Kremlin, Igor Dodon promite aderarea țării la Uniunea Economică Euroasiatică (UEE), combaterea pericolului unirii cu România și echilibrarea orientării geopolitice între Est și Vest. El mai promite să se ocupe de anularea legii care oferă garanții de stat în dosarul miliardului furat, dar și de oligarhii care stau în spatele acestei afaceri. Socialiștii anunță că-și propun să suspende Acordul de asociere cu UE de îndată ce vor provoca alegeri anticipate, trezind interesul tot mai viu al Kremlinului de a-și revizui

[1] „Află ce spun analiștii despre disensiunile din AIE și crearea alianțelor la nivel local", 7 iulie 2011, http://inprofunzime.protv.md/stiri/politic/afla-ce-spun-analistii-despre-disensiunile-din-aie-si-crearea.html.

[2] Valeriu Streleț: „Magicienii de la PD ar putea regiza o cădere a Guvernului Filip", 12 februarie 2016, http://www.timpul.md/articol/-valeriu-strele-magicienii-de-la-pd-ar-putea-regiza-o-cadere-a-guvernului-filip-87973.html.

[3] Cristian Cobuz, „Moldova a murit frumos cu un pașaport românesc în mână", *Cotidianul,* 15 noiembrie 2016, https://www.cotidianul.ro/moldova-a-murit-frumos-cu-un-pasaport-romanesc-in-mana/.

prioritățile politice în Republica Moldova.[1] Pe măsură însă ce PSRM își radicalizează discursul pro-Kremlin, liderii PD își revendică poziția de „putere de echilibru" și „promotori ai cursului proeuropean".

În perioada 2016–2018, au loc o cristalizare și o consolidare accelerată a puterii liderului PD, care-și întărește controlul asupra pârghiilor de stat și elimină ultimele vestigii ale vechilor alianțe proeuropene din garniturile de guvernare care-i aparțin. Vizitele liderului PSRM la Moscova devin, în scurt timp, un fapt aproape normal, dar se conturează și o anumită ambiție a sa de a cere noi prerogative prezidențiale după modelul rusesc, printre care și aceea de a dizolva parlamentul.[2] Fixat pe construcțiile sale din anii următori, liderul PD îi oferă tot sprijinul politic și logistic aliatului său, Igor Dodon, instruindu-și filialele teritoriale să voteze „steluța" (sigla electorală a PSRM), și ignoră cu premeditare investigațiile presei libere, care identifică finanțări din străinătate pentru campania lui Igor Dodon. Alegerile din octombrie–noiembrie 2016 abundă în ilegalități și folosirea flagrantă a resurselor administrative de către PD, dar și în informații false, agresive, generate de structurile mediatice ale celor doi actori ai binomului PD–PSRM. Sateliții celor două partide lansează bomba „celor 30 000 de sirieni" pe care-i va găzdui Maia Sandu în cazul în care va deveni președintele țării. Tot în acest context, liderul Partidului Democrat își anunță sprijinul pentru partidele proeuropene (sic!) și, în același timp, își obligă rețelele teritoriale să voteze masiv pentru candidatul PSRM.

Candidata opoziției unite, lidera Partidului Acțiune și Solidaritate (PAS), susținută de Platforma Demnitate și Adevăr (PDA), se confruntă cu o campanie acidă de denigrare din partea trustului mediatic subordonat lui Vladimir Plahotniuc, pe care Comisia Electorală Centrală nu o vede și nu o sancționează. Împotriva

[1] http://newsmaker.md/rus/novosti/v-gosti-dlya-budushchego-igor-dodon-sjezdil-v-moskvu-s-predvybornym-vizitom-29315, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] *Ibidem.*

candidatului PDA–PAS intră „artileria grea" a Bisericii – prin cele mai radicale voci ale Mitropoliei Moldovei, subordonată Patriarhiei Ruse.

Întârzie în mod inexplicabil și sprijinul simbolic pe care România l-ar fi putut acorda candidatului opoziției, oferit în schimb cu generozitate binomului oligarhic Dodon–Plahotniuc.[1] După alegeri, președintele Republicii Moldova, Igor Dodon, pare să fi înțeles lecția „politicii de asediu" practicate de oligarhul Plahotniuc și promovează cu eficiență oameni-cheie ai Partidului Democrat în conducerea companiei Moldovagaz, dând „Cezarului ce este al Cezarului" și ajutându-l astfel pe Plahotniuc să-și consolideze nu doar influența politică, ci și puterea economică exclusivă în Republica Moldova.

Totuși liderul Partidului Democrat are nevoie și de puțină dramă, nu doar de loialitate și control. Anul 2017 este folosit de Plahotniuc pentru a se promova activ în calitate de om politic iubit de popor și de cancelariile occidentale. Tactica lui pleacă de la ideea că PD este un partid proeuropean, iar Partidul Socialiștilor (PSRM) este pro-Kremlin și că stabilitatea politică depinde exclusiv de succesul acțiunilor întreprinse personal de Plahotniuc. Imediat după anunțarea rezultatelor scrutinului prezidențial însă, liderii PD purced la o „confiscare extinsă" a prerogativelor deținute de șeful statului: elimină prin lege organică competența președintelui de a numi directorul SIS, iar, mai târziu, Curtea Constituțională neutralizează și posibilitatea ca șeful statului să refuze în mod repetat promulgarea unor legi, printr-un mecanism foarte straniu, numit „suspendarea pe cauză a președintelui".[2] Unii autori consideră acest sistem în care PD pretinde că este factorul dominant al scenei politice o combinație perfectă între „prezidențialismul rusesc" și „coregrafia" tradițională a unui regim parlamentar de tip bipartit.

[1] Cobuz, *op. cit.*

[2] Curtea Constituțională, 17 octombrie 2017, http://constcourt.md/libview.php?l=ro&idc=7&id=1081&t=/Media/Noutati/Curtea-a-pronuntat-hotararea-privind-interpretarea-Constitutiei-in-partea-ce-tine-de-neindeplinirea-obligatiilor-constitutionale-de-catre-Preedinte.

Pe măsură ce opoziția se regrupează sub forma unei alianțe politice între PDA (Platforma Demnitate și Adevăr) și PAS (Partidul Acțiune și Solidaritate), PD apelează tot mai des la serviciile PSRM, oferindu-i în schimb o serie de beneficii circumstanțiale: numirea unui socialist ca ambasador la Moscova, trei licențe naționale de televiziune pentru grupuri afiliate PSRM, autorizate de CCA, aflat sub controlul PD. La rândul lor, prietenii lui Igor Dodon de la Moscova acceptă cu lejeritate numirea unui apropiat al liderului PD la conducerea Moldovagaz și autorizează instaurarea unei cooperări exemplare între Plahotniuc și principalul oligarh al regiunii separatiste transnistrene, Victor Gușan.

În 2017, PD și PSRM schimbă Codul electoral, adoptând un sistem mixt, bazat pe un singur tur la alegerile parlamentare, contrar recomandărilor Comisiei de la Veneția. Se observă de la o poștă că PD și PSRM se înțeleg perfect, lucrând la unison în toate problemele importante.[1]

Consolidarea accentuată a puterii lui Plahotniuc are loc în contextul unor intense bătălii poziționale, care implică și alte grupuri influente, clanuri sau mici oligarhi, 17 la număr. Aceștia își dispută la rândul lor influența politică între 2009 și 2014. Unul dintre ei, Ilan Șor, s-a îmbogățit în mod nesperat datorită accesului larg la structurile controlate de fostul președinte P. Lucinschi, de fapt, proprietăți sindicale scoase la mezat cu o generozitate ieșită din comun. De tatăl lui Ilan Șor, Petru Lucinschi este legat printr-o mai veche prietenie din perioada carierei în regimul nomenclaturii sovietice. Îmbogățindu-se din exploatarea fostelor proprietăți sindicale, Ilan Șor a devenit peste noapte președintele consiliului de administrație al Băncii de Economii din Moldova (BEM), pe care a devalizat-o în anii 2012–2014, după cum se afirmă în raportul Kroll. Ulterior, Ilan Șor a jucat rolul de martor-cheie în procesul intentat fostului prim-ministru V. Filat, furnizând dovezi că ar fi

[1] http://epochtimes-romania.com/news/dan-dungaciu-binomul-plahotniuc-dodon-functioneaza-perfect-la-toate-deciziile-mari-privind-moldova---266486, accesat la 8 ianuarie 2019.

dat mită suma exorbitantă de 240 de milioane $, obținând în schimb, în urma unor ingenioase modificări aduse Codului penal, privilegiul de a fi anchetat în libertate, chiar și după o condamnare la 8 ani de închisoare în prima instanță. Sub privirile indulgente ale procuraturii, Ilan Șor a devenit, într-o perioadă scurtă, un influent lider de partid (Partidul Șor), primar într-un oraș finanțat din surse externe și credite ipotecare oferite în condiții obscure, dar și administrator exclusiv al unei vaste rețele de proprietăți în zona *duty free* și de magazine sociale.

Un alt oligarh, Veaceslav Platon, a fost acuzat de achiziția ilicită a unor active bancare, facilitarea unor scheme de spălare a banilor ruseşti și alte crime economice deosebit de grave, fiind condamnat, în 2017, la 18 ani de închisoare.

Cel mai ușor a scăpat însă Renato Usati, care a fost scos din cursa alegerilor parlamentare din decembrie 2014. Fiind dat în urmărire internațională pentru folosirea frauduloasă a banilor în campania electorală, acesta s-a refugiat urgent la Moscova. Chiar și așa, Renato Usati continuă să-și mobilizeze electoratul loial profilului său populist (Partidul Nostru), dar nu riscă să ajungă în Republica Moldova de teama justiției controlate de Plahotniuc.

Nu surprinde deloc faptul că decizia PD de a trece în 2017 la un sistem electoral mixt, care să-i includă în mod egal pe alegătorii din regiunea separatistă transnistreană și pe cei din diasporă, a fost pe deplin împărtășită de PSRM, al cărui lider, I. Dodon, este aproape convins că va obține controlul deplin asupra guvernării în 2019.[1] Pactul amiabil dintre PSRM și PD reflectă, în intenție, un model bipartit, bazat pe parteneriatul dintre un actor dominant și un actor secundar, care-și împart rolurile politice în funcție de mizele economice și provocările de supraviețuire ale sistemului. Niciunul dintre cei doi actori nu este interesat să distrugă echilibrul politic, care-l avantajează în acest moment. Niciunul nu ar tolera apariția unor actori noi prin intermediul alegerilor libere, respingând în mod

[1] După alegerile din februarie 2019, PSRM a obținut 35 de mandate, iar PD, 30 de mandate de parlamentar, dintr-un total de 101 mandate (n. red.).

categoric și asumat până și ideea elementară a unor reguli echitabile și egale pentru toți factorii sistemului politic. Nici PSRM, nici PD nu și-ar putea finanța uriașele rețele teritoriale și naționale dacă nu ar mai controla actualul sistem de rente, bazat pe mită și corupție, pe care-l gestionează în mod direct sau indirect.

Efectele cleptocrației pe plan intern

Ceea ce se întâmplă în Republica Moldova este o fuziune între curentul tot mai agresiv de contestare, pe plan global, a modelului democratic de către caste și grupuri organizate de cleptocrați și persistența unor adânci slăbiciuni existente în construcția statului, declarat independent la 27 august 1991, dar ancorat și astăzi în dependențe economice, sociale și culturale uriașe față de restul spațiului ex-sovietic. Cu certitudine, noile democrații sunt mult mai vulnerabile la acțiunile oligarhilor decât democrațiile consolidate, din mai multe motive. În primul rând, cultura postsovietică a cetățenilor noilor state independente continuă să fie dominată de logica „mâini forte". În al doilea rând, statul slab generează practici și decizii care favorizează corupția endemică și oligarhizarea procesului decizional, în condițiile existenței unei justiții anemice și a unor mecanisme slabe de control public. Cleptocrațiile prind rădăcini mai ales în statele în care dreptul de proprietate nu este respectat în totalitate, iar lupta politică se dă mai ales pentru controlul pârghiilor de putere în stat, al justiției, procuraturii, în complicitate cu grupuri politice sau birocrații corupte ori ineficiente.

Republica Moldova reprezintă un caz elocvent în acest sens. Între 2010 și 2014, peste 20 de miliarde $ au fost transferate din Rusia spre diverse destinații globale prin așa-zisa „spălătorie rusească" (*laundromat*). A urmat o fraudă bancară de proporții, de 1 miliard $ sau 12% din PIB. În cadrul unei investigații efectuate de RISE-Moldova[1], s-au urmărit ramificațiile acestei afaceri, identificându-se

[1] https://www.rise.md/english/the-russian-laundromat/?lang=ru, accesat la 8 ianuarie 2019.

judecătorii care au jucat un rol esențial în legalizarea datoriilor în temeiul căreia au fost extrași banii din Rusia, adoptând decizii prin care companii-paravan au transferat în străinătate sume uriașe de bani. În 2017, în urma unei noi investigații a OCCRP[1], s-a demonstrat unde au ajuns banii transferați din Rusia, trăgându-se concluzia că, în majoritatea cazurilor, acești bani au servit la promovarea agendei externe a Rusiei în spațiul european.

Deși presa de investigație din Republica Moldova abundă în cazuri și dovezi cu privire la proprietățile nedeclarate[2] ale unor judecători sau înalți funcționari ai statului, agențiile responsabile de integritatea lor intervin numai atunci când acest lucru îi convine principalului decident.

Împărțirea statului de către AIE în 2009–2010 a facilitat capturarea justiției și organelor de anchetă, a procuraturii, poliției și agențiilor anticorupție de către grupuri oligarhice influente, camuflate sub numele unor partide politice, aservindu-le propriilor interese. Conflictele din AIE au făcut imposibilă alegerea șefului statului, astfel încât, între 2009 și 2012, conducerea statului a fost deținută de mai mulți președinți interimari. AIE a încercat zadarnic să modifice art. 78 din Constituție, care prevede alegerea șefului statului cu 3/5 din numărul deputaților aleși, blocajul fiind depășit abia pe 16 martie 2012, după 916 zile de interimat deținut de liberalul Mihai Ghimpu și democratul Marian Lupu.

Din 2009, PD a exercitat un control direct și neîntrerupt asupra Ministerului Economiei, un minister-cheie în marile afaceri legate de gestionarea uriașelor proprietăți de stat, dar și de pregătirea proceselor de privatizare și concesionare în care au fost incluse Aeroportul Internațional Chișinău și compania Air Moldova. În ambele

[1] https://www.occrp.org/en/laundromat/the-russian-laundromat-exposed/, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] „Noii miniștri, cu case de milioane, firme și proprietăți în România", *Ziarul de gardă,* 6 august 2016, http://www.zdg.md/editia-print/investigatii/cine-sunt-noii-ministri; „Miniștri în Guvernul Filip, un an cu afaceri și interese", *Ziarul de gardă,* 19 ianuarie 2017, http://www.zdg.md/editia-print/investigatii/ministri-in-guvernul-filip-un-an-cu-afaceri-si-interese.

cazuri, beneficiarii acestor tranzacții suspecte au fost companii anonime din Cipru și grupuri influente din Rusia[1]. Ca un fapt curios, notăm că, la privatizarea din 2018 a companiei Air Moldova, au participat, pe lângă Blue Air, și două persoane fizice rezidente în SUA, care s-au ocupat în 2013 în mod direct și de controversata concesionare pe 40 de ani a aeroportului.[2] Oligarhiile care stau în spatele PD scot profituri impresionante din vânzarea curentului electric produs de termocentrala Cuciurgan, din Transnistria, a cărei datorie proprietarii nu se grăbesc să o achite, aceasta acumulându-se în contul companiei Moldovagaz.

În loc să depună eforturi în vederea eliminării dependenței extreme de furnizorii ruși de curent electric, autoritățile au părut să accepte ideea unei preluări de către RAO EES, principalul furnizor de electricitate din Rusia, a companiei Union Fenosa, la pachet cu alte trei rețele de distribuție a curentului electric (RED Chișinău, RED Centru și RED Sud), ceea ce ar întări pentru mai multe decenii dominația statului rus asupra sectorului energetic din Republica Moldova.[3] Între timp, autoritățile moldovene controlate de oligarhi au oferit avantaje strategice centralei Cuciurgan (RAO EES), acordându-i licențe de export pentru România (UE). Din 11 iunie 2007, un *offshore* britanic, înființat de persoane influente din Republica Moldova și RAO EES, Eastern Europe Energy Ltd., a participat la diverse contracte de livrare a curentului electric spre România. Presa de investigație a aflat astfel că exporturile „rusești" de energie electrică, realizate în baza unei licențe eliberate de ANRE unei companii rezidente în regiunea secesionistă, au adus un venit anual neimpozitat de 10 milioane $, sporind cu 50% prețul de vânzare a energiei pe piața românească.

---

[1] https://www.anticoruptie.md/ro/stiri/raport-de-alternativa-concesionarea-aeroportului-international-chisinau-taxe-ilegale-si-instrainari-suspecte-cu-radacini-in-zone-off-shore, accesat la 8 ianuarie 2018.

[2] https://www.mold-street.com/?go=news&n=8077, accesat la 8 ianuarie 2019.

[3] https://www.investigatii.md/ro/investigatii/coruptie/milioane-din-exportul-de-energie-curg-in-conturi-off-shore, accesat la 8 ianuarie 2019.

Competiția dintre liderii PD și PLDM, Plahotniuc și Filat, a produs o instabilitate cronică în cadrul alianței de guvernare, încheindu-se în 2015 cu momentul arestării lui Filat și întărirea poziției deținute de Plahotniuc. În ultimul său mesaj citit de la tribuna Parlamentului Republicii Moldova, ex-premierul V. Filat a menționat instituțiile de stat care erau controlate în mod direct de rivalul său, liderul PD, numind arestarea sa „linșaj public" și avertizând cu privire la riscurile de concentrare a puterii PD. După încheierea acestui episod, PD a accelerat procesul de eliminare a foștilor săi aliați din AIE printr-o politică de recrutare masivă a primarilor și deputaților din alte partide. În egală măsură, PD își întărește mecanismele de influență asupra agențiilor de stat – Consiliul Coordonator al Audiovizualului (CCA), Curtea de Conturi, SIS, ANRE. Controlul PD asupra acestor instituții îi asigură liderului democrat siguranță, stabilitate în aplicarea proiectelor sale politice și, nu în ultimul rând, certe garanții de securitate personală.

În ciuda celor două rapoarte Kroll, agențiile subordonate direct liderului PD, CNA și Procuratura Anticorupție, au preferat să nu acționeze, adoptând poziții anemice sau chiar blocând pe față anchetarea fraudelor bancare. De asemenea, ele au lăsat fără răspuns numeroasele investigații de presă cu privire la schemele ilicite existente în sectorul energetic sau la tranzacțiile ilegale cu proprietăți de stat din sectoarele aflate în responsabilitatea guvernului. Aceleași instituții s-au implicat în diverse cazuri de combatere selectivă a corupției, în mod specific contra adversarilor politici ai Partidului Democrat, curățând practic economia de grupuri politice nesubordonate oligarhului dominator. Cel mai grăitor exemplu îl constituie răpirea din Ucraina și procesul sumar intentat bancherului Platon, condamnat în 2018 la 18 ani de detenție. În schimb, cazul lui Ilan Șor este un exemplu de control politic asupra justiției.

Controlul exercitat asupra procuraturii și sistemului judecătoresc l-a ajutat pe liderul PD să stopeze complet investigațiile asupra fraudei bancare, folosindu-le mai degrabă ca pe o armă pentru a-și zdrobi adversarii economici. Condamnarea ex-premierului Vlad Filat s-a bazat exclusiv pe depozițiile și probele prezentate de Ilan Șor,

care a pretins că i-ar fi dat mită 250 de milioane de euro, probându-se în final o mită de 25 de milioane de euro. Ambele rapoarte Kroll îl prezintă pe Ilan Șor drept piesa principală în devalizarea celor trei bănci de stat, el transferând, prin intermediul companiilor sale, peste 5,7 miliarde de lei moldovenești (300 de milioane $) în diverse jurisdicții *offshore*, sumă nerecuperată până în acest moment. La 21 iunie 2017, Judecătoria Chișinău l-a condamnat pe Ilan Șor la 7 ani și 6 luni de închisoare, dar judecarea recursului avocaților acestuia la Curtea de Apel a fost amânată vreme de șase luni din cauza lipsei traducerii materialelor probatorii. După ce Curtea de Apel Chișinău a refuzat examinarea inculpatului, dosarul a fost transferat la Curtea de Apel Cahul, unde, în 2018, au avut loc doar trei ședințe. Între timp, Ilan Șor a călătorit nestingherit în străinătate, în ciuda statutului de inculpat în cel mai scandalos dosar al fraudelor bancare din Republica Moldova, rămânând la conducerea Primăriei Orhei și chiar participând la campania pentru alegerile din 2019. Reacțiile întârziate ale autorităților, care ar fi trebuit să împiedice tranzacțiile suspecte, confirmă lipsa de motivație și politizarea excesivă a structurilor.

Frauda din sistemul bancar al Republicii Moldova a fost realizată cu participarea directă a lui Ilan Șor. Presa a cerut în mai multe rânduri Procuraturii să reacționeze în 2018, în momentul în care acesta a instigat la ură și violență contra adversarilor declarați ai guvernării PD, liderii opoziției democratice (PDA și PAS), însă Procuratura s-a eschivat de la orice acțiune.[1] Procuratura nu a făcut ordine nici în cazul spălării de bani din perioada 2009–2012, când peste 24 de miliarde $ au tranzitat băncile din țară, folosite drept cap de pod pentru acțiunile Federației Ruse pe plan global.[2] Peste 11 miliarde $ au fost extrase din băncile rusești în baza unor ordonanțe judecătorești din Republica Moldova și peste

[1] https://crjm.org/comportamentul-lui-ilan-sor-instiga-la-ura-si-violenta/, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] http://www.rbc.ru/finances/16/11/2015/5644c0169a794721e9bc4e87, accesat la 8 ianuarie 2019.

8 miliarde $ au fost transferate în baza unor acte false, acceptate însă de către instanțele judecătorești din Republica Moldova chiar și atunci când acestea își dădeau seama de caracterul ilicit al tranzacțiilor. Acest model de fraudă a fost numit „conversie”[1] și s-a produs cu susținerea a 14 judecători, care s-au menținut în funcție sau chiar au fost avansați în timpul anchetei, fiind asistați din umbră de influenți oameni politici și judecători superiori[2]. Conform presei de investigații și unor ofițeri ai CNA și SIS, ambele tipuri de fraude au fost gestionate de către un grup afiliat Partidului Democrat, în ele fiind implicați doi dintre cei mai apropiați locotenenți ai actualului lider PD, Serghei Iaralov și Constantin Botnari.

În 2018, PD și PSRM și-au unit forțele din nou, votând o lege de amnistiere a capitalurilor care, în esență, ar putea transforma Republica Moldova într-o mare spălătorie de bani. Separat de amnistie, parlamentul a votat repede și o legislație care prevedea acordarea cetățeniei moldovenești contra unor sume investite în domeniile alese de guvern, ambele legi fiind aspru criticate de opoziție, societatea civilă și partenerii externi.[3] Riscurile țin de stimularea evaziunii fiscale,[4] scăderea costului evaziunii, creșterea corupției, deteriorarea imaginii sectorului bancar, afectată deja de dezastrul financiar din 2014–2016, înrăutățirea bruscă a relațiilor cu Uniunea Europeană și subminarea principiilor statului de drept. De asemenea, potrivit unei expertize a CNA, „conceptul liberalizării capitalului devine echivalent cu cel al legalizării capitalului din afara circuitului legal, apropiindu-se de un concept al spălării

[1] https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/08/21/60821-171-landromat-187, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] http://unimedia.info/stiri/lista-judecatorilor-retinuti-astazi-de-procurorii-anticoruptie-94569.html, accesat la 8 ianuarie 2019.

[3] https://www.ziarulnational.md/transparency-international-moldova-cere-parlamentului-sa-renunte-la-amnistia-capitalurilor-si-decriminalizarea-infractiunilor-economice/, accesat la 8 ianuarie 2019.

[4] https://crjm.org/amnistia-fiscala-si-de-capital-republica-moldova/, accesat la 8 ianuarie 2019.

banilor de proveniență infracțională”[1], dar rezistența CNA nu a durat mult, rațiuni mult mai înalte ale PD prevalând în procesul de adoptare a legilor respective.

Ca și în 2016,[2] societatea civilă a criticat dur proiectul de lege, numindu-l „legalizare a banilor murdari” și indicând faptul că guvernarea își propune să legalizeze fondurile extrase prin fraudă din bănci. La 5 iulie 2018, Parlamentul European a adoptat o rezoluție dedicată invalidării alegerilor de la Chișinău, solicitând revenirea asupra deciziei de validare a mandatului primarului ales al capitalei și anularea sistemului mixt de vot. Autorităților li s-a cerut să ia măsuri privind investigarea fraudei bancare, recuperarea miliardului furat și tragerea la răspundere a făptuitorilor. După câteva săptămâni, și FMI susținea că „modelul de amnistie fiscală propus de autoritățile Republicii Moldova nu se încadrează Memorandumului de colaborare semnat de Republica Moldova cu FMI” și că „va reduce gradul de conformare fiscală, expunând sistemul bugetar-fiscal unor riscuri semnificative”.

Zarurile erau însă aruncate pentru anul 2018. La 26 iulie, Parlamentul a adoptat și ultima Lege cu privire la liberalizarea capitalului și stimularea fiscală, revenind la ideea de legalizare a fondurilor nedeclarate anterior contra unei taxe minore de 3%.

Un alt război pentru PD a început imediat după alegerile din decembrie 2014, când democrații au obținut un scor destul de modest (19 mandate de deputați dintr-un total de 101). Folosindu-se de situația confuză din 2015, când au picat patru guverne și a fost arestat, pentru prima dată după 1991, un fost prim-ministru, democrații au reușit să recruteze 40 de deputați din PCRM, PLDM și chiar PL, folosindu-se de regulă de presiuni și corupție.

---

[1] https://europasscenter.files.wordpress.com/2017/02/452-2016-aviz-cna.pdf, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] „Inițiativa legislativă privind amnistia fiscală și de capital comportă mari riscuri de creștere a corupției, spălării banilor și evaziunii fiscale”, 19 decembrie 2016, http://www.expert-grup.org/ro/activitate/comunicate-de-presa/item/1355-initiativa-legislativa-privind-amnistia-fiscala-comporta-riscuri-de-crestere-a-coruptiei.

Notăm în acest context că niciun deputat din PSRM nu a fost recrutat, iar aceasta nu se datorează sub nicio formă convingerilor ideologice înalte. Deputatul PCRM Inna Șupac susține că „trădarea" celor șapte deputați comuniști racolați de PD a costat între 200 000 și 500 000 de euro pentru un singur deputat[1], insinuând că același troc s-a făcut și cu PLDM, de la care au fost racolați 17 deputați. Loialitatea față de PD este răsplătită, potrivit sursei PCRM, și cu burse lunare, în funcție de legile promovate de democrați.

Pe plan regional, influența ilicită a PD s-a manifestat printr-o adevărată campanie de racolare a aleșilor locali. Un studiu efectuat în iunie 2018 demonstra că au fost deschise peste 620 de dosare administrative și penale contra primarilor și doar 5% dintre acestea s-au încheiat cu decizii judecătorești. Totuși, în urma acestor presiuni, aproape 80% dintre primarii țării au devenit oficial afiliați Partidului Democrat.

Aceste evoluții au adus PD controlul asupra unei majorități parlamentare solide și influența covârșitoare asupra administrației locale, care, cel puțin formal, acceptă ordine, în acest moment, din partea unui singur pol, aflat în mod efectiv în afara structurilor de stat. Liderul PD nu exercită în acest moment nicio funcție publică și totuși el este cel care anunță principalele destinații ale banilor publici, numirile în funcții, lansarea de reforme fără a se fi consultat cu nimeni, ceea ce se înscrie în prevederile constituționale ale unei „uzurpări a puterii în stat". În aceste condiții, liderii PD au preferat să blocheze validarea alegerilor locale din iunie 2018, nepermițând candidatului ales să ocupe funcția de primar al municipiului Chișinău, ceea ce ar fi asigurat opoziției democratice o rampă de lansare excelentă în ajunul scrutinului parlamentar din 24 februarie 2019. Chiar cu prețul aruncării în aer a relațiilor cu Uniunea Europeană, liderii PD au estimat costurile victoriei opoziției în alegerile de la Chișinău ca fiind mai mari decât cele ale suspendării asistenței macrofinanciare externe. Între timp, PD a reușit să modifice fără

[1] https://www.zdg.md/editia-print/exclusiv/inna-supac-realitatea-de-la-televizor-e-una-dar-cea-din-frigiderele-oamenilor-e-alta, accesat la 8 ianuarie 2019.

greutate legislația electorală și să aplice un model extrem de falsificare a rezultatelor electorale prin crearea în mod artificial de circumscripții uninominale favorabile (51 în total), în ciuda protestelor vehemente ale opoziției și organismelor europene.

Liderii PD sunt campioni la luarea unor decizii riscante, mergând pe argumentul că Occidentul trebuie oricum să revină, după scrutinul parlamentar din 24 februarie 2019, la masa discuțiilor cu învingătorul. Fiind refractari la criticile legate de încălcarea standardelor democratice, calculul PD s-a bazat exclusiv pe o agendă populistă agresivă, axată pe împărțirea de beneficii electorale (drumuri bune, ajutoare sociale, concerte de caritate și pensii mărite în scop electoral la finele anului bugetar), ajutându-se de caracteristicile sistemului electoral mixt, mult mai costisitor, mai complicat, dar mai atractiv pentru permanentizarea corupției politice și folosirea abuzivă a resurselor administrative.

Justiția selectivă și corupția nestăpânită au otrăvit neîncetat relațiile autorităților din Republica Moldova cu UE. Practic, în toate ședințele Consiliului de asociere UE–Republica Moldova, problema gravă a corupției a fost considerată o prioritate, asemenea integrității sistemului judecătoresc, aplicării echitabile a legislației și investigării complete a fraudelor bancare.

Parlamentul țării a adoptat o serie de legi privind integritatea funcționarilor publici și a demnitarilor de stat, cu o întârziere de câțiva ani față de data consemnată în planul de acțiuni al Agendei de asociere UE–Republica Moldova.[1] Deși ar fi trebuit să grăbească astfel declararea veniturilor și averilor persoanelor angajate în serviciul public, Comisia Națională pentru Integritate (CNI) n-a putut să lucreze timp de patru ani din cauza lipsei inspectorilor de specialitate, aceasta fiind o modalitate de a reduce efectele noii legislații. Faptul că CNI nu și-a putut începe activitatea a reprezentat

[1] „Pachetul de legi cu privire la integritate, votat în lectură finală: «Trebuie să recunoaștem că și în acest Parlament există corupție»", 17 iunie 2016, http://jurnal.md/ro/politic/2016/6/17/pachetul-de-legi-cu-privire-la-integritate-votat-in-lectura-finala-trebuie-sa-recunoastem-ca-si-in-acest-parlament-exista-coruptie/.

una dintre cauzele blocării susținerii bugetare a UE în iulie 2016.[1] Eforturile UE de îmbunătățire a reglementărilor antifraudă și de prevenire a spălării banilor s-au arătat a fi insuficiente pentru a instala un mecanism funcțional, lipsind voința politică, dar și o abordare holistică, menită să întărească responsabilitățile statului pe plan internațional.

Capturarea statului duce la o restrângere a spațiului public atât prin transformarea unor instituții de stat în elemente de decor, cât și prin preluarea controlului asupra mass-mediei. Un adevărat imperiu mediatic deținut de liderul PD a apărut în ultimii opt ani cu susținerea tacită și directă a CCA, oferindu-i-se patru dintre cele mai cunoscute șapte frecvențe de emisie din Republica Moldova. La fel s-a procedat și în cazul aliaților apropiați ai PD: structuri afiliate PSRM au obținut trei licențe pentru posturi de televiziune între 2015 și 2017, iar din 2018, Partidul Șor a obținut trei licențe de televiziune fără ca CCA să investigheze sursele finanțării acestor mijloace de informare în masă. Numeroase rapoarte, studii elaborate de organizații importante ale societății civile atestă existența unei ample și sofisticate rețele de companii afiliate direct lui Vlad Plahotniuc, cu ajutorul cărora acesta își gestionează afacerile din sectorul imobiliar, mass-media, industria de metale feroase, domeniul energiei electrice, sectorul bancar și altele. Peste 70% din publicitatea difuzată de mass-media revine unei companii afiliate lui Plahotniuc (General Media), care îl ajută să mențină o vastă industrie de propagandă și știri false și, în consecință, să lipsească presa liberă de resurse vitale pentru a-și exercita rolul de gardian al interesului public. Amendamentele adoptate în martie 2017 la Codul audiovizualului nu au modificat în mod esențial situația reală pentru că televiziunile PD au fost transferate unei noi companii (Telestar Media), afiliată prin terți.

[1] „Integritatea demnitarilor: dintr-o poartă în alta", *Ziarul de gardă,* 18 iunie 2015, http://www.zdg.md/editia-print/politic/integritatea-demnitarilor-dintr-o-poarta-in-alta.

În sfârșit, capturarea statului de către liderii PD s-a transformat într-o adevărată campanie de reprimare a opoziției politice. În 2018, prin decizie judecătorească, au fost invalidate rezultatele alegerilor locale din municipiul Chișinău, chemarea la vot lansată de liderul Partidului Demnitate și Adevăr, Andrei Năstase, fiind considerată „agitație electorală" nepermisă de lege în „ziua tăcerii".[1] Nefiind vorba despre o simplă eroare judiciară, decizia instanței din 12 iunie 2018 a fost imediat reconfirmată de alte două instanțe, provocând proteste masive ale opoziției și o critică necruțătoare din partea Parlamentului European, dar și a diplomației SUA. În mod paradoxal, contracandidatul socialist înfrânt în alegeri nici măcar nu a cerut invalidarea alegerilor, ci aplicarea unei măsuri contravenționale. Contestația acestuia a fost folosită de Partidul Democrat pentru a opri ascesiunea opoziției democratice la conducerea Primăriei Municipiului Chișinău, demonstrându-se astfel puterea de constrângere și influența pe care acesta continuă s-o exercite asupra sistemului judecătoresc.

Precedentul creat de invalidarea alegerilor i-a pus pe jar pe partenerii străini ai Republicii Moldova. Într-o rezoluție adoptată la 14 noiembrie 2018, Parlamentul European declara că „exprimă grave preocupări cu privire la deteriorarea standardelor democratice și a valorilor fundamentale la care Republica Moldova a aderat prin semnarea Acordului de asociere" și descria Republica Moldova ca pe un „stat capturat de interese oligarhice, în urma unei concentrări excesive a puterii economice și politice în mâinile unui mic grup de oameni, care influențează parlamentul, guvernul, partidele politice, administrația de stat, poliția, justiția și mass-media, ceea ce contribuie la o implementare insuficientă a legilor, cu foarte puțin folos pentru cetățeni"[2]. Parlamentul European condamnă

[1] https://adevarul.ro/news/politica/deciziade-invalidare-alegerilor-chisinau-fost-luata-bucuresti-1_5b3b9719df52022f75d03879/index.html, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2018-0458+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN, accesat la 8 ianuarie 2019.

decizia de invalidare a rezultatelor alegerilor de către Curtea Supremă de Justiție pe „motive dubioase și netransparente", subliniind că aceste decizii „au subminat semnificativ integritatea procesului electoral". În rezoluție, se cere Comisiei Europene să suspende orice decizie privind viitoarele plăți legate de asistența macrofinanciară și să le reia numai dacă autoritățile moldovene se vor conforma condițiilor statului de drept și funcționării normelor democratice, ceea ce înseamnă, potrivit lui Petras Austrevicius, unul dintre autorii textului adoptat de Parlamentul European: 1) validarea alegerilor locale; 2) investigarea concretă, cu rezultate palpabile, a fraudei bancare; 3) și urmărirea penală a celor care au devalizat băncile.

De departe, rezoluția din 5 iulie 2018 este cel mai dur document cu privire la Republica Moldova adoptat în ultimii zece ani de către Parlamentul European, în ea înfierându-se statul capturat și oligarhul Vladimir Plahotniuc, „care stă în spatele acestui stat sechestrat, guvernat ca o companie privată" și care face ca „autoritățile moldovene să fie privite ca o piedică în dorința Uniunii Europene de a-i ajuta pe cetățenii Republicii Moldova"[1].

La patru luni de la incidentul legat de invalidarea alegerilor municipale, Parlamentul European adoptă o nouă rezoluție la adresa Republicii Moldova, în care se denunță „capturarea statului" de către „interese oligarhice", suprimarea justiției, ignorarea angajamentelor asumate, invalidarea alegerilor, neglijarea recomandărilor Comisiei de la Veneția în cazul schimbării sistemului electoral, lipsa progresului în investigarea fraudei bancare și expulzarea profesorilor turci de la Liceul „Orizont".[2]

Concluzia europarlamentarilor coincide pe deplin cu cea a comisarilor europeni Johannes Hahn și Federica Mogherini – acordarea

[1] https://www.dw.com/ro/ue-a-suspendat-sprijinul-financiar-pentru-moldova-%C8%99i-impune-trei-condi%C8%9Bii-pentru-deblocarea-banilor/a-44540904, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] https://www.hotnews.ro/stiri-international-22813519-parlamentul-european-votat-rezolutie-fata-moldova-prin-care-aceasta-putea-pierde-facilitatile-eurodeputatii-critica-incalcarea-statului-drept-capturarea-moldovei-interese-oligarhice.htm, accesat la 8 ianuarie 2019.

asistenței macrofinanciare poate fi decisă numai după alegerile planificate în februarie 2019 și doar în condițiile în care scrutinul va respecta standardele internaționale consacrate, sub rezerva că autoritățile înțeleg că UE nu va tolera derapajele democratice și va cere ca Republica Moldova să combată corupția și spălarea banilor.

Deși, la Chișinău, PD a încercat din răsputeri să diminueze importanța deciziilor adoptate sub „presiunea opoziției de la Chișinău", după cum s-a exprimat purtătorul de cuvânt al acestui partid, este greu de contestat faptul că Republica Moldova este prima țară căreia i se cere să respecte o serie de condiții politice și i se suspendă acordarea fondurilor de asistență pentru ca autoritățile să nu mai deraieze de la standardele europene fundamentale pentru UE. Neînduplecați, liderii PD au refuzat să se conformeze cerințelor formulate de Parlamentul European, blocând din nou publicarea celui de-al doilea raport Kroll și continuând să tracaseze partidele de opoziție, presa și pe liderii societății civile. Răspunsul lor s-a întemeiat pe ideea că UE va fi obligată să trateze cu puterea aleasă în urma scrutinului din 24 februarie 2019, oricare va fi aceasta. La mitingul electoral organizat de Partidul Democrat pe 21 octombrie 2018, liderul său a declarat că țara va urma o „a patra cale, diferită de cea europeană" și că, de acum înainte, Chișinăul nu va mai accepta niciun fel de condiții din partea Uniunii Europene cu ochii închiși".[1] Liderii PD au sugerat că rezoluțiile Parlamentului European urmăresc să ajute opoziția din Republica Moldova să preia puterea de stat și că acestea sunt „politice".[2]

Între timp, atacurile PD contra opoziției au devenit tot mai directe și tot mai sistematice. În septembrie 2018, liderii PD au adus liderilor PDA și PAS învinuiri de trădare de țară, acuzându-i, pe baza unui raport elaborat de o comisie parlamentară, că aceștia ar fi finanțați din străinătate prin intermediul Fundației „Open

[1] Igor Munteanu, „A patra cale. Și ultima", https://cotidianul.md/2018/10/22/igor-munteanu-a-patra-cale-si-ultima/, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] https://agora.md/stiri/51674/pavel-filip-rezolutia-parlamentului-european-este-un-document-strict-politic, accesat la 8 ianuarie 2019.

Dialogue", organizație care ar fi fost expulzată din Polonia ca urmare a identificării unor conexiuni cu serviciile speciale rusești. Opoziția a numit aceste acțiuni drept tentative de „execuție publică"[1] și „denigrare fără probe", fiind menite să deturneze atenția de la adevăratele teme (frauda bancară, concentrarea puterii de stat, deteriorarea relației politice dintre Republica Moldova și UE). Se pare că întreaga operațiune de calomniere inițiată de Partidul Democrat a suferit un eșec rușinos după ce diplomația poloneză a cerut oficial guvernului moldovean să nu mai implice Polonia în „campanii politice interne".[2]

Concluzie

Niciodată în ultimele trei decenii nu a fost puterea politică de la Chișinău mai refractară ca în acest moment la valorile și principiile democrației de tip european. Niciodată oligarhii nu s-au găsit într-o relație mai antagonică și mai riscantă cu principalii parteneri occidentali ai țării, iar mizele acestei relații conflictuale sunt la fel de mari.

Cleptocrația din Republica Moldova are specificul său. Este produsul statului slab și, totodată, beneficiara uriașelor transformări ale statelor moderne, implicate în procesul globalizării. Concentrarea puterii financiare și politice în mâinile unui grup restrâns, dar mult mai agresiv decât în alte state ale Parteneriatului Estic se explică în mare măsură prin incapacitatea de a împiedica sau de a bloca tranzacțiile financiare dubioase, ceea ce a reprezentat o adevărată „mană cerească" pentru actorii politici dominanți. Folosindu-se de acționariatul netransparent, de guvernanța slabă și de managementul defectuos al proprietăților publice, oligarhii au reușit

[1] http://www.jurnal.md/ro/news/bba0562b6ed609e8/kozlovska-e-simptomatic-ca-din-comisia-creata-sa-ancheteze-open-dialog-fac-parte-doar-deputati-controlati-de-plahotniuc.html, accesat la 8 ianuarie 2019.

[2] http://newsmaker.md/rom/noutati/cotitura-in-cazul-kozlovska-polonia-a-cerut-sa-nu-fie-implicata-in-campania-electo-40509, accesat la 8 ianuarie 2019.

să acapareze controlul asupra principalelor agenții de stat, subordonându-și sistemul judecătoresc și profitând de serviciile unor complici, numiți și „facilitatori" (*enablers*) pe plan global. Transferul unor importante resurse financiare în zone cu regim *offshore* a sporit slăbiciunile economiei de piață liberă și ale statului de drept în Republica Moldova, angrenând în consecință și capacitatea redusă a instituțiilor de reglementare de a asigura condiții egale și echitabile pentru toți întreprinzătorii, creând stimulente în special pentru profitorii sistemului de rente. În acest fel, legalizarea fondurilor de proveniență incertă, ingineriile financiare și acapararea proprietăților statului prin privatizări obscure au devenit o afacere atractivă, preferabilă altor modalități de susținere a creșterii economice și adaptării la regulile comerțului internațional. După părerea lui Charles Davidson de la Hudson Institute, „mulți lideri autoritari au profitat de fenomenul globalizării prin intermediul complicilor din anumite state dezvoltate (*enablers*) pentru a importa bani murdari și practici de corupție, generând o subminare a valorilor occidentale, a democrației și chiar a securității naționale"[1].

Stabilitatea cu care se laudă liderii PD reprezintă un „punct de echilibru" preferat de actualul sistem bazat pe rentă. Cleptocrațiile comunică, coabitează și chiar reușesc să se reproducă și să câștige alegeri. Schimbarea sistemului electoral reflectă dorința acestui grup de a menține actualul sistem și după 2019, cooptând de această dată și grupuri subregionale (din Transnistria și Găgăuzia), dar fără a schimba esențial modelul piramidal de luare a deciziilor, copiat după manuale rusești ale democrației suverane. Lecția de bază, potrivit acestor manuale, este că puterea se poate dispensa ușor de legitimitate, un concept învechit și perimat, care poate fi înlocuit cu paliative – presă cumpărată, justiție selectivă, stat capturat – după rețeta relativizării absolute, conținută într-o frază atribuită lui

[1] Charles Davidson, „The Enablers: How Western Professionals Import Corruption and Strengthen Authoritarianism", Hudson Institute, https://www.hudson.org/research/14520-the-enablers-how-western-professionals-import-corruption-and-strengthen-authoritarianism, accesat la 8 ianuarie 2019.

Vladimir Plahotniuc, după care nu dracul este negru de fapt, ci îngerii nu sunt niciodată de ajuns de albi. *Si non è vero è ben trovatto.*[1]

Bibliografie

Boone, Peter; Rodionov, Denis, „Rent seeking in Russia and the CIS", Bouswick UBS Warburg, Moscova, 2002.

Braguinsky, Serguey; Myerson, Roger, „Oligarchic Property Rights and Investment", Mimeo, SUNY Buffalo, 2003.

Cenusa, Denis, „Oligarchic regimes in Moldova and Georgia, two different approaches from EU", https://www.researchgate.net/publication/327069320.

Devdariani, Jaba, „Between Europe and Russia, Oligarchs Rule", *Carnegie Europe,* 1 ianuarie 2016, https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/66312.

Dudwick, Nora; Fock, Karin; Sedik, David, *Land Reform and Farm Restructuring in Transition Countries. The Experience of Bulgaria, Moldova, Azerbaidjan, and Kazakhstan,* World Bank, document de lucru nr. 104, Washington DC, 2007.

Goşu, Armand, „The Time of the Oligarch. Relations Between Romania and Moldova (2009-2018)", *Romanian Political Science Review,* vol. XVIII, nr. 3, 2018.

Guryiev, Sergey; Rachinsky, Andrei, „The Role of Oligarchs in Russian Capitalism", *Journal of Economic Perspectives*, American Economic Association, vol. 19, nr. 1, iarna 2005, pp. 131–150.

Heintz, Monica (coord.), *Stat slab, cetăţenie incertă. Studii despre Republica Moldova,* Bucureşti, 2007, p. 16.

Konończuk, Wojciech; Cenusa, Denis; Kakachia, Kornely, „Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms", 24 mai 2017, CEPS, http://www.3dcftas.eu.

***, „State Capture: the Case of the Republic of Moldova", Transparency International Moldova, IDIS, Adept, CRJM, 2017.

[1] Chiar dacă nu este adevărat, este o găselniţă bună (it.).

TRANZIȚIA CĂTRE TRADIȚIE

MIHAI MACI

„Vechea" și „noua Europă"

Apariția unui nou termen în vocabularul unui domeniu are menirea de a aduce la lumină, numind-o, o stare de lucruri care se impune atenției și studiului. În momentul în care termenul „iliberalism" apare în vocabularul științelor politice – după 2010, dar mai ales după 2014[1] – el pare mai curând a escamota decât a numi o realitate care se impune din ce în ce mai mult, mai ales în Europa de Est. Generalizarea lui extrem de rapidă în discursul oamenilor politici și în analizele politologilor atestă faptul că acesta numește în chip manifest ceva real. Cu un deceniu în urmă, ministrul american al apărării din vremea respectivă, Donald Rumsfeld, vorbea – pe fondul clivajului dintre țările susținătoare ale intervenției americane în Irak și cele circumspecte (dacă nu chiar opuse) față de aceasta – despre „noua Europă" a Estului în contrast cu „vechea Europă" a Occidentului[2]. Ceea ce le deosebea, în optica lui Rumsfeld, era determinarea țărilor proaspăt integrate (sau candidate la integrare) de a susține o acțiune de forță, dar care se dorea civilizatoare (deoarece

[1] Folosit ocazional în mediile academice pentru a numi melanjul de democrație (populistă) și autoritarism propriu „bonapartismului", termenul dobândește notorietate după ce premierul maghiar Viktor Orbán l-a folosit, la 26 iulie 2014, în discursul pronunțat la cea de-a XXV-a ediție a Școlii de Vară Bálványos de la Băile Tușnad.

[2] Distincția apare pentru prima dată într-un interviu acordat jurnalistului olandez Charles Groenhuijsen în data de 22 ianuarie 2003.

era menită, în viziunea celor care o susţineau, să pună capăt unei dictaturi cu accente barbare), ce contrasta cu pasivitatea dilematică a Vestului, căruia părea a-i lipsi determinarea acţiunii. E simptomatic faptul că această divergenţă este cvasisincronă cu aderarea primelor şapte ţări foste comuniste la Uniunea Europeană. Pe cât de adevărat e faptul că integrarea a suscitat peste tot mari speranţe (referendumurile de aderare întrunind de la două treimi la peste 90% dintre voturile exprimate în fiecare dintre aceste ţări[1]), pe atât de adevărat e şi faptul că, în Est, Occidentul era înţeles, în siajul Războiului Rece, ca un bloc unitar în care ţările Europei Apusene şi America se opun împreună expansiunii ruseşti. Clivajul introdus de decizia americană de a ataca Irakul lui Saddam Hussein îi găseşte pe estici mai grăbiţi decât pe vestici să intre în coaliţia preconizată de preşedintele George W. Bush. Era în bună măsură o tentativă a ţărilor proaspăt intrate în coaliţie (sau în curs de aderare) de a-şi susţine buna-credinţă faţă de cauza la care aderaseră. Ezitările Occidentului – mai ales ale Franţei – au surprins atunci, însă şi-au dovedit temeinicia, pe măsură ce războiul s-a transformat din luptă împotriva dictaturii într-un război civil haotic. Ceea ce caracteriza formula lui Donald Rumsfeld era un entuziasm care lua Vestul ca reper şi era dispus să-l crediteze în orice decizie de anvergură. Prin ricoşeu, această creditare le întărea ţărilor estice sentimentul de a fi aliatele celei mai importante puteri (şi nu doar militare) a istoriei.

Atunci când făceau această opţiune, toate ţările foste comuniste (inclusiv, dar în felul ei unic, Rusia) avuseseră deja experienţa „tranziţiei". Enorma energie umană pe care o aduseseră la lumină

[1] Procentul masiv obţinut la referendumurile pentru aderare atestă nu doar voinţa, ci, poate mai ales, pasiunea populară pentru acest pas considerat (peste tot în Est) a fi normal şi necesar. Tocmai această pasiune a făcut, după cum se va constata ulterior, ca negocierile de aderare să nu desfăşoare întrega problematică necesară pentru a răspunde particularităţilor fiecărei ţări foste comuniste. Mai devreme sau mai târziu, fiecare dintre ele va reclama faptul că integrarea a presupus o reducere a diferenţei lor la modelul occidental – inclusiv cel de înţelegere a diferenţei!

mișcările revoluționare din 1989–1991 se cheltuise în bună măsură în procesul de democratizare și în cel de tranziție spre economia de piață. Toate țările blocului răsăritean ieșiseră din comunism sărăcite[1] – mai ales în ultimul deceniu (în urma șocurilor petroliere) – până la ruină și purtând povara diferitelor valuri de represiune internă care le-au afectat fie împreună, fie pe fiecare în parte. Două probleme majore s-au impus în anii postcomuniști: pe de o parte, transformarea unor economii etatizate în mecanisme funcționale, pe de altă parte, punerea în mișcare a unui proces democratic care să fie în măsură a împiedica revenirea arbitrariului în viața publică a acestor țări. Reformele rapide, mai ales la nivel constituțional și electoral, precum și schimbarea actorilor scenei publice au lăsat, un timp, impresia că „lumea veche" (și personajele ei) a rămas în urma dinamicii sociale. Tensiunile pe care le-a provocat dislocarea economiei comuniste, felul în care rețelele de influență, singurele „structuri organizate" și având cunoașterea de ansamblu a diverselor sectoare economice, au profitat de demantelarea legislației socialiste[2], deriva milioanelor de muncitori care au plătit factura tranziției, pauperizarea unei părți a populației și afișarea consumului ostentativ de către o mică parte a profitorilor, precum și apariția „oligarhilor" în preajma noii puteri au creat un val de dezamăgire democratică care, cu rare excepții, i-a adus la putere

[1] A se vedea o bună panoramă a economiilor estice la François Bafoil, *Après le communisme,* Armand Colin, Paris, 2002 (mai ales capitolul 2, dedicat industriei grele și agriculturii socialiste). Totuși cartea lui Bafoil, apărută într-o ediție adăugită în 2006, este una care sintetizează datele făcute publice după căderea comunismului și le ordonează în perspectiva reformelor și a integrării ce i-au urmat. Prezentări din interior ale dezastrului sunt mai puține (dat fiind că regimurile comuniste nu îngăduiau acest tip de cercetare), însă pot fi menționate cele ale „școlii de la Budapesta" (János Kornai, György Konrad, Miklós Haraszti), precum și faimosul „Raport Novosibirsk" al Tatianei Zaslavskaia.

[2] A apărut – mai ales după 2000 – o întreagă literatură a ascensiunii economice și politice a oligarhilor. Însă cartea cea mai reprezentativă cu privire la acest fenomen rămâne cea a lui Paul Klebnikov, *Le parrain du Kremlin. Boris Berezovski et le pillage de la Russie*, Robert Laffont, Paris, 2001.

pe foștii aparatcici reconvertiți în „social-democrați".[1] În măsura în care și aceștia au rămas fideli obiectivelor de aderare europeană (fixate la jumătatea anilor 1990), s-au văzut nevoiți să păstreze, cu mici ajustări, mai mult sau mai puțin negociate, ritmul reformelor, s-au îndepărtat tot mai mult de acea parte a populației care fie era direct perdanta noii stări de lucruri, fie nu era pe valul profitorilor acesteia. Faptul că, în ciuda „terapiilor de șoc", beneficiile prosperității întârzie și tranziția trenează creează o masă de nemulțumiți (pe care vârsta și marginalizarea socială îi vor face din ce în ce mai „nostalgici", dar nu neapărat după aceleași lucruri), o castă de beneficiari ai schimbărilor (care conectează economia, politica și media într-o structură de putere din ce în ce mai opacă) și un curent – majoritar în rândul tinerilor – al celor care se pregătesc pentru și mizează pe dezvoltarea economică, socială și culturală consecventă aderării. Fisuri majore ale societății, care au făcut ca, ulterior, părți întregi ale societății să se miște divergent, au apărut încă din acest timp al începuturilor democrației.

Între revenirea trecutului și tentația Occidentului

Probabil lucrul cel mai marcant în plan cultural al perioadei respective îl reprezintă descoperirea istoriei, mai ales a celei recente, care fusese fie ocultată, fie mistificată de propaganda comunistă. Figuri care, dintr-un motiv sau altul, puneau în discuție „relațiile trainice de prietenie" cu Uniunea Sovietică sau nu cadrau cu schema evolutivă a istoriei materialist-dialectice (precum Antonescu[2] la

[1] Cazul polonez este cel mai bine documentat în Georges Mink, Jean-Charles Szurek, *La grande conversion. Le destin des communistes en Europe de l'Est,* Éditions du Seuil, Paris, 1999.

[2] Nu cunosc o sinteză a istoriografiei estice de după 1989. S-au scris mai multe lucrări de interpretare a istoriografiei comuniste și, în anumite cazuri, de urmărire a dezvoltării temelor naționale în interiorul acesteia (a se vedea, de pildă, volumele dedicate „miturilor comunismului românesc" de către profesorul Lucian Boia). Despre Antonescu cel de dincolo de clișeele naționaliste, e de consultat Dennis

români, Piłsudski[1] la polonezi, monseniorul Tiso[2] la slovaci etc.) revin în forță ca personaje majore ale diverselor istorii naționale. Lor li se adaugă lista martirilor tuturor Bisericilor care, inevitabil, intraseră în malaxorul represiunii, mai ales în anii 1950. Toate acestea fac ca, în mentalul colectiv, să se sedimenteze istorii victimare care coagulează mitologii naționale ce devin – împreună cu religia, readusă în spațiul public[3] (în parte de nevoia de legitimare a noii clase conducătoare) – reperele identitare ale orfanilor comunismului. Această viziune paseistă, care exaltă credința și patria, e dublată de spectaculosul pe care îl instrumentează televiziunile și care se dezvoltă în două direcții ce interferează mereu: pe de o parte, o polarizare a opiniilor (ce ține de dezvoltarea unor partizanate interesate, căci media însăși aparține complexului de putere ce se eșafodează în acest timp), pe de altă parte, un fel de catastrofism permanent (datorat supralicitării „știrilor de impact" și exhibării lucrurilor „șocante" sub pretextul audienței și al „interesului public"). Cumulat, efectul tuturor acestor lucruri e unul de radicalizare a grupurilor sociale, care se focalizează tot mai mult pe „valori tari" (credința, identitatea națională, succesul etc.), dar și de neîncredere, pe care o cultivă mizanscenele conspiraționiste, ca și pluralitatea opiniilor între care devine cu neputință de decis, as-

Deletant, *Aliatul uitat al lui Hitler. Ion Antonescu și regimul său. 1940–1944,* Editura Humanitas, București, 2008.

[1] Józef Piłsudski (1867–1935), mareșal și om politic polonez. Conducător al Poloniei independente (1918–1922). După o perioadă de patru ani în care s-a retras din viața publică, a revenit la putere în urma unei lovituri de stat (1926), instaurând dictatura militară (n. red.).

[2] Monseniorul Jozef Tiso (1887–1947), politician slovac, preot romano-catolic. Între 1939 și 1945 a condus Republica Slovacă, stat-satelit creat de Germania nazistă. A fost executat pentru crime de război și crime împotriva umanității în 1947 (n. coord.).

[3] Există o bună lucrare despre revenirea religiei în spațiul rus: Laurence Beuvisage, *La croix et la faucille. La religion à l'épreuve du postsoviétisme,* Bayard Éditions, Paris, 1998. Partea cea mai interesantă a cărții o constituie glisarea de la Legea cultelor din 1990 la cea din 1997, în care se schițează simbioza ideologică dintre „tradiție" și autoritarism.

censiunea fulgurantă a unor „personalități" îndoielnice și „dezvăluirile" care se succed într-o cadență tot mai rapidă. Peste un deceniu, toate aceste *big data* vor constitui ingredientele din care diverși „formatori de opinie" vor fasona tendințe (amplificate de noile media) cu care vor juca, în numele „libertății de expresie", pe scena publică.

Deocamdată, în anii 1990, câteva elemente fac ca această alunecare să fie mult încetinită și relativ puțin vizibilă. Mai înainte de toate, e faptul că prima ideologie a momentului – oricât de primitivă ar părea ea astăzi – e aceea a câștigului imediat. Demantelarea comunismului nu înseamnă doar ruinarea arhitecturii lui economice, ci și deschiderea unui șir nesfârșit de oportunități pentru cei „conectați" la rețelele de putere, pentru cei ce mizează pe cartea intermedierii cu străinătatea ori, pur și simplu, pentru cei care înțeleg nevoile momentului. Reconfigurarea peisajului politic și economic atrage după sine o revoluție socială de care nu profită doar „serviciile" și aparatcicii de nivel înalt, ci și o parte a societății pe care perspectiva câștigului o scoate din letargia în care o ținuse comunismul. Al doilea lucru care inhibă inflamațiile identitare este lungul război fratricid care distruge una dintre țările de fațadă ale lumii comuniste, Iugoslavia.[1] Pornit de la un joc de orgolii în interiorul partidului comunist iugoslav extins prin instrumentalizarea pasiunilor naționale (și religioase) ale popoarelor federației, războiul iugoslav scapă de sub control și antrenează cea mai mare catastrofă europeană de la finele celui de-al Doilea Război Mondial. Sentimentul național – pe care esticii îl regăseau după prăbușirea Cortinei de Fier, care-i ținuse sub aceeași ideologie – e moderat de excesul lui ucigaș pe care televiziunea îl aduce sub ochii tuturor. Și mai ales e condamnat de Europa Occidentală, care, tocmai în

[1] Pentru geneza războiului iugoslav, vezi Florence Hartmann, *Milosevici: la diagonale du fou,* Denoël, Paris, 1999. Nu cunosc o monografie despre rolul religiei în războiul iugoslav. În schimb, e limpede că acesta a fost decisiv, deosebirile dintre slavii de sud fiind nu atât etnice, cât religioase. Editura L'Age d'Homme din Lausanne, care a publicat masiv teologie răsăriteană, a fost foarte implicată, pe durata războiului, în susținerea cauzei sârbe.

momentul în care se concentrează pe tematica uniunii, descoperă ororile naționalismului dezlănțuit. „Puritatea națională" și „omogenizarea etnică", asociată cu deplasări de populații, epurări masive și crime în masă, determină Vestul să accelereze procesul integrării și, la fel de tranșant, să condamne tentația oricărui tribalism (etnic, rasial, religios sau politic). Pe de o parte, ieșirea de sub autocrație (practicată, în grade diferite, de toți liderii comuniști) era în memoria oamenilor, pe de altă parte, drama umană, cu toate costurile ei, a transformării neamului și credinței în ideologie agresivă era sub ochii tuturor. În fine, pentru cei mai mulți, descompunerea sângeroasă a Iugoslaviei părea a aparține unei epoci ce se încheia, cea a comunismului est-european, în vreme ce viitorul aparținea Uniunii Europene.[1]

Uniunea dobândește o importanță aparte tocmai pe fondul prăbușirii comunismului. Pentru a realiza unitatea germană, cancelarul Helmuth Kohl îi cedează președintelui francez François Mitterrand președinția Comisiei Europene (ce-i revine pentru a doua oară lui Jacques Delors[2]) și acceptă modelul francez – etatist în esența sa – de integrare. Reglementarea devine mai importantă decât dereglementarea (care, în deceniile anterioare, permisese compatibilizarea economiilor naționale într-un proiect comun) și, odată cu ea – și în siajul unirii celor două Germanii – se deschide poarta aderării țărilor foste comuniste la Uniunea Europeană. Pentru toți esticii, Vestul era, la căderea comunismului, *mythe, rêve et mystère*. Cele două caracteristici majore ale Occidentului, democrația

[1] Revenirea mitologiei Balcanilor ca „butoi cu pulbere al Europei" animă deopotrivă periodizări ale istoriei contemporane sub semnul „războiului civil european dintre 1914 și 1991" (la Ernst Nolte) și sinteze asupra acestui spațiu dinamic, precum clasica lucrare intitulată *The Balkans,* a lui Misha Glenny (Granta Books, Londra, 2000).

[2] O bună prezentare a Europei instituționale din perioada mandatelor lui Jacques Delors la Dacian-Grațian Gal, *La Comission Delors*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2006. Partea a doua a cărții e dedicată în întregime deschiderii către Est, care constituie, practic, tema celui de-al doilea mandat al lui Jacques Delors în fruntea Comisiei Europene.

parlamentară și economia de piață, fuseseră în măsură să producă în mod constant și la nivel de masă ceea ce socialismul n-a reușit să creeze decât cu intermitențe și, cel mai adesea, doar pentru unii: prosperitate. Mitul Occidentului, la începutul anilor 1990, era, în Est, cel al abundenței, după care tânjea o lume obișnuită cu sărăcia și, prin urmare, aderarea la Uniunea Europeană era văzută ca o integrare în sfera prosperității apusene. De aceea, măsurile cerute de uniune în vederea realizării *acquis*-ului comunitar sunt acceptate,[1] chiar dacă unele (precum privatizările giganților industriali) creează probleme la fel de mari precum cele pe care pretind că le rezolvă, iar altele (ca dezincriminarea homosexualității) riscă să surprindă sensibilitățile conservatoare ale esticilor. Însă speranța integrării, motivată de dorința schimbării situației economice (și, implicit, sociale), e atât de mare, încât temperează toate scrupulele și ține la distanță pasiunile radicale.

Presiunea rusă

Atât timp cât fascinația Europei e suficient de puternică și beneficiile integrării ei, îndeajuns de atractive, mișcarea centrifugă a Estului (în ansamblu sau a fiecărei țări în parte) este redusă la maximum și apare sub specia „extremismului". Ceea ce contează cu adevărat în această perioadă sunt criteriile de compatibilitate economică, precum și adoptarea de către legislativ a normelor

[1] În viziunea Bruxelles-ului, aderarea înseamnă o transformare de anvergură, menită a compatibiliza țările estice cu modelul de dezvoltare occidental. „Europenizarea are efectul de a autoriza organismele implicate în procesul de modernizare să modifice anumite politici (în special cele macroeconomice) și să reformeze instituțiile politice. [...] Elitele au folosit «Europa» ca un factor extern de constrângere, pentru a eluda sistemele politice și administrative naționale și pentru a putea aplica deciziile și politicile care, în alte condiții, nu ar fi fost aprobate sau acceptate." (Heather Grabbe, *Puterea de transformare a UE. Europenizarea prin intermediul condițiilor de aderare în Europa Centrală și de Est,* Editura Epigraf, Chișinău, 2008, p. 65.) Cartea lui Heather Grabbe a fost publicată în 2006; e remarcabil faptul că, înainte de marea criză din 2008, asemenea lucruri puteau fi rostite răspicat.

statului de drept, așa cum e acesta înțeles la finele secolului al XX-lea. Mai e un lucru care strânge rândurile fostelor țări comuniste: presiunea, la început difuză, apoi din ce în ce mai apăsată, a Rusiei. Criza economică (mai lungă decât în orice altă țară estică), lupta pentru putere dintre diversele facțiuni ale nomenclaturii, armatei și serviciilor secrete (pe fondul decrepitudinii și dispariției din ce în ce mai rapide a secretarilor generali), eșecul afgan, reformismul tardiv (și blocat de numeroase reveniri), libertatea cuvântului, care duce la contestare internă, toate fac ca marele imperiu comunist să se prăbușească cu o viteză care îi ia prin surprindere pe oamenii politici și analiștii vestici. Problema este că statul succesor, Federația Rusă[1], nici nu vrea să renunțe la statutul de mare putere moștenit de la Uniunea Sovietică, nici nu e în măsură a se redresa economic, mai ales după pierderea periferiilor imperiale. Spre deosebire de țările est-europene, în care falimentul regimului comunist este asumat și declarat, Rusia, spre care celelalte țări din zonă arată acuzator, se vede obligată să mizeze pe continuitatea trecutului său, denunțând (hrușciovist) doar „excesele" și (brejnevist) doar „trădările" care au îndepărtat-o de menirea ei istorică. Tot atât de adevărat e și faptul că, surprins de rapiditatea evenimentelor, prins în retorica Războiului Rece și în siajul crizelor ce marchează finele „celor treizeci de ani glorioși", nici Occidentul nu e capabil a pune rapid pe picioare un „Plan Marshall" pentru țările Estului și pentru Rusia. Nu a existat un moment zero în care Rusia să se recunoască

[1] A se vedea o bună prezentare a Rusiei din perioada Elțin în Jean Radvanyi, *La nouvelle Russie. L'après 1991: Un nouveau „temps de troubles", géographie économique, régions et nations, géopolitique,* Armand Colin, Paris, 1999. Și această lucrare, ca multe altele, prezintă ultimul deceniu al secolului al XX-lea rus ca fiind cel al bilanțului dezolant al comunismului. Cealaltă interpretare, care vede în el începutul ascensiunii „noii Rusii pe baza sintezei dintre oligarhi și *siloviki* ce se dezvoltă după 2004" (primul mandat al președintelui Putin), are o primă sinteză în Yuri Fletshtinsky, Vladimir Pribylovsky, *The Corporation. Russia and the KGB in the Age of President Putin,* Encounter Books, New York, 2008. Cele două perspective nu se exclud, însă nici nu există o continuitate de explicație de la una la alta, ceea ce spune multe despre „necunoscuta" rusă.

învinsă și de la care relațiile internaționale să se reconfigureze pe baza acestei constatări. Dimpotrivă, Federația postcomunistă a avut mereu impresia că cedărilor din epoca „perestroikăi" le-a urmat un indescriptibil act de felonie a Apusului care, trădându-și angajamentele, și-a schimbat optica: din mare învingătoare în cel de-al Doilea Război Mondial, Rusia a ajuns o țară asistată în anii 1990.[1] Declasarea economică, dar și simbolică a Uniunii Sovietice, care se datora propriilor ei „disfuncționalități de sistem", a constituit un complex acut pentru marea (super)putere nucleară. Însă, în sens invers, tot un complex, la fel de mare, îl reprezintă și ambițiile de putere planetară ale unui stat-continent care are abia rezultatele economice ale unei țări de mărimea a treia din zona de prosperitate apuseană. Faptul că realitatea rusă nu e pe măsura pretențiilor ei imperiale are ca efect existența unei tensiuni permanente atât în societatea rusă (unde e înăbușită fără prea multe menajamente), cât și în exteriorul acesteia și mai ales la frontierele europene ale federației. Spre deosebire de Uniunea Europeană, Rusia – fie ea imperială, sovietică sau federală (eventual sub forma Comunității Statelor Independente) – nu a reușit să se impună ca un factor de atracție pentru statele cu care se învecinează.[2] Dimpotrivă, memoria succesivelor invazii – cu tot ceea ce a presupus ocupația armatelor țariste și apoi roșii – precum și instabilitatea ei cronică (care este o amenințare în sine) sau excesele autoritare ale conducătorilor

[1] Viteza dezagregării comunismului nici măcar nu a îngăduit răgazul concepерii unor posibile soluții de asistență a Estului la scară mare. O excepție o constituie fostul ministru francez al planului Lionel Stoléru, care, în aprilie 1990, publică un text dedicat „Reformei CAER" (în limba română a apărut în *România liberă* între 16 și 19 aprilie, dar a fost publicat simultan în Franța, Uniunea Sovietică, Polonia, Cehoslovacia și Ungaria), potrivit căruia țările foste comuniste ar fi câștigat mai mult păstrându-și uniunea economică și tratând de la bloc la bloc cu Vestul. Cum așa ceva nu s-a întâmplat, ideea lui Lionel Stoléru e doar o sugestie pentru istorii contrafactuale.

[2] Nici o țară estică nu a dezvoltat „parteneriate privilegiate" cu Rusia, în ciuda enormului său potențial economic. Acest lucru nu e în avantajul țărilor foste comuniste, care, tocmai de aceea, sunt ocolite de marile puteri occidentale în negocierile cu Federația Rusă.

țării i-au făcut pe cei aflați în imediata ei vecinătate fie să caute protecția unei puteri mai mari, fie să se adune pentru a putea face front comun împotriva presiunii ruse. Drama Rusiei, din punctul de vedere al vecinilor ei, este aceea că e primejdioasă și atunci când e puternică (și supusă voinței unui autocrat), și atunci când e slabă (și pradă luptei dintre „atamanii" războinici). NATO, cu faimosul său articol 5 („articolul-muschetar", care îi angajează pe toți partenerii alianței în favoarea celui care ar fi atacat), și Uniunea Europeană, cu diplomația mai *soft*, dar poate mai eficientă, a „spațiului comun de prosperitate", păreau a constitui contraponderea nu doar dezirabilă, ci și necesară pentru statele limitrofe fostului imperiu sovietic.

Constituirea mitologiilor victimare

Aderarea europeană era marea miză, dat fiind faptul că era dezirabilă din toate punctele de vedere: promisiune a prosperității, promisiune a siguranței, temperare a pulsiunilor naționale, „restabilire" a unui parcurs istoric pe care comunismul, se pretindea, îl întrerupsese în mod brutal. Pe acest fond, istoria, departe de a ajunge o știință plicticoasă, a devenit un teren de confruntări acerbe, de dezvăluiri șocante și de schimbări spectaculoase de poziții. Fiecare dintre țările zonei, începând cu Marea Rusie, s-a pornit să invoce, ca trăsătură dominantă a ultimului veac, o condiție de victimă, bazată pe conștiința dureroasă a traumelor sau a ocupațiilor cărora popoarele lor trebuiseră să le facă față în istoria recentă. Aflate pe „culoarul invaziilor", practic toate țările Europei de Est fuseseră ocupate de Armata Roșie la finele celui de-al Doilea Război Mondial, pentru ca, ulterior, să beneficieze de schimbările puterii politice și, mai apoi, de transformările structurale ale întregii societăți (pe model stalinist).[1] În ceea ce îi privește pe ruși, Marele Război

[1] O bună prezentare a ceea ce au însemnat invazia rusă și, apoi, ocupația militară sovietică (care a produs regimurile comuniste) pentru zona de nord a Europei de Est a se vedea la Anne Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956,* Alex Lane, Londra, 2012.

pentru Apărarea Patriei – care, să nu uităm, pentru ei a început la 22 iunie 1941 (nu la 1 septembrie 1939) – nu era doar „al întregului popor" sau, mai exact, al „popoarelor sovietice", ci și perfect legitim în toată desfășurarea lui care-i avea pe ei ca actori principali. Martiriului milioanelor de oameni omorâți de nazism îi urmează rezistența, apoi răsturnarea de forțe, lupta îndârjită împotriva „mașinii de război hitleriste" și, în cele din urmă, „tăvălugul sovietic" care ajunge până la Berlin. Ocuparea Estului de către Armata Roșie nu e nimic altceva decât o formă de apărare preventivă,[1] iar staționarea pe termen nedefinit a trupelor ruse în țările estice – o formă de cointeresare a acestora în apărarea comună. Nici Uniunea Sovietică și nici noua Rusie – continuitatea lor fiind nu doar revendicată, ci și perpetuată efectiv de către structurile militare și cele ideologice – nu au uitat faptul că, exceptând țările ocupate, Polonia și Cehia, celelalte țări central-europene fuseseră partenere ale Germaniei în războiul dus pe teritoriul lor. Căci, deși deformată de comuniști, realitatea este aceea că toate aceste țări, numite în perioada interbelică „succesoare" (ale imperiilor dispărute odată cu Primul Război Mondial), cunoscuseră ele însele diverse dictaturi naționale și, într-un moment sau altul, în anii 1930, basculaseră spre o ideologie de dreapta.

Ceea ce voiau ele să evidențieze pentru a capta bunăvoința Occidentului era un trecut de victimă[2] care le dădea dreptul la două

[1] Așa cum o spune explicit fostul ministru de externe sovietic Viaceslav Molotov în convorbirile cu ziaristul Feliks Ciuev. A se vedea Feliks Ciuev, Viaceslav M. Molotov, *Conversații cu Molotov. În cercul puterii comuniste,* Editura Corint, București, 2017.

[2] Începutul anilor 1990 e sincron cu dezvoltarea conștiinței dezastrelor produse de războaie și dictaturi și, pornind de la aceasta, a „dreptului de intervenție", care le permite marilor puteri să vină în ajutorul victimelor și să limiteze arbitrariul unor lideri sau state care sunt dispuse să genereze catastrofe umanitare. E perioada în care „drepturile omului" se extind la comunitățile persecutate care atrag compasiunea (și ajutorul) țărilor dezvoltate. A evidenția statutul de victimă e sinonim cu a beneficia de atenție și sprijin din partea lumii dezvoltate. Este de remarcat faptul că, pe măsură ce harta Estului se conturează tot mai limpede, comunitățile victimizate nu mai sunt statele propriu-zise, ci minoritățile din

tipuri de compensații, morale, din partea Rusiei, și materiale, din partea Occidentului. Argumentul risca însă să se întoarcă împotriva lor: trecutul recent al fiecăreia dintre aceste țări era plin de lucruri care nu fuseseră gândite, asumate și tranșate – în parte, tocmai din cauza ocupației comuniste – nici în mediile intelectuale, nici de marele public. Șocul informațional al începutului anilor 1990, concomitent cu deschiderea arhivelor, parțială și supravegheată, a aruncat pe piață (și nu doar pe cea culturală) o masă enormă de documente care puteau fi interpretate în ambele sensuri ale victimarului: fie că aceia care le invocau în apărarea lor fuseseră victime, fie că făcuseră victime.[1] Oarecum în siajul „revoluțiilor de catifea" (inclusiv al celei române!), oamenii se considerau eliberați de ceea ce fusese mai înainte și, ca atare, se voiau admirați, încurajați și susținuți în lupta lor. Partea stranie e aceea că ei își cunoșteau istoria mai puțin decât cei aflați în afara țărilor lor. Și, de aici, a venit prima stupoare a Estului față de Vest: oamenii au văzut cum argumentele pasionale pentru absolutul opțiunilor lor sunt relativizate, dacă nu contestate, în numele unor date la care mulți nu aveau acces.[2] Occidentul nu rezona sau rezona foarte

interiorul acestora. Efectul acestei schimbări de perspectivă îl constituie frustrarea majorității față de simpatia pe care o atrag minoritățile.

[1] Un exemplu clasic este cel al „martirilor comunismului", oameni care au suferit realmente în închisorile acestui regim, dar care nu întotdeauna aveau un trecut exemplar, unii fiind asociați în perioada interbelică fie cu mișcările de extremă dreaptă, fie cu regimurile militare și cu abuzurile acestora. Cazul cel mai notoriu este cel al cardinalului croat Aloysius Stepinac, inculpat și condamnat de puterea comunistă din Iugoslavia și mort în 1960 de o boală agravată de experiența carcerală. În căutarea unor figuri legitimatoare, noul stat croat va cere canonizarea cardinului Stepinac, pe care însă sârbii îl acuză de instigare (dacă nu chiar de participare) la violențele și convertirile forțate care au afectat comunitatea lor în timpul războiului. A se vedea Marco Aurelio Rivelli, *Le génocide occulté: État indépendant de Croatie, 1941–1945,* L'Age d'Homme, Lausanne, 1998, mai ales capitolul 3, „L'Église catholique dans l'État indépendant croate".

[2] O istorie a fostelor state comuniste precum *La nouvelle Europe Centrale,* de Antonín Šnejdárek și Casimira Mazurowa-Château (apărută în 1986, la Imprimerie Nationale din Paris), care era cea mai cuprinzătoare prezentare în limba

puțin cu febrilitatea Europei Centrale ieșite din comunism de a-și celebra „identitatea regăsită", ceea ce pentru estici ținea de un impuls – nobil, căci justițiar, pentru vestici, era mediat de mai multe filtre – și anume detașarea cercetătorului neutru, perspectiva „duratei lungi" a celui care a studiat genealogia unor probleme și, nu în ultimul rând, interesul economic și (geo)politic. Occidentul era seducător prin ceea ce avea ca forță economică, tehnologică și culturală, Europa Centrală venea cu entuziasmul neofitului care nu-și găsea locul în aranjamentul lucid, malițios chiar, al scenei „bătrânei lumi". Decalajul de temperament dintre „sufletul slav" și „flegmatismul englez" s-a tradus, pas cu pas, în decalajul dintre istoria pasională și apologetică fie a națiunilor întregi, fie a unor segmente sau mișcări din trecutul acestora și istoria neutră (și, uneori, moralizatoare) a celor care înțelegeau țările fostului lagăr comunist ca parte a unui „sistem global" (și, în termenii lui Immanuel Wallerstein, le înțelegeau tocmai ca periferii ale acestuia).

Nașterea reactivității

Terenul care a focalizat întreaga dezbatere a fost, aproape peste tot, cel legat de Holocaust și de antisemitism. Afirmarea națiunilor moderne s-a făcut, pretutindeni în spațiul răsăritean, tardiv și mimetic, iar mimetismul acesta a dezvoltat mai multe complexe. Unul dintre ele l-a constituit relația ambivalentă cu Occidentul, care fie a fost idealizat (ca model și izvor al civilizației), fie a fost contestat și abhorat (ca ocupant și exploatator); altul a fost reprezentat de desemnarea unui „țap ispășitor" pentru întârzierea istorică a acestor țări. Lipsite de efectele unei politici și unei economii centralizatoare, precum cele ale marilor puteri occidentale, țările răsăritene rezultate din dezmembrarea marilor imperii au dobândit o structură etnică pestriță, în care minoritățile naționale erau risipite de-a

franceză a acestei regiuni în perioada recentă, ar fi surprins neîndoielnic mediile intelectuale și ar fi șocat opinia publică din țările cărora le era dedicată. De altminteri, cel puțin în România, asemenea lucrări au fost foarte puțin și tardiv traduse.

lungul frontierelor sau se găseau comasate în enclave compacte. Aproape inevitabil, acestea au fost asociate cu fostele puteri dominante, au căpătat statutul de „coloană a cincea" și au devenit „dușmanul" împotriva căruia sunt menite a se mobiliza energiile tinerei națiuni. „Țapul ispășitor" paradigmatic a fost evreul: ubicuu, vinovat fie de neintegrare, fie de o integrare ținută a fi „subversivă", aflat ori în situația marelui industriaș sau bancher asupritor (și „dezrădăcinător de tradiții"), ori în cea de sărac lipit pământului (și, ca atare, agent al subdezvoltării), evreul e de fiecare dată „străinul".[1] Marginalizarea lui, treptată în unele țări, bruscă în altele (consecventă asocierii imaginii sale cu bolșevismul), sfârșește prin a alinia micile state estice în orbita politicilor antisemite ale marii Germanii (ce se pregătește de război). Departe de a nu exista, de a fi doar din vina germanilor ori de a avea statutul unor simple accidente, violențele contra evreilor (asasinate în masă, deportări, deposedări de statut civic și de bunuri) sunt consecința directă a unor atitudini care se cristalizează în timp și pe care presiunea Germaniei și apropierea războiului nu fac decât să le catalizeze. Faptele acestea, repuse pe tapet după căderea comunismului, erau purtătoarele unei istorii care se cerea, în sfârșit, judecată în libertate, cu atât mai mult cu cât nici războiul nu a pus capăt acestui tip de percepție (care, în anumite situații, ascundea o culpă publică).[2] Or, tocmai judecata aceasta le lipsea țărilor care își reconfigurau identitatea în jurul unor mitologii naționale.[3]

---

[1] A se vedea o bună prezentare pentru cazul românesc la Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română,* ediția a doua, revăzută și ilustrată, Editura Humanitas, București, 2004.

[2] Un caz exemplar este cel povestit de Jan Gross în *Vecini. Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne, Polonia,* Editura Polirom, Iași, 2002. Ar fi interesant de studiat și antisemitismul difuz cultivat de naționalismul anilor 1970–1980 pe seama instaurării comunismului, care reia, în mod paradoxal, tema „iudeo-bolșevismului".

[3] În România, o dovedește șocul produs de cărțile profesorului Lucian Boia la finele anilor 1990. Abia editarea celor două rapoarte ale comisiilor prezidențiale (pentru studierea Holocaustului – „Comisia Wiesel" – și pentru studierea crimelor comunismului – „Comisia Tismăneanu"), precedată de asumarea lor publică de către președinții Iliescu și Băsescu, a dezamorsat, și nu deplin, tensiunile care

Harta „valorilor naționale”

Încă dinainte de aderare, „alternanțele” partidelor la guvernare – cu dezamăgirile pe care le-a adus imposibilitatea respectării promisiunilor electorale – au „dezvrăjit” spațiul politic. Reperul marilor manifestații publice a început să gliseze de la civism (suntem cu toții cetățeni și ne apărăm drepturile civice) la un naționalism difuz, apoi din ce în ce mai articulat (suntem fiii aceleiași națiuni și ne recunoaștem în simbolurile acesteia). Problema este că și aceste simboluri se sedimentează și se structurează în funcție, pe de o parte, de mentalul istoric, iar pe de altă parte, de mutațiile prezentului. Cazul Poloniei – la care trimit textele citate – este valabil, practic, pentru toate țările estice. „Mai înainte de toate, Polonia nu este ca toate celelalte. E o națiune aleasă și, prin urmare, excepțională. Și aceasta din rațiuni obiective: datorită poziției sale geografice, la limita Europei, la marginea creștinismului, în contact direct cu popoarele încă necreștinate, în particular cu lituanienii, cu necredincioșii (turcii) și cu barbarii (rușii), ea a avut un rol deosebit de cel al altor țări.

În al doilea rând, ca pavăză a creștinătății, Polonia e, mai mult decât alte națiii, în situația de a apăra anumite valori care au un caracter solid și stabil, precum și vocația de a fi valori universale: cele ale Europei, în speță ale Occidentului creștin. Caracterul absolut al acestor valori e cel care a permis Poloniei să existe și să dureze, dincolo de evenimentele istoriei. Aceste valori sunt cele care dau sens Poloniei. Fără ele, ce ar fi ea? Mitul națiunii poloneze trece prin recunoașterea unui fel de misiune proprie.

În fine, dacă Polonia este excepțională prin conștiința misiunii sale proprii, ea este și prin regimul său de «democrație nobiliară directă», adică prin spiritul său de toleranță. E aici o corespondență între misiunea ei externă și organizarea ei internă. Dacă menirea

---

însoțeau tratarea acestor subiecte. În lipsa accesului total la arhive (mai ales la cele ale fostei Securități) și a unei popularizări eficiente a rezultatelor istorice, lucrurile legate de trecut continuă să producă agitații în prezent.

Poloniei e aceea de a apăra și de a reprezenta valorile europene în fața «altora», ea trebuie de asemenea – prin viața și funcționarea ei – să întrupeze aproape perfect aceste valori."[1] Dincolo de cele care pot fi asociate tradiției religioase a țării, care sunt acestea? „În primul rând, tema *libertății:* nimeni nu ne va mai impune nimic. Nici puterile străine, nici Partidul, nici Biserica. Imediat după, vine tema *cetății asediate* (*Polski Zbaraz*). [...] Acestor prime teme le e asociată cea a *luptei* – mai curând de rezistență decât a bătăliei decisive. Ea încetează să mai fie una colectivă, pentru a deveni din ce în ce mai individuală, această deplasare realizându-se mai ales în epoca Solidarității, când rezistența devine un act personal din cauza caracterului «totalitar» al regimului sovietic. E de notat faptul că Polonia nu duce o bătălie continuă, ci organizează *insurecții* pentru apărarea libertății. [...] Rezistența presupune reafirmarea și întărirea permanentă a unei *unități* care tinde spre *unanimitate.* [...] Dincolo de apărarea libertății de agresiunea străinilor, viața poloneză se organizează în funcție de *un sistem de valori dual:* valorile cotidianului și cele excepționale, de sărbătoare. Căci, în afara luptei, oamenii trebuie să se gândească la propria lor *supraviețuire*. Valorile cotidiene se referă la atașarea la real, în vreme ce valorile sărbătorii, la eroism", acesta din urmă fiind încarnat de *eroul național*, „care e, mai întâi de toate, un soldat ce posedă o intuiție aparte, care-i permite să vadă semnele timpului. E un catolic, ce-și poartă lupta în numele credinței și al lui Cristos. E «cel mai bun fiu al Poloniei». În același timp, e subordonat voinței naționale, cu care se identifică întru totul".

Toate aceste teme revin în imaginarul fiecărei țări est-europene, dat fiind că fiecare se asumă pe sine ca fiind frontiera civilizației (în modernitate) sau a creștinismului (în lumea medievală).[2]

---

[1] Marcin Frybes, Patrick Michel, *Après le communisme. Mythes et légendes de la Pologne contemporaine,* Bayard Éditions, 1996. Pasajele citate, cu sublinierile autorilor, sunt de la paginile 181–183.

[2] A se vedea *Mythes et symboles politiques en Europe Centrale,* sub direcția lui Chantal Delsol, Michel Maslowski și Joanna Nowicki, Presses Universitaires de France, Paris, 2002. Întregul capitol al treilea („Les Remparts", „Zidurile de

Catolicii, apoi protestanții central-europeni se văd pe ei la limita adevăratei lumi, din moment ce se mărginesc cu „ereticii" ortodocși, care, la rândul lor, se asumă ca limes al civilizației greco-romane asaltate de valurile islamului. Ca atare, fiecare dintre aceste țări cunoaște și dezvoltă în variante specifice mitologia rezistenței față de străinul de neam și de credință. Această „rezistență" la agresiunea exterioară se traduce într-un decalaj al dezvoltării interioare. Lucru important însă, acest decalaj nu vizează decât aspectele fizice ale acestei interiorități: urbanismul, tehnologiile, dezvoltarea instituțională etc. Cele ce țin de viața lăuntrică sunt, dimpotrivă, grație ascezei rezistenței, mai performante decât cele – superbe în formă, goale în fond – ale Occidentului.

Întâlnim aici una dintre temele recurente ale felului în care est-europenii se percep pe ei înșiși în raport cu Vestul: faptul că *deficitul de modernitate al Răsăritului devine, periodic, dintr-o problemă, o calitate*. Sigur, noi nu cunoaștem explozia modernității, cu toate beneficiile ei economice și tehnologice, decât foarte târziu, numai că tocmai această întârziere ne-a îngăduit să păstrăm până în contemporaneitate un fond spiritual (și moral) de care Apusul s-a despărțit de mult. Înapoierea devine, în această cheie de lectură, „*originaritate*". Și tocmai această viziune ancestrală se vrea a fi aportul original al Estului la dinamica întregii Europe.

---

apărare") e dedicat prezentării acestei teme în contextul fiecărei țări estice. Ea apare, inevitabil, și în istoriografia românească: „Ideea (românilor ca apărători ai civilizației europene) apare deja cristalizată în secolul trecut: istoria românilor înțeleasă într-o manieră strict conflictuală se definește drept o luptă continuă (cu turcii în primul rând, dar nu numai cu ei), purtată pentru supraviețuirea noastră, luptă care, în același timp, a însemnat o pavăză pentru întreaga Europă" (Lucian Boia, „Elemente de mitologie istorică românească (secolele XIX–XX)", în *Mituri istorice românești,* sub direcția lui Lucian Boia, Editura Universității din București, București, 1995, p. 22).

Reversul modernității în Est

Nu e greu de înțeles că, în spatele unor asemenea viziuni, se află pur și simplu exaltarea romantică a fondului primar, a „omului simplu" și a culturii lui arhaice. Nu e deloc întâmplător faptul că mișcările naționaliste tind să recupereze „puritatea" etnică investind cu centralitate „eugenică" pe locuitorii unor comunități izolate (și, ca atare, „necontaminate" de străini) și că, mai mereu, valorizează, adesea recreând-o, „moștenirea preistorică" a popoarelor lor.[1] Nu o dată, în viziunea suporterilor acestor mișcări, istoria însăși e văzută ca o alterare a „fondului originar", care, bazat pe o simbolistică circulară, dobândește o dimensiune universală și „cosmică". Straniu este faptul că această învestire a „bunului sălbatic" din rurarul cel mai izolat cu caracteristici cvasidemiurgice e – în mod funciar – o operă intelectuală (și cu o marcată nuanță de stânga narodnică).[2] Țăranul s-a opus primei modernități nu pentru că ar fi avut o motivație metafizică pentru a o face, ci pur și simplu pentru că aceasta i-a apărut sub forma unei intervenții străine, în limba imperiului și bulversându-i viața supusă ritmurilor naturale cu forța autorității administrative.[3] Pe de altă parte, modernitatea

[1] Lucru bine observat în perioada interbelică de Eugen Ionescu. Comentând ascensiunea universitară a lui Mircea Eliade și cea a lui Lucian Blaga, Ionescu îi scrie lui Tudor Vianu (de la Vichy, unde era atașat cultural): „[...] Istoria lumii e însăși istoria civilizației (și a luptei ei cu forțele naturale împotriva cărora civilizația se constituie, se menține) – și să introduci într-una din citadelele cele mai caracteristice ale civilizației (Universitatea!) reprezentanții *forțelor obscure*, dușmanii istoriei, e un nonsens [...]: Eliade e un dușman al istoriei, el este pentru «protoistorie» (România are o mare valoare, e superioară Apusului, pentru că nu a trecut prin Renaștere, pentru că nu are istorie, ci protoistorie, scria Eliade, iar Blaga elogia «permanența preistoriei»)" (în *Scrisori către Tudor Vianu,* vol. II, 1936–1949, Editura Minerva, București, 1994, p. 233).

[2] Poate tocmai de aceea, radicalismele de stânga și de dreapta converg în lumea Estului și se manifestă ca forțe mobilizatoare ale unei populații pe care modernizarea „de sus" o transformă în simplă statistică.

[3] E cât se poate de vizibil faptul că protocronismul și exaltarea purismului rural sunt forme ale unor reacții romantice și traduc un complex de inferioritate față de

îl atrage; ideea eliberării de corvoada fizică, a relativei siguranțe și a prosperității poate declanșa o dinamică a schimbării căreia, uneori, tocmai statul național (și ideologia lui) îi poate deveni obstacol.[1] Căci – și, în bună măsură, aceasta e experiența interbelică a țărilor est-europene – statul se identifică cu administrația din capitală, care, la rândul ei, duce o politică de „colonizare internă" la scara întregului teritoriu al țării. În momentul în care problemele și disfuncționalitățile administrației centrale – ineficiența, lipsa de adaptare, formalismul, corupția, nepotismul – se diseminează la scara întregului teritoriu, țara intră în blocaj și, de fiecare dată când se ajunge în acest punct, guvernanții dezvoltă ideea „saltului înainte" bazat pe „mobilizarea întregului popor" pentru apărarea unei cauze comune (care nu poate fi decât „originară"). Dezvoltarea retoricii „cetății asediate" și radicalizarea discursului public sunt ele însele o funcție a neputinței acestor țări de a traversa o modernitate a dezvoltării bazată pe negociere (atât la nivel politic, cât și la nivel economic) și compromis.

Dacă ne uităm la modelul istoric al țărilor estice, vedem că acesta e marcat mai mereu de reforme absolutiste.[2] Paradigmatice rămân în acest sens turnura operată de Petru cel Mare în Rusia secolului al XVII-lea, dar și reformele împărătesei Maria Tereza și, în mod particular, cele ale fiului ei, Iosif al II-lea. Monarhia absolutistă are marele avantaj de a concentra toate resursele și energiile unei țări în mâna câtorva „minți luminate", care, în măsura în care

dezvoltarea exponențială bazată pe școală, știință și tehnologie a lumii apusene. La noi sunt rare analizele lucide ale ruralului; totuși două merită a fi menționate: George Em. Marica, *Satul ca structură psihică și socială,* Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2004 și Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești,* Editura Cartea Românească, București, 1998.

[1] Fapt bine observat de Ioan Petru Culianu în „Addenda" la volumul dedicat lui Mircea Eliade (Editura Nemira, București, 1995). E vorba, în particular, de reflecția asupra autohtonismului ca refuz al modernității (pp. 163–187).

[2] Cu privire la prestigiul absolutismului în zonă, a se vedea *L'Absolutisme éclairé* (în seria „Colloques de Mátrafüred", Akaémiai Kiadó și Éditions du CNRS, Budapesta, Paris, 1985).

înțeleg să facă operă modernizatoare, pot accelera cursul istoriei în aceste părți ale lumii, evitând neajunsurile democrației și ale pieței. Această fascinație a autoritarismului, excrescență a cultului eroului național și a puterilor lui supranaturale, are și o parte mai problematică: dincolo de afirmarea puterii unuia de a face sau de a desface, e aici o funciară neîncredere în mecanismele dezbaterii și ale negocierii, fie de natură parlamentară, fie, mai înainte, între corpurile sociale. Iar ideea subsidiară e aceea că legea nu se definește democratic, prin deliberare, ci se enunță (în numele unei autorități care transcende legislativul) și nu se aplică decât dacă e impusă. Doar forța (cvasi)magică a autocratului poate pune în mișcare țara, scoțându-i din apatie pe oamenii de rând și reducându-le eșaloanelor superioare tentația corupției.[1] În fine, mai e și mitul, de sorginte iluministă, al raționalității deciziei unice.[2] Spre deosebire de politica clasică, în care decizia vine la lumină traversând *polemos*-ul agitației politice, al formulării juridice și al calculelor economice, hotărârea „monarhului luminat" e, în arbitrariul ei, „simplă" și creatoare de realitate. În fața ineficienței, adesea strigătoare la cer, a parlamentelor de a tranșa o problemă, impresia omului de rând poate fi aceea că dictatorul e capabil să mute munții din loc cu un singur gest (fapt pe care autocrații populiști îl vor specula în diverse mizanscene mediatice). Destul de des, mai ales în istoria lor recentă, popoarele est-europene au consimțit la dictatură în accepțiunea ei romană, ca magistratură de criză. Tentația turnurilor autoritare dezvăluie fondul crizei pe care glisează istoria întregii Europe de Est.

---

[1] Astfel se pot înțelege atât „pasivitatea civică" a Estului, cât și acceptarea regimurilor autoritare (deopotrivă în perioada interbelică și mai ales în timpul comunismului).

[2] Care, în perioada comunistă, ia forma „științificității" și a „legității" materialist-dialectice. (A se vedea Gustave A. Wetter, *L'Idéologie soviétique contemporaine,* vol. 1, *Le matérialisme historique et le matérialisme dialectique,* Payot, Paris, 1965). E interesant de observat faptul că, și de această manieră, „luminile" sfârșesc în „obscurantism", căci materialismul dialectic nu e un instrument de cunoaștere, ci o dogmă.

Marea criză din 2008

Deriva prezentului nu ar fi fost însă cu putinţă fără o altă criză, cea care a adus la lumină lucruri care, în momentul aderării – 2002 sau 2007 – străbăteau societăţile fostului *glacis* comunist doar ca nişte curenţi subterani. „Tentaţia Occidentului" – ca zonă de securitate şi de prosperitate – era atât de mare, încât inhiba orice critică directă la adresa mecanismelor administrative ale Uniunii Europene, a democraţiei parlamentare din statele vestice şi a economiei lor de piaţă. Ultima tentativă de anvergură de a pune în discuţie toate aceste aspecte, marxismul, se discreditase prin incapacitatea sa de a oferi o alternativă viabilă lucrurilor pe care le criticase.[1] Aşa se face că, până în 2008, aveam de-a face mai curând cu nemulţumiri punctuale, care trimiteau la situaţii concrete, în relaţiile Estului cu Vestul şi abia după această dată avem de-a face cu o critică articulată (în primul rând, sub forma unor proiecte politice alternative). Deşi, *post-factum,* s-a vorbit de previzibilitatea ei, „criza sistemului financiar global"[2] a surprins pe toată lumea. Nu efectele ei au fost dramatice, deşi au existat ţări europene, în mod particular Grecia, mai afectate decât altele, ci sfârşitul încrederii în „raţionalitatea pieţelor". Dacă, până în 2008, lumea părea guvernată de „mâna invizibilă" a lui Adam Smith, capabilă întotdeauna să identifice şi să reechilibreze derapajele de tot felul, din acel an, în care am putut arunca o privire în spatele cortinei, a devenit limpede faptul că în inima acestei „raţiuni universale" era ceva profund iraţional.[3] Dincolo de tehnicitatea terminologiei şi a calculului economic, toată lumea a putut vedea cupiditatea şi malversaţiunile „actorilor globali" ori, pur şi simplu, ale celor care se pretindeau a fi „jucători la

[1] Fapt sancţionat pe plan teoretic de celebra teză a „sfârşitului istoriei", aparţinând politologului american Francis Fukuyama (a cărei formulare e sincronă cu dezagregarea Rusiei sovietice).

[2] O bună prezentare, cu inevitabila tuşă de stânga franceză, a se vedea la Paul Jorion, *La Crise. Des subprimes au séisme financier planétaire,* Fayard, Paris, 2008.

[3] Vezi declaraţia făcută de Alan Greespan în faţa Congresului SUA în octombrie 2008.

scară mare". Organismele internaționale, precum FMI, statele însele, dar mai ales Uniunea Europeană au fost judecate după (aproape) totala lor incapacitate de a regulariza fluxurile finanțelor mondiale și după capitularea în fața marilor bănci pe care le-au „salvat" cu bani publici. Efectul a fost mult mai grav decât cel al exhibării imaginii ridicole (în abjecția ei) a „magilor finanțelor". El a constat pur și simplu în pierderea masivă a încrederii cetățenilor în oamenii politici. Dezvăluirile ulterioare cu privire la felul în care aceștia eludează sistemele de impozitare din propriile țări nu au făcut decât să confirme această imagine. Criza a arătat în mod manifest faptul că problemele lumii actuale sunt globale, în vreme ce soluțiile propuse, fiind locale, sunt mai mereu ineficiente. Capacitatea oamenilor politici de a decide în mod eficient asupra unor subiecte de interes general s-a dovedit a fi mult mai mică decât cea pe care pretind că o au ei înșiși ori le-o conced cetățenii. Implicit, instituțiile care îi adună, de la Uniunea Europeană la parlamentele naționale, au început să apară tot mai mult ca niște suprastructuri birocratice a căror funcționare nu servește atât cetățeanului, cât celor care le populează (politicieni sau birocrați) și grupurilor de lobby care le influențează opiniile și deciziile. Incapacitatea de a găsi răspunsuri articulate, altele decât austeritatea, la problemele pe care le-a ridicat criza a făcut ca aceste valuri ale neîncrederii să se adune într-un tsunami care a lovit chiar la temelia edificiului mondial postbelic.

Ordinea postbelică

Ideea de bază a întregii lumi de după cel de-al Doilea Război Mondial a fost aceea a *păcii bazate pe prosperitate*. Dezvoltarea tehnologiilor din prima jumătate a secolului al XX-lea și, în bună măsură, chiar din anii războiului, accelerarea urbanizării, creșterea duratei de viață, scurtarea timpului de deplasare (datorită noilor mijloace de transport) și simplificarea contabilității (grație calculului electronic) au permis, pentru prima dată în istorie, o difuziune a progresului la scară largă, fapt ce a modificat condițiile de trai

pentru miliarde de oameni. Scopul acestei difuziuni a fost acela de a transforma tradiționala competiție pentru resurse, care degenera în războaie, mai ales în Europa, într-o întrecere a performanței economiilor și a capacității de inovare a tehnologiilor.[1] Lăsând în urmă spectrul războiului, omul (cel puțin, pentru început, cel din emisfera nordică) putea privi cu încredere un viitor ce i se dezvăluia sub semnul unei creșteri continue a nivelului de trai (la scară mică) și a parametrilor economici (la scară mare). Șocurile petroliere din 1973 și 1979 au pus în evidență dependențele acestui model de creștere de anumite resurse (și, implicit, de politica prin care acestea erau garantate), însă nu au fost în măsură să zdruncine modelul ca atare. Prăbușirea comunismului între 1989 și 1991 a părut, dimpotrivă, să-l confirme în mod strălucit. Criza din 2008, aducând în discuție nucleul lui tare (finanțele), reprezintă cea mai gravă undă de șoc care l-a afectat în ultima vreme. Nu doar că oamenii și-au pierdut încrederea în raționalitatea piețelor și în capacitatea liderilor politici de a le reglementa, ci au început să-și pună și întrebarea dacă creșterea economică (și dezvoltarea tehnologiilor) este cu adevărat o fatalitate și cum va arăta ordinea socială și globală (în speță pacea) în condițiile unei încetiniri dramatice a acestei creșteri. Criza a făcut manifest faptul că, dincolo de lucrurile pe care le consideram a fi foarte stabile, alcătuirea lumii postbelice este în realitate foarte fragilă.[2] Iar neliniștea și neîncrederea în

[1] „Ruperea de trecut" după al Doilea Război Mondial și crearea „societății abundenței" sunt bine prezentate în cartea lui Tony Judt, *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945,* Editura Polirom, Iași, 2008, mai ales în partea a doua, „Prosperitatea și neajunsurile ei (1953–1971)".

[2] Se cuvine adăugat faptul că instituția de garantare a ordinii mondiale, Organizația Națiunilor Unite, a devenit tot mai irelevantă pe măsura înmulțirii crizelor și a creșterii incapacității de a soluționa conflictele existente. Ocuparea Afghanistanului și a Irakului de către armata americană ca reacție la atacurile din 11 septembrie, agresiunile Rusiei împotriva Georgiei și Ucrainei, „primăverile arabe" și consecințele lor dezastruoase din Libia și Siria, inclusiv valul migrației către Europa, masacrele din Darfour și războaiele civile de la limita Africii Subsahariene, extinderea Chinei în mările Asiei de Sud-Est și dotarea Coreei de Nord cu

„creșterea continuă" i-au întors pe cetățenii europeni către alte posibile sensuri ale istoriei și ale vieții.

Valul migrației

Ca și cum șocul crizei, niciodată încheiată de facto, nu ar fi fost suficient, în 2015, Europa a fost afectată de un alt val, declanșat cu patru ani înainte de „primăverile arabe", cel al imigranților. Coerente în substanța lor – lupta împotriva unor dictatori „istorici" din Orientul Mijlociu – acțiunile occidentale (europene și americane) s-au dovedit a fi nu doar lipsite de orizont, ci și bazate pe o foarte aproximativă înțelegere a situațiilor din teren. Modelul revoluțiilor civice, care a funcționat cu succes în Europa de Est – și mai ales în marile concentrări urbane, neutre și aplatizate ideologic – la finele anilor 1980, s-a dovedit a fi foarte precar într-o lume bazată pe legături de clan, radicalizată religios și puțin dispusă, cu excepția minorităților „moderate", să preia modelul „bunelor practici" occidentale.[1] Astfel că, fapt oarecum previzibil, căderea dictatorilor a aruncat țările în haos (cazul Libiei), iar incapacitatea de a disloca un dictator a degenerat într-un război civil (cazul Siriei). Cu un veac și jumătate în urmă, asemenea conflicte s-ar fi stins în urma unei depeșe de la Paris sau de la Londra. În urmă cu un secol, un detașament armat european era suficient pentru a impune, cu mijloace deloc dezirabile, armistițiul dintre tabere. Astăzi, conflictele fără sfârșit din Libia și Siria, care au ruinat aproape complet ambele țări, au arătat în mod manifest incapacitatea țărilor

rachete nucleare – toate acestea au găsit Națiunile Unite blocate în urma exercitării dreptului de veto (în general de ruși) și incapabile de o acțiune eficace.

[1] Cea mai penetrantă descriere a acestei lumi și a relației ei (politice, dar nu numai) cu modernitatea îi aparține, în spațiul francofon, lui Gilles Kepel. Cărțile lui *Jihad. Expansion et déclin de l'islamisme* (Gallimard, Paris, 2000) și *Fitna. Guerre au coeur de l'islam* (Gallimard, Paris, 2004) au în centru ideea că islamismul radical nu e nimic altceva decât ultima reacție, violentă (și tocmai de aceea condamnată), a unor societăți medievale la șocul modernității.

occidentale și a NATO de a restrânge și, finalmente, de a stinge un conflict, mai ales în proximitatea lor. Alianța dintre America și Europa s-a văzut pusă la îndoială, la fel ca și credibilitatea amenințărilor SUA. Limita (inclusiv în privința folosirii armelor de distrugere în masă) a fost întrecută fără niciun fel de consecințe; intervențiile în forță, fie ale guvernului sirian (apoi ale armatei ruse de pe teritoriul Siriei), fie ale Statului Islamic, nu au fost sancționate (ceea ce a permis dezvoltarea unei structuri teroristo-economice fără precedent în istorie), epurările etnice și maltratările, care i-au vizat mai ales pe creștinii din Orient sau minoritatea *yazidi*, au ajuns la un nivel întâlnit doar în epoca medievală, fără ca cineva să intervină, în vreme ce războiul s-a generalizat, angrenând din ce în ce mai mulți „finanțatori", susținători și „voluntari" din nenumăratele tabere aflate într-un conflict cu geometrie variabilă. După criză, neputința organismelor internaționale și a liderilor politici de a pune capăt unui carnaj fără sens a fost manifestă.

Acesta e fondul pe care, la apelul doamnei Merkel (interpretat, într-o ciudată simetrie cu cel al lui Günter Schabowski[1] din noiembrie 1989, cu multă larghețe de cei interesați), o parte dintre refugiații sirieni, dar și afgani și din alte națiii orientale, iau cu asalt insulele grecești de lângă coastele Turciei și încep un exod către „pământul făgăduinței" reprezentat de statul social german. Chiar dacă, luată în sine, această mișcare a populației nu e nici pe departe atât de amplă pe cât o prezintă media (pe ansamblu, numărul celor sosiți cu ambarcațiunile a fost de aproximativ 1,5 milioane de persoane, cât numărul refugiaților sirieni dintr-o țară de dimensiunea Libanului[2]), ea șochează opinia publică. Și asta, din mai multe rațiuni: mai înainte de toate, pentru că un asemenea val migrator nu se mai văzuse de la finele celui de-al Doilea Război Mondial (când

[1] Günter Schabowski (1929–2015), reprezentant de frunte al Partidului Unității Socialiste din Republica Democrată Germană (n. coord.).

[2] Numărul refugiaților din Liban e preluat din secțiunea dedicată Libanului în *The World Report 2018*, elaborat de Human Right Watch și disponibil la adresa https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/lebanon (site accesat la 29 octombrie 2018).

au avut loc dislocările de populație produse de invaziile germane și rusești). Apoi, pentru că se constată că mișcarea respectivă se desfășoară concomitent cu alte două, una care vine în Italia, peste Mediterana, din nordul Africii și alta care traversează enclavele spaniole din Maroc și Gibraltarul, deversând în Europa pe transfugii dictaturilor și ai sărăciei din Africa Subsahariană.[1] Pe ruta balcanică, șuvoiul aproape continuu al sirienilor amintește de rutele invaziei otomane, numai că, de data aceasta, seamănă cu o „cruciadă a copiilor" sub semnul semilunii. În fine, Occidentul se dovedește incapabil – la propriile frontiere și chiar pe teritoriul său – să se ocupe în mod decent de această populație ce pare a urmări o fantasmă. Agresiunile raportate în Germania dublează atacurile teroriste din Franța și creează o psihoză a musulmanului încins cu centura de explozibili, gata să arunce în aer Europa. Hotărârea europeană de a-i distribui pe emigranți în statele uniunii după un sistem de „cote" proporționale nu face decât să înrăutățească situația, dat fiind faptul că țările mici ale Estului se tem să nu plătească nota politicii generoase a Vestului. În fața unei probleme umanitare de anvergură, situată în proximitatea, dacă nu chiar pe teritoriul lor, cetățenii europeni își descoperă nu umanitatea comună, ci diferența de celălalt, diferență pe care teoriile și mișcările de (re)centrare identitară se vor grăbi să o ipostazieze.

Estul, de la originar la original

Există o deosebire mare între profilul acestor țări din 2015 și cel din 2003.[2] Dacă, la începutul mileniului, cuvântul de ordine în

[1] Mai ales din Somalia, aflată într-un neîntrerupt război civil din 1991, și Eritreea, care, după obținerea independenței în 1993, a devenit o dictatură feroce, de aceeași anvergură ca și Coreea de Nord.

[2] Pentru problemele actualității, care încă nu s-au decantat în istoriografie, alături de presa scrisă și on-line, am folosit patru lucrări din bibliografia publicată în țară: o panoramă a evenimentelor din ultimii ani, aparținând lui Thierry de Montbrial, *Histoire de mon temps,* Academia Română, Fundația Națională pentru

Est era (încă) democrație și integrare, doisprezece ani mai târziu, țările care fuseseră dincolo de Cortina de Fier (cărora li se vor asocia și câteva de dincoace de ea) încearcă o „a treia cale", care se vrea „termenul mediu" între prosperitatea vestică (pe care nimeni nu pare dispus să o abandoneze) și autoritarismul naționalist (în manieră rusă, chineză sau turcă), ce pare a depăși sincopele politicii clasice. Cum China rămâne departe în ciuda tentativelor ei de apropiere prin „Noul Drum al Mătăsii", iar Erdoğan pare o figură stranie, deopotrivă primar și prim-ministru de succes, dar și distrugător al sistemului kemalist care a dat stabilitate Turciei în lumea islamică, doar Vladimir Putin e un model la îndemână pentru micii lui imitatori din Est. Ceea ce contează în percepția asupra lui e faptul de a fi „redat demnitatea Rusiei" după umilința din epoca Elțin. Este vorba mai întâi, în primele mandate, de o ameliorare a situației economice a omului de rând, datorată, în parte, renaționalizării industriei extractive și prelucrătoare de hidrocarburi, dublată de o prezență activă pe scena internațională, culminând, ulterior, cu intervenția din Siria. Însă ceea ce îl deosebește cu adevărat pe Putin de predecesorul său este reașezarea puterii pe un soclu ideologic, care depășește simpla protecție a pretoriului FSB-ist. Boris Elțin nu avusese o altă ideologie în afara menținerii la putere (și a profitării, mai ales în familie, de beneficiile acesteia); succesorul său a înțeles perfect că, *à la longue,* nici nu poate stabiliza puterea, nici nu poate expune „modelul rus" dacă acesta nu e ambalat într-o retorică deopotrivă seducătoare și neliniștitoare.

Știință și Artă, București, 2018); două lucrări de „decriptare" a evenimentelor în ritmul desfășurării lor, cea a lui Valentin Naumescu, *Marile schimbări. Crize și perspective în politica internațională,* Editura Trei, București, 2015 și cea a lui Armand Goșu, *Euro-falia. Turbulențe și involuții în fostul spațiu sovietic,* Editura Curtea Veche, București, 2016; și una de sinteză a marilor probleme ale prezentului, *Criza Uniunii Europene și ordinea globală în era Trump,* coordonator Valentin Naumescu, Editura Trei, București, 2017. De un real folos mi-au fost și emisiunile „Les dessous des cartes", precum și atlasele publicate pe marginea acestora de regretatul Jean-Christophe Victor.

Această ideologie nu poate fi cea a prosperității îmbrățișate de Occident (căci Rusia războaielor între clanurile din „servicii" și mafie e departe de a democratiza prosperitatea) și nici cea comunistă, de care cetățenii se simt despărțiți deopotrivă prin „înghețul" brejnevist și prin „reformele" lui Gorbaciov; evident, nu poate fi, în absența unui suveran legitim, nici una pur imperială. Așa că, finalmente, va fi una care va combina elemente din toate, pietatea tradițională (organizată eficient de Biserica Rusă) cu mitologii indestructibile („a treia Romă") și cu elemente adăugate de unde se nimerește („heideggerianismul"[1] critic la adresa Vestului tehnologizat, popularizat de Aleksandr Dughin), într-un cadru suficient de larg pentru a înghiți orice: „eurasianismul". La modul cel mai direct, dat fiind faptul că se întinde pe două continente, e evident că Rusia nu e Europa. În subsidiar, datorită istoriei, există o componentă asiatică a „destinului rus" (la fel ca mistica ortodoxă, ceea ce știm de la Dostoievski și Afanasiev), care îl face ireductibil la categoriile carteziene ale europeanului mediu. Acest lucru vrea să spună că modelul european, bazat pe laicizarea puterii, pe partajarea ei instituțională și pe negocierea din interiorul instituțiilor și dintre acestea, nu e imediat transpozabil în realitatea rusă, unde, de fapt, aceste „inovații" nu funcționează decât cu corectivul autorității unui conducător *(vojd)* aflat deasupra structurilor și mecanismelor instituționale. Pe de altă parte, prin mărimea, istoria, spiritualitatea

[1] Și nu numai; căci, la acest capitol, mai ales după criză, Estul a întâlnit Vestul într-un mod plenar. S-a regăsit, pe de o parte, în critica „ecologică" a modernității (dinspre dreapta), pe de altă parte, în critica socială a aceleiași modernități (dinspre stânga). Cu ultima – în varianta *hard* (a materialismului dialectic) – era obișnuit; acum a descoperit-o pe cea *soft,* în care accentul se pune pe „protejarea grupurilor vulnerabile" și pe dezvoltarea birocrației necesare acestui sprijin (dar, paradoxal, și pe contestarea posttroțkistă a aceleiași birocrații). Critica de dreapta e cea a tehnologiei, văzută ca tăvălug ce dezrădăcinează tradițiile și nivelează umanitatea. Pe filiera teoriilor liberale ale monetarismului, și aceasta e sensibilă la critica birocrației statale. În Rusia, la fel ca în toate țările estice, critica birocrației e asociată cu ideea recursului la autoritatea paternă a Conducătorului. Astfel că acesta e, deopotrivă, creatorul birocrației și cenzorul ei. Or, tocmai această logică împiedică profesionalizarea și responsabilizarea corpului funcționarilor publici.

și forța sa, Rusia e egala Occidentului, se cere tratată ca atare și nu acceptă injoncțiuni în politica ei internă. În fine, nici țările vestice nu sunt ceea ce par, căci, dincolo de fațada comercială, se află o degringoladă umană și morală pe care clasicii literaturii, filosofiei și teologiei ruse au anticipat-o, iar Biserica, cu patriarhul ei, o combate. Mult mai mult decât logoreea lui Dughin, acțiunile hotărâte ale lui Putin în Georgia (2008) și Ucraina (2014) au arătat că această viziune a autarhiei în propria țară și a tonului răstit în proximitatea acesteia este pentru Kremlin politică de stat.

Vladimir Putin mai are un merit care poate lua ochii oricărui om politic ce încearcă să se mențină în favorurile electoratului: impresionanta lui stabilitate la putere în Rusia – 19 ani (la care se vor adăuga cei șase ai mandatului proaspăt obținut, cu care îi va depăși pe toți conducătorii Uniunii Sovietice, cu excepția lui Stalin). Măcinată de caruselul alternanțelor, de corupția generalizată și transpartinică, de nenumărate scandaluri publice, obosită de „reforme", de „austeritate" (și de clovneria celor care o reprezintă) și, mai ales, marcată de exodul celei mai active părți a ei, populația central și est-europeană tânjește și ea după „stabilitate". Bulversările ultimelor trei decenii s-au petrecut într-un ritm prea alert pentru ca oamenii Răsăritului european să-și mai poată asuma anvergura și implicațiile acestor schimbări. Pentru mulți dintre ei, drumul parcurs a fost cel de la limita modernității, pe care o reprezenta „satul tradițional", până la radicalitatea postmodernă și multiculturală a marilor orașe occidentale. Fiind depășit primul moment, cel al rezolvării problemelor de natură economică (loc de muncă, mașină, casă, școlarizarea copiilor), omul se descoperă (aproape) singur într-un univers dezvrăjit, mercantil și aflat în permanentă competiție. El ar vrea să păstreze și bunurile obținute cel mai adesea prin muncă, dar și amprenta lumii din care a pornit, mai săracă în obiecte, dar mai plină de sens. Ajuns în punctul culminant al carierei sale profesionale sau, adesea, la finele acesteia, omul est-european ar vrea să încetinească timpul pe care competiția economică și tehnologică îl accelerează mereu, pentru a se putea înțelege pe sine, lumea sa ori cea din care a plecat și rostul muncii

sale de o viață. Integrați în Europa – chiar dacă mereu în urma ei – am câștigat fondurile și cunoștințele cu care să demarăm proiecte definitorii pentru viitor, dar am pierdut mitul care ne atrăgea în vremea Cortinei și a vizelor. Europa nu mai e decât un foarte prozaic spațiu în care se fac bani și se trăiește încă mai bine decât în alte părți. Numai că demitizarea Europei, care, acum, ne e la îndemână, e sincronă cu „revrăjirea" locului originilor noastre (de care, tocmai pentru că am plecat în Europa, ne-am despărțit). Nu în ultimul rând, multiplicarea treptelor birocratice – local, național, european – le-a făcut pe cele din urmă să pară din ce în ce mai abstracte, iar deciziile lor, din ce în ce mai inadecvate, în vreme ce ponderea elementului local, cu componenta lui folclorică exhibată din rațiuni turistice, a crescut semnificativ.

De la nostalgie la ideologie

Problema este că, în ciuda acestei nostalgii a locului natal și a orizontului simplu al copilăriei, căutarea unui rost mai bun în viață rămâne prioritară pentru foarte mulți cetățeni ai Estului sărac. Pentru a-i ține în locul de baștină, e nevoie, la fel ca în Rusia, de două lucruri: autoritate și ideologie. În 2014, când Viktor Orbán rostește cuvântul „iliberalism", piesele *puzzle*-ului pe care l-am schițat mai sus sunt pe cale de a se uni într-un întreg coerent. Iliberalismul nu e doar o invenție verbală; e o realitate, deopotrivă pe orizontala socială și pe verticala istorică, pe care acest cuvânt a adus-o la lumină. El descrie lunga tranziție a Estului și orizontul pe care acesta și-l proiectează după integrarea europeană. În egală măsură, el arată, mai mult decât formulează, prin ricoșeu, o bună parte dintre problemele Europei momentului. Iliberalismul este, dacă ne putem exprima astfel, un „termen de criză": el numește un moment de inflexiune al modernizării, în care orizontul prosperității de masă se dovedește a nu fi imediat tangibil, în vreme ce autoritarismul se oferă drept garanție a păstrării reperelor „tradiționale" și a încetinirii disoluției structurilor și sensului „lumii vechi" pe care

o antrenează competiția economică și tehnologică. În acest sens, iliberalismul e o mișcare conservatoare, care are o dimensiune universală. De aceea, combinându-se cu ideologia victimară, poate dobândi o dimensiune religioasă care îl stabilizează ideologic.

Ciudățenia acestui termen sare în ochi; și totuși ea are dublă rațiune. Mai înainte de toate, una negativă: nimeni nu ar accepta, la Bruxelles sau la Strasbourg, să numească, altfel decât metaforic, „dictatură" sau „regim autoritar" conducerea unei țări care a aderat de mai puțin de două decenii și care a cunoscut numeroase „mecanisme" de compatibilizare și verificare. A folosi asemenea termeni înseamnă, de facto, a recunoaște eșecul procesului de aderare, respectiv al capacității Europei Unite de a integra state în zona ei de prosperitate și, în cele din urmă, de a accepta falimentul „modelului european". Aceasta e una dintre rațiunile pentru care acest cuvânt ciudat a fost preluat din mers pentru a numi deopotrivă o tendință generală și o gamă de manifestări distincte.

A doua rațiune a stranietății, dar și a succesului lui este una de natură pozitivă: așa cum a spus-o însuși Viktor Orbán, iliberalismul nu neagă liberalismul, ci doar îl „corectează": astfel, în locul valorilor individului, avem valorile naționale, în locul dezbaterii partidelor politice, considerată sterilă și fără rost, avem „majoritatea morală" care funcționează drept cameră de înregistrare a deciziilor luate la vârful puterii; piața însăși, la fel ca justiția, poate fi „ajutată" să-și găsească un făgaș mai bun. În fine, liantul comunitar nu mai e de căutat într-un viitor ipotetic, ci în acordul asupra trecutului care, (re)sacralizat, devine furnizor de valori morale. Iliberalismul răspunde definiției pe care Musil o dădea kitsch-ului – „faptul de a înfrumuseța frumosul" – și, în acest sens, e de o modernitate dadaistă, adăugând o tușă de intervenționism acolo unde nu poate fi vorba decât de garanția neutralității. Și mai are ceva surprinzător: combină în aceeași formulă ideologică religiozitatea creștină, viziunea romantică a pământului natal și a legăturii de sânge, cea raționalistă a „despotului luminat" și cea populistă a egalității (ce glisează subtil între național și social). Toate sunt agregate nu atât într-o

formulă precisă, cât într-una generică, care-i permite fiecăruia să distribuie accentele în funcție de propriile sensibilități.

Orice s-ar spune, iliberalismul pare a fi învățat lecția comunismului: controlul întregii societăți e imposibil, deoarece, pe de o parte, e o utopie, pe de altă parte, înghite în mod neproductiv o mulțime de resurse. Adevărata putere se mărginește să controleze acele noduri ale vieții sociale care determină tot restul. Care sunt ele în lumea de azi? Cele financiare, media, religioase și sportive. Într-un fel sau altul, fiecare cetățean e tributar cel puțin unuia dintre ele. Conjugându-le sub semnul „eficienței" militarizate, se poate ajunge la un grad de inducere a unor pasiuni populare suficient de puternice pentru a cuceri sau a păstra pe termen nedefinit puterea. Dincolo de toate acestea, e util să rămână și o supapă de defulare, o pseudoopoziție, pentru a evita acumularea tensiunilor sociale. Iliberalismul e politic – face apel la adunarea indivizilor, fără a-i constrânge, cel puțin direct – însă nu e civic, căci nu mizează pe responsabilitatea lor, ci pe reactivitatea la starea care le-a fost indusă. Avantajul este că, în felul acesta, se pot crea foarte ușor majorități pe o temă sau alta. Dezavantajul constă în faptul că dezbaterea e înlocuită de apeluri la „unitate", bazată, cel mai adesea, pe solidaritatea față de „dușmanul" comun. Iliberalismul presupune mobilizarea permanentă a societății pentru cauze care întrunesc din start majoritatea. Și, de aceea, în manifestările lui publice, se autoconfirmă ritualic. În acest sens, el este o variantă a populismului în epoca noilor media.

Analizându-i genealogia, ne-am aplecat în mod particular asupra spațiului central și est-european, marcat de multiple straturi de reminescențe ale trecutului. Însă elemente care intră în compoziția lui se găsesc în multe alte forme de patologie a puterii (în caudillism, de pildă), ceea ce îl face ușor adaptabil la contexte diferite și, chiar prin aceasta, îi pune în față un destin care îl va duce mai departe de locurile din care a pornit.

Concluzie

Putem vorbi de un iliberalism sau de mai multe, fiecare tributar particularităților țării din care provine? Există o limită a iliberalismului? Poate fi depășită această limită lin sau printr-un șoc care îl poate conecta fie la democrație, fie la dictatură? E un construct articulat sau doar o constelație de teme locale și generale, de speranțe sau de frustrări populare care gravitează în jurul unui lider charismatic? E doar reactiv la modernitate și la diferență sau e capabil să construiască el însuși ceva, dincolo de aparenta „unitate a întregului popor"? E un mare simulacru care ascunde o realitate banală, autoritarismul, sau un proiect care continuă, fie și deturnat, traseul liberal măcar din punct de vedere economic? Presupune o revoluție, fie ea și conservatoare, sau e regresiv, sfârșind în altoirea „valorilor" și a trecutului pe o *image d'Epinal*? În fine, cel puțin iliberalismul estic e compatibil cu proiectul european (și, ca atare, putem miza pe dezvoltarea acestuia din urmă) sau îi este opus (și, în acest caz, fragmentarea Europei pe falii civilizaționale e inevitabilă)?

Viitorul ne va da răspunsul la aceste întrebări. Un lucru este cert: iliberalismul est-european nu s-a născut dintr-un cuvânt, ci, dimpotrivă, cuvântul acesta a numit ceva real, în speță, tradiția acestor locuri mărginașe ale Europei, care își caută mereu – fără a o găsi întru totul niciodată – calea de dezvoltare menită a le face egalele Vestului. Asta dacă nu cumva a numit cealaltă tradiție, cea care le împiedică să ajungă acolo unde își doresc în momentele de grație ale istoriei care le catalizează speranțele colective. Iliberalismul numește, în ultimă instanță, această tensiune dintre ceea ce ne dorim și ceea ce nu putem și o ipostaziază ca fiind, în opusul ei, ceea ce putem, dar nu ne dorim, însăși identitatea noastră. Tocmai de aceea, depășirea iliberalismului înseamnă pur și simplu o conversie a perspectivei, aceasta întorcându-se la orizontul ei liberal, în care educația joacă un rol hotărâtor.

Bibliografie

Bafoil, François, *Après le communisme,* Armand Colin, Paris, 2002.

Beuvisage, Laurence, *La croix et la faucille. La religion à l'épreuve du postsovié-tisme,* Bayard Éditions, Paris, 1998.

Bibó, István; Szücs, Jenö, *Între Occident și Răsărit,* Editura Kriterion, București, Cluj-Napoca, 2000.

Burdeau, Georges, *Le liberalisme,* Éditions du Seuil, Paris, 1970.

Fejtö, François, *Requiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie,* Edima, Lieu Commun, Paris, 1992.

Frybes, Marcin; Michel, Patrick, *Après le communisme. Mythes et légendes de la Pologne contemporaine,* Bayard Éditions, 1996.

Grabbe, Heather, *Puterea de transformare a UE. Europenizarea prin intermediul condițiilor de aderare în Europa Centrală și de Est,* Editura Epigraf, Chișinău, 2008.

Jorion, Paul, *La Crise. Des subprimes au séisme financier planétaire,* Fayard, Paris, 2008.

Kepel, Gilles, *Fitna. Guerre au coeur de l'islam,* Gallimard, Paris, 2004.

Mink, Georges; Szurek, Jean-Charles, *La grande conversion. Le destin des commu-nistes en Europe de l'Est,* Éditions du Seuil, Paris, 1999.

Todorov, Tzvetan, *La peur des barbares,* Robert Laffont, Paris, 2008.

VIKTOR ORBÁN ȘI ILIBERALISMUL CA SISTEM DE PUTERE[1]

STEFANO BOTTONI

Populismul și criza democrației: un fenomen global

Pe cer domnește acum o dezordine totală – spunea cândva liderul comunist chinez Mao Zedong. Însă conjunctura actuală poate fi considerată oricum, numai favorabilă nu. S-au scurs doar câteva decenii de când democrația occidentală își sărbătorea triumful asupra comunismului de tip sovietic. Astăzi însă, se află mai peste tot în defensivă, asaltată de modele foarte diferite din punct de vedere cultural (turbocapitalismul chinezesc, complexul militar-industrial putinist, petrodolarii arabi puși în slujba proiectului islamist), dar care au în comun o profundă ostilitate față de maniera occidentală de percepere a raporturilor politice și sociale. Mai presus de orice însă, ea este amenințată de contradicțiile existente în sânul unui Occident din ce în ce mai globalizat și, în același timp, din ce în ce mai divizat în „triburi digitale" tot mai puțin tolerante în privința diversității de opinie.

Această criză, în cadrul căreia sistemul „iliberal" construit de Viktor Orbán în Ungaria reprezintă unul dintre fenomenele cele mai interesante, izbucnește ca rezultat al unei combinații de factori „glocali" – globali și locali în același timp. La întrebarea fundamentală a acestui eseu – de ce Ungaria, de ce Viktor Orbán? – nu

[1] Traducere și adaptare din limba italiană de Emanuel Botezatu.

se poate răspunde limitându-ne la o comparație între mișcările „suveraniste" din Europa, din Statele Unite ale Americii sau din alte zone, precum Asia și America Latină. Orbán poate fi înțeles numai prin intermediul unei analize biografice care să plaseze personajul în contextul istoric căruia îi aparține: Ungaria postcomunistă.[1] Faptul că Orbán și-a permis să construiască după 2010 un model de *governance* autoritar chiar în inima Europei se datorează în primul rând profundei decepții față de democrația liberală pe care o resimte populația maghiară. În același timp, se cuvine să recunoaștem că succesul intern al lui Orbán beneficiază de o conjunctură care prefigurează o criză sistemică a modelului occidental de dezvoltare. Așa cum scrie istoricul israelian Yuval Noah Harari, istoria lumii a ajuns într-un nou punct de cotitură, în care este supusă examenului tocmai acea „opțiune liberală" care, pe parcursul secolului al XX-lea, a învins atât fascismul, cât și comunismul. După părerea lui Harari, „în 1938, umanității i se propunea să aleagă între trei opțiuni globale, în 1968, acestea se reduseseră la două, iar în 1998, la una singură, care părea să le fi pus capăt celorlalte. Astăzi, ne-am întors la punctul zero. Nu trebuie să ne surprindă faptul că elitele liberale, care au dominat mare parte a lumii în ultimele decenii, se află astăzi într-o stare de profundă dezorientare. […] Asemenea clasei conducătoare sovietice din anii 1980, acestea nu reușesc să înțeleagă cum e cu putință ca istoria să fi deviat de la cursul său predefinit și nu dispun de o prismă alternativă prin care să poată interpreta realitatea"[2]. Istoricul și gânditorul își îndreaptă atenția către un punct fundamental. Democrația liberală este asediată astăzi de o întreagă panoplie de mișcări ce reprezintă expresia unei ranchiuni lipsite de orice identitate ideologică.

[1] Pentru un profil biografic critic, vezi cele mai recente cărți apărute în Ungaria și în străinătate: József Debreczeni, *Az Orbán-rezsim 2010–201?*, De.hu, Budapesta, 2017; Igor Janke, *Forward! The Story of Hungarian Prime Minister, Viktor Orbán,* Aeramentum, Budapesta, 2015; Paul Lendvai, *Orbán: Europe's New Strongman,* Hurst Publishers, Londra, 2017.

[2] Yuval Noah Harari, *21 Lessons for the 21th Century,* Jonathan Cape, Londra, 2018, p. 5.

Nici Trump, nici Putin – pentru a ne limita la superputerile lumii – nu par să ofere o alternativă coerentă *mainstream*-ului liberal-democratic. Cu toate acestea, îl provoacă atacându-l pe plan emoțional, pe seama politicilor și a orientărilor de ordin bioetic (de la imigrație la raportul dintre culturi și la modelele familiale), apelând la așa-numita „panică morală" care îl cuprinde pe bărbatul alb occidental în fața percepției conform căreia propria hegemonie și chiar supraviețuirea lui biologică se află în declin.[1]

Deși divizate în privința multor chestiuni concrete, mișcările și partidele pe care experții în politică le circumscriu galaxiei „suveraniste" concordă totuși într-o privință: refuzul de a ceda o parte dintre puterile și competențele naționale unor „actori" de amplitudine supranațională. La nivel global, suveranismul ideologic își asumă trăsăturile unui război ideologic de gherilă ale cărui consecințe sunt letale: un conflict inegal, în care forțele „regulate" (partide și actori sociali recunoscuți, mijloace tradiționale de informare în masă) nu sunt înfruntate în câmp deschis, ci prin intermediul unor metode inedite, care variază de la dezinformare la hipergeneralizare. Așa cum a revelat sociologul belarus Evgheni Morozov în studiile sale, prin inducerea unei stări din ce în ce mai accentuate de dezamăgire față de reprezentarea democratică și de „valorile occidentale", noile mijloace de informare au jucat un rol fundamental tocmai în rândul generațiilor tinere, care ar fi trebuit să consolideze democrațiile postsovietice. Contrar așteptărilor, răspândirea pe scară largă a platformelor digitale a dat un suflu nou discursului public antiliberal, oferind guvernelor autoritare un extraordinar instrument de creare a unui consens.[2]

---

[1] A se vedea una dintre cele mai strălucite – din punct de vedere intelectual – apariții editoriale, eseul lui Douglas Murray, *The Strange Death of Europe: Immigration, Identity, Islam* (2017), care a dominat săptămâni la rând clasamentele bestsellerurilor britanice.

[2] Evgeny Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom,* Perseus Books, Cambridge, 2011.

Treziți brusc din visul iluzoriu conform căruia istoria este sortită să se dilueze într-un îndelungat timp prezent, dominat de expansiunea pașnică a modelului democratic occidental, experții în politică și teoreticienii democrațiilor în tranziție analizează febril șirul evenimentelor, căutând să priceapă rațiunile acestei adevărate „recesiuni democratice".[1] Robert Kagan admite responsabilitatea profundă pe care o poartă dezangajarea americanilor, cerând SUA să se așeze în fruntea unei noi „ofensive democratice", similară, prin amploare și ambiții istorice, bătăliei antitotalitare pe care a condus-o de-a lungul atâtor și atâtor decenii de Război Rece.[2] Francis Fukuyama invocă excesul de zel al politicii liberale privind identitatea, devenită, în ultimele decenii, obiectivul de căpătâi al politicii de stânga în locul bunăstării economice a „maselor". Preocuparea pentru nevoile (sau presupusele nevoi) ale grupurilor minoritare ar fi îndepărtat largi segmente ale societății „majoritare" de ideea de democrație – să-i numim aici doar pe acei *deplorables,* protagoniști ai afirmației lui Trump.[3] Cas Mudde[4] identifică trecerea dreptei radicale europene de la condiția marginală din perioada postbelică la rolul său central din ultimii douăzeci de ani drept „cel de-al patrulea val" al populismului internațional, structurat, de data aceasta, în jurul valorilor de „nativism" (combinație de naționalism și xenofobie) și monoculturalism (ca ilustrare a ideilor de stat și națiune), precum și al fricii de „ceilalți" – percepuți atât în sens fizic, cât și ca simbol al unor valori. Mudde alcătuiește un tablou sinoptic în care se remarcă partidele „antisistem", precum Liga Nordului (Italia), Frontul Național francez, Partidul Libertății din Austria (FPÖ), Alternativa pentru Germania (AFD) sau dreapta radicală maghiară reprezentată de Mișcarea pentru o Ungarie mai

[1] A se vedea numărul monografic 1/2015 al revistei *Journal of Democracy*.

[2] Robert Kagan, *The Jungle Grows Back. America and Our Imperiled World,* Penguin Random House, New York, 2018.

[3] Francis Fukuyama, *The Demand for Dignity and the Politics of Resentment,* Farrar, Straus, and Giroux, New York, 2018.

[4] Cas Mudde (n. 1967), politolog olandez, interesat de problematica extremismului politic și a populismului în Europa și SUA (n. coord.).

Bună (Jobbik), dar și acele mișcări conservatoare – cum ar fi Lege și Dreptate în Polonia (PiS), Fidesz-ul maghiar, Likud-ul israelian sau conservatorii britanici – care, în ultimii ani, s-au mutat către extrema dreaptă de pe poziții de guvernare. După opinia lui Mudde, profitând de un eveniment de importanță capitală precum criza emigranților din 2015, mișcările populiste au dobândit – atât în Europa Occidentală, cât și în cea de Est – cote din ce în ce mai mari de legitimitate mediatică, dictând practic termenii dezbaterii politice și culturale, favorizați de inegalabilul sprijin al Rusiei și de ascensiunea lui Trump.[1] Analiza lui Mudde ne permite să contextualizăm ramificațiile de ordin intelectual și organizatoric ale galaxiei reprezentate de dreapta radicală europeană, însă nu ne ajută să răspundem la întrebarea inițială: de ce personajul care a reușit să construiască un sistem autocratic cu mijloace democratice este Orbán, și nu Jarosław Kaczyński sau Benjamin Netanyahu?

Mai productiv pare, dimpotrivă, raționamentul propus de analiști precum Nadia Urbinati[2] și Paolo Graziano asupra conceptului de populism – un termen cu geometrie variabilă, folosit adesea în mod abuziv – plecând de la distincția fundamentală dintre populism ca mișcare și populism în exercițiul puterii.[3] O distincție care ne readuce în minte faimoasa și controversata împărțire pe perioade a fascismului realizată de Renzo De Felice[4]: fascismul ca „mișcare", urmat de fascismul ca „regim". După părerea lui Urbinati, sentimentul de *antiestablishment* tipic mișcărilor populiste nu

[1] Conferință susținută la Universitatea Central-Europeană, Budapesta, 12 iunie 2018.

[2] Nadia Urbinati (n. 1955), politolog italian, specializat în gândirea politică modernă și contemporană, precum și în tradițiile democratice și antidemocratice (n. coord.).

[3] Paolo Graziano, *Neopopulismi. Perchè sono destinati a durare,* Il Mulino, Bologna, 2018. Vezi și Nadia Urbinati, „Il pensiero populista", în *Società Degli Individui,* 52, 2015, pp. 47–62.

[4] Renzo De Felice (1929–1996), istoric italian specializat în epoca fascistă, autor al unei biografii a lui Mussolini în patru volume, apărută între 1965 și 1997 (n. coord.).

depășește, luat ca atare, perimetrul democratic. Prin urmare, este contraproductiv să se sugereze ideea că nu ar exista nicio alternativă la politicile economice, sociale sau culturale ale statelor membre ale Uniunii Europene. Problema apare – așa cum este cazul lui Orbán în Ungaria – atunci când populismul devine sistem de guvernare democratică, ocupând spațiul liber lăsat de puterea constituită. Populismul la putere oferă, în privința poporului, o reprezentare simbolică și prescriptivă, întrucât nu doar că îl invocă, ci îl și determină în sens social. Asumarea puterilor depline de către liderul democratic populist elimină responsabilitatea individuală și pe cea colectivă din operațiunea de implementare a concepției lui Carl Schmitt cu privire la încorporarea poporului în noțiunea de *leadership*. Populismul, conchide Urbinati, împarte eșichierul politic în facțiuni fără a introduce forme de democrație directă, ci atacând în orice direcție care-i poate aduce dobândirea totală a reprezentativității. Populismul la putere nu abolește alegerile și nu creează în mod necesar o dictatură, ci reprezintă mai curând o formă extremă și deformată de democrație constituțională.[1] Această ultimă definiție ilustrează exact procesul involutiv care i-a permis lui Viktor Orbán să construiască un sistem propriu de guvernare, în aparență democratic, dar în fapt autocratic și autoritar, fără a recurge la violență.

Ungaria postcomunistă: succese și eșecuri ale democrației „mimetice”

Pentru a analiza sistemul politic și ecosistemul cultural construite de Orbán în ultimul deceniu, dar și pentru a evalua specificitatea istorică a parcursului maghiar comparativ cu Europa Occidentală, ca și cu alte cazuri de populism est-european „la putere” (de exemplu, Polonia), este necesar să începem de la contextul regional, acolo unde experimentul maghiar este urmărit cu atenție și,

[1] Prelegere susținută la seminarul internațional „Quale futuro per il passato?”, Genova, 30 mai 2018.

uneori, este chiar imitat, fără însă a se obține aceleași efecte. Vom pleca de la o chestiune aparent abstractă, însă cu implicații concrete: mai are oare sens să vorbim astăzi despre o entitate numită „Europa de Est"? Odată cu definitivarea procesului de lărgire a Uniunii Europene, care, între 2004 și 2007, a încorporat o bună parte a țărilor din regiune, a continua să vorbim despre o împărțire geopolitică poate părea un exercițiu retoric. În ultimele secole, estul Europei s-a remarcat ca un spațiu cu geometrie variabilă, reconfigurat în mod repetat de revoluții, războaie fratricide și tratate de pace. Până la criza economico-financiară din 2008, opinia general împărtășită de experți și de analiștii politici era aceea că, după ultima mare „deviere istorică" de la dinamicile occidentale, înregistrată odată cu cel de-al Doilea Război Mondial, apoi cu dominația sovietică și împărțirea în blocuri politico-militare, integrarea țărilor membre ale organizației Tratatului de la Varșovia în „casa comună europeană" venea să vindece pentru totdeauna rana „est-europenismului".

Evoluțiile ulterioare aveau să demonstreze însă că acest optimism predominant nu ținea cont de trei factori fundamentali: rolul „societății civile", în calitate de contrapondere a unui stat ce nu se grăbea să se elibereze de moștenirea autoritară, pe care-l supraevalua; impulsurile naționaliste și dorința de suveranitate, destul de larg răspândită; potențialul de factor dezintegrator al inegalității socioeconomice care persista între centrul și periferia Uniunii Europene lărgite. Alegerea, în anul 2005, în Polonia – tocmai în țara marilor mișcări de opoziție democratică – a primului executiv est-european aflat în polemică deschisă cu marile capitale ale Uniunii Europene a reprezentat un semnal de alarmă, din păcate ignorat, cu privire la producerea unui iminent scurtcircuit în relațiile Est–Vest. Guvernul polonez condus de gemenii Lech și Jarosław Kaczyński nu contesta atât apartenența țării la Uniunea Europeană, cât supărătorul paternalism cu care Bruxelles-ul încerca să „pună la punct" un stat considerat prea răzvrătit și legat excesiv de învechitul concept de suveranitate națională.

De ce totuși ideea cedării unei părți din ce în ce mai mari a suveranității se prezenta atât de indigestă pentru noile elite democratice din estul Europei? În anii 1980, profitând de scutul protector al prezenței militare americane pe Continent, Europa Occidentală începuse un proces silențios de federalizare politică. Actul unic (1986) și Tratatul de la Maastricht (1992) au transformat fosta Comunitate Economică Europeană într-o uniune supranațională *de facto*. Ulterioara lărgire a zonei acoperite de Tratatul Schengen a avut darul de a da o valoare spirituală frontierelor interstatale din inima Europei, creând premisele pentru depășirea ideii „suveraniste" de stat-națiune. Cu toate acestea, odată cu sfârșitul Războiului Rece, ruperea echilibrului asigurat de „descurajarea nucleară" a lăsat în urmă un vid geopolitic pe care procesul de unificare europeană, extins în ultimul deceniu și jumătate la țările din fostul bloc sovietic, avea să-l umple doar parțial și cu multe contradicții.[1]

În Europa de Est, schimbările declanșate în anul 1989 odată cu tranziția pașnică la pluripartitism în Polonia și Ungaria, care au culminat cu transformarea Uniunii Sovietice în Comunitatea Statelor Independente (decembrie 1991), nu s-au limitat la redesenarea hărții geopolitice, ci au accelerat transformările economice, sociale și culturale care își trăgeau seva din faza de început a procesului de globalizare din anii 1970.[2] Pentru a înțelege din perspectivă istorică transformările survenite în ultimele trei decenii în Europa de Est, se impune să plecăm de la contradicția sau, mai bine zis, de la asincronismul cu care cele două jumătăți ale continentului s-au raportat la factorul național și la tema suveranității. În anii de tranziție economică, Europa Central-Răsăriteană a experimentat un proces de transformare axat pe redefinirea complexă a identității colective și a suveranității statale. În timp ce, în Europa Occidentală, migrația contribuia la modificarea compoziției etnice a

[1] Despre contradicțiile acestui proces vezi Philipp Ther, *Europe Since 1989. A History,* Princeton University Press, Princeton, 2016.

[2] A se vedea o excelentă introducere în temă la Niall Ferguson și col. (ed.), *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective,* Harvard University Press, Cambridge, 2010.

principalelor state, iar, prin intermediul Uniunii Europene, prindea formă politică un spațiu transnațional, în Europa de Est, revoluțiile din 1989 marcau un moment de afirmare a factorului național în detrimentul celui supranațional, reprezentat de imperiul sovietic. Discursul public postcomunist înfățișa Moscova în nuanțele unei puteri coloniale străine de tradițiile istorice locale. Încurajați de propria perspectivă, acum postnațională, politicienii și analiștii occidentali au subevaluat rolul central al factorului național în istoria recentă a Europei Central-Răsăritene, interpretând conflictul etnic ca pe o răbufnire regresivă, la înăbușirea căreia unificarea europeană ar fi urmat să contribuie într-o bună măsură. Diagnosticul greșit se datora nu atât ignorării faptelor, cât perspectivei unilaterale asupra acestora. Așa cum intuise Stephen Kotkin[1] într-o perioadă ce nu poate naște suspiciuni, miraculosul an 1989 a fost posibil atât datorită unei norocoase combinații geopolitice, cât și unui simț de responsabilitate din partea clasei conducătoare sovietice. Fără proclamarea, la sfârșitul lui 1988, a „doctrinei Sinatra", prin care s-a autorizat renunțarea la imperiul extern, precum și fără reacția constructivă a Moscovei față de procesul de unificare a Germaniei din 1989–1990, transformările democratice din Europa de Est ar fi fost însoțite probabil de violențe și acte de vendetă. De altfel, cazul Iugoslaviei, a cărei (previzibilă) dezintegrare a declanșat, în 1991, un lanț de războaie ce au însângerat zona vreme de aproape un deceniu, a demonstrat la ce catastrofă colectivă s-ar putea ajunge din cauza unei transformări „negestionate" – sau cel puțin necontrolate – de către puterile democratice.

În reflecțiile sale asupra lui 1989, Kotkin a surprins una dintre ideile centrale care stau la baza discursului nostru despre deziluzia față de democrație care s-a abătut asupra jumătății orientale a continentului după intrarea țărilor din regiune în Uniunea Europeană. În contextul tranziției de la statul autoritar la sistemele pluripartite, activismul „societății civile" și al mișcărilor de opoziție a jucat un

[1] Stephen Mark Kotkin (n. 1959), istoric american, profesor de istorie și afaceri internaționale la Universitatea Princeton (n. coord.).

rol important din punct de vedere simbolic, însă, în același timp, marginal din punct de vedere social.[1] Paradoxal, responsabilitatea pentru marea transformare din 1989 și-a asumat-o tocmai acel conglomerat „necivil" (sau, mai bine spus, nedemocratic după standardele occidentale), care coabitase câteva decenii bune cu un sistem dictatorial – „societatea necivilă" a membrilor de partid, a organizațiilor colaterale, a sindicatelor regimului, „societatea necivilă" a informatorilor poliției politice, a cadrelor militare și din ministerul de interne, a grănicerilor însărcinați să-i împuște pe fugari. În termeni mai prozaici, „societatea necivilă" a zecilor de milioane de est-europeni care *colaboraseră* din convingere, din interes economic sau pur și simplu din dorința de a ieși din cenușiul cotidian. În unele cazuri, colaborarea s-a făcut împotriva propriei voințe și, în mod aparent, a avut o importanță marginală, dar suficientă pentru turnarea – și, ulterior, pentru consolidarea – fundației dictaturii.[2] „Societatea necivilă" nu s-a opus schimbărilor din 1989. În lipsă de alternative, s-a adaptat acestora cu un cinism pragmatic, însă fără nicio motivație insuflată de idealuri și fără reflecții autocritice, conservând o anumită nostalgie pentru lumea pierdută și nutrind scepticism față de repercusiunile transplantului de democrație.

Pentru popoarele est-europene supuse decenii la rând tutelei Moscovei, importanța istorică a lui 1989 nu trebuia căutată în recucerirea drepturilor civile și politice care le fuseseră negate până atunci. Aceste noțiuni însuflețeau doar o fracțiune din populație, una în mod clar minoritară, chiar dacă influentă. Așa cum vom vedea, tânărul opozant Viktor Orbán aparține de drept contingentului celor care au avut curajul să acționeze, care au interpretat în mod legitim evenimentele din 1989 drept o ocazie de îndeplinire a propriului vis democratic. Pentru „ceilalți", pentru masele populare a căror apatie politică nu înceta să-i uluiască pe observatorii

[1] Stephen Kotkin, *Societatea necivilă. Anul 1989: implozia structurilor comuniste,* traducere de Cătălin Cîndea, Editura Curtea Veche, București, 2010.

[2] Pentru o abordare nuanțată a colaborării individuale în Ungaria comunistă vezi Sándor Horváth, *Fejlelentés. Egy ügynök mindennapjai,* Libri, Budapesta, 2017.

occidentali, 1989 a avut o însemnătate semnificativ diferită. În unele țări și în anumite grupuri sociale, a fost resuscitată chestiunea suveranității naționale și a identității etnice. Tuturor însă le-a fost stimulată aspirația îndelung reprimată de a putea savura, în sfârșit, bunăstarea occidentală. În anii de tranziție, Occidentul era perceput de est-europeni ca un tărâm al făgăduinței, un miraj pe cât de necunoscut, pe atât de râvnit.

După prăbușirea blocului sovietic, politologia occidentală a definit transformările aflate în desfășurare drept o „tranziție postcomunistă", al cărei obiectiv final ar fi trebuit să fie constituirea, atât în Rusia, cât și în Europa de Est, a unor societăți democratice și capitaliste de tip occidental. Alături de Polonia și Republica Cehă, Ungaria a făcut parte, în anii 1990, din acel nucleu restrâns de țări est-europene (Grupul de la Vișegrad) care au reușit să înfrunte cu aparent succes tranziția la statul de drept și la instituțiile democratice occidentale. Polonia conta pe moștenirea lăsată de singura mișcare populară reală de opoziție la dictatura comunistă – sindicatul independent Solidaritatea; de cealaltă parte, chiar și după divorțul de catifea de Slovacia, Republica Cehă se baza pe tradițiile democratice din perioada interbelică și pe un nivel de trai peste media țărilor din Europa de Est; în fine, Ungaria democratică lăsa în urmă un regim, cel al lui Kádár, bazat mai curând pe mecanisme de cooptare și practici de ajustare la nivel personal decât pe teroarea ideologică.

Deja din anii 1980, Ungaria lui Kádár inițiase – aparent, fără producerea unor mișcări de amploare – tranziția de la economia planificată la cea de piață, prin urmare nu exista niciun motiv ca succesul acestei transformări să nu se repete pe plan politic. Așa cum revela politologul Ervin Csizmadia, orientarea filooccidentală declarată a majorității elitelor culturale, economice și politice maghiare era rodul unor dezbateri începute cu peste două decenii în urmă și susținute nu doar de revista clandestină *Beszélő* (publicație a opoziției liberal-democratice), ci și – sau mai ales – în *mod public,* de reviste specializate, dar liber accesibile, precum *Társadalmi Szemle* (revista teoretică a partidului), *Külpolitika* (destinată elitei

diplomatice) și *Közgazdasági Szemle* (platforma de întâlnire a economiștilor reformiști).[1] Tema dominantă, vag țesută în frazeologia marxistă, era aceea că Occidentul nu reprezenta doar un punct de referință pentru democrație și pentru drepturile omului, ci mai ales un bastion al libertății economice și o perspectivă pentru integrarea supranațională – singura alternativă care putea oferi Ungariei o portiță de ieșire după falimentul sistemului sovietic. După opinia lui Csizmadia, acesta a constituit un prim punct de contact între membrii diferitelor grupuri de elită (tehnocrați ai partidului, experți în politică externă, economiști și opozanți democrați precum tânărul Orbán). Ungaria putea depăși criza sistemului socialist doar prinzând din mers trenul globalizării și al interdependenței economice aflate pe un trend crescător, liberalizând și deschizând porțile propriei economii.[2] Acest consens național al elitelor în privința integrării euroatlantice s-a menținut până la începutul anilor 2000, însă a început să dispară după criza economică din 2008–2009, fără ca un alt proiect să reușească să-l înlocuiască.

În anii 1990, „premianții clasei" din Europa Central-Răsăriteană – cu Ungaria cap de listă – au pus sârgincios în operă temele dispuse de la Washington și Bruxelles. În aceeași perioadă, numeroase alte state experimentau forme de democrație „imperfectă" și guvernanță autoritară. În ciuda adoptării formale a unui sistem politic pluralist, Croația lui Tudjman, Serbia lui Milošević, România lui Iliescu, Slovacia lui Meciar, Ucraina lui Kucima, Belarusul lui Lukașenko, Albania lui Berisha și Moldova lui Lucinschi erau state în care executivul concentra în mâinile sale o putere excesivă. Opoziția era supusă unor intimidări severe din partea aparatului de securitate, exponenților acesteia fiindu-le negat accesul la mass-media oficială. Tabloul avea să se schimbe radical în deceniul următor. Începând cu 1996–1997, un proces de maturizare democratică – pe de o parte, stimulat de Occident, pe de altă parte, dorit de opinia

[1] Ervin Csizmadia, *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben,* Századvég, Budapesta, 2001.

[2] *Ibidem,* p. 78.

publică internă – a pus capăt primei faze a „iliberalismului la putere", întruchipat de personaje și grupuri politico-sociale care-și trăgeau seva din vechiul sistem comunist. Impunerea unor standarde juridice severe din partea Uniunii Europene a contribuit la o democratizare efectivă, în vreme ce schimbul de generații și, mai ales, răspândirea universală a noilor tehnologii spărgeau monopolul de stat asupra informației. Transformările cele mai eclatante din punctul de vedere al calității propriului sistem democratic le-au suferit democrațiile din zona baltică, acolo unde nici măcar chestiuni atât de delicate precum minoritatea rusă și raporturile cu Moscova nu au reușit să destabilizeze arhitectura democratică, și din Slovacia. Exclusă, la începutul anilor 1990, din cercul restrâns al elitei central-europene, Bratislava a realizat, după 1998, un strălucit progres economic și civil. Astăzi, Slovacia este integrată în sistemul euroatlantic, iar cetățenii săi folosesc moneda euro, în vreme ce venitul pe cap de locuitor l-a depășit pe cel al Ungariei (mult mai ridicat în anii 1990), apropiindu-se de media europeană, chiar dacă acest lucru se întâmplă pe fondul unor importante dezechilibre regionale.[1] În jurul anului 2000, moartea lui Tudjman, în Croația, și căderea lui Milošević, în Serbia, au impulsionat tranziția la democrație și în spațiul fostei Iugoslavii, în vreme ce România și Bulgaria făceau eforturi supraomenești pentru a-și atinge obiectivul de a fi admise în Uniunea Europeană, lucru care avea să se întâmple în anul 2007, în ciuda evidentei lipse de pregătire socio-economică. În spațiul balcanic, Albania, Macedonia, Bosnia-Herțegovina și, mai târziu, Muntenegru și Kosovo încercau să-și revină după îngrozitorul deceniu al zecelea al secolului trecut, lansând un proces – parțial, într-adevăr – de aderare la standardele democratice. Nu în ultimul rând, în Ucraina, revoluția portocalie din 2004 dădea startul unui proces de efervescență politică, spre deosebire

[1] Despre cazul slovac, vezi excelenta analiză a lui Soňa Szomolányi, „Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy", http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf, accesat la 27 ianuarie 2019.

de statu-quoul amorf din perioada postcomunistă. Dorința de a se scutura de tutela rusească pentru a se ancora de blocul euroatlantic avea să reînvie un deceniu mai târziu, odată cu revolta populară din 2014, care a pus capăt președinției lui Viktor Janukovici.[1]

Când totul părea să confirme profeția lui Fukuyama asupra viitorului strălucit al democrației de tip occidental, criza economică din 2008–2009 a sfărâmat brutal – după Rusia – și în Europa Centrală și de Est, în inima continentului, și nu la periferia sa, orice iluzie asupra caracterului liniar al progresului economic și asupra inexorabilității democrației liberale. În cartea sa despre efectele la nivel global ale crizei, istoricul Adam Tooze dedică un întreg capitol crizei „uitate" din Rusia și din Europa de Est, făcând în mod explicit conexiunea dintre viitoarea „democrație iliberală" a lui Viktor Orbán și impactul pe care l-a avut *default*-ul financiar ungar, evitat în octombrie 2008 numai cu ajutorul unui pachet de susținere convenit cu Fondul Monetar Internațional și Uniunea Europeană.[2] Corelația criză economică–scurtcircuit politic reprezintă cheia de boltă a discursului de tip *liberal* asupra crizei democrației maghiare. Un discurs ușor de ținut minte, aplicabil pe scară largă, totuși prea schematic și sărac din punct de vedere analitic, întrucât trece cu vederea factorii de lungă durată și responsabilitatea apăsătoare ce revine claselor conducătoare care au dus cu dezinvoltură țara pe marginea prăpastiei.

Prima țară central-europeană în care s-a putut observa o contestare locală convingătoare și articulată la adresa ordinii globale (de la consensul economic Washington până la dominanța intelectuală a stângii liberale) a fost Polonia, care, în acel moment – respectiv între 2005 și 2007, adică *înainte* de criza economică, în plin avânt economic – își consolidase imaginea de democrație matură. La scurt timp după intrarea în Uniunea Europeană și contrar

[1] A se vedea o bună introducere la David R. Marples și Frederik V. Mills (ed.), *Ukraine's Euromaidan: Analyses of the Civil Revolution,* Columbia University Press, New York, 2015.

[2] Adam Tooze, *Lo schianto. 2008–2018. Come un decennio di crisi economica ha cambiato il mondo,* Mondadori, Milano, 2018, p. 259.

așteptărilor multora, polonezii au repudiat stânga, care guvernase până atunci cu intermitențe, pentru a-și încredința soarta unei coaliții formate din Partidul Lege și Dreptate (PiS), condus de gemenii Kaczyński, și o mică grupare radicală de dreapta, Autoapărarea. PiS nu era o mișcare de extremă dreaptă și nu împărtășea pornirea antidemocratică a autocraților est-europeni din primul deceniu postcomunist – de la sârbul Milošević la croatul Tudjman[1], de la slovacul Meciar[2] la românul Iliescu, ca să nu mai pomenim de liderul belarus Lukașenko. Propriul trecut de opozanți autentici ai regimului comunist din anii 1980 le conferea fraților Kaczyński (la fel ca lui Viktor Orbán după 2010) autoritatea morală de a critica deficitul democratic european chiar din interiorul instituțiilor comunitare. PiS avea să lanseze o serie de bătălii ideologice și axiologice – cum ar fi cea referitoare la omiterea menționării filonului creștin al Europei în proiectul Constituției Uniunii din 2004 – prin care și-a antagonizat *establishment*-ul european, obligându-l în același timp să reflecteze pentru prima dată la motivele unei rebeliuni neașteptat de violente. Într-adevăr, dacă pornirile antigermane, cu rădăcini în traumele istorice, păreau insuficient motivate, Polonia și țările baltice aveau dreptate să denunțe atitudinea complezentă a europenilor – și, în particular, a marilor puteri economice – față de expansiunea rusească. Pentru prima dată din 1989, exponenți de prim-plan ai unui guvern est-european criticau zgomotos blocul comunitar – într-adevăr, cu metode rudimentare, dar reușind să denunțe, ca în cazul cotelor din agricultură, crearea unor stări reale de inegalitate. În toamna lui 2007, elitele europene răsuflau ușurate după victoria lui Donald Tusk și a partidului său liberal-conservator Platforma Civică (PO). Până în 2015, când PiS a revenit la putere cu un puternic mandat popular, în ciuda faptului că Polonia se putea lăuda cu o creștere economică constantă și

[1] Franjo Tudjman (1922–1999), om politic croat, primul președinte al Croației independente în perioada 1990–1999 (n. coord.).

[2] Vladimir Meciar (n. 1942), om politic slovac, prim-ministru al Slovaciei în 1990–1991, 1992–1994 și 1994–1998 (n. coord.).

viguroasă, Varșovia a reprezentat în ochii liberalilor alternativa filoeuropeană la autoritarismul statalist al lui Orbán, altfel spus, „elevul-model" în măsură să țină în frâu idiosincrasiile colective ale societății poloneze și să indice calea de urmat tovarășilor de drum mai turbulenți.

După momentul recuceririi puterii de către Orbán din 2010, au existat destui politicieni est-europeni care au fost ridicați, în marile capitale europene, pe piedestalul democrației liberale. Cu toate acestea, astăzi, din Polonia până în Bulgaria, trecând prin Republica Cehă, Slovacia și România – ca să nu mai pomenim de zona balcanică, scuturată de tensiuni din ce în ce mai îngrijorătoare – populismul celor aflați la putere și exportul concepției „iliberale" asupra democrației nu mai reprezintă o excepție, un virus izolat și prin urmare ușor de eliminat, ci au devenit noua normă în politică. Din fruntea micului său stat central-european, profitând de poziția sa de *insider* în sistemul politic și de securitate nord-atlantic, Viktor Orbán a devenit portavocea unor instanțe de anvergură globală.

De la hegemonie la sistem de guvernare

Pe 8 aprilie 2018, Viktor Orbán a fost reales în mod triumfal prim-ministru al Ungariei pentru a treia oară consecutiv. Partidul său, Fidesz, a obținut aproape jumătate din totalul voturilor populare și mai mult de două treimi din totalul mandatelor parlamentare. Deja șubreda și fragmentata opoziție de centru-stânga (socialiști, liberali, ecologiști), precum și cea de dreapta (Jobbik) au ieșit nu doar înfrânte din bătălia electorală, ci pur și simplu paralizate din punct de vedere politic. În săptămânile de după alegeri, toți exponenții principali ai partidelor de opoziție și-au dat demisia, în timp ce oligarhul Lajos Simicska, fostul trezorier al partidului lui Orbán, devenit în ultimii ani unul dintre cei mai acerbi critici ai acestuia, a recurs la o redimensionare drastică a imperiului său mediatic – după părerea unora, pentru a nu irosi energie și bani într-un moment dificil, după părerea altora, din anumite interese tainice, care, în cele din urmă, au făcut posibilă o reapropiere între vechii

camarazi. Una peste alta, rezultatul e același: propaganda guvernamentală inundă casele și *smartphone*-urile populației, entitățile opoziției (sau, pur și simplu, cele care nu sunt dependente de finanțările guvernamentale) sunt reduse la zero, în vreme ce însemnatul electorat ostil prim-ministrului seamănă tot mai mult cu o armată care a rupt rândurile, rămasă fără comandanți, strategi și resurse, lipsită de încredere în viitor.[1]

Între timp, după câteva decenii de activitate, se pregătea să părăsească cu arme și bagaje Ungaria cel care fusese la un moment dat susținătorul tânărului anticomunist filooccidental Orbán, pentru a-i deveni mai apoi cel mai aprig dușman: magnatul George Soros. La doar câteva săptămâni după alegeri și în ajunul emiterii unui act legislativ care va face viață foarte grea organizațiilor neguvernamentale cu finanțare, chiar și parțială, din străinătate, rețeaua Fundațiilor pentru o Societate Deschisă a anunțat închiderea „din motive de securitate" a operațiunilor internaționale desfășurate la sediul din Budapesta și transferul birourilor de aici la Berlin. În schimb, rămâne într-o stare de incertitudine vârful de lance al imperiului cultural al lui Soros din Ungaria, Universitatea Central-Europeană, o instituție de învățământ postuniversitar care activează de peste 25 de ani în capitala maghiară, recunoscută drept un adevărat pol regional de excelență în domeniul științelor sociale și economiei, dar și al unor sectoare disciplinare criticate deschis de guvernul maghiar, cum ar fi studiile privind identitatea sexelor. Transferul tot mai probabil al universității la Viena va avea o puternică semnificație: stârpirea definitivă a iluziei liberale de dincolo de Cortina de Fier și revenirea la divizarea unei Europe aparent unificate.[2] O divizare nepalpabilă, într-adevăr, însă nu mai puțin îngrijorătoare.

---

[1] https://444.hu/2019/01/13/feltarul-simicska-bukasanak-titkos-tortenete, accesat la 25 ianuarie 2019.

[2] https://atlatszo.hu/2017/03/31/igy-uldoztek-el-a-ceu-t-szlovakiabol-es-csehorszagbol-az-1990-es-evek-elejen/?fbclid=IwAR2MyDt774p8IQ7xY9vPeU2Sy3fl8dXANTBkJmDSfnp1JyPi46nQjpMIpWI, accesat la 25 ianuarie 2019.

Începând cu anul 2010, când Viktor Orbán a revenit la putere după opt ani de guvernare socialist-liberală, presa internațională și analiștii politici au început să se ocupe din nou de acest mic stat central-european, motivați de devierile populiste ale *leadership*-ului său. Intelectualii și experții politici au folosit până acum o paletă largă de termeni, de la „autoritarism *soft*" la „democratură", de la „democrație iliberală" la „regim hibrid" ca subspecie a autoritarismului competitiv, definit de Steven Levitsky și Lucan A. Way drept un sistem pluralist, dar în care multipartitismul nu se traduce într-o competiție efectivă pentru putere, întrucât partidul aflat la guvernare dispune de vaste mijloace economice, resurse administrative și instrumente de propagandă, care pun opoziția într-un asemenea con de umbră, încât schimbarea de guvern devine practic imposibilă.[1]

Una peste alta, alegerile din 8 aprilie 2010 nu au avut doar rolul de a consfinți dominația politicianului în vârstă de 55 de ani Viktor Orbán, aflat de 30 de ani în politică și ajuns, din 1998, la cel de-al patrulea mandat de prim-ministru, al treilea consecutiv din 2010. Ele au certificat mai curând trecerea de la un model democratic „clasic", bazat pe imitarea formelor occidentale de reprezentare, la un regim de tip nou, apărut fără violență, dar nu și fără forme de coerciție și presiune de sus, din cenușa sistemului democratic postcomunist. Orbán a conferit populismului paneuropean de la început de secol o substanță politică și o credibilitate electorală fără precedent, transformând o zonă marginală din punct de vedere politic și filosofic în *mainstream,* în timp ce incoerența tipică rețetelor economice și sociale populiste s-a metamorfozat într-o serie de practici discutabile, dar în mod evident funcționale, așa cum o demonstrează principalii indicatori economici și financiari din ultimii ani. O descriere a Ungariei de astăzi nu înseamnă doar o încercare de surprindere a caracteristicilor esențiale ale sistemului de putere personală al lui Viktor Orbán. Este necesar și – sau mai

[1] Steven Levitsky, Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War,* Cambridge University Press, New York, 2010.

ales – să nu ne împotmolim într-o dezbatere de tip moralizator sau taxonomic, ci să plasăm triumful acestui ex-liberal, devenit cel mai „iliberal" din Europa, într-o perspectivă istorică ce ne poate permite să înțelegem potențialele implicații globale ale acestui fenomen mai curând local.

Întrebarea este: de unde și din ce moment să începem analiza noastră asupra transformării Ungariei într-un sistem politic care revendică o diversitate proprie față de standardele „democrației liberale"? Pentru cea mai mare parte a presei liberale și a observatorilor internaționali, punctul de plecare nu poate fi altul decât anul 2010, anul revenirii triumfătoare la putere a lui Orbán. Acesta a profitat de uriașul consens electoral pentru a rescrie, în doar câteva luni, Constituția, pentru a declanșa o manevră complexă prin care a pus sub control sistemul de informații și, nu în ultimul rând, pentru a se folosi de fondurile europene ca să instaureze un capitalism „național" de tip oligarhic, complementar multinaționalelor prezente în Ungaria și axat pe crearea unei pături superioare a clasei de mijloc care să fie direct interesată de succesul economic al sistemului și, totodată, dispusă să-l finanțeze. Acest punct de vedere, coroborat cu criticile referitoare la repetatele abuzuri de putere comise de guvernele lui Orbán în ultimii opt ani, este pe cât de corect din perspectivă factuală, pe atât de insuficient din perspectivă analitică. Pe de o parte, trece cu vederea o problemă esențială, respectiv calitatea și sustenabilitatea sistemului democratic maghiar înainte de momentul de referință, 2010. Mulți critici de stânga ai regimului Orbán preferă să facă uitate dezordinile politice din toamna lui 2006, cauzate de difuzarea unui discurs ținut în fața propriului grup parlamentar de către prim-ministrul socialist de atunci, Ferenc Gyurcsány, imediat după alegerile din aprilie 2006. Gyurcsány reliefase în acel discurs necesitatea aplicării unei politici dure, bazate pe reduceri bugetare și reforme sociale, întrucât socialiștii, la putere din 2002, câștigaseră ultimele alegeri grație cadourilor electorale fără acoperire bugetară. Falsificarea datelor fusese operată cu participarea activă a elitelor financiare maghiare și validată în mod iresponsabil, din rațiuni de oportunitate politică,

de către Comisia Europeană prin comisarul pentru politici economice, Joaquín Almunia. Pierderea de credibilitate a guvernului social-liberal cauzată de scandalul cu pricina a fost completată, începând cu anul 2007, de stagnarea economică (pe fondul recuperării, de către concurenții direcți din Europa Centrală, a decalajului față de Ungaria) și de dezastruoasa criză financiară, economică și socială din 2008–2009 – dezastruoasă nu atât din rațiuni obiective, cât din cauza incompetenței economice a propriilor guvernanți, care, în toamna lui 2008, au obligat țara să apeleze la ajutorul Fondului Monetar Internațional pentru a evita falimentul.[1] Prin urmare ipoteza conform căreia democrația maghiară a funcționat mulțumitor înainte de 2010 este îndoielnică. Fidesz și dreapta radicală, reprezentată de Jobbik, au putut câștiga în 2010 aproape două treimi din votul popular întrucât țara a întors spatele politicii de stânga duse de un guvern iresponsabil, cerând un guvern de mână forte. Orbán a dat sens furiei populare, ghidând-o către un sistem care exprimă în mod real dictatura majorității (fie ea absolută sau relativă) asupra numeroaselor și atât de diverselor minorități de opoziție – denumită, în mod ironic de către unii analiști, *rule by law*, altfel spus, utilizarea cu dezinvoltură a articolelor și alineatelor de lege pentru a-i lovi pe adversarii politici din țară și din afara ei. Și totuși este oare posibilă identificarea unei liniarități perfecte între momentul victoriei din 2010 și cel al Ungariei de astăzi, în care puterea a fost cucerită total? Cu alte cuvinte, când și cum a intrat pe agenda politică a liderului maghiar obiectivul golirii de sens a pluralismului politic și al instaurării unui regim de cursă lungă (până în 2030, după cum însuși Orbán s-a exprimat după alegeri)?[2]

Spre deosebire de mulți alți observatori, convinși că Orbán a avut ca obiectiv final plămădirea unui regim personal încă de la

[1] Zoltán Pogátsa, *Magyarország politikai közgazdaságtana és az északi modell esélyei,* Osiris Kiadó, Budapesta, 2016, pp. 125–141.

[2] https://privatbankar.hu/makro/32-evig-tart-az-orban-korszak-320385, accesat la 27 ianuarie 2019.

sfârșitul anilor 1990, eu cred că punctul de cotitură în construirea regimului numit cu orgoliu „iliberal" l-a reprezentat perioada 2014–2015, când au avut loc două evenimente relevante. Am în vedere mai întâi acordul din ianuarie 2014 cu Rusia privind amplasamentul centralei nucleare de la Paks, o afacere de 15 miliarde de euro pe care Comisia Europeană a investigat-o, fără însă a-și impune dreptul de veto. Acordul de la Paks[1] l-a transformat pe Putin, cu care fostul anticomunist și antisovietic Orbán avusese relații încordate până în 2010, într-un interlocutor de bază pentru conducerea maghiară, într-un moment – cel al crizei ucrainene – în care Moscova își pierdea credibilitatea internațională. Pragmatici, cei doi lideri s-au căutat și s-au găsit într-un moment în care aveau parcă nevoie unul de celălalt. Ungaria lui Orbán rămâne foarte departe de autoritarismul postimperial al lui Putin, care guvernează o țară uriașă, bogată în resurse naturale și puternic înarmată. Totuși subordonarea mass-mediei și marginalizarea tot mai accentuată a actorilor politici de alternativă (ca să nu mai pomenim de activiștii legați de societatea civilă) ne duc cu gândul la experiența rusă post-2000.[2]

Al doilea eveniment liminar, după părerea mea decisiv pentru evoluția politică ulterioară a regimului Orbán, a fost criza imigranților din Europa anului 2015. Tocmai neputința demonstrată de Europa politică în fața valului masiv de refugiați proveniți din Orientul Mijlociu și din alte zone ale Asiei l-a determinat pe Orbán să îmbrățișeze ideea unei „gândiri la scară mare", autopropunându-se în fața publicului internațional drept lider al unei Europe „suverane" și „identitare", alternativă a celei „liberale", promovate de blocul politic, economic și cultural franco-german. Din 2015, Orbán a început să-și exporte cu discreție propria viziune în zona

[1] Acord încheiat între Ungaria și Federația Rusă în vederea extinderii centralei nucleare de la Paks (n. coord.).

[2] În *The New Autocracy: Information, Politics, and Policy in Putin's Russia,* Brookings Institution Press, Washington, DC, 2018, Daniel Treisman definește Rusia lui Putin drept o „autocrație informațională" datorită rolului excepțional jucat de propagandă și manipularea opiniei publice.

Europei Central-Răsăritene. Spectrului unei Europe fără identitate, aflate la cheremul migrațiilor imposibil de controlat, el vine să-i contrapună – fie în discursul public, fie în conversațiile private din țară și de peste hotare – imaginea sa de apărător al civilizației iudeo-creștine și al familiei.[1] Liderul maghiar folosește categorii de valori desuete sau stânjenitoare pentru elitele occidentale ca să promoveze ideea unei Europe bazate pe alianța liber-consimțită a statelor naționale. Spre deosebire de majoritatea politicienilor, Orbán oferă o alternativă filosofică problemei atât de dramatic resimțite de către populația europeană – cea a viitorului demografic al continentului. El pune Europa și pe locuitorii ei majoritari în fața contradicțiilor rezultate dintr-un proiect de integrare în care se întrezăresc prea multe zone de umbră de prea mult timp ignorate, criticile sale radicale aduse *establishment*-ului european acumulând un consens tacit, subînțeles.

Populismul său se distinge de cel al altor lideri charismatici europeni prin faptul că provine chiar din interiorul mecanismelor instituționale europene. Partidul premierului maghiar face parte din Partidul Popular European, pozițiile sale antiimigrație fiind discret împărtășite, în ciuda aparențelor, de mulți exponenți, inclusiv germani, ai principalului grup parlamentar european. Însă, mai presus de toate, Orbán a venit să legitimeze în propria țară (dar și peste granițe, unde are milioane de admiratori) pornirile identitare predominante în gândire – chiar și în forma repugnantă a campaniilor de ură îndreptate împotriva mass-mediei. Configurarea unei hegemonii politice, economice și mai ales culturale este un proiect pe termen lung, care are nevoie de resurse și dotări serioase. Dacă se poate vorbi de o stea călăuzitoare în modul de operare al lui Orbán din ultimele decenii, dincolo de concesiile de ordin tactic și de zbaterile sale politice, aceasta este cu siguranță tocmai edificarea,

[1] Vezi interviul pe care Viktor Orbán l-a acordat, în noiembrie 2018, postului de televiziune Barrandov din Republica Cehă, http://www.miniszterelnok.hu/interview-with-prime-minister-viktor-orban-on-duel-broadcast-by-the-czech-channel-tv-barrandov/, accesat la 26 ianuarie 2019.

cu răbdare și cu o insistență implacabilă, a *hegemoniei:* cea structurală, prin cucerirea „cazematelor" puterii, și cea personală, odată cu afirmarea propriei charisme, care are drept rezultat imposibilitatea de a separa regimul de propriul său creator.

Ar trebui prin urmare să tragem concluzia că lui Orbán îi este sortit să guverneze decenii la rând, fără nicio alternativă posibilă? Péter Tölgyessy[1], unul dintre cei mai clarvăzători analiști politici maghiari, susține de ani buni că, din punct de vedere structural, sistemul construit de Orbán este, astăzi, diferit de cel rezultat în urma transformărilor din 1989–1990. Într-un discurs susținut la scurt timp după alegerile din aprilie 2018, Tölgyessy a folosit metafora „refluxului" democratic. O retragere pe care însă nu ne putem grăbi s-o numim temporară și care implică nu doar Ungaria, ci o mare parte a Europei Centrale și de Est. O retragere având ca punct de pornire Rusia – prima țară care a abandonat, la sfârșitul anilor 1990, tentativa de a adopta structuri politice de tip occidental – continuată apoi cu țările Grupului de la Vișegrad și cu Balcanii, având o intensitate și un ritm variabile, desigur, dar și tendința clar definită de a restrânge jocul democratic ale cărui reguli fuseseră fixate odată cu prăbușirea blocului sovietic și al cărui principal garant ar fi trebuit să fie Uniunea Europeană. Tölgyessy opinează că, în Ungaria, spațiile tradiționale ale acțiunii politice (și, în primul rând, procesul electoral) și-au epuizat funcția: sistemul nu poate fi învins pe cale electorală, întrucât nu mai sunt întrunite condițiile, iar forțele de opoziție, din ce în ce mai firave și, în plus, supuse diverselor infiltrări cu oameni ai partidului-stat, nu mai sunt în măsură să facă față competiției electorale, fiind condamnate la marginalizare. În consecință, cine nu pactizează cu sistemul trebuie să se pregătească pentru un lung marș prin deșert, în așteptarea unei conjuncturi internaționale mai favorabile sau – pentru a continua în aceeași notă metaforică – a unei marei înalte de

[1] Péter Tölgyessy (n. 1957), avocat, politolog și om politic maghiar (n. coord.).

amplitudine globală, care să impulsioneze o reînnoire internă,[1] exact ca în 1989–1991, când evoluția scenei internaționale a făcut posibilă prăbușirea regimurilor comuniste.

Momentan însă, actorii internaționali par să aibă alte priorități. O contribuție importantă la înțelegerea situației o are un articol recent publicat în *Journal of Democratization*, în care András Bozóki și Dániel Hegedűs analizează triplul rol al Uniunii Europene în raport cu regimul Orbán: legitimare politică, susținere economică prin intermediul fondurilor de dezvoltare și, abia în al treilea rând, „temperare" pe plan juridic – singura cale pe care Orbán acceptă să-și mai însușească uneori criticile.[2] Editorialul din 17 mai 2018 al influentului cotidian on-line de la Bruxelles *Politico* îl descrie pe Orbán în termeni de-a dreptul apocaliptici, asemănându-l cu un virus gata să infecteze Balcanii și țările Europei Centrale, până acum imune la contagiere. Cotidianul respectiv le cere instituțiilor europene să stopeze ascensiunea noii mâini de fier a continentului, însă accesele de bizantinism ale politicii comunitare nu permit ca acest apel să fie asimilat în plan concret.[3]

Pentru a înțelege pe deplin modul de funcționare a sistemului Orbán, este totuși necesar să săpăm mai adânc în istoria acestei țări din Europa Central-Răsăriteană, în căutarea rădăcinilor aversiunii profunde față de „democrația liberală" și de capitalismul postcomunist. Textul de față nu are pretenția de a furniza o explicație exhaustivă, ci își propune mai curând să sugereze câteva puncte de reflecție și de studiu comparativ. Întrebarea care se pune este următoarea: când și cum s-a golit de sens consensul *bipartizan* realizat în Ungaria anilor 1990, atunci când țara se pregătea pentru trecerea la o democrație de tip occidental? Istoria politică și socială

[1] Cuvântarea lui Péter Tölgyessy rostită la masa rotundă despre viitorul Ungariei după alegeri, Eötvös Klub, Budapesta, 11 aprilie 2018.

[2] Dániel Hegedűs, András Bozóki, „An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union", *Journal of Democratization,* 1, 2018, pp. 1173–1189.

[3] https://www.politico.eu/article/hungarys-illiberal-infection-of-the-western-balkans-viktor-orban/, accesat la 27 ianuarie 2019.

a ultimelor decenii ne demonstrează că primele semnale de avertisment au apărut, pe fondul unei indiferențe generale, între 2002 și 2004, anul intrării Ungariei în Uniunea Europeană. În anii 1990, principalele partide maghiare – de la stânga la dreapta și fără excepție – se puseseră de acord asupra necesității de „a ajunge Europa din urmă". Sau, așa cum spune politologul maghiar Ervin Csizmadia, eșichierul politic evolua după o strategie de tip *path following*, convingerea generală fiind aceea că Europa reprezenta soluția ideală la problemele țării. Cu toate acestea, marele compromis a început să se destrame în perioada în care Ungaria încheia procesul de aderare la Uniunea Europeană.

În ceea ce-l privește pe Orbán personal, momentul-cheie l-au reprezentat alegerile din anul 2002, pe care foarte tânărul prim-ministru le-a pierdut la limită, deși se putea lăuda cu patru ani de guvernare relativ bună. Tânărul politician avea să cadă într-o adâncă depresie, retrăgându-se preț de câteva luni de pe scena politică, pentru ca, în cele din urmă, să renunțe la această atitudine și să purceadă la lărgirea bazei Fidesz-ului cu ajutorul unei rețele alcătuite din „cercuri civice", structuri suprapartinice și aparent apolitice, însă, în realitate, controlate și finanțate de partid. Tocmai în perioada 2002–2010, petrecută în opoziție, Orbán a știut să-și transforme partidul într-o formidabilă mașinărie consensuală, cu ajutorul organizațiilor colaterale, al partidelor-satelit și al unui sistem de mijloace de informare în masă finanțat de partid prin intermediul propriilor oligarhi.

În altă ordine de idei, Orbán a tras două învățături fundamentale în urma scrutinului din 2002. Cea dintâi se referă la partid și se poate rezuma prin conceptul de centralism democratic aproape absolutizat. În decursul timpului, Fidesz, caracterizat în termeni fotbalistici de liderul său drept un „partid-vestiar", s-a transformat într-un „partid-cazarmă", o falangă a puterii compacte, impregnată de un sistem de valori ambiguu, plasat la jumătate între noțiunea de spirit de echipă și cea de omerta generalizată. Atât în lunga perioadă petrecută în opoziție, cât și în ultimii opt ani în care a guvernat, Orbán a lucrat mult la crearea unei conduceri flexibile, alcătuite din bărbați (Fidesz fiind, istoric vorbind, un partid puternic masculin,

în care componenta feminină s-a redus treptat, ajungând să joace un rol cu totul marginal) cu o loialitate probată, prin intermediul unei politici de „rotație a cadrelor" pe care liderul o gestionează după bunul său plac. Cea de-a doua lecție pe care Orbán a învățat-o din înfrângerea traumatizantă din 2002 se dovedește a fi de o importanță centrală pentru argumentația noastră. Începând cu 1995–1996, Orbán își reorientase micul partid radical-liberal către valorile conservatorismului modern, până într-acolo încât l-a redenumit „Magyar Polgári Párt" – în maghiară, *polgári* este un adjectiv polisemantic care înseamnă „burghez", dar și „civic" – pe această bază ideologică având să guverneze între 1998 și 2002.[1] Orbán s-a văzut nevoit să constate că înfrângerea în alegeri cu acel proiect semnifica totodată și falimentul filosofic al noțiunilor fundamentale ale schimbării sistemice din 1989–1990.

Societatea maghiară respingea din nou transformarea „burgheză" și capitalismul „occidental", la fel ca în 1994, când îi readusese la putere pe foștii comuniști, care promiteau să realizeze echitatea socială (pentru a pune apoi în practică cel mai vast program de privatizare din istoria țării). Orbán a înțeles că straturile profunde ale societății maghiare nu ar fi asimilat niciodată pe de-a-ntregul capitalismul de tip occidental și concepția burgheză despre democrație. Acestea cereau nu mai puțin, ci *mai mult stat*. Nu mai puțin guvern, ci *mai mult guvern*. Pretindeau o versiune actualizată (mai modernă, mai „națională" și mai puțin ideologică) a regimului socialist al lui János Kádár. Orbán s-a transformat într-un lider „plebeu", apropiat în mod deschis nu numai de exigențele, dar și de deprinderile, de simțămintele colective ale „maghiarului obișnuit", atât de disprețuit de intelectualii de la Budapesta, pe care Orbán, cu totul altul acum, i-a repudiat la rândul său, după ce, ani la rând, jinduise după favorurile lor.

Prin urmare iată-ne ajunși la miezul problemei: criza de legitimitate a pilonilor ideologici ai tranziției democratice postcomuniste –

[1] Ervin Csizmadia, *A magyar politikai fejlődés logikája,* Gondolat, Budapesta, 2017, pp. 195–210.

Occident, piață, democrație liberală. Această criză are origini mult mai profunde decât tripla victorie electorală pe care Orbán și-a construit propriul sistem. Într-o lucrare de referință apărută în 2017, politologul Ervin Csizmadia analizează succesul lui Orbán pe baza unei retrospective istorice, considerându-l previzibil din punctul de vedere al evoluției sistemului politic maghiar, începând cu îndelungata perioadă de pace asigurată de Compromisul austro-ungar din 1867 și până la cei aproape 30 de ani trecuți de la tranziția democratică postcomunistă. Într-o foarte scurtă sinteză, toate perioadele îndelungate de guvernare încheiate, într-un târziu, cu o transformare traumatizantă au fost marcate de o escaladare rapidă a hegemoniei blocului guvernamental asupra forțelor de opoziție. Dacă luăm în calcul și ce scria, la jumătatea anilor 1990, sociologul german Claus Offe pe tema caracterului eterogen al rezultatelor pe care le poate avea implantarea unor modele străine într-un context social și istoric radical diferit, putem conchide că triumful electoral și – mai mult chiar – al genului său de discurs reprezintă piatra de mormânt a iluziilor tranzitologiei occidentale. În plus, opinează Csizmadia, Fidesz și Orbán însuși se disting de aproape toate grupurile politice est-europene prin atenția deosebită acordată, încă din anii 1990, politicii externe și geopoliticii. Excluzând analizele populiste conform cărora unicul scop al lui Orbán ar fi îmbogățirea personală, acesta fiind prin urmare lipsit de orice suport ideologic, Csizmadia demonstrează că Fidesz nu s-a conformat niciodată paradigmei adaptării „mimetice" la modelele occidentale, ci a predicat de la bun început necesitatea unei concilieri a dimensiunii naționale cu cea globală. În programul de guvernare al Fidesz din 1996, găsim enunțat principiul filosofic care avea să stea la baza activității guvernului după 2010: refuzul integrării europene înțelese ca un proces mecanic ce funcționează prin subordonarea intereselor naționale maghiare și regionale ale statelor din Europa Centrală și de Est, precum și afirmația referitoare la criza identitară care urma să bântuie Uniunea Europeană,

consecință a tratatelor de la Maastricht și a necesității subsecvente de a reforma Europa.[1]

În timp ce partidele maghiare liberale și de stânga abordau tematicile europene cu un amestec de deferență („suntem o țară mică, e mai bine să nu ne amestecăm în treburile celor mari") și indiferență, Orbán nu pregeta să dedice timp și energie criticilor la adresa instituțiilor și mecanismelor europene, căutând – și găsind din ce în ce mai des – interlocutori și aliați. Transformarea suferită de Fidesz și liderul său a făcut ca aceștia să ne apară astăzi ca o încununare a unei lungi și complexe parabole istorice. Regimul lui Orbán reprezintă împlinirea unui parcurs intern și global pentru elaborarea căruia Orbán a utilizat, înaintea multor altora, categorii istorice și explicații escatologice catalogate de majoritatea comentatorilor drept depășite și chiar scandaloase. Iată însă că acest „caz" Orbán, coroborat cu cel al regimurilor politice maghiare din epoca modernă, ne permite să observăm că istoria – înțeleasă ca substrat al tradițiilor și mentalităților colective – a redevenit un factor prepotent în configurarea stării de fapt a scenei politice.

Concepția lui Viktor Orbán privind politica și identitatea europeană

Redescoperirea, la inițiativa fostului activist anticomunist și antisovietic Viktor Orbán, a „Estului" ca axă geopolitică a secolului al XXI-lea este însoțită astăzi de ideea, susținută în mod public de același Orbán, că „democrația liberală" nu mai reprezintă în mod necesar scopul final al unei tranziții posttotalitare.[2] Apropierea de Rusia (și, la un nivel diferit, de Turcia lui Erdoğan) este interpretată

[1] *Ibidem,* p. 195.

[2] Pe această temă există deja o vastă literatură. Dintre textele cele mai originale, amintim: Iván Szelényi, Tamás Csillag, „Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe", în *Intersections. East European Journal of Politics and Societies*, nr. 1, vol. 1, 2015, pp. 18–48; Balázs Trencsényi, „Minek nevezzelek? A magyar demokrácia

adesea de comentatorii occidentali drept voința lui Orbán de a copia modelul politic și social al lui Putin. Aceasta este însă o abordare depreciativă la adresa complexei realități maghiare, care, dintr-o infinitate de motive, care privesc fie dezvoltarea istorică a țării, fie situația ei socioeconomică, rămâne legată ombilical de evoluția Europei Occidentale, chiar dacă dintr-o poziție periferică și de subordonare (este suficient să amintim că trei sferturi din totalul schimburilor comerciale maghiare se desfășoară cu Uniunea Europeană sau că, dintre țările recent admise în uniune, Ungaria este dependentă în cea mai mare măsură de fondurile de coeziune și dezvoltare). În acest paragraf încerc să explic interpretarea pe care Orbán o dă actualei situații geopolitice a Ungariei, analizând atât punctele forte, cât și contradicțiile inerente ale acestei viziuni.

Conceptual, politica lui Orbán se bazează pe conflict. Este vorba despre un conflict imanent și implacabil. În ciuda faptului că se află de suficient timp la guvernare și deci la putere – o putere cu tot mai puține opreliști în țara sa – Orbán continuă să trateze scena politică asemenea unui câmp de luptă, ca pe un loc de confruntare a ideilor, valorilor și viziunilor asupra lumii, alternative și greu de pus de acord. Atât în Ungaria, cât și pe alte meridiane, se discută mult dacă ideologia pe care Orbán a impus-o în țara sa și o propune acum Europei este rodul unei reflecții intelectuale autentice sau dacă este mai curând produsul unei strategii de marketing politic de uz electoral, un produs conceput în ultimii ani de așa-zișii *spin doctors* de anvergura lui Arthur Finkelstein.[1] În ciuda faptului că face uz în mod recurent și cu bună știință de categorii politico-filosofice precum „națiune" și „suveranitate", demonizându-și și dezumanizându-și adversarii, în primul rând pe magnatul George Soros, Orbán urmărește astăzi să se autopropună drept sursa de

válsága – regionális értelmezési keretben", în Bálint Magyar (ed.), *Magyar Polip 2,* Noran Libro, Budapesta, 2015, pp. 49–68.

[1] „Arthur Finkelstein, Innovative, Influential Conservative Strategist, Dies at 72", *New York Times,* 19 august 2017.

inspirație a unei Europe care să constituie o alternativă la cea clădită în ultimele decenii.

Principala teză a lui Orbán este aceea că, în Europa zilelor noastre, se confruntă două viziuni filosofice. Cea dintâi se bazează pe conceptul de devenire. Conform acesteia, Europa se transformă din proprie inițiativă și prin intermediul unui proces rapid de construire a unor structuri politice și culturi identitare ce presupun transcenderea conceptelor de identitate națională ale țărilor membre. Lăsarea în urmă a acestor concepte se dovedește necesară odată cu amestecul etnic produs de fluxurile migrației – de toate tipurile și provenind din toate colțurile lumii (de la muncitorii din Europa de Est emigrați în țările mai prospere din Uniunea Europeană până la solicitanții de azil din Africa și Orientul Mijlociu). În această primă viziune, Europa s-a încadrat pe drumul transformării într-un continent deschis, într-o societate nu doar transnațională, ci și postnațională; un experiment de *melting pot*[1] „pe bază de invitație", întrucât noilor europeni li se cere, mai mult sau mai puțin explicit, să garanteze refacerea demografică a continentului, o refacere imposibilă fără aport „extern", din cauza modificării ireversibile a stilurilor de viață din Europa contemporană.

În schimb, viziunea europeană a lui Orbán se întemeiază pe conceptele de coeziune etnică și stabilitate, care își au obârșia în istoria europeană a ultimului mileniu, recitită *contre jour*[2], în așa fel încât să scoată în evidență trei puncte fundamentale: expansiunea civilizației creștine în epoca medievală, apărarea continentului de asaltul otoman din secolele al XVI-lea și al XVII-lea și, în sfârșit, depășirea ostilității Est–Vest după 1989, posibilă odată cu sfârșitul confruntării ideologice dintre cele două blocuri militare. Pentru Orbán așadar, trecutul Bătrânului Continent nu are doar rolul de a explica. El îi proiectează pur și simplu viitorul. Dincolo de diversitatea din interiorul ei, Orbán consideră actuala Europă o adevărată koine istorico-culturală, bazată pe moștenirea iudeo-creștină:

[1] Creuzet (engl.).

[2] În sensul opus celui din care vine lumina (fr.).

pentru el, ideea de Occident este puternic „supremastistă" și exclusivă. Acesta este Occidentul în care Orbán crede, în care gândește și acționează în numele cetățenilor săi, refuzând să deschidă porțile în fața celor care, din motive politice, religioase sau culturale, pot să-l destabilizeze mai târziu din interior, profitând de populațiile sosite în Europa ca o adevărată coloană a cincea. Așa cum prim-ministrul ungar a declarat în repetate rânduri, dacă Europa Occidentală abdică de la rolul său de a proteja continentul de o catastrofă, această partitură a salvatorului trebuie preluată de Europa Central-Răsăriteană, altfel spus, de acele țări ieșite dintr-o lungă serie de dominații străine (de la Imperiul Otoman la cel sovietic), gata să se pună din nou, asemenea unui avanpost fortificat, în apărarea acelor valori și acelei civilizații materiale la care Europa Occidentală a renunțat în numele corectitudinii politice și al necesității de a accepta transformările demografice în plină desfășurare. În acest caz, ținta principală a polemicilor este, desigur, islamul, însă, în discursul lui Orbán despre Europa, o greutate însemnată o au și o serie de chestiuni etice al căror fir conducător îl regăsim în problema demografică: de la uniformizarea juridică în privința familiilor homosexuale la eutanasie, de la avort la beneficiile fiscale destinate familiilor numeroase (în detrimentul persoanelor singure sau al cuplurilor fără copii).[1]

Așa cum putem vedea, în discursul lui Orbán se contopesc chestiuni de rang și însemnătate aparent diferite, pentru a crea un melanj ideologic nou și deloc ușor de descifrat. Fără îndoială însă că verva lui se datorează conștientizării faptului că țara sa, dar și altele din regiune au (re)intrat în Occident, având astăzi tot dreptul să vorbească „în calitate de occidentali", fără să primească lecții de la nimeni. Indiferent cum am evalua oferta ideologică tradiționalistă și deschis „suveranistă" a lui Orbán, trebuie să acceptăm faptul că trăim într-o epocă multipolară, atât pe planul diplomației globale,

[1] Am dezvoltat acest punct într-o analiză a discursului geopolitic al lui Orbán. A se vedea Stefano Bottoni, „L'antieuropeo in nome dell'Europa", *Limes – rivista italiana di geopolitica,* 12, 2017, pp. 211–218.

cât și pe cel al raporturilor de forță din interiorul Uniunii Europene. Din interiorul UE, elitele central și est-europene, cu Orbán în frunte, au achiziționat un bagaj atât de important de experiență și un asemenea patrimoniu de cunoștințe asupra mecanismelor continentale, încât, astăzi, își permit să fie mult mai puțin docile decât în urmă cu un deceniu. Se înșală cei care cred astăzi că pot vorbi la Budapesta, Varșovia sau Praga cu aceeași infatuare afișată cu succes în trecut. Modul în care autoritățile de la Bruxelles s-au poziționat față de „revolta" pașnică a lui Orbán s-a dovedit a fi până acum contraproductiv. Cei care invocă amenințător spectrul sancțiunilor în numele „valorilor europene" fără să inițieze o serie de discuții de fond asupra viitorului Europei și fără să aibă curajul de a-i pedepsi în mod real pe cei care „vâslesc" în sens invers nu fac decât să legitimeze în mod involuntar criticile prim-ministrului maghiar la adresa *establishment*-ului european. În fapt, retorica lui Orbán nu este delirul lunatic al unui politician de nișă și nici nu poate fi redusă la rangul de profeție sumbră, așa cum afirmă întruna uriașa fabrică (rusească) de *fake news* și *disinformația.* Într-adevăr, o Europă fără identitate și fără conștiința propriilor limite obiective, la cheremul evenimentelor incontrolabile și al migrațiilor de anvergură istorică reprezintă un deznodământ posibil al crizei pe care o traversăm. Orbán oferă rețete moralmente reprobabile – sau, cel puțin, greu de aplicat – problemelor reale, resimțite din plin de populația Europei. El reproșează Europei și politicienilor marcanți ai acesteia contradicțiile unui proiect de integrare care conține prea multe zone de penumbră, ce au fost prea mult timp ignorate. Pe de altă parte, face acest lucru utilizând noțiuni catalogate de mulți drept anacronice și incomode: ciocnirea civilizațiilor, lupta contra migrației, suveranitate națională. Mai mult, o face invocând apărarea valorilor europene tocmai împotriva celor care-l atacă în numele acestor valori. Retorica lui are o rezonanță aspră, cinică și distonantă pentru urechea fină a elitelor occidentale și a „triburilor digitale" din zilele noastre. Și totuși el este dotat cu o logică inerentă și cu o asemenea capacitate evocativă, încât adversarii

săi ar trebui să-l perceapă cu o seriozitate intelectuală pe măsură înainte de a lansa proclamații zgomotoase de condamnare.

Proiectul lui Orbán acționează atât pe termen scurt, cât și în perspectivă, fiind tot mai intens promovat în exterior, unde i s-a prefabricat o imagine mediatică demnă de un „Trump european". Pentru ca liderul unei țări mici, cu o pondere economică și strategică nu prea însemnată, să-și împlinească marele vis de a construi un *leadership* regional, suficient de puternic încât să influențeze echilibrul european, este nevoie de crearea unui sistem de convergențe transversale. De mai multe ori în ultimii ani, Orbán a mizat pe căderea propriilor adversari din regiune: românul Victor Ponta, croatul Zoran Milanović, austriacul Werner Faymann, ca să nu mai pomenim de italianul Matteo Renzi, cel care nu și-a ascuns antipatia personală – pe deplin împărtășită și reciproc – față de premierul maghiar sau de Hillary Clinton. N-o putem uita, desigur, nici pe Angela Merkel, cu faimosul ei *wir schaffen das* („o vom scoate la capăt"), rostit cu atâta imprudență în vara lui 2015, în speranța că va reuși să calmeze opinia publică internă. Nu întâmplător, tocmai guvernul german a devenit principala țintă a polemicii stârnite de propaganda guvernamentală maghiară odată cu declanșarea crizei imigranților și escaladarea terorismului islamic. Dacă, în urmă cu doar câțiva ani, era considerat un fenomen izolat și ușor de delimitat, îl vedem astăzi pe Orbán înconjurat de șefi de stat și de guvern din Europa Central-Răsăriteană și nu numai, care împărtășesc, fie și numai în privat, multe dintre viziunile acestuia cu privire la criza europeană. Într-un mod cu totul obiectiv, putem spune că Orbán contează mai mult decât se crede în conturarea echilibrelor geopolitice europene.

Vârful de lance în promovarea imaginii internaționale a fenomenului Orbán este reprezentat de Grupul de la Vișegrad. Și totuși tocmai în acest punct încep să apară problemele și semnele de întrebare. Grupul de la Vișegrad a fost creat în 1991 din voința guvernului conservator maghiar condus de József Antall, cu scopul de a da curs aspirațiilor de integrare comunitară ale regiunii central-europene prin intermediul unui mecanism informal de coordonare. În

schimb, astăzi, Grupul de la Vișegrad s-a transformat într-una dintre acele fracțiuni regionale care caracterizează de la o vreme Uniunea Europeană. Așa cum se știe, pozițiile adoptate de liderii țărilor respective pe tema imigrației dinspre țările majoritar musulmane (poziții care, trebuie să recunoaștem, sunt împărtășite de majoritatea covârșitoare a populației țărilor din regiune) au fost urmărite cu mare atenție de presa occidentală. Cu toate acestea, ar fi greșit să atribuim acelor țări capacitatea de a influența în mod hotărâtor dinamica politicii europene. Din punct de vedere economic, cele patru state componente concentrează circa 65 de milioane de locuitori, având un potențial economic cumulat cu puțin peste cel al Bavariei, de exemplu. În ciuda unei creșteri economice extrem de susținute, aceste „semiperiferii" ale capitalismului european continuă să producă în contul coloșilor multinaționali conectați la axa renană, unicul motor economic veritabil rămas în inima Uniunii Europene după declinul implacabil al Italiei și după Brexit. Mai mult, venirea la putere a lui Emmanuel Macron în Franța și anunțul public referitor la începerea discuțiilor cu privire la principiile integrării forțate și la existența unei Europe cu două sau mai multe viteze vor obliga cât de curând țările din Grupul de la Vișegrad să dea cărțile pe față. Nu e niciun secret că diplomația germană lucrează intens în culise la fracționarea „blocului" regional, izolând astfel Polonia și Ungaria, ale căror guverne sunt percepute ca fiind cele mai îndepărtate de standardele europene. Slovacia face parte din Eurogrup, fiind condusă de un partid social-democrat destul de pragmatic, membru al grupului socialist european, în vreme ce, la Praga, epoca populistului Babis ar putea să nu dureze mai mult de câteva luni, din cauza sistemului politic fragmentat din Cehia și a scandalurilor judiciare ale prim-ministrului ales. Prin urmare Orbán s-ar putea trezi iarăși izolat, la fel ca la începutul celui de-al doilea mandat guvernamental, în 2010. Iar presiunea exercitată de la Bruxelles și Washington asupra prim-ministrului maghiar ar putea să-i determine pe mai vechii și mai noii tovarăși de aventură să-i dea sugestii mai împăciuitoare.

Și totuși, în haosul geopolitic care domină această fază istorică, Orbán ar putea avea multe cărți de jucat, printre care, nu în

primul rând, și cartea rusească, adesea invocată de opoziția maghiară și de analiștii politici.[1] Ea este legată însă de o presupunere nedemonstrabilă, și anume aceea că Orbán nu face altceva decât să aplice un scenariu scris la Moscova. În realitate, adevăratul atu din mâna lui este conflictul dintre „federaliști" și „suveraniști" din interiorul Uniunii Europene. Orbán nu are niciun interes să se autopropună drept perechea sau portavocea lui Putin, cu care, de altfel, nici nu are raporturi personale, în ciuda multiplelor întâlniri bilaterale, ci mai curând se vrea un lider europenist *sui generis*, care discută cu Bruxelles-ul erijându-se, iată, în portavocea întregii Europe Centrale și de Est.

Forța lui Orbán rezidă în faptul că a înțeles, înaintea majorității omologilor săi, că atât criza economică din 2008, cât și cea a migrației din 2015 au lăsat o amprentă de neșters asupra întregului sistem occidental, redeschizând, printre altele, spinoasa dezbatere asupra granițelor geografice și culturale ale Europei.[2] Aversiunea *establishment*-ului european față de viziunea lui Orbán asupra Europei este generată, într-o bună măsură, de teama că și alte guverne est-europene ar putea vira către modele de autoritarism *soft*, dând

[1] Vezi András Rácz, „From pragmatism to bear hug: Hungary's Russia policy on the eve of the Ukraine crisis", în *Visegrad Review*, 29 decembrie 2014, http://visegradrevue.eu/from-pragmatism-to-bear-hug-hungarys-russia-policy-on-the-eve-of-the-ukraine-crisis/; Péter Krekó, Lóránd Győri, „Hungary: a state captured by Russia", în *Heinrich Böll Stiftung*, 11 octombrie 2017, https://www.boell.de/en/2017/10/11/hungary-state-captured-russia; Szabolcs Panyi, „Orbán is a tool in Putin's information war against the West", în *Index*, 4 februarie 2017, http://index.hu/english/2017/02/04/orban_is_a_tool_for_putin_in_his_information_war_against_the_west/.

[2] În privința acestei teme, îmi permit să fac trimitere la cel mai recent volum al meu, la finalul căruia caut o explicație rațională și durabilă referitoare, pe de o parte, la ratarea obiectivului cuplării economice cu Occidentul, iar pe de altă parte, la fenomenele de regresiune politică pe care mass-media și majoritatea analiștilor politici le-au considerat drept rezultat al tendințelor populiste, dar care își au obârșia într-o problematică complexă, legată de integrarea „noii Europe" în dinamicile economiei globalizate. Stefano Bottoni, *Long Awaited West. Eastern Europe since 1944,* Indiana University Press, Bloomington, 2017, pp. 217–254.

cu tifla criticilor și amenințărilor cu represalii formulate de capitalele occidentale. Experiența ultimilor ani ar trebui să servească drept lecție celor care mai cred că vechiul paternalism de sorginte colonială mai poate avea astăzi vreun efect. Europa Centrală și de Est s-a emancipat și a creat, sub călăuzirea neoficială a lui Orbán, un discurs propriu asupra Europei și Occidentului. Cheia dilemei o constituie acum găsirea unei modalități de a reînnoda firele unui dialog care pare să se fi întrerupt.

Bibliografie

Bottoni, Stefano, *Long Awaited West. Eastern Europe since 1944,* Indiana University Press, Bloomington, 2017.

Csizmadia, Ervin, *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben,* Századvég, Budapesta, 2001.

Ferguson, Niall și col. (ed.), *The Shock of the Global. The 1970s in Perspective,* Harvard University Press, Cambridge, 2010.

Fukuyama, Francis, *The Demand for Dignity and the Politics of Resentment,* Farrar, Straus, and Giroux, New York, 2018.

Graziano, Paolo, *Neopopulismi. Perchè sono destinati a durare*, Il Mulino, Bologna, 2018.

Harari, Yuval Noah, *21 Lessons for the 21th Century,* Jonathan Cape, Londra, 2018.

Hegedűs, Dániel; Bozóki, András, „An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union", *Journal of Democratization*, 1, 2018.

Horváth, Sándor, *Fejlelentés. Egy ügynök mindennapjai,* Libri, Budapesta, 2017.

Janke, Igor, *Forward! The Story of Hungarian Prime Minister, Viktor Orbán,* Aeramentum, Budapesta, 2015.

Kagan, Robert, *The Jungle Grows Back. America and Our Imperiled World,* Penguin Random House, New York, 2018.

Kotkin, Stephen, *Societatea necivilă. Anul 1989: implozia structurilor comuniste,* traducere de Cătălin Cîndea, Editura Curtea Veche, București, 2010.

Lendvai, Paul, *Orbán: Europe's New Strongman,* Hurst Publishers, Londra, 2017.

Levitsky, Steven; Way, Lucan A., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War,* Cambridge University Press, New York, 2010.

Marples, David R.; Mills, Frederik V. (ed.), *Ukraine's Euromaidan: Analyses of the Civil Revolution,* Columbia University Press, New York, 2015.

Morozov, Evgeny, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom,* Perseus Books, Cambridge, 2011.

Murray, Douglas, *The Strange Death of Europe: Immigration, Identity, Islam,* Bloomsbury Continuum, Londra, 2017.

Pogátsa, Zoltán, *Magyarország politikai közgazdaságtana és az északi modell esélyei,* Osiris Kiadó, Budapesta, 2016.

Rácz, András, „From pragmatism to bear hug: Hungary's Russia policy on the eve of the Ukraine crisis", *Visegrad Review,* 29 decembrie 2014, http://visegradrevue.eu/from-pragmatism-to-bear-hug-hungarys-russia-policy-on-the-eve-of-the-ukraine-crisis.

Szelényi, Iván; Csillag, Tamás, „Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe", *Intersections. East European Journal of Politics and Societies*, nr. 1, vol. 1, 2015.

Tooze, Adam, *Lo schianto. 2008–2018. Come un decennio di crisi economica ha cambiato il mondo,* Mondadori, Milano, 2018.

Treisman, Daniel, *The New Autocracy: Information, Politics, and Policy in Putin's Russia,* Brookings Institution Press, Washington, DC, 2018.

Trencsényi, Balázs, „Minek nevezzelek? A magyar demokrácia válsága – regionális értelmezési keretben", în Bálint Magyar (ed.), *Magyar Polip 2,* Noran Libro, Budapesta, 2015.

Urbinati, Nadia, „Il pensiero populista", *Società Degli Individui,* 52, 2015.

UNGARIA ȘI PROIECTUL DEMOCRAȚIEI ILIBERALE

OCTAVIAN MANEA

În toamna lui 2018, Parlamentul European a votat pentru declanșarea procedurilor menite să ducă la activarea „opțiunii nucleare" – suspendarea dreptului de vot pentru statul membru care încalcă sistematic valorile fundamentale ale UE. În replică, premierul maghiar a lansat propria narațiune, acuzând legislativul european că țara sa este pedepsită pentru că nu vrea să primească imigranți. Asistăm însă la un precedent simbolic, la condamnarea unei stări de fapt: a democrației fără stat de drept. Iar pentru UE acesta este afrontul suprem, ingredientul care face diferența dintre Europa și ceilalți.

Totul a început acum mai bine de patru ani, odată cu discursul ținut de Viktor Orbán la Băile Tușnad, în 2014. Atunci, el a introdus pentru prima dată conceptul de democrație iliberală, asumându-l ca proiect politic. Orbán a vorbit despre o cursă pentru reinventarea statului capabil să asigure succesul unei națiuni. El vede rolul statului ca fiind acela de a organiza și de a asigura competitivitatea unei națiuni. Iar din această perspectivă, modelele nu vin dinspre Vest, ci sunt mai degrabă orientale: China, Turcia, Rusia. Prim-ministrul maghiar spune explicit că vrea să se îndepărteze de dogmele Europei Occidentale, căutând să-și afirme independența față de acestea. Iar în această lectură, democrația liberală este văzută ca un impediment, chiar un obstacol în calea dezvoltării națiunii maghiare, a afirmării intereselor sale. În consecință,

„trebuie să abandonăm metodele și principiile liberale de a ne organiza societatea, ca, de altfel, și modul liberal de a privi lumea. [...] Națiunea maghiară nu este o simplă sumă de indivizi, ci o comunitate care trebuie organizată, întărită și dezvoltată, iar în acest sens, noul stat pe care îl construim este un stat iliberal, un stat nonliberal. El nu neagă valorile fundamentale ale liberalismului, precum libertatea etc. Dar nici nu face din această ideologie un element central în organizarea statului și aplică în locul ei o perspectivă specifică, națională". Cu alte cuvinte, în locul individului și al comunității de cetățeni este pus colectivul, comunitatea etnică. Este vechea bătălie dintre națiunea înțeleasă în sensul său civic și națiunea înțeleasă în termeni etnici. În general, rolul națiunii este central în proiectul democrației iliberale, pentru că, în numele ei, ajung să fie justificate derapajele și excesele de tot felul. Națiunea este privită ca „un deziderat mai înalt decât orice sistem politic. Ideea de națiune ca identitate culturală este plasată deasupra principiilor politice, o poziționare care permite iliberalilor să submineze instituțiile politice în numele proiectului politic național. Așa se acreditează ideea că sistemul judiciar nu este unul credincios proiectului național", spune Thomas Carothers de la Carnegie Endowment for International Peace, unul dintre cei mai renumiți experți în democratizare.[1]

Mai mult, Orbán atacă esența democrației liberale. Aceasta din urmă este un compromis între liberalism ca „răspuns la exigența limitării puterii" (ceea ce presupune un stat de drept și drepturi ale individului) și democrație, care „răspunde la exigența distribuirii puterii".[2] Liberalismul este o tehnologie de limitare a puterii unei majorități, un antidot împotriva tiraniei majorității. Liberalismul este în general asociat cu „limitele instituționale și constituționale

[1] Interviu cu Thomas Carothers, „Iliberalismul subminează instituțiile politice în numele proiectului politic național", *Revista 22,* 5 decembrie 2017, https://revista22.ro/70267922/thomas-carothers-iliberalismul-submineaz-instituiile-politice-n-numele-proiectului-politic-naional.html.

[2] *Liberalismul,* antologie, comentarii și note de Cristian Preda, Editura Nemira, București, 2000, p. 133.

asupra democrației".[1] Or, anulând componenta liberală, sfârșești de fapt prin a instituționaliza tirania majorității. Aici se regăsește problema de fond a democrației iliberale – ruptura dintre democrație și liberalism – motivul pentru care intră într-un conflict ireductibil cu etosul Europei instituționalizate.

Interesant este faptul că, în încercarea de emancipare de modelul european, în bătălia cu Bruxelles-ul, Orbán ajunge să fie mai aproape de ceea ce Vladislav Surkov, fost ideolog al lui Putin, numea „democrația suverană"[2], liberă de interferența normativă a construcțiilor supranaționale, de concepția și presiunea occidentală. Nu este un accident mesajul enunțat într-unul dintre discursurile lui Orbán de ziua națională: „Maghiarii nu vor trăi așa cum ne dictează străinii!"[3]Suveranitatea populară, precum și suveranitatea națională întruchipată de populiștii naționaliști sunt argumentele supreme în bătălia cu Bruxelles-ul, dar și în efortul de justificare a demantelării statului de drept.[4] Și în tot acest demers, se pare că Orbán a avut profesorul ideal: „Vladimir Putin este cel mai important învățător autoritar pentru regiune. Centralizarea puterii, tratamentul ONG-urilor, controlul și cumpărarea presei, atacurile împotriva universităților – toate urmează un model rusesc", spune Peter Kreko, director al Institutului Political Capital din Budapesta.

Se ridică însă următoarea întrebare: ce tip de regim politic este democrația iliberală? Politologii o plasează în categoria regimului hibrid, în zona gri dintre democrație și autoritarism, mixând, în proporții flexibile, trăsături din ambele direcții. Balcanii anilor 1990 pot fi priviți ca un laborator timpuriu al democrației iliberale: Iugoslavia sub Slobodan Milošević sau România sub Ion Iliescu.

---

[1] Jacques Rupnick, „The Crisis of Liberalism", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018, p. 26.

[2] Jeffrey C. Isaac, „Is there illiberal democracy? A problem with no semantic solution", *Public Seminar,* iulie 2017, http://www.publicseminar.org/2017/07/is-there-illiberal-democracy/.

[3] James Kirchick, *The End of Europe. Dictators, Demagogues, and the Coming Dark Age,* Yale University Press, New Haven, 2017, p. 63.

[4] Rupnick, *op. cit.,* p. 27.

Într-un fel, „democrația iliberală poate fi considerată un fel de boală a copilăriei noilor democrații", crede profesorul András Bozóki[1] de la Universitatea Central-Europeană. Sugestiv este faptul că Ungaria anilor 1990, o avangardă a *Mitteleuropa,* căuta cu orice preț să revină în Occident, iar acum pare mai degrabă hotărâtă să adopte modele specifice Balcanilor de acum 30 de ani.

Iliberalismul în practică

Importantă în consolidarea unei democrații de tip iliberal rămâne „recesiunea" statului de drept. Transformarea acestuia într-o formă fără fond, precum și eliminarea obstacolelor instituționale care se opun tentațiilor hegemonice ale lui Orbán sunt primii pași în procesul extins al remodelării regimului politic din Ungaria. Teoretic vorbind, experții descriu procesul drept „implementarea deliberată a unor măsuri menite să ducă la slăbirea sistematică, la anihilarea și capturarea mecanismelor interne de control al puterii în vederea consolidării pe termen lung a supremației partidului dominant"[2].

Orbán a folosit majoritatea câștigată în 2010, când Fidesz a ajuns să controleze 68% din parlamentul maghiar, pentru refondarea regimului politic. A schimbat Constituția, amorsând gradual un proces de neutralizare a mecanismelor de control și echilibrare a puterii percepute drept „o invenție americană adoptată de Europa dintr-un motiv de mediocritate intelectuală"[3]. Parchetul general, comisia electorală, consiliul fiscal, presa publică, curtea constituțională, instituții esențiale pentru asigurarea echilibrului puterilor, cu misiunea de a controla activitatea executivului, au ajuns să fie

[1] András Bozóki, „Illiberal Democracy Belongs to the Hybrid Regimes", *Public Seminar,* august 2017, http://www.publicseminar.org/2017/08/illiberal-democracy-belongs-to-the-hybrid-regimes/.

[2] Laurent Pech și Kim Lane Scheppele, „Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU", *Cambridge Yearbook of European Legal Studies,* vol. 19, august 2017, p. 7.

[3] Apud James Kirchick, *op. cit.,* p. 59.

transformate după chipul și asemănarea majorității. Statul a fost treptat capturat sub auspiciile hegemoniei electorale a Fidesz.[1]

Confiscarea statului s-a realizat în același timp cu restrângerea unor drepturi fundamentale: libertatea de exprimare și de informare, drepturile minorităților. Este simptomatic faptul că a crescut masiv numărul cetățenilor maghiari care au ales să se prezinte în fața justiției europene, ocolind tribunalele interne subordonate politic. Neîncrederea pare să fi devenit cronică. Astfel, de la preluarea puterii de către Orbán, numărul proceselor deschise împotriva Ungariei la Curtea Europeană a Drepturilor Omului a crescut substanțial, de la 436 la 5 569. Mai mult, aproximativ 11% dintre procesele de la CEDO sunt legate de Ungaria (deși populația acestei țări reprezintă numai 1% din populația Europei).[2] Reprezentanții organizației Freedom House trăgeau recent concluzia că „Ungaria a înregistrat cel mai mare declin cumulat din istoria națiunilor în tranziție, scorul său reducându-se zece ani consecutivi"[3].

Reinterpretată în lumina care le convine, liderii iliberali folosesc istoria și mai ales încărcătura ei simbolică într-un sens instrumental pentru a-și legitima propria agendă. Nu este un accident faptul că Stalin a redevenit în ultimii ani cea mai populară figură istorică din Rusia. Asta nu înseamnă însă o susținere a Marii Terori. Mihail Fișman, un jurnalist independent din Rusia, spune că succesul lui Stalin în imaginarul contemporan reflectă altceva: „Stalin este un indicator. Reflectă ideea unui stat puternic, cu putere absolută, necontrolată. Cu cât națiunea acceptă mai mult acest tip de stat, cu atât imaginea lui Stalin este mai bună." Foarte sugestiv este și momentul în care Stalin revine în memoria oficială și se întoarce în manualele de istorie. „În 2005. Este momentul în care

[1] Péter Krekó și Zsolt Enyedi, „Orbán's Laboratory of Illiberalism", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018, p. 42.

[2] András Bozóki și Dániel Hegedűs, „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union", *Democratization,* vol. 25, nr. 7, 2018, p. 8.

[3] Nate Schenkkan, „Nations in Transit 2018. Confronting Illiberalism", *Freedom House,* 2018, https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018.

își face apariția ideea de democrație suverană", spune Fișman.[1] Ceva similar se întâmpla și în Ungaria lui Orbán, unde, imediat după preluarea puterii, a fost inițiat un proces sistematic de rescriere a istoriei, de reabilitare a lui Horthy, în încercarea de ștergere a complicității statului maghiar la Holocaust (în acest context s-a născut și ideea ridicării unui Memorial al Victimelor Ocupației Germane în Budapesta). „Este o narațiune care îl ajută astăzi în încercarea de a înfățișa națiunea maghiară ca pe o victimă eternă. A fost o victimă atunci și continuă să fie o victimă și astăzi – a UE și a birocrației de la Bruxelles"[2], crede James Kirchick.[3]

Într-o democrație iliberală, doar majoritatea are dreptate, iar tendința de a distruge pluralismul devine marca sa înregistrată. „Iliberalismul este cel mai evident în modul în care partidul aflat la guvernare – susținut de «majorități» populare reale sau imaginate – pretinde că nu are nevoie să împartă spațiul politic cu cei cu care sunt în dezacord. Iliberalii au toate răspunsurile și sunt dornici să le impună tuturor. Ei delegitimizează opoziția politică, capturează toate instituțiile politice și nu recunosc nici competența, nici independența instituțiilor de transparență și control. Pe scurt, ei vor un mediu politic monovocal, în care doar propriile opinii contează. Urăsc pluralismul și pe cei care nu sunt de acord cu ei. Vor o politică pe o singură voce și care proiectează «consimțământul» celor guvernați. Iliberalii atacă sistemul de control și echilibrare a puterii, deoarece aceasta este tehnologia politică prin care vocile celorlalți se fac auzite. Și nu sunt interesați să asculte aceste voci. Astfel, ei închid spațiile instituționale ale pluralismului", spune Kim Lane Scheppele, profesoară de drept comparat la Universitatea

[1] The Riga Conference, 28–29 septembrie 2018, https://www.rigaconference.lv/highlights_2018.

[2] Interviu cu James Kirchick, „Oamenii au văzut în UE o modalitate de a se îmbogăți mai repede decât un set de valori", *Revista 22,* 5 decembrie 2017, https://revista22.ro/70267923/james-kirchick-oamenii-au-vzut-n-ue-o-modalitate-de-a-se-mbogi-mai-repede-dect-un-set-de-valori.html.

[3] James Kirchick (n. 1983), reporter, scriitor și editorialist american (n. coord.).

Princeton.[1] Pluralismul de orice fel devine o specie pe cale de dispariție. Universitatea Central-Europeană (CEU) a fost sistematic atacată pentru ceea ce simbolizează – un spațiu liber, de reflecție, de gândire alternativă, care nu poate accepta uniformizarea cognitivă și identitară cerută de noul regim. A fost identificat inamicul națiunii – miliardarul George Soros (fondatorul CEU). De exemplu, anul trecut s-au investit milioane de dolari în campanii publice în care Bruxelles-ul și Soros erau prezentați drept inamicii Ungariei.[2] Nu putea să lipsească un amplu efort de intimidare a societății civile prin măsuri administrative, investigații penale, precum și demonizarea ONG-urilor finanțate din exterior. Rămâne sugestivă grila de interpretare a lui Viktor Orbán, pentru care cei din astfel de ONG-uri „nu fac parte din societatea civilă, ci sunt activiști politici plătiți care ajută interese străine"[3].

În același timp, regimul Orbán a investit masiv în înlănțuirea mediatică a propriei sale baze electorale, alimentând-o cu mesaje atent pregătite în laboratoarele partidului. Astfel, Fidesz controlează cam toate ziarele de provincie, radioul, agenția națională de presă, a doua mare televiziune comercială.[4] Iar rezultatele se văd din plin. Este sugestiv faptul că 51% dintre votanții lui Orbán spun că ar prefera Rusia, și nu Statele Unite ale Americii ca partener strategic. Popularitatea lui Vladimir Putin este mai mare decât a oricărui lider occidental. Iar Bruxelles-ul și Soros sunt văzuți drept amenințări mai mari decât Rusia.[5] Acesta este contextul mai larg care a determinat Departamentul de Stat al SUA să lanseze anul trecut un amplu program, sugestiv intitulat „Sprijin pentru Mass-Media Obiectivă din Ungaria". Intenția era aceea de a le da cetățenilor din afara Budapestei șansa la o informare obiectivă, alternativă celei dominate de narațiunea guvernului. Fondurile erau exclusiv destinate presei regionale din Ungaria profundă.

---

[1] Interviu luat de autor, decembrie 2017.

[2] Krekó și Enyedi, *op. cit.,* p. 46.

[3] Apud James Kirchick, *op. cit.,* p. 58.

[4] *Ibidem,* p. 46.

[5] *Ibidem*, p. 47.

Nu în ultimul rând, se vede și un proces de cooptare și subordonare a elitelor din lumea afacerilor. Orbán pare ca s-a înconjurat de o camarilă economică, abonată la contractele cu statul. Proximitatea față de premier este monetizată, oferind ample beneficii. *Wall Street Journal* îl numește pe Lőrincz Mészáros (al doilea cel mai bogat om din Ungaria, care, accidental sau nu, provine tocmai din satul lui Orbán), dar și pe ginerele prim-ministrului, a cărui companie a primit zeci de milioane de euro din fonduri europene.[1]

Așadar ce individualizează democrația iliberală? Recent, în *New York Times,* Agnes Heller i-a făcut un portret devastator: „Mecanismele tradiționale de control și echilibrare a puterii s-au erodat. Legislativul a fost subordonat executivului. Independența judecătorească s-a redus semnificativ. Garanțiile constituționale au fost slăbite. Organizațiile neguvernamentale sunt intimidate. Presa independentă a fost aproape complet eliminată, iar cea on-line monopolizată, în timp ce dezbaterile și știrile au fost înlocuite cu propagandă. Loialitatea este recompensată prin corupție instituționalizată, în timp ce elita politică își formează propria oligarhie. Un sistem al feudalismului funcțional îmbrăcat în ținuta formală a proceselor democratice – asta este așa-numita democrație iliberală a domnului Orbán."[2]

Mesajele Washington-ului

Nu doar Bruxelles-ul este preocupat de derapajele din Ungaria. Mesaje importante au fost transmise și dinspre Washington. În turneul pe care l-a desfășurat în vară, Wess Mitchell, asistent al secretarului de stat și, totodată, cel mai înalt diplomat responsabil

[1] Drew Hinshaw și Marcus Walker, „In Orban's Hungary, a Glimpse of Europe's Demise", *The Wall Street Journal,* 9 august 2018, https://www.wsj.com/articles/in-orbans-hungary-a-glimpse-of-europes-demise-1533829885.

[2] Agnes Heller, „What Happened to Hungary", *The New York Times,* 16 septembrie 2018, https://www.nytimes.com/2018/09/16/opinion/politics/what-happened-to-hungary.html.

pentru portofoliul european la nivelul Departamentului de Stat, a reamintit statelor din regiune că au optat pentru civilizația politică a Occidentului. Preambulul tratatului NATO despre acest lucru vorbește despre patrimoniul comun dat de o „moștenire și o civilizație fondată pe principiile democrației, libertății individuale și statului de drept". Tot Mitchell a vorbit despre „micile plutoane" (familie, biserică, comunitate locală, asociere civică, societate civilă și ONG-uri) pe care Vestul le „alimentează și prețuiește" și fără de care „democrația nu poate rămâne sănătoasă multă vreme". Multe dintre acestea se află sub asaltul regimului Orbán. Toate aceste dimensiuni contrastează profund cu trăsăturile autocrațiilor din Est (Rusia și China) – centralizarea puterii, negarea individului și a libertăților sale, reprimarea oricărei opoziții, cleptocrația și corupția elitelor care conduc statul.

Mesajul vine într-un moment în care Washington-ul vede Europa Centrală ca pe un spațiu în care ancorarea occidentală este tot mai mult pusă sub semnul întrebării, iar puteri revizioniste precum Rusia și China își fac tot mai mult simțită prezența. Totul are loc pe fondul unei conștientizări mai ample, la nivelul comunității strategice din SUA, a faptului că s-a intrat într-o logică a competiției strategice. În principalele documente programatice ale administrației Trump, se vorbește despre revenirea rivalităților geopolitice, în virtutea cărora marile puteri concurează în arene multiple pentru răsturnarea „echilibrelor regionale în favoarea lor". Un rol central îl joacă și frontul ideologic, așa-numita dimensiune *hearts and minds*. Autorii strategiei de securitate națională a Casei Albe văd o bătălie globală între democrațiile liberale și puterile iliberale: „Acestea sunt în mod fundamental competiții politice între cei care înclină spre sistemele represive și cei care favorizează societățile libere."[1]

Din această perspectivă, presiunea este mai intensă ca niciodată la frontierele Occidentului, la periferia Vestului, unde spațiul de manevră, oportunitățile și breșele puterilor iliberale pentru diluarea

[1] *National Security Strategy of the United States of America. December 2017,* 18 decembrie 2017, p. 25.

trăsăturilor occidentale sunt în creștere. „Ne confruntăm cu concurenți foarte reali în ceea ce privește influența în Europa Centrală. Există, bineînțeles, Rusia, care folosește monopolul energetic, banii negri, amenințările militare și hibride pentru a-și obliga vecinii să accepte un tip de vasalitate. […] China este și ea prezentă în Europa Centrală – din ce în ce mai mult în fiecare an. Ea folosește o diplomație a datoriilor pentru a crea dependențe care vor deveni pârghii de influență foarte reale asupra guvernelor și societăților din Europa Centrală", spunea asistentul secretarului de stat pentru afaceri eurasiatice.[1] Tot el trăgea un puternic semnal de alarmă în ceea ce privește pericolul dezoccidentalizării Europei Centrale și de Est. Virusul și tentațiile iliberale proliferează în regiune. Ne aflăm într-un moment în care Vestul pare să-și „piardă influența strategică în Europa Centrala și de Est", exact în momentul în care se observă „o creștere semnificativă a influenței ruse și chineze". „Ideile Estului autocratic nu trebuie să prindă rădăcini în Europa Centrală", avertizează Mitchell.

În aceste condiții, probabil nu este un accident faptul că Ungaria pare să fi devenit punctul gravitațional al Rusiei în Europa Centrală. Într-un articol recent din *Wall Street Journal* se făcea un portret sugestiv: „Spionii ruși cutreieră nestingheriți, folosind Budapesta ca bază pentru a-și promova obiectivele în Europa. Iar companiile rusești de energie fac tranzacții secrete, despre care criticii spun că sunt menite să-i îmbogățească și să-i racoleze pe oligarhii locali."[2] Legăturile cu Putin sunt mai strânse ca niciodată. Se așteaptă o intensificare a raporturilor după votul de condamnare a Ungariei în Parlamentul European. În mod tradițional, regimul de la Budapesta a fost un critic vehement și constant al sancțiunilor impuse Rusiei în urma anexării Crimeei în 2014 și un susținător al ridicării acestora. După ce ani la rând a fost un suporter al planului de construcție a conductei *South Stream*, acum Orbán pledează

[1] A. Wess Mitchell, „Remarks at the Prague European Summit", Praga, 20 iunie 2018, https://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2018/283400.htm.

[2] Hinshaw și Walker, *op. cit.*

pentru racordarea Ungariei la *TurkStream*, amplificând și mai mult dependența Ungariei și a Europei de gazul rusesc. Mesajul a fost reluat de Péter Szijjártó, ministrul de externe al Ungariei, în vizita făcută la Moscova la începutul lunii octombrie a anului 2018: „Solicităm vest-europenilor și autorităților de la Bruxelles să nu ne împiedice să obținem din sudul Europei o nouă rută de transport a gazelor naturale și să nu boicoteze livrarea gazelor naturale spre regiunea Balcanilor și Europa Centrală prin *TurkStream 2*." În același timp, Ungaria a respins oferta unor companii occidentale, preferând, în schimb, Rosatom-ul rusesc în procesul de recondiționare a centralei nucleare de la Paks, un element de infrastructură strategică din sistemul energetic al Ungariei, care furnizează aproximativ 35–40% din necesarul de curent electric al țării. Contractul se ridică la o valoare de 12 miliarde de dolari.

O epocă anti-Havel

Deja literatura de specialitate pune un diagnostic tendințelor din Europa Centrală. Dacă, în anii 1990, zona respectivă era considerată un avanpost al democratizării și tranziției, astăzi asistăm la un fenomen invers, de regres, de „deconsolidare democratică". În articolul intitulat „The Signs of Deconsolidation"[1], Roberto Stefan Foa și Yascha Mounk avansează ipoteza că o astfel de tendință devine vizibilă în momentul în care părți semnificative din societate își pierd încrederea în elementele constitutive ale democrației liberale, căutând altceva. Pentru ei, Ungaria și Polonia sunt cazuri reprezentative. Societatea amândurora pare cuprinsă, cel puțin în parte, de o stare de spirit care le face să legitimeze, să închidă ochii, să accepte asaltul asupra frânelor care limitează exercițiul arbitrar de putere. După cum avertiza într-o altă epocă președintele filosof al Cehiei, „o societate deschisă poate fi construită numai de oameni

[1] Roberto Stefan Foa și Yascha Mounk, „The Signs of Deconsolidation", *Journal of Democracy,* vol. 28, nr. 1, ianuarie 2017, p. 6.

deschiși, prin urmare lupta pentru edificarea ei este o luptă împotriva încorsetării omului într-o doctrină, ideologie, în prejudecăți".

În general, astăzi, Europa Centrală pare să fie cuprinsă de un spirit anti-Havel. Nimic nu este mai sugestiv pentru mentalul regional și pentru dezbaterile de azi decât distincția dintre personajele care esențializează două direcții de semn contrar, dar care au făcut posibil momentul 1989. În articolul său din *Journal of Democracy*, Jacques Rupnick amintește de o întâlnire în Munții Tatra între Adam Michnik[1] și Václav Havel, organizată cu scopul de a-și coordona strategiile de rezistență împotriva comuniștilor. Câteva decenii mai târziu, în 2016, în aceiași munți se întâlneau alți doi disidenți (Orbán și Kaczyński) cu scopul de a pregăti terenul pentru o „contrarevoluție culturală"[2]. Și pentru Ivan Krastev[3] ambele imagini fac parte din moștenirea anului 1989. Însă, retrospectiv, vorbim despre un pact al elitelor. Pe de o parte, elitele intelectualilor cosmopoliți, pe de altă parte, elitele naționaliștilor populiști. Sunt două forțe care, o vreme, au coexistat și au avut un proiect comun de societate – direcția occidentală și integrarea în NATO și UE. Însă tensiunea era inerentă. Erorile de construcție din planul Uniunii Europene aveau doar să o amplifice. Între timp, apele s-au separat decisiv, iar cei din urmă sunt decișii să-și ia revanșa, declanșând o revoltă identitară. Din acest punct de vedere, occidentalizarea pare să fi avut limitele ei, forma nereușind să dezvolte și un fond: „Europa Centrală și de Est a putut să importe instituțiile politice occidentale, dar nu și identitățile sociale care le sprijină."[4] Iar acum Orbán se pregătește să facă următorul pas important, proiectându-și contrarevoluția culturală până în Parlamentul European. Intenția este aceea de a coagula un front etnocentrist și

[1] Adam Michnik (n. 1946), istoric, eseist, fost disident polonez, redactor-șef al celui mai mare ziar polonez, *Gazeta Wyborcza* (n. coord.).

[2] Rupnick, *op. cit.,* p. 27.

[3] Ivan Krastev (n. 1965), politolog bulgar, președinte al Centrului pentru Strategii Liberale de la Sofia (n. coord.).

[4] Ivan Krastev, „The Unraveling of the Post-1989 Order", *Journal of Democracy,* vol. 27, nr. 4, octombrie 2016, p. 11.

suveranist în legislativul european după alegerile de anul viitor. Triumful unor astfel de curente în Italia, Austria și chiar în Bavaria l-a făcut să spere la formarea unei mase critice dincolo de Europa Centrală: „În mai anul viitor, trebuie să schimbăm politica europeană. Astăzi, susținătorii migrației din Parlamentul European și din Comisie au o majoritate covârșitoare. […] Iar asta este o sursă de tensiune în politica europeană pe care toată lumea o vede; și toți așteaptă o soluție, într-un fel sau altul. Din acest motiv, alegerile de anul viitor sunt mai importante pentru toți decât cele precedente."[1] Păstrând reperele premierului maghiar, o astfel de victorie ar însemna triumful adevăratei generații de la 1990 (pentru care națiunea și religia creștină sunt valorile supreme) împotriva elitei din 1968 (multiculturală, orientată spre individ și drepturile minorităților, inclusivă).

Retribalizarea Europei Centrale

Rețeta pe care o speculează astăzi Viktor Orbán ține preponderent de retribalizarea politicii. Iar prin asta ne întoarcem cumva la dezbaterile de la începutul anilor 1990, când mulți observatori se temeau de eșecul democratizării. În zorii tranziției, lordul Ralf Dahrendorf[2] avertizase asupra temerilor existente la nivelul societăților deschise, care i-ar putea împinge, mai devreme sau mai târziu, pe cei copleșiți de viteza și impactul schimbărilor în căutarea legăturilor familiare, a structurilor profunde care le dau sens și îi orientează. Sentimentul dislocării, transformările profunde, diversitatea uneori extremă, diluarea legăturilor, pluralismul opțiunilor

[1] „Interview with Prime Minister Viktor Orbán on the Kossuth Radio programme «Good Morning Hungary»", 28 septembrie 2018, http://www.miniszterelnok.hu/interview-with-prime-minister-viktor-orban-on-the-kossuth-radio-programme-good-morning-hungary/.

[2] Ralf Gustav Dahrendorf (1929–2009), sociolog și politician britanic de origine germană. În timpul regimului hitlerist din Germania, a fost arestat împreună cu tatăl său pentru activități antinaziste (n. coord.).

pot să devină realități alienante, pregătind terenul pentru retribalizarea spațiului politic sub semnul identităților primare. Este exact explicația pe care o dă Timothy Garton Ash[1] pentru ceea ce se întâmplă în Europa Centrală, deopotrivă în Ungaria și Polonia, un fel de contrareacție nu doar la „treizeci de ani de tranziție, dar și la globalizare, liberalizare și europenizare"[2]. Pentru mulți, impactul a fost perturbator, o experiență care le-a transformat viața și i-a dezrădăcinat. Marea recesiune din 2008, dar și criza refugiaților de mai târziu au avut efecte traumatice pentru imaginarul public intern, fiind înfățișate de Viktor Orbán drept eșecuri fundamentale ale Occidentului și ale modelului său de societate. Desigur, el a suprapus teama de refugații din lumea musulmană realității depopulării Europei Centrale, migrației interne generate de strămutarea unor segmente importante ale populației în alte state ale UE, în căutarea unei situații materiale mai bune. După 1989, Letonia, Lituania și Bulgaria au pierdut în medie peste 20% din populație, iar după 2008, statele din centrul și estul Europei devin cel mai mare exportator de refugiați economici. Cei care iau calea vechii Europe ajung să depășească numărul total al refugiaților veniți din afara continentului (o contabilitate care-i include pe refugiații sirieni).[3] Astfel, spectrul imigrației musulmane, transformat în narațiunea dominantă, găsește teritoriul oportun, un public tot mai preocupat de supraviețuirea identitară și care gândește în termenii unei cetăți aflate sub asediu. Iar Orbán are grijă săptămânal să alimenteze astfel de spaime publice: „Migrația este rea; migrația este o amenințare pentru Europa și, de fapt, înseamnă înlocuirea populației în condițiile în care tot mai puțini europeni se nasc și tot mai mulți străini vin aici. Acest lucru ne va schimba cultura, iar într-un an sau doi, satele, orașele, țările noastre și întregul continent vor

[1] Timothy Garton Ash (n. 1955), scriitor și istoric britanic, specialist în istoria Europei (n. coord.).

[2] Timothy Garton Ash, „Jesus Rex Poloniae", *The New York Review of Books,* 16 august 2018, https://www.nybooks.com/articles/2018/08/16/jesus-rex-poloniae/.

[3] Ivan Krastev și Stephen Holmes, „Imitation and Its Discontents", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018, pp. 126–127.

fi de nerecunoscut."[1] În astfel de condiții, comunitățile sunt predispuse să cadă din nou sub „vraja vechilor definiții". „Urmează reemergența tribului, a raporturilor și emoțiilor primordiale. […] Ies la iveală legături naționale și religioase mai vechi. De vreme ce oamenii nu prea au de ce să se agațe, cad pradă profeților care îi umplu de ură față de ceilalți", anticipa Ralf Dahrendorf în noiembrie 1990.[2] Pentru mulți, națiunea nu are un sens civic (de societate a cetățenilor), ci înseamnă în primul rând „unitatea intolerantă a apartenenței și excluderii", „o casă pentru suflet, nu pentru cetățeni maturi"[3]. Iar atunci când contextul este prielnic, națiunea înțeleasă în sensul tribal „ajunge să fie asociată cu altă emoție adâncă, cea a religiei. Atracția celor cărora nu le place să-l disocieze pe Cezar de Dumnezeu sau invers nu este în niciun caz limitată la lumea islamică"[4]. Iată combinația care explică succesul premierului maghiar. În același timp însă, crizele Vestului le-au oferit populiștilor Europei Centrale o mare șansă, nu doar de a se opune presiunilor Bruxelles-ului, ci și de a crea un veritabil front de rezistență conservatoare. Însă poate cel mai important aspect ține de necesitatea de a impune un model propriu, care respinge liberalismul occidental și societatea deschisă. Sau, cum spune Ivan Krastev, „imitația a luat sfârșit". Cu alte cuvinte, a venit vremea Estului: „Populiștii din Varșovia și Budapesta au transformat criza refugiaților într-o oportunitate de branding pentru Est. Numai dacă națiunea încetează să fie ca Vestul, cetățenii săi vor înceta să plece spre Occident. Pentru a opri migrația, este necesar să distrugem reputația Occidentului de tărâm al tuturor posibilităților și ideea că liberalismul occidental este standardul de aur al unei ordini sociale și economice avansate."[5]

---

[1] „Interview with Prime Minister Viktor Orbán", *op. cit.*

[2] Ralf Dahrendorf, *După 1989. Morală, revoluție și societate civilă,* traducere de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 2001, p. 19.

[3] *Ibidem,* p. 34.

[4] *Ibidem,* p. 46.

[5] Krastev și Holmes, *op. cit.,* p. 127.

La mai bine de opt ani de la revenirea la putere, Orbán nu are nici cea mai mică îndoială că se află pe drumul cel drept. O spune în discursul de la Băile Tușnad. Dimpotrivă, are un proiect pe termen lung. Se gândește deja la moștenirea sa istorică. Își prezintă misiunea în termeni mistici: de a construi „o nouă eră", de a contura o nouă „ordine spirituală", care să asigure perpetuarea democrației iliberale. Visează la extinderea experimentului său iliberal în întreaga regiune. Vede Europa Centrală ca pe un nucleu civilizațional fundamental diferit de vestul Europei. Pentru Orbán, eșecul Bruxelles-ului stă în îndepărtarea de fundamentul creștin, în proiectul unei Europe care valorizează multiculturalismul, societatea deschisă și care caută viitorul postnațional („unde identitatea și mândria națională sunt noțiuni demodate"[1]). Însă marea diferență stă în caracterul democrației. Pentru el, forma autentică este ceea ce numește democrația creștină iliberală, care pune mai presus de orice cultura creștină, respinge imigrația și are în centrul său familia tradițională. Nu spune niciun cuvânt despre statul de drept, despre mecanismele de control și echilibrare a puterii. În același timp, se prezintă drept avangarda unei renașteri spirituale și civilizaționale: „În urmă cu 30 de ani, am crezut că Europa este viitorul nostru. Astăzi, credem că noi suntem viitorul Europei."[2]

Discursul lui Orbán se înscrie în spiritul timpului, o eră tot mai mult redefinită de ceea ce Francis Fukuyama numește „politica identității". „Ne concepem pe noi înșine ca oameni cu un eu interior ascuns, care se simte denigrat, ignorat, neluat în seamă. O mare parte a politicii moderne este despre nevoia acelui eu interior de a fi descoperit, asumat public și recunoscut de sistemul politic", spune Fukuyama într-un interviu sugestiv intitulat *Ce urmează după*

[1] „Prime Minister Viktor Orbán's speech at the 29th Bálványos Summer Open University and Student Camp", 28 iulie 2018, Băile Tușnad, http://www.miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-speech-at-the-29th-balvanyos-summer-open-university-and-student-camp/.

[2] *Ibidem*.

sfârșitul istoriei? Politica identității[1]. Fie că ne uităm la Statele Unite ale Americii (succesul lui Donald Trump la dreapta, dar și al lui Bernie Sanders[2] la stânga) sau la avalanșa mișcărilor populiste care zguduie astăzi Europa, „politica identității a devenit un concept-umbrelă care explică mare parte din ce se întâmplă astăzi în afacerile globale. […] La nivelul întregului spectru ideologic, politica identității devine lentila prin care sunt văzute majoritatea problemelor sociale"[3]. Clivajele de tot felul (centru–periferie, majoritar–minoritar, urban–rural) ajung să fie interpretate exclusiv în registrul politicii identitare. „Celălalt" este privit ca un inamic ireductibil, ca alteritatea absolută, care periclitează supraviețuirea identității și comunității. Spațiul compromisului și al platformelor de centru se îngustează. Politica se transformă într-un joc cu sumă nulă, propice propulsării antreprenorilor care instrumentalizează frica și a celor care știu să transforme resentimentele în capital politic. Societatea se retrage în ghetouri identitare deopotrivă on-line și off-line. Nu e de mirare că un astfel de ecosistem devine incubatorul ideal pentru mâna (in)vizibilă a interferenței externe.

Concluzie

Revenind pe tărâmul Europei Centrale, promotorii fricilor identitare folosesc creștinismul, dar și naționalismul etnocentric într-un sens instrumental și oportunist. Ele sunt arme politice. Mai mult, acestea devin paravane care le asigură legitimitatea și la adăpostul cărora regimul iliberal ajunge să-și devoreze inamicii (presa, justiția, societatea civilă), absolutizându-și puterea. Lipsa de transparență, corupția, sentimentul impunității, instinctele oligarhice și

[1] Interviu cu Francis Fukuyama, „What Follows the End of History? Identity Politics", *The Chronicle of Higher Education,* 27 august 2018, https://www.chronicle.com/article/What-Follows-the-End-of/244369.

[2] Bernie Sanders (n. 1942), om politic american, senator de Vermont din 2007 (n. coord.).

[3] Francis Fukuyama, „Against Identity Politics. The New Tribalism and the Crisis of Democracy", *Foreign Affairs,* septembrie–octombrie 2018, pp. 92–104.

tentația de a se situa deasupra legii sunt coordonatele practice ale noii ordini. Aici este critica fundamentală pe care o aduce Europa instituționalizată. Nu se face rechizitoriul creștinismului sau al națiunii, ci al elitelor iliberale și al regimului lor politic.

Pe de altă parte, problema refugiaților din afara Europei, ca sursă fundamentală de polarizare a continentului, nu va dispărea prea curând. Dimpotrivă, se va amplifica. Previziunile demografice arată un un viitor instabil. Se estimează că, până în 2050, populația Africii va ajunge la 1,3 miliarde de locuitori. Un spațiu tot mai anarhic, dominat de state eșuate, cu o capacitate de guvernare limitată. Un răspuns diferit trebuie conturat mai devreme sau mai târziu. Și acesta nu poate fi o Europă introvertită din punct de vedere strategic. În anii 1990, intervențiile umanitare din Balcani au avut loc tocmai de teama că exodul populației va destabiliza state din NATO. Ceva similar trebuie să se întâmple și acum. Cel puțin trebuie să existe o astfel de dezbatere. Europa trebuie să se pregătească de un nou intervenționism și să investească în securizarea și stabilizarea spațiilor care produc migranți. Dar oare este Europa pregătită pentru astfel de angajamente extinse, deopotrivă economice și militare? Trăim într-o epocă în care intervențiile din Irak, Afghanistan și Libia nu au cea mai bună reputație. Și puține state au o cultură strategică și potențial expediționar.

Nu în ultimul rând, oare poate Europa democrațiilor liberale și a societăților deschise să găsească un răspuns convingător la întrebarea timpului nostru, „cine suntem"? Francis Fukuyama sugerează că ieșirea din spirala politicii identitare ține de aderența la un crez comun, la un set de valori care recompune nucleul dur al percepției naționale – credința în libertăți și drepturi inalienabile, în instituțiile care le protejează și, mai presus de toate, în ideea că toți suntem creați egali. Fidelitatea față de aceste idealuri, „nu față de etnie sau religie, cultură sau clasă", cum spunea John McCain[1], este măsura civismului.

[1] John Sidney McCain III (1936–2018), senator american de Arizona. În noiembrie 2008, a reprezentat Partidul Republican în alegerile prezidențiale din SUA (n. coord.).

Bibliografie

Ash, Timothy Garton, „Jesus Rex Poloniae", *The New York Review of Books*, 16 august 2018.

Bozóki, András; Hegedűs, Dániel, „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union", *Democratization,* vol. 25, nr. 7, 2018.

Dahrendorf, Ralf, *După 1989. Morală, revoluție și societate civilă*, traducere de Mona Antohi, Editura Humanitas, București, 2001.

Fukuyama, Francis, „Against Identity Politics. The New Tribalism and the Crisis of Democracy", *Foreign Affairs,* septembrie–octombrie 2018.

Heller, Agnes, „What Happened to Hungary", *The New York Times*, 16 septembrie 2018.

Isaac, Jeffrey C., „Is there illiberal democracy? A problem with no semantic solution", *Public Seminar,* iulie 2017.

Kirchick, James, *The End of Europe. Dictators, Demagogues, and the Coming Dark Age*, Yale University Press, New Haven, 2017.

Krastev, Ivan, „The Unraveling of the Post-1989 Order", *Journal of Democracy,* vol. 27, nr. 4, octombrie 2016.

Krastev, Ivan; Holmes, Stephen, „Imitation and Its Discontents", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018.

Kreko, Péter; Enyedi, Zsolt, „Orbán's Laboratory of Illiberalism", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018.

Pech, Laurent; Scheppele, Kim Lane, „Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU", *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, august 2017.

Rupnick, Jacques, „The Crisis of Liberalism", *Journal of Democracy,* vol. 29, nr. 3, iulie 2018.

TURCIA – DE LA DEMOCRAȚIE TUTELATĂ LA REGIM AUTORITAR PERSONAL

DRAGOȘ C. MATEESCU

Premise analitice

A evalua regimurile autoritare de astăzi este o sarcină dificilă, fiindcă acestea au luat forme din ce în ce mai complexe, care, la rândul lor, au determinat o înmulțire a teoriilor explicativ-analitice. O perspectivă teoretică este deci absolut necesară atunci când vrem să explicăm un astfel de regim, tocmai pentru ca cititorul să poată înțelege mai bine subiectul în relație cu contextul istoric intelectual în care acesta este discutat. Iar cursul istoriei politice a lumii a început să se schimbe ireversibil pe la mijlocul secolului al XIX-lea, după apariția mijloacelor moderne de informare, prin tipărirea și distribuirea în masă a presei scrise și a literaturii populare. În secolul al XX-lea, avea loc o revoluție în domeniu odată cu inventarea și utilizarea pe scară largă a radioului, a cinematografiei, apoi a televiziunii, însoțite astăzi de internet și mijloacele de comunicare mobile, cu aplicațiile lor de socializare prin text, fotografie și film. Toate acestea sunt mijloace de propagare a informației, iar statul modern a evoluat învățând să le controleze. În acest proces de învățare, s-a modelat ca stat național, beneficiind din plin de popularitatea crescândă a ideii de națiune și construindu-și mecanisme instituționale de propagare (presă, literatură, școală, religie) a unei identități colective, politico-culturale.

Extrema totalitară a marcat perioada de control maxim în care statul, organizat pentru a servi interesele și ideologia unui lider și ale unui partid, instituise propriul discurs ca singura viziune acceptabilă despre problemele societății. Orice discurs alternativ era tratat ca potențial subversiv, dușman al regimului și al țării respective. Opoziția și, în general, democrația erau exilate undeva în afara frontierelor fizice și intelectuale ale spațiului totalitar. Aventura politică a lumii poate fi astfel descrisă drept o continuă variație a relației dintre stat și societate, de la forme de guvernământ care au respectat drepturile și libertățile cetățenilor la forme extreme care au impus controlul total al statului asupra societății.

Privit din această perspectivă analitică mai largă, regimul autoritar nu poate fi considerat nici democratic, dar nici totalitar, ci unul în care puterea este ferm controlată de către organele centrale de guvernământ, iar libertățile cetățenești sunt nu tocmai eliminate, ci mai mult sau mai puțin obstrucționate. Într-o carte esențială pe acest subiect, Juan Linz[1] făcea o analiză sugerând patru caracteristici ale autoritarismului: pluralism politic limitat, legitimizarea regimului ca purtând drapelul luptei întregii societăți pentru o cauză anume, mobilizare minimă din partea societății pentru a se opune regimului și configurare foarte vagă a relațiilor dintre instituțiile statului. Astfel devine posibilă exercitarea autoritară, dincolo de lege, a puterii de către un individ, de regulă, prin intermediul unui grup de apropiați constituiți ca nucleu dur al unui partid.[2]

Autoritarismul nu este însă un produs recent al modernității politice, el marcând de fapt întreaga istorie a umanității. Regimurile autoritare moderne au beneficiat însă de revoluția tehnologică, devenind mult mai sofisticate decât predecesoarele lor, spre exemplu, cele din epoca absolutismului monarhic. Aceasta a dus la o mare varietate și explică abundența perspectivelor teoretice. În teoria actuală, regimurile autoritare tind să fie descrise ca forme hibride de

[1] Juan José Linz (1926–2013), sociolog și politolog spaniol (n. coord.).

[2] Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers, Boulder și Londra, 2000.

organizare instituțională a statului, astfel încât să se asigure exercitarea aproape fără limite a puterii executive. De aici și mulțimea de etichete aplicate, de la „semidemocrații", „democrații virtuale" sau „democrații electorale" la „pseudodemocrații", „democrații nonliberale", „tutelare" sau „tutelate", ori „parțial libere". Mai recent, astfel de regimuri sunt catalogate drept „autoritarism competitiv" pentru că, deși sunt organizate pentru a obstrucționa și a limita opoziția de orice fel, ele permit totuși competiția electorală tocmai pentru a păstra această formă esențială de legitimizare, fie ea doar aparentă.[1]

Pentru și mai mare claritate, regimul autoritar este pur și simplu o deviație de la normele democrației liberale. Pe scurt, aceste norme se referă la alegerea conducătorilor prin votul liber al cetățenilor, la dreptul tuturor cetățenilor de a fi aleși în respectivele funcții de conducere, la separarea puterilor în stat, completate de un sistem de control asupra executivului, independența și echitatea justiției, respect față de drepturile individuale și colective și autonomia societății civile. Devierea de la aceste norme este considerată un semn al degradării regimului respectiv și al alunecării spre o formă sau alta de autoritarism. Din contră, orice reformă care instituie normele de mai sus este considerată ca făcând parte dintr-un proces de „democratizare".[2] Imperativul onestității academice mă obligă să afirm în acest moment că, oricât de părtinitoare ar putea părea o astfel de perspectivă pentru criticii săi, ea reprezintă singura abordare valabilă pentru autorul acestui text. Asta pur și simplu pentru că, în afara aranjamentului instituțional specific democrației liberale, nu există alt model istoric, teoretic și tehnic apt să îndeplinească

[1] Mikael Wigell, „Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics", *Democratization*, vol. 15, nr. 2, 2008, pp. 230–250; Steven Levitsky și Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War,* Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 5.

[2] Robert Dahl, *Poliarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven, 1973. Vezi și Steven Levitsky și Lucan A. Way, „Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy,* vol. 13, nr. 2, 2002, pp. 51–65.

criteriul legitimității, servind și ca reper analitic pentru evaluarea sistemelor politice care prezintă lipsuri prin raportare la el.

Trebuie să recunoaștem totuși că regimurile autoritare devin posibile pentru că apar în contexte culturale, sociale, politice și istorice care le fac cumva dezirabile sau, cel puțin, aceasta este percepția societăților respective. Atât timp cât cetățenii acceptă, din diferite motive, să trăiască sub regimuri autoritare, ele își păstrează legitimitatea și pot rezista în timp, devenind vulnerabile doar când încetează a mai furniza prosperitate și stabilitate sau măcar impresia de prosperitate și stabilitate. Așa cum explica Guillermo O'Donnell[1], astfel de societăți acceptă ca puterea reală în stat să fie „delegată" unei elite care instituie un mecanism foarte centralizat de control, în care executivul nu este limitat de legislativ și justiție, ceea ce favorizează întotdeauna un clientelism profund. Respectarea legii devine astfel opțională pentru birocrația înaltă și pentru elementele de securitate (poliție, armată, jandarmerie), prioritară fiind promovarea ideologiei oficiale de stat și a simbolisticii acestei ideologii, inclusiv cultul personalității unui lider care este aproape întotdeauna fondatorul sistemului respectiv.[2]

În cele ce urmează arăt că, încă de la înființarea sa, în 1923, Republica Turcia a prezentat caracteristicile unui regim autoritar particular. Statul a funcționat nu pentru a-i servi pe cetățeni, ci pentru a impune principiile ideologiei transformatoare concepute de fondatorul său, Mustafa Kemal Atatürk. Pentru a demonstra această teză, analiza se va concentra și asupra câtorva dintre discursurile politice majore, dar mai ales asupra conținutului textelor legale (constituții și legi relevante) prin care statul a impus respectarea doctrinei fondatoare. Rezultatul a fost o democrație „tutelată"

[1] Guillermo Alberto O'Donnell (1936–2011), politolog argentinian; contribuții la teoria autoritarismului, a democratizării și a politicii țărilor din America Latină (n. coord.).

[2] Guillermo A. O'Donnell, „Delegative Democracy", *Journal of Democracy,* vol. 5, nr. 1, 1994, pp. 55–69. Pentru o analiză a sistemului politic din Turcia din perspectiva teoretică propusă de O'Donell, vezi Hakki Taș, „Turkey – from tutelary to delegative democracy", *Third World Quarterly,* vol. 36, nr. 4, 2015, pp. 776–791.

de elitele care au confiscat dezbaterea politică, impunându-i limitele kemalismului drept condiție *sine qua non* a existenței politice. Conceptul de democrație tutelată se referă aici la un regim în care autoritatea executivă în stat este constituită prin alegeri relativ libere, dar în care, odată constituită democratic, autoritatea respectivă nu este controlată de către reprezentanții cetățenilor în legislativ sau de către puterea judecătorească în numele legii. De fapt, ea nu respectă drepturile fundamentale ale cetățenilor la nivelul la care o face o democrație liberală. Vorbim astfel, în cazul Turciei kemaliste, despre o democrație tutelată în care instituțiile aparent democratice erau controlate în realitate de elite în funcție de interesele lor, codificate într-o ideologie ridicată la rang de discurs irefutabil, fondator al sistemului politic respectiv și care, implicit, a exclus discursuri alternative despre posibilități politice alternative.

După 2002, alegerile democratice au adus și au menținut la putere un grup cu înclinații profund conservatoare, care au afectat prea puțin conținutul și logica discursului autoritar de stat în relație cu societatea. Alegerile rămân parte din mecanismul general de legitimare a statului autoritar, furnizând contextul necesar pentru ca dezbaterea publică să se activeze. Însă această dezbatere nu este una specifică regimurilor liberale, ea nedepășind limitele discursului oficial, așa cum au fost ele impuse de elite încă de la fondarea republicii. Doar simbolistica oficială suferă astăzi o oarecare alterare: cultul personalității și ideologiei lui Atatürk începe a fi însoțit de un cult al personalității și ideologiei lui Erdoğan, cu un accent mai mare pe identitatea religioasă a națiunii turce. Logica autorității rămâne însă aceeași: statul este congruent cu națiunea, iar aceste două noțiuni colective sunt mult deasupra cetățeanului individual și deasupra drepturilor sale în axiologia politică locală.

Turcia kemalistă – o democrație tutelată

Regimul republican a fost proclamat la 29 octombrie 1923, ca urmare a colapsului Imperiului Otoman în timpul Primului Război

Mondial. Autorul principal al acelui act a fost Mustafa Kemal Paşa, comandantul armatei populare care a înfrânt forțele aliate ce invadaseră Anatolia în Războiul de Independență (1919–1922). Titlul de „părinte" al noului stat a fost oficializat de către Marea Adunare Națională (MAN, parlamentul) de la Ankara în 1934, când i s-a acordat fondatorului numele de familie „Atatürk". Acest eveniment se petrecea în contextul reformelor vaste care impuneau, printre altele, standardizarea limbii oficiale cu grafie latină, obligativitatea adoptării numelor de familie, egalitatea în drepturi a ambelor sexe și obligativitatea educației laice elementare. Mustafa Kemal Atatürk a fost și primul președinte al republicii până la moartea sa, pe 10 noiembrie 1938, la ora 9.05, moment comemorat în fiecare an de atunci în întreaga țară prin oprirea oricărei activități în semn de reculegere națională.

Cele șase principii de guvernare ale fondatorului (republicanism, secularism-laicism, populism, revoluționarism, naționalism, etatism), simbolizate până azi de cele șase săgeți din emblema Partidului Republican al Poporului (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP), au constituit și esența ideologiei de stat începând din 1934.[1] Până în 2002, cu scurte excepții, Turcia a fost condusă de o alianță relativ omogenă de elite militare, judiciare, birocratice și politice educate în spiritul ideologiei kemaliste. Ele aveau în comun o teamă obsesivă de islamismul reacționar, de separatismul kurd și de extrema stângă anarhistă și comunistă. Aceste obsesii s-au născut însă pe fundalul suspiciunii istorice, cu origini prerepublicane, față de inamicii nemusulmani, în special creștini, o suspiciune asociată de

[1] Özlem Demirtaş Bagdonas, „The Clash of Kemalisms? Reflections on the Past and Present Politics of Kemalism in Turkish Political Discourse", *Turkish Studies,* vol. 9, nr. 1, 2008, pp. 99–114; Gerassimos Karabelias, „The Military Institution, Atatürk's Principles, and Turkey's Sisyphean Quest for Democracy", *Middle Eastern Studies,* vol. 45, nr. 1, 2009, pp. 57–69. O perspectivă asupra acestui subiect cu referire la teoria și practica totalitarismului este oferită în Dragoș C. Mateescu, „Kemalism in the Era of Totalitarianism: A Conceptual Analysis", *Turkish Studies,* vol. 7, nr. 2, 2006, pp. 225–241.

la începutul secolului al XX-lea cu așa-numitul „sindrom Sèvres”[1]. Se poate spune astfel că societatea turcă a evoluat într-un context istoric dominat de o adevărată stare psihologică de asediu, ceea ce ar justifica opțiunea elitelor republicane de a încredința armatei rolul de protectoare a statului kemalist. Această încredere s-a materializat în sprijinul acordat puciurilor din 1960, 1971, 1980 și 1997, care au înlăturat guverne ce manifestau tendințe considerate devieri grave de la ideologia fondatoare.

Trebuie amintit că Turcia a devenit o democrație pluralistă abia odată cu primele alegeri libere din 1950, când partidul unic CHP, fondat de însuși Atatürk în 1923, a fost înlocuit de către Partidul Democrat, care a rezistat la putere până la lovitura de stat din 1960. Multe dintre analizele istoriei politice a Turciei se construiesc astăzi pe ideea că această țară a fost guvernată, timp de aproape opt decenii, de la fondarea ei și până în 2002, de un regim autoritar tutelar care a tolerat elemente democratice, precum alegeri și o presă relativ libere, dar a impus asupra întregii societăți o ideologie radical transformatoare prin care multe dintre drepturile cetățenești au fost practic anulate. Aici aș aminti dreptul la libera practicare a religiei (inclusiv codurile vestimentare islamice și dreptul la educație religioasă), dar și dreptul de a critica statul, cu liderii și ideologia sa, dreptul la informare privind cheltuielile bugetare sau dreptul de opțiune liberă pentru o ideologie sau un crez, laic sau religios. Libertatea de gândire și de exprimare a suferit astfel cel mai mult, acest lucru marcând profund cultura politică turcă.

Dintre cele șase principii ale ideologiei kemaliste, cele mai importante erau și continuă să fie cele cu valoare identitară, precum naționalismul, secularismul și republicanismul, toate cuplate cu etatismul, într-o logică ce acordă prioritate statului, și nu cetățeanului

[1] Sintagma respectivă se referă la complexul istoric al turcilor față de puterile occidentale și la teama perpetuă că acestea ar putea împărți din nou teritoriul Anatoliei (Turcia modernă), așa cum au făcut-o în august 1920 prin Tratatul de la Sèvres. Vezi *inter alia* Michelangelo Guido, „The Sèvres Syndrome and «*Komplo*» Theories in the Islamist and Secular Press”, *Turkish Studies,* vol. 9, nr. 1, 2008, pp. 37–52.

și diversității cultural-politice a societății. Prima constituție a noii orânduiri, adoptată în 1924, instituia un sistem de guvernământ în care, deși, pe hârtie, parlamentul reprezenta suveranitatea populară, în fapt, executivul avea puterea efectivă și conducea procesul revoluționar de reforme. Asta și deoarece membrii MAN nu se puteau împotrivi la nesfârșit voinței membrilor guvernului, unii dintre ei foști militari, dar toți grupați în jurul legendarului Atatürk.[1] De aici, puterea practic nerestricționată de a impune forma instituțională și conținutul politic ale noului stat.

Drepturile de bază ale cetățenilor – practic, toate drepturile menționate în orice manual contemporan de științe politice – erau prevăzute în mod explicit de Constituția de la 1924 pentru prima oară în istoria poporului turc. În text apărea însă și avertizarea, repetată în numeroase articole, că exercitarea respectivelor drepturi se putea face numai „în limitele indicate prin lege". Astfel, legiuitorul era împuternicit prin însuși actul constitutiv al sistemului să restricționeze libertățile și drepturile cetățenești, cu atât mai mult cu cât nu se prevedea și înființarea unei curți constituționale care ar fi putut proteja acele drepturi.[2]

Definirea națiunii avea și ea să indice în mod limpede că a fi cetățean turc nu reprezenta o garanție a libertății persoanei în sensul liberalismului european, iar discursurile politicienilor importanți ai vremii semnalau o ierarhizare în funcție de identitatea etnoreligioasă. De exemplu, pentru ministrul de atunci al justiției, Mahmud Esad Bozkurt[3], musulmanii turci erau în mod natural „singurii stăpâni ai țării", în vreme ce populațiile care nu erau „de esență turcească pură au un singur drept [...], dreptul de a fi servitori și sclavi"[4]. Ostilitatea statului față de diversitatea culturală

[1] Ergun Özbudun, *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present,* Palgrave Macmillan, New York, 2011, pp. 6–7.

[2] Edward M. Earle, „The New Constitution of Turkey", *Political Science Quarterly,* vol. 40, nr. 1, 1925, pp. 73–100; Özbudun, *op. cit.,* p. 9.

[3] Mahmut Esat Bozkurt (1892–1943), jurist, politician și ministru al justiției în Turcia (n. coord.).

[4] Martin van Bruinessen, „Genocide in Kurdistan?: The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937–1938) and the Chemical War Against the Iraqi

era confirmată și de constituirea, sub oblăduirea sa, a unei vaste rețele de „vetre turcești", organizații ce promovau educația naționalistă cu accent pe identitatea etnoreligioasă majoritară. Prim-ministrul İsmet İnönü[1] rezuma misiunea vetrelor ca fiind aceea de a „extirpa minoritățile ce se opun turcilor și turcismului", cu scopul de „a-i transforma în turci pe toți cei ce locuiesc în patria turcă"[2]. Un alt exemplu este cel al unui parlamentar care, întrebat dacă o anumită lege de scutire fiscală se referea și la cetățenii de etnie greacă sau armeană, a răspuns că grecii și armenii „nu au fost turci niciodată". Iar parlamentul impunea în 1928 ca doar turcii să poată fi angajați ai statului, legea respectivă cerând în plus guvernului să întocmească dosare cu evidența identităților etnoreligioase ale angajaților în vederea ținerii sub observație a minoritarilor.[3]

În aceeași logică de intoleranță radicală față de diversitatea culturală internă a fost formulată și prima lege a cetățeniei, Legea

---

Kurds", în George J. Andreopoulos (ed.), *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, p. 154; Muhittin Ataman, „Özal Leadership and Restructuring of Turkish Ethnic Policy in the 1980s", *Middle Eastern Studies,* vol. 38, nr. 4, 2002, p. 126. Pentru literatura turcă pe această temă, vezi Ahmet Yıldız, *„Ne Mutlu Türküm Diyebilene": Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919–1938),* İletişim, Istanbul, 2001; Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925–1939,* Metis, Istanbul, 2005.

[1] Mustafa İsmet İnönü (1884–1973), om politic turc, fost șef al statului-major al armatei turce. A fost cel dintâi prim-ministru al Turciei în momentul în care aceasta a fost proclamată republică și al doilea președinte din istoria țării (n. coord.).

[2] Rıfat N. Bali, „The Politics of Turkification During the Single Party Period", în Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities,* I.B. Tauris, Londra și New York, 2006, p. 44. Pentru detalii privind turcificarea forțată orchestrată de vetrele turcești, vezi *inter alia* Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf, and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic,* Hurst & Company, Londra, 1997, pp. 82–83; Bernard Lewis, 2002, *The Emergence of Modern Turkey,* Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 350.

[3] Pentru astfel de măsuri și altele, care indică o discriminare fățișă a grupurilor etnice minoritare în perioada interbelică, vezi de exemplu Soner Çağaptay, „Citizenship Policies in Interwar Turkey", *Nations and Nationalism,* vol. 9, nr. 4, 2003, pp. 601–619.

nr. 1312/1928. Actul respectiv etniciza întreaga națiune deoarece folosea exclusiv termenul de „turci", și nu „cetățeni turci", impunând astfel explicit tuturor cetățenilor etnonimul majorității.[1] Acea lege avea să devină și baza unei politici de educație care schimba programa școlară și organizarea generală a instrucției publice, astfel încât identitățile minoritare să fie șterse gradual din memoria colectivă. Un rol important în această politică l-au avut cele două teorii mistificatoare ale istoriei turcilor, respectiv *teoria limbii solare* și *teza asupra istoriei turcilor*, ambele avansând perspective pe cât de fanteziste, pe atât de îmbibate cu idei despre supremația „rasei" turcești.[2]

Impunerea alfabetului latin, tot în 1928, a avut și ea ca efect, printre altele, marginalizarea identităților lingvistice minoritare. Referindu-se la un context mai larg, un raport al MAN arăta că reforma alfabetului era necesară și pentru că, în viziunea autorilor, turcii și kurzii nu puteau coexista „pe același teritoriu, cu aceeași putere și autoritate". Unul dintre obiectivele implicite ale reformei alfabetului latin era deci asimilarea minorității respective.[3] Chiar

[1] Codul cetățeniei turce din 1928, Ankara: Marea Adunare Națională a Turciei, http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601312.pdf.

[2] Soner Çağaptay, „Race, Assimilation and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s", *Middle Eastern Studies,* vol. 40, nr. 3, 2004, pp. 86–101; Șule Toktaș, „Citizenship and Minorities: A Historical Overview of Turkey's Jewish Minority", *Journal of Historical Sociology,* vol. 18, nr. 4, 2005, pp. 399–400; Ayșe Kadıoğlu, „Denationalisation of Citizenship? The Turkish Experience", *Citizenship Studies,* vol. 11, nr. 3, 2007, pp. 284–285. Pentru detalii privind cele două teorii despre istoria turcilor și a limbii lor, vezi *inter alia* Poulton, *op. cit.,* pp. 101–102; Ilker Aytürk, „Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey", *Middle Eastern Studies,* vol. 40, nr. 6, 2004, pp. 1–25.

[3] Mesut Yeğen, „«Prospective-Turks» or «Pseudo-citizens»: Kurds in Turkey", *Middle East Journal,* vol. 63, nr. 4, 2009, p. 600; vezi și Martin van Bruinessen, *op. cit.,* p. 151; Poulton, *op. cit.,* pp. 120–121; Ioannis N. Grigoriadis, „*Türk* or *Türkiyeli*? The Reform of Turkey's Minority Legislation and the Rediscovery of Ottomanism", *Middle Eastern Studies,* vol. 43, nr. 3, 2007, p. 423.

și așa-zisa lege a numelor de familie (*Soy Adı Kanunu*, Legea nr. 2525/1934) era un prilej pentru ca guvernul să-și impună în mod autoritar propria concepție despre identitățile individuale, pentru ca acestea să fie asimilate în cea dominantă. Astfel, toți cetățenii aveau de ales nume de familie dintr-o listă oficială de variante. Conform articolului 3 din lege, din acea listă erau însă excluse nume considerate străine de „cultura națională". Terminația tipic turcească *oğlu*, citită *oolu* și însemnând „fiul lui", era cea preferată de autorități, însă variante precum Arnavutoğlu (fiul albanezului), Kürtoğlu (fiul kurdului) sau altele asemenea erau eliminate pentru că intrau sub incidența articolului 3 din lege.[1]

După schimbul de populații cu Grecia din anii 1920 și emigrarea continuă a armenilor și evreilor, singura minoritate etnică semnificativă rămasă era cea kurdă. Deși divizați din cauza organizării tribale și a dispersiei geografice, kurzii au rezistat modernizării impuse de la Ankara, însă revoltele lor au fost înăbușite de armata turcă atât în 1925–1929 (revolta șeicului kurd Said), cât și în 1937–1938 (revolta din Dersim).[2] Reacția disproporționată a autorităților este semnificativă. Bombardamentele excesive cu artileria și aviația au fost însoțite de execuții sumare, în urma cărora au pierit mii de oameni. În cazul Dersim, localitatea a fost distrusă, numele său kurd a fost schimbat în turcescul Tunceli, iar kurzii au primit după aceea, pentru multă vreme, denumirea oficială de „turci munteni". Un discurs rostit de Atatürk în parlament la 1 noiembrie 1937 ilustrează felul în care acesta înțelegea relația dintre statul fondat de el și populațiile care se opuneau planurilor de modernizare: „Nu am lăsat niciun loc – și nici nu vom lăsa în viitor – [...] care ar putea să împiedice națiunea noastră să atingă nivelul înalt

[1] Meltem Türköz, „Surname Narratives and the State-Society Boundary: Memories of Turkey's Family Name Law of 1934", *Middle Eastern Studies,* vol. 43, nr. 66, 2007, p. 895.

[2] Pentru o documentare excelentă a manifestărilor politice, culturale sau militare mai importante ale kurdismului în Turcia, un text indispensabil este cel al lui Martin van Bruinessen, „Genocide in Kurdistan", citat anterior.

de civilizație și prosperitate la care are dreptul. Rezultatele activităților noastre în Tunceli sunt expresia recentă a acestui fapt."[1]

Naționalismul, republicanismul, etatismul și ostilitatea față de diversitatea culturală a țării au rămas caracteristici fundamentale ale autoritarismului tutelar și după dispariția lui Atatürk în 1938. Programele școlare erau dominate de etnonaționalismul deja tradițional, la fel ca în perioada interbelică, atunci când însuși Atatürk elabora și chiar dicta *Liniile generale privind istoria Turciei*. Acea lucrare promova o concepție postotomană etnocentrică despre ce însemna a fi turc, ea stând la baza tuturor manualelor de istorie ulterioare. În plus, mediul intelectual era dominat de organizații ultranaționaliste, precum Ülkü (Idealul), care contribuiau la definirea ideologiei oficiale de stat și ale căror viziuni erau propagate în toată țara prin „casele poporului" sau prin „vetrele" menționate mai sus.[2]

Celălalt principiu fundamental al acelei ideologii, secularismul sau laicismul, a contribuit și el la funcționarea autoritarismului tutelar într-o societate predominant musulmană *sunni hanefi*. Educația a fost laicizată, numărul școlilor coranice a fost redus dramatic, iar portul islamic a devenit tabu în școlile laice și în instituțiile publice. Însă, contrar mitului ce continuă să domine în multe cercuri din afara Turciei, o separare clară a religiei de politică și de actul de guvernare nu a avut loc niciodată.[3] Primul responsabil pentru

[1] Mustafa Kemal Atatürk, *The Opinions, Remarks, Speeches and Statements of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk*, E.Z. Ökte (ed.), trad. de R. Bragner, The Foundation for Establishing and Promoting Centres for Historical Research and Documentation, Istanbul, 1995, p. 233.

[2] Ertan Aydın, „Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", *Middle Eastern Studies,* vol. 40, nr. 5, 2004, pp. 55–82.

[3] Trebuie menționat aici că secularismul turcesc este mai corect definit drept laicism, în sensul expresiei de origine franceză. Spre deosebire de secularism, care presupune doar separarea religiei de politică, noțiunea de laicism nu exclude amestecul statului în afacerile religioase, ceea ce coincide cu practica inaugurată în Turcia de regimul republican sub denumirea de *laiklik* (Ufuk Ulutaş, „Religion and Secularism in Turkey: The dilemma of the Directorate of Religious Affairs", *Middle Eastern Studies,* vol. 46, nr. 3, 2010, pp. 390–391; Umut Azak, *Islam and*

această situație a fost însuși Mustafa Kemal, care a manipulat religia atât în calitate de comandant al armatei populare în timpul Războiului de Independență, cât și ca prim președinte al țării. În război, religia oferea liantul cultural al rezistenței față de puterile invadatoare creștine, într-un moment în care ideea de națiune era încă un produs intelectual nou în Anatolia, fiind deci puțin relevant din punct de vedere politic. Atatürk a reușit abia după război să cristalizeze o concepție formală despre identitatea națională, în care naționalismul practic substituia religia, ca religie politică ce trebuia adoptată de către toți cetățenii și care nu excludea, ci mai degrabă subordona islamul.

Această strategie s-a reflectat și la nivel instituțional. Astfel, articolul 136 din Constituția de la 1924 înființa Directoratul pentru Afaceri Religioase (Diyanet Işleri Başkanlığı, pe scurt Diyanet) ca agenție guvernamentală. Pe de o parte, Diyanet-ul era necesar pentru a se realiza uniformizarea, inclusiv prin turcificare, a practicilor islamice și pentru a se contracara ofensiva interpretărilor alternative ale Coranului de către diferitele școli religioase (*tarikat*, *tariqa*) înființate și călăuzite de numeroși imami, care mai de care mai inventivi, mai puși pe manipulare și, uneori, agresivi. Se urmărea însă și propagarea masivă a islamului *sunni hanefi* ca religie națională, în detrimentul oricărei alte confesiuni.[1] Chiar și în Tratatul de la Lausanne, care punea capăt formal Războiului de Independență în 1923, religia joacă un rol-cheie: doar creștinii și evreii sunt recunoscuți în Turcia drept minorități. Ca atare, ei nu beneficiază, printre altele, de asistența financiară masivă pe care Diyanet o asigură cultului majoritar. Comunitățile de musulmani non-*sunni hanefi* nu au nici măcar statut de minorități, fiind supuse până în zilele noastre unui proces de asimilare, uneori punctat de violențe sângeroase din partea majorității, foarte rar pedepsite prin lege. În

Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State, I.B. Tauris, Londra și New York, 2010.

[1] Ihsan Yilmaz și James Barry, „Instrumentalizing Islam in a «Secular» State: Turkey's Diyanet and Interfaith Dialogue", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies,* 2018, DOI: 10.1080/19448953.2018.1506301.

decursul istoriei aproape centenare a Republicii Turcia, Diyanet-ul a rămas fidel rolului încredințat de fondatorii săi, de a subordona religia interesului național, așa cum era el definit la vârful ierarhiei politice.

Prima schimbare majoră de putere a avut loc în 1950, când Partidul Democrat (PD) a reușit să câștige alegerile parlamentare. Sub conducerea lui Adnan Menderes[1] și cu sprijinul financiar venit prin Planul Marshall, țara părea să continue pe linia dezvoltării capitaliste. Corupția și limitarea fondurilor Marshall spre sfârșitul anilor 1960 au adus însă o criză economică ce a declanșat dezordinea socială. Devenind din ce în ce mai autoritar și chiar încercând să folosească armata împotriva populației, guvernul Menderes a fost până la urmă alungat de la putere prin lovitura de stat militară din 1960, condusă de colonelul ultranaționalist Alparslan Türkeș[2]. Trei membri de marcă ai guvernului, inclusiv Menderes, au fost executați, iar PD a fost scos în afara legii printr-un ordin judiciar. Era primul episod al unei lungi serii de schimbări de guvern făcute prin forță, fără consultarea cetățenilor și fără respectarea legilor în vigoare. Legea fundamentală avea să fie și ea schimbată în 1961. Noua Constituție afirma că Turcia era un stat bazat pe drepturile omului (art. 2), iar situația drepturilor individuale s-a îmbunătățit oarecum în următorul deceniu.[3] S-a înființat și o curte constituțională care urma să asigure conformitatea legilor cu legea fundamentală, întărirea independenței justiției și mai ales a curților administrative responsabile cu asigurarea legalității actelor de guvernare, dar s-au oferit și garanții explicite privind protecția libertăților fundamentale.

[1] Ali Adnan Ertekin Menderes (1899–1961), om politic turc, prim-ministru al Turciei (1950–1960). Condamnat la moarte și executat în 1961, în urma loviturii de stat militare din anul 1960 (n. coord.).

[2] Alparslan Türkeș (1917–1997), politician turc, fondator și președinte al Partidului Mișcării Naționaliste (n. coord.).

[3] *Constitution of the Turkish Republic,* trad. în limba engleză pentru Comitetul Unității Naționale, Ankara, 1961, http://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf; Özbudun, *The Constitutional System of Turkey,* pp. 9–15, 41–44.

Lovitura de stat fusese dată însă în primul rând pentru a se reinstitui controlul tutelar kemalist. Nu este deci o surpriză că libertatea practicilor religioase era exclusă, iar exercitarea drepturilor cetățenești era condiționată explicit, la fel ca în constituția precedentă, de respectarea ideologiei kemaliste. În același spirit, a fost schimbată structura legislativului astfel încât să se faciliteze din nou dominația CHP și reducerea la minimum a influenței opoziției. Prin Constituția de la 1961 s-a creat și Consiliul Național de Securitate (Millî Güvenlik Kurulu, MGK). Dominat de militari, MGK a funcționat de atunci și până în anii 2000 ca un fel de al doilea guvern, controlând actele celui oficial pentru a asigura conformitatea cu principiile ideologiei tutelare. Cum era de așteptat, esența etnonațională a regimului restaurat s-a manifestat în 1965 printr-o decizie a Institutului Național de Statistică, încă respectată, de a nu consemna în recensăminte limba maternă și identitatea etnică a subiecților. Astfel, doar identitatea turcă apare în statistici, iar minoritățile etnice pur și simplu nu există din punct de vedere oficial, în spiritul intepretării tradiționale a Tratatului de la Lausanne.

Lovitura militară de stat din 1971 a venit pe fondul unei alte crize economice și al acutizării conflictelor sociale, stânga radicală fiind responsabilă de numeroase violențe și asasinate. Un memorandum al armatei a dus la demisia guvernului, care a fost înlocuit cu o administrație civilă condusă din umbră de generali. Constituția a fost amendată astfel încât să se permită autorităților limitarea și mai drastică a drepturilor cetățenești în cazul unor abuzuri, din nou cu referire la principiile kemaliste. Atitudinea față de minorități a rămas și ea fidelă tradiției republicane. Astfel, complementar interzicerii numelor de familie neturcești în 1934, o nouă lege a populației (Legea nr. 1587 din 1972) elimina chiar și numele proprii care nu erau „conforme culturii naționale".[1]

[1] Textul original în limba turcă poate fi accesat la http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Mevzuat/Yururlukten_Kaldirilanlar/Kanun/pdf/1587%20say%C4%B1l%C4%B1%20N%C3%9CFUS%20KANUNU.pdf.

Punctul culminant al conflictului istoric dintre statul autoritar, naționalist-kemalist și diversitatea societății l-a constituit lovitura de stat militară din 12 septembrie 1980. Ea a fost considerată necesară de către junta condusă de generalul Kenan Evren[1] din cauza stării de anarhie care domina țara la sfârșitul anilor 1970. Mișcările comuniste și islamiste erau scăpate de sub control, iar în 1978 apărea și organizația marxist-naționalistă kurdă Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK), condusă de Abdullah Öcalan. Violențele au escaladat însă mai ales după intrarea în scenă a așa-numiților Lupi Cenușii (Bozkurtlar) din organizația de tineret a Partidului Mișcării Naționaliste condus de Alparslan Türkeş, personajul care declanșase intervenția militară din 1960. El ar fi orchestrat mare parte din actele criminale ale oamenilor săi, dar și infiltrarea instituțiilor oficiale de securitate, determinând astfel o radicalizare a „statului profund" turc. Mii de oameni au fost uciși în a doua jumătate a anilor 1970, mai ales membri ai grupărilor socialiste și comuniste, dar și ai minorităților etnice și religioase, inclusiv musulmani *alevi*.[2]

Lovitura militară din septembrie 1980, aplaudată de unii pentru că ar fi pus capăt anarhiei, a marcat de fapt apogeul privind controlul armatei asupra vieții politice și social-culturale din Turcia. Principiile fundamentale ale acelui regim, nealterate de reformele ulterioare, s-au transmis până în zilele noastre prin Constituția impusă în 1982. Este de remarcat faptul că atât legea fundamentală din 1961, cât și cea din 1982 au fost produse de corpuri legislative bicamerale, în care una dintre camere era chiar consiliul de securitate, MGK, controlat de către militarii care orchestraseră loviturile de stat respective. Nu se poate vorbi deci despre reforme constituționale la care cetățenii să fi avut altă contribuție decât aprobarea lor prin referendumuri cu rezultate previzibile, fiind și ele controlate de către regimurile militare.

[1] Kenan Evren (1917–2015), militar și politician turc, șeful statului turc între 1980 și 1989 (n. coord.).

[2] Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy,* Routledge, Abingdon și New York, 2015.

Încă în vigoare, Constituția din 1982 a fost menită să contracareze ceea ce era perceput drept liberalismul excesiv al anilor 1970 și să reinstituie autoritatea statului în relația cu cetățenii, supremația armatei în stat și autoritarismul etnocentric al regimului kemalist.[1] Încă din preambul, statul, descris ca „sublim" (*yüce*), este definit ca expresie a naționalismului kemalist. Primele trei articole vin apoi să confirme importanța constituțională acordată identității și unității naționale, dar și intenția autorilor legii de a elimina noțiunea de minoritate. Articolul 1 proclamă identitatea turcă a statului, iar articolul 3 instituie indivizibilitatea „teritoriului și națiunii", reiterând astfel o formulă lansată în 1960. Articolul 2 este o nouă declarație de loialitate față de „naționalismul lui Atatürk [...] pe baza principiilor fundamentale enunțate în preambul". Printre acele principii găsim ideea că „toți cetățenii turci sunt uniți în [...] drepturile și îndatoririle lor privind existența națiunii". Oriunde sunt menționate drepturi în text, ele sunt condiționate de îndeplinirea de către cetățeni a îndatoririlor față de stat și națiune. Având în vedere definiția colectiv-naționalistă a acestora, libertățile individuale și minoritare, politice sau culturale, depind de loialitatea cetățenilor față de naționalismul tutelar al statului.

Articolul 26 adăuga interzicerea exprimării și propagării ideilor în limbi nerecunoscute prin lege. Coroborat cu articolele constituționale 28, 42 și cu Legea nr. 2932/1983, care impunea limba turcă drept „limbă maternă" tuturor cetățenilor turci, această prevedere excludea posibilitatea comunicării publice și a educației în limbile minorităților. Constituția interzicea de asemenea activități și asociații politice care „amenință indivizibilitatea națiunii" (articolele 14 și 33), ceea ce a dus la limitarea drastică a libertății de exprimare, mai ales în mass-media. Prevederi similare erau conținute în Legea asociațiilor, iar Legea nr. 2820/1983 privind partidele politice interzicea (articolul 81) partidele ce afirmau existența minorităților în Turcia sau care foloseau în activitățile lor limbi „altele

[1] *Constitution of the Republic of Turkey,* Ankara, 1982, https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf.

decât limba turcă". Secțiunea 33 din Legea electorală nr. 2839/1983 fixa pragul electoral pentru intrarea unui partid în parlament la 10%. Încă în vigoare, această limită funcționează în practică împotriva reprezentării politice a minorităților. Legea nr. 3713/1991 (împotriva terorismului) incrimina apoi limba kurdă, numind-o, eufemistic, „limba terorismului" (articolul 8), deși ea reprezintă limba maternă a milioane de cetățeni turci.[1]

În ansamblul său, Constituția din 1982 a fost concepută pentru a reangaja statul cu mai mare fermitate în direcția etnonaționalismului autoritar kemalist și conține multe articole care indică sau lasă să se înțeleagă acest lucru. De exemplu, articolul 42 stipulează că activitățile educaționale (nespecificate) vor urma „direcția deschisă de principiile și reformele lui Atatürk", iar articolul 58 dă statului responsabilitatea de a „proteja tineretul" în același sens. Formulări similare apar în multe dintre legile adoptate sub regimul militar, inclusiv în cele care reglementează activitățile politice și civice. Până și instituțiile universitare au fost subordonate statului prin înființarea Consiliului pentru Studiile Superioare (Yüksek Öğretim Kurulu, YÖK), o instituție care se îngrijește de conformitatea educației universitare cu „principiile și reformele lui Atatürk".

Poate că cel mai bun exemplu privind felul în care toate libertățile au fost afectate este un fragment din preambulul la Constituția din 1982. În textul original,[2] se stipula că „nicio opinie sau idee nu va beneficia de protecția [statului] împotriva intereselor naționale turcești, împotriva principiului integrității indivizibile a entității turcești, cu statul și teritoriul său, precum și împotriva naționalismului, principiilor, reformelor și civilizației [introduse de către] Atatürk". O astfel de prevedere, la fel ca toate cele similare din întreaga legislație adoptată în anii aceia, limita drastic drepturile

[1] Dragoș C. Mateescu, „Instabilitatea Turciei etnocratice în context regional", în Șerban F. Cioculescu, O. Manea și S. Petre (ed.), *Fața întunecată a globalizării: războaie civile, state eșuate și radicalizare religioasă în lumea contemporană*, Editura Rao, București, 2016, pp. 163–191.

[2] Constituția de la 1982 a fost amendată de mai multe ori, iar modificările vor fi semnalate acolo unde este relevant.

cetățenești după voia autorităților, care puteau interpreta orice activitate, privată sau publică, drept conformă sau contrară oricăruia dintre „principiile" kemaliste, reale sau imaginate de respectiva autoritate. În ajutorul unor astfel de interpretări juridice favorabile statului și defavorabile cetățeanului vine și Codul penal. Acesta conține prevederi din anii 1920 care limitează drastic libertatea de exprimare a cetățenilor și dreptul lor legitim de a critica ceea ce consideră demn de criticat în sistemul de guvernământ. Mă refer aici mai ales la dispoziții ce pedepsesc exprimările publice interpretabile drept insulte sau defăimări la adresa statului și instituțiilor sale, inclusiv a președintelui țării, sau la adresa națiunii turce.

Diyanet a jucat rolul său tradițional și după lovitura de stat din 1980. Continuând strategia kemalistă de a subordona religia interesului național, regimul militar i-a încredințat acestei instituții misiunea de a promova așa-numita „sinteză turco-islamică" drept antidot ideologic la amenințările interne și externe. Numărul angajaților Diyanet a crescut de la 43 197 în 1981 la 74 930 în 1989, iar bugetul s-a mărit și el substanțial.[1] Conform articolului 136 din Constituția de la 1982, rolul instituției este acela de „a-și îndeplini misiunea în cadrul general al principiului laicismului, având ca obiectiv realizarea solidarității și integrării naționale". Nu se făcea nicio referire la faptul că „națiunea" cuprinde și milioane de nemusulmani sau musulmani non-*sunni hanefi*. În practică, Directoratul folosea doctrina sunnită în amestec cu principiile naționalismului kemalist pentru a întreține atmosfera de control al statului asupra opiniei publice. El funcționa astfel ca un instrument de propagandă naționalistă atât în Turcia, cât și în afara granițelor sale, printre milioanele de emigranți turci, mai ales în Europa și în special după ce, printr-o lege din 1976, instituția a fost autorizată să deschidă birouri în străinătate.[2]

---

[1] İrfan Bozan, *Devlet Ile Toplum Arasında,* TESEV Yayınları, Istanbul, 2007, p. 64.

[2] Ufuk Ulutaş, „Religion and Secularism in Turkey", p. 394. Pentru o analiză detaliată în limba turcă a acestor chestiuni, se poate consulta Iştar Gözaydın, *Diyanet,* Iletişim Yayınları, Istanbul, 2009.

Se poate astfel trage concluzia că istoria regimului kemalist de dinainte de ascensiunea AKP este caracterizată prin producerea și consumul public, timp de câteva generații, a unei culturi a autoritarismului tutelar de stat, instituit pentru a impune o nouă identitate politică. Naționalismul și laicismul (cosmetizat până la mutilare pentru a servi agenda transformatoare) au fost instrumentele principale concepute pentru a servi de fapt imperativului principal al etatismului. Statul nou-creat trebuia să devină astfel inexpugnabil și capabil să producă, literalmente, o nouă națiune prin definirea autoritară a „turcului" și, mai ales, a inamicilor săi. Cetățenii acestei țări sunt deci educați de zeci de ani să accepte un stat profund iliberal, înzestrat cu instituțiile politice, culturale, economice și administrative necesare întreținerii acestei „acceptări" ca trăsătură esențială a condiției politice a cetățeanului turc. După cum voi evidenția în cele ce urmează, reformele din anii 2000, inclusiv din prima parte a guvernării AKP–Erdoğan, nu au alterat fundamental mecanismul autoritar tutelar, ci doar i-au adăugat stridențele conservatorismului religios. Prin instituirea regimului prezidențial în 2017, s-au pus bazele autoritarismului personal al actualului președinte, fără să se fi modificat însă logica și schema generală a relației tradiționale dintre statul turc și cetățenii săi.

Spre o „nouă Turcie" postkemalistă?

Anul 1999 promitea să fie unul foarte important în istoria țării. Atunci a fost capturat liderul PKK, Abdullah Öcalan[1], și tot atunci Consiliul European, reunit la Helsinki, a recunoscut statutul Turciei de stat candidat la calitatea de membru al Uniunii Europene (UE). Sesizând o ocazie istorică, beneficiind și de susținerea populației și a cercurilor de afaceri în contextul crizei economico-financiare din 2000, guvernul condus de Bülent Ecevit a demarat o serie

[1] Abdullah Öcalan (n. cca 1947), lider kurd, unul dintre membrii fondatori ai Partidului Muncitorilor din Kurdistan (PKK) (n. coord.).

de reforme fără precedent în 2001. A fost amendat articolul 13 din Constituție (restrângerea drepturilor și libertăților fundamentale) astfel încât nicio restricție să nu se facă în afara legii și să nu afecteze esența drepturilor respective. Au fost apoi anulate articolele 26 și 28 care incriminau folosirea „limbilor altele decât limba turcă". S-a eliminat și prevederea referitoare la faptul că „limbile interzise" nu puteau fi folosite în emisiunile radio-tv. Radio-Televiziunea Turcă (TRT) a lansat canalul TRT 6 Kurdi, companii teatrale au pus în scenă piese în limba kurdă și s-au înființat departamente dedicate studiului literaturii kurde în două universități.[1] Pedeapsa cu moartea, o chestiune centrală în negocierile pentru aderarea la UE, a fost eliminată în cadrul unui pachet de amendamente legislative în 2002. În plus, s-a aliniat legislația turcă la normele europene privind condițiile de detenție, protecția vieții private și a familiei, libertatea comunicării și libertatea de asociere, dreptul la justiție echitabilă și dreptul la proprietate.

Astfel, victoria în alegerile generale din noiembrie 2002 a adus la putere Partidul Justiției și Dezvoltării (Adelet ve Kalkınma Partisi, AKP) într-un context deja marcat de reforme importante în procesul aderării Turciei la UE. Sub conducerea premierului Recep Tayyip Erdoğan, noul guvern a continuat inițial în aceeași direcție. Un pachet legislativ adoptat în 2003 conținea Legea nr. 4928, prin care se anula Legea populației din 1972, ce interzisese numele proprii „neconforme culturii turce". Legea din 1934, care impunea nume de familie conforme „culturii naționale", a rămas însă neschimbată. În 2004 a urmat o altă serie de reforme care, între altele, extindeau sfera drepturilor civice. Foarte important a fost și un amendament la articolul 90 din Constituție prin care se adopta principiul legal conform căruia tratatele internaționale ratificate de Turcia au întâietate față de legislația națională. Se deschidea astfel calea alinierii legilor turcești la dreptul internațional și normele europene, inclusiv

[1] European Commission, *Turkey 2010 Progress Report,* SEC(2010) 1327, 9 noiembrie 2010, Bruxelles, p. 32; European Commission, *Turkey 2011 Progress Report,* SEC(2011) 1201, 12 octombrie 2011, Bruxelles, pp. 39–41.

în sfera drepturilor fundamentale ale cetățenilor. Legea foarte restrictivă din 1983 privind asociațiile a fost și ea anulată, ceea ce a dus la revitalizarea activităților și organizațiilor civice.[1] UE a răsplătit aceste eforturi remarcabile prin începerea formală a negocierilor de aderare, care aveau să demareze efectiv în 2005.

Mai mult, Erdoğan a câștigat simpatia kurzilor când, în cadrul unei adunări publice ținute la Diyarbakır în august 2005, a recunoscut existența „problemei kurde" și a admis că statul a greșit față de acea minoritate în trecut, promițând că guvernul său va avea o „abordare pașnică și democratică"[2]. Într-adevăr, în 2009 au fost inițiate așa-zisele „deschideri democratice" ale statului către minorități, mai ales către kurzi și musulmanii *alevi,* victime istorice ale statului turc. Inițiativa presupunea organizarea de întâlniri ale unor membri ai guvernului cu reprezentanți ai minorităților, ai organizațiilor societății civile, precum și cu membri ai cercurilor academice specializați în studiul situației politice și socioeconomice a diferitelor grupuri minoritare neglijate sau oprimate până atunci de stat. Scopul principal al acelor întâlniri urma să fie recunoașterea legală a minorităților etnice și a tuturor minorităților religioase, recunoaștere pe baza căreia ar fi trebuit apoi să se construiască un nou regim legal privind drepturile minorităților, conform criteriului specific de aderare la UE.

În acel context a început și așa-numitul „proces de pace" între statul turc și PKK, care a inclus, printre altele, un dialog formal între reprezentanți ai Ankarei și fostul lider PKK, Abdullah Öcalan, aflat în închisoarea de pe insula Imralı din Marea Marmara.[3]

---

[1] Ergun Özbudun și Ömer F. Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-making in Turkey*, Central European University Press, Budapesta și New York, 2009, pp. 66–75.

[2] „Erdoğan'ın Diyarbakır mesajı: Devlet geçmişte hatalar yaptı", *Radikal,* 13 august 2005, http://www.radikal.com.tr/politika/erdoganin-diyarbakir-mesaji-devlet-gecmiste-hatalar-yapti-754621/.

[3] Talha Köse, „The AKP and the «Alevi opening»: Understanding the Dynamics of the Rapprochement", *Insight Turkey,* vol. 12, nr. 2, 2010, pp. 143–164; Michael Gunter, „The Turkish-Kurdish Peace Process", *Georgetown Journal of*

Rezultatul principal al „deschiderilor democratice" a fost o nouă lege a cetățeniei, adoptată în 2009, care înlocuia apelativul „turc" cu expresia „cetățean turc", pentru ca astfel să nu se mai confunde identitatea etnică cu cea politică. Nici acea lege și niciun act ulterior adoptat de guvernul AKP nu conțin însă și principala doleanță a tuturor minorităților, respectiv recunoașterea oficială a existenței lor în Turcia, dincolo de limitele Tratatului de la Lausanne. Doar o astfel de recunoaștere ar fi putut marca o schimbare radicală în politica Ankarei față de minorități și o deschidere istorică a acestui stat față de diversitatea culturală a propriei societăți.

O altă chestiune importantă privind relația statului cu societatea era cea a rolului tutelar al armatei în politică. În primii ani de guvernare, AKP a avansat unele reforme în acest domeniu, conform standardelor relevante din UE. De exemplu, a crescut numărul civililor din MGK (Consiliul Național de Securitate) în detrimentul militarilor, iar puterea acestei instituții, uriașă înainte de 2002, a fost și ea redusă la un rol consultativ. Armata a mai pierdut apoi pozițiile din instituția care controlează educația universitară (YÖK) și din cea care controlează radioul și televiziunile (Radyo ve Televizyon Üst Kurulu, RTÜK). A urmat însă controversata acțiune de compromitere publică a militarilor prin celebrele procese penale cunoscute sub numele de „cazul Balyoz" și „cazul Ergenekon", care au afectat profund legitimitatea ideii de intervenție a armatei în politică. În ambele cazuri, au fost puse sub acuzare, pentru a fi complotat împotriva guvernului, grupuri mari de oameni din armată, justiție, poliție, dar și din lumea academică, politică și presă.[1] Mare

International Affairs, vol. 14, nr. 1, 2013, pp. 101–111; Murat Borovali și Cemil Boyraz, „The Alevi Workshops: An Opening Without an Outcome?", *Turkish Studies,* vol. 16, nr. 2, 2015, pp. 145–160; Tuncy Kardaș și Ali Balci, „Inter-societal security trilemma in Turkey: Understanding the failure of the 2009 Kurdish Opening", *Turkish Studies,* vol. 17, nr. 1, 2016, pp. 155–180.

[1] Ahmet T. Kuru, „The Rise and Fall of Military Tutelage in Turkey: Fears of Islamism, Kurdism, and Communism", *Insight Turkey,* vol. 14, nr. 2, 2012, pp. 38–39; Yaprak Gürsoy, „The changing role of the military in Turkish politics: Democratization through coup plots?", *Democratization,* vol. 19, nr. 4, 2012, pp. 735–760;

parte dintre acuzațiile respective au fost însă anulate ulterior, motivația oficială fiind aceea că probele fuseseră obținute ilegal de către procurori acuzați, după scandalul de corupție din decembrie 2013, că ar fi fost de fapt unelte ale grupării conduse de Fetullah Gülen.[1]

Pentru armată, lovitura de grație a venit odată cu tentativa de lovitură de stat din iulie 2016, în care armata a părut să joace rolul principal. După câteva ore de precipitare vizibilă, în primul său discurs public de după înăbușirea puciului, Erdoğan a lansat teoria conform căreia adevărații autori ai loviturii erau același cleric Gülen[2] și acoliții săi infiltrați în forțele armate. Botezată „statul paralel" de către liderul de la Ankara, structura patronată de Gülen – cunoscută drept Hizmet (Serviciul) sau Cemaat (Congregația) – se afla deja în conflict deschis cu AKP și Erdoğan din cauza cazului de corupție menționat mai sus. Poliția, ferm controlată de Erdoğan, începuse încă din 2014 o campanie de arestări împotriva membrilor Congregației, inclusiv împotriva celor din aparatele judiciar, polițienesc și birocratic-administrativ. Tentativa de puci din 2016 a oferit șansa ca această campanie să ajungă într-un final și la forțele armate. În total, sute mii de oameni și-au pierdut locurile de muncă ori au fost arestați și puși sub acuzare de complot împotriva

Mehtap Söyler, „Informal institutions, forms of state and democracy: The Turkish deep state", *Democratization,* vol. 20, nr. 2, 2013, pp. 310–334; Berk Esen și Sebnem Gumuscu, „Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly,* vol. 37, nr. 9, 2016, pp. 1584–1585.

[1] Pentru unele detalii privind războiul fratricid pornit între AKP–Erdoğan și gruparea din jurul clericului Fetullah Gülen după decembrie 2013, vezi *inter alia* Caroline Lancaster, „The iron law of Erdogan: the decay from intra-party democracy to personalistic rule", *Third World Quarterly,* vol. 35, nr. 9, 2014, pp. 1672–1690; Berivan Orucoglu, „Why Turkey's Mother of All Corruption Scandals Refuses to Go Away", *Foreign Policy,* 6 ianuarie 2015, https://foreignpolicy.com/2015/01/06/why-turkeys-mother-of-all-corruption-scandals-refuses-to-go-away/; Dragoș C. Mateescu, „O vizită problematică la București pe 1 aprilie", *Contributors,* 30 martie 2015, http://www.contributors.ro/global-europa/o-vizita-problematica-la-bucuresti-pe-1-aprilie/.

[2] Fethullah Gülen (n. 1941), gânditor, scriitor și predicator turc, care s-a autoexilat în Pennsylvania (SUA) (n. coord.).

regimului democratic ales. Militarii, deși aparent exonerați ca grup profesional, au suferit de fapt lovitura fatală în ceea ce privește imaginea lor publică.

Aceleași evenimente au dus și la înjosirea și subordonarea puterii judiciare. Sute de judecători, procurori și avocați au fost eliminați din sistem, unii fiind arestați sub acuzația de colaborare cu gruparea Gülen, care a și fost desemnată oficial drept organizație teroristă (Fethullah Gülen Terör Örgütü, FETÖ). În plus, independența justiției a fost curmată printr-o serie de măsuri legislative ulterioare. Deși amendamentele constituționale acceptate în urma unui referendum în 2010 și actele legislative adoptate în parlament imediat după aceea creau un aparat judiciar relativ independent, cazul de corupție din decembrie 2013 marcase deja o schimbare radicală de abordare a guvernului. O lege impusă de majoritatea AKP în parlament la începutul lui 2014 practic punea Înaltul Consiliu al Judecătorilor și Procurorilor (Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, HSYK), adică instituția disciplinară supremă din justiția turcă, în subordinea ministrului justiției. Prin această măsură, Erdoğan, ca șef al executivului, se punea la adăpost de orice fel de consecințe ale scandalului de corupție din decembrie 2013.[1] Procurorii și polițiștii care investigau acel caz au devenit criminali peste noapte, începând să fie vânați atât în Turcia, cât și în țările în care aceștia au căutat scăpare, acolo unde autoritățile respective au acceptat să coopereze cu guvernul de la Ankara.

Anul 2015 putea aduce înlăturarea AKP de la guvernare, după rezultate economice slabe și deteriorarea serioasă a drepturilor cetățenești. La alegerile generale din 7 iunie 2015, partidul a pierdut de fapt majoritatea în parlament. Evitând strategic formarea unei coaliții și după o vară marcată de multe atentate suspecte, dar și de redeclanșarea subită a conflictului cu PKK, AKP a reușit să impună repetarea alegerilor la 1 noiembrie 2015. Reaprinderea flăcării naționaliste, controlul aproape total asupra mass-media, dar

[1] Ergun Özbudun, „Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism", *The International Spectator,* vol. 50, nr. 2, 2015, pp. 42–55.

și o serie de fraude electorale, semnalate în rapoartele OSCE, au readus majoritatea AKP în legislativ.[1] Dar „noua Turcie" era deja un stat subordonat problemelor personale ale lui Erdoğan după episodul crucial din decembrie 2013.

Regresul democrației turcești sub acest regim a culminat cu instituirea sistemului prezidențial. Modificările constituționale aprobate prin referendumul din 2017 și intrate în vigoare după ultimele alegeri prezidențiale și parlamentare (24 iunie 2018) au transformat Turcia dintr-o republică parlamentară într-una guvernată de un regim prezidențial. Acesta nu are însă nimic în comun cu arhetipul american sau varianta sa franceză, schimbările instituind mai degrabă un regim personal având următoarele particularități:

– postul de prim-ministru a fost desființat, președintele devenind șeful executivului. Acesta îi numește pe membrii cabinetului fără a fi necesară aprobarea parlamentului, care nu poate sancționa nici politicile executivului, instituite prin decrete prezidențiale;

– președintele concepe și impune bugetul fără implicarea parlamentului. În afara bugetului național, el are la dispoziție un buget al președinției de care dispune direct, fără a da socoteală niciunei alte instituții, și care, în 2018, se ridica la peste 200 de milioane de dolari. În plus, Erdoğan s-a numit pe sine președinte, iar pe ginerele său, vicepreședinte al unui uriaș fond suveran, creat în 2016. Acest fond controlează active în valoare de peste 200 de miliarde de dolari, reprezentând acțiuni la companii strategice turcești, dar și mari proprietăți și afaceri confiscate de la cei făcuți responsabili de puciul eșuat din iulie 2016;

– președintele poate declara starea de urgență fără aprobarea cabinetului și poate dispune dizolvarea parlamentului;

– parlamentul nu mai are dreptul de a revoca executivul;

– președintele republicii poate fi membru (implicit lider) al partidului din care provine, respectiv AKP. Având în vedere

[1] Dragoș C. Mateescu, „Stabilitate și instabilitate în Turcia lui Erdoğan", *Contributors,* 3 noiembrie 2015, http://www.contributors.ro/global-europa/stabilitate-si-instabilitate-in-turcia-lui-erdogan-dupa-alegerile-din-1-noiembrie-2015/

simultaneitatea instituționalizată a alegerilor prezidențiale și parlamentare, rezultă că, cel mai probabil, președintele va avea și controlul majorității alese sau constituite prin alianțe în legislativ;

– parlamentarii nu-l pot chestiona pe președinte și au dreptul să formuleze doar „interpelări scrise" adresate vicepreședinților și miniștrilor. Punerea sub acuzare a președintelui are nevoie de aprobarea a două treimi din totalul parlamentarilor. El este astfel protejat de orice formă de verificare din partea legislativului, atât timp cât controlează cel puțin o treime dintre deputați;

– președintele numește patru dintre cei 13 judecători din fostul HSYK, acum „retrogradat" (HSK) prin eliminarea adjectivului *yüksek* („înalt") din denumirea sa. Parlamentul, controlat de președinte din motivele expuse mai sus, are dreptul să numească alți șapte judecători, ceilalți doi fiind ministrul justiției și adjunctul acestuia (din cabinetul condus de președinte). Erdoğan a devenit astfel stăpânul justiției turcești;

– președintele îi numește și pe membrii Consiliului Superior al Educației (YÖK), instituție prin care controlează universitățile.

Noul regim este deci, în practică, unul în care președintele republicii are puteri neîngrădite în aproape toate domeniile de guvernare, doar banca centrală păstrându-și deocamdată autonomia formală. Tutelajul trinomului kemalist armată–justiție–birocrație asupra statului și societății a fost înlocuit de tutelajul personal al șefului statului și al grupului de interese aflat la vârful partidului pe care acesta îl conduce, indiferent de numele și de ideologia acelui partid.[1]

În plus, logica relației autoritarismului de stat de tip naționalist-kemalist cu societatea turcă nu a suferit modificări majore. Spre exemplu, nu s-au modificat articole-cheie din Codul penal care reflectă acea tradiție și care își au originea în prevederi legale introduse în anii interbelici. Este vorba mai ales despre cele care

[1] Dragoș C. Mateescu, „A dispărut un stat: «noua Turcie» și provocările viitorului", *Contributors,* 12 august 2018, http://www.contributors.ro/editorial/a-disparut-un-stat-„noua-turcie"-si-provocarile-viitorului/.

incriminează și pedepsesc cu închisoarea gesturi sau exprimări publice interpretabile în instanță drept insultătoare la adresa președintelui (articolul 299) sau la adresa națiunii turce, a statului turc și a instituțiilor acestuia (articolul 301). Pe baza acestei legislații, formulate atât de vag, încât este ușor de interpretat în favoarea statului, și nu a cetățenilor, sute de persoane au fost târâte în instanță și condamnate fie la amenzi mari, fie la ani grei de închisoare însoțiți de amenzi.

Articolele respective au fost amendate în 2008 astfel încât să nu poată fi invocate în instanță fără aprobarea ministrului justiției. Deși amendamentele au dus la reducerea numărului unor astfel de cazuri, ele nu fac decât să dea o și mai mare putere executivului în încercarea sa, evidentă la ora actuală, de a trata în mod represiv orice formă de protest. Eliminarea celor două articole nu s-a făcut, deși a fost cerută explicit de Comisia Europeană drept condiție esențială de liberalizare a circulației cetățenilor turci în Uniune. Autoritățile de la Ankara nu au ținut cont nici de raportul Comisiei pentru Democrație prin Drept a Consiliului Europei (Comisia de la Veneția). Concluzia acelui raport, publicat în martie 2016, asupra articolelor 216, 299, 301 și 314 din Codul penal este că ele atrag sancțiuni excesive și pedepsesc drepturi protejate de Convenția europeană privind drepturile omului (în special articolul 10) și de articolul 19 din Convenția internațională privind drepturile civile și politice.[1]

Ideologia și practicile kemalismului rămân și ele la locul lor, atât timp cât contribuie la păstrarea statu-quoului în relația stat–societate. Accentul tradițional kemalist pus pe etatism și naționalism rămâne în substratul discursului public, dar și în legislație. La exemplele indicate deja aici, adaug că preambulul și primele trei articole din Constituție, toate impunând naționalismul kemalist drept esență a statului, nu au fost în niciun fel modificate. Tot în armonie cu vechea ordine kemalistă, minoritățile etnice sau sectele musulmane

[1] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), „Opinion on Articles 216, 299, 301 and 314 of the Penal Code of Turkey", opinia nr. 831/2015, Strasbourg, 15 martie 2016.

non-*sunni hanefi* continuă să nu fie recunoscute în baza unei interpretări restrictive a Tratatului de la Lausanne din 1923.[1] În absența recunoașterii oficiale, un regim legal coerent privind drepturile minorităților nu va exista niciodată în Turcia, așa cum o cer, de exemplu, criteriile de aderare la UE.

Una dintre consecințe este aceea că aproape 20 de milioane de kurzi continuă să nu aibă dreptul să înființeze partide politice care să-i reprezinte *ca minoritate cultural-lingvistică*, adică ceea ce sunt ei de fapt. Statul nu permite nici înființarea de școli publice în limba kurdă, ci doar de școli private, mai scumpe și care, oricum, nu pot asigura supraviețuirea respectivei identități în Turcia, unde educația publică impune identitatea dominantă. Kurzii rezistă ca entitate culturală distinctă doar prin numărul lor și prin atitudine. Milioanele de musulmani *alevi* nu sunt nici ele recunoscute și, astfel, nu pot beneficia de sprijinul pe care Diyanet îl asigură cultului majoritar. Mai mult, atât kurzii, cât și *alevii* continuă să sufere uneori umilințe și violențe pentru care făptașii, dacă sunt identificați, sunt rareori pedepsiți. Această cultură a impunității, cu rădăcini adânci în istoria țării, rămâne fără niciun răspuns din partea autorităților, deși este menționată în fiecare raport al organizațiilor internaționale (Consiliul Europei, OSCE, UE) despre situația drepturilor omului și ale minorităților din Turcia.[2]

Cât privește laicismul, reprezentanții regimului actual pur și simplu evită să discute despre acesta și pun accentul în schimb pe temele naționalismului și etatismului, asociindu-le intens cu valorile islamului. Religia câștigă din ce în ce mai mult teren în acest context. Spre exemplu, forma și conținutul învățământului au suferit deja modificări majore, care ajută acum școlile religioase să se

[1] Vezi Mateescu, „Instabilitatea Turciei etnocratice în context regional".

[2] Vezi, de exemplu, Dragoș C. Mateescu, „Discoursing stability: The conception of minorities in the human domain under Turkish sovereignty", *Annals of the University of Bucharest: Political Science Series,* vol. 13, nr. 2, 2011, pp. 91–135; Borovali și Boyraz, „The Alevi Workshops"; Mateescu, „Instabilitatea Turciei etnocratice în context regional"; Ioannis N. Grigoriadis, „The Peoples Democratic Party (HDP) and the 2015 Elections", *Turkish Studies,* vol. 17, nr. 1, 2016, pp. 39–46.

bucure de drepturi egale cu cele ale școlilor laice. Din această cauză, a scăzut dramatic calitatea educației în general. În schimb, Diyanet a ajuns să aibă un buget de peste două miliarde de dolari și un număr record de 120 000 de angajați, care administrează aproape 100 000 de moschei. La acestea se adaugă cele construite în alte țări, inclusiv în Statele Unite ale Americii, Germania și Franța, unde muftii plătiți de Diyanet propagă ideologia regimului actual. Această instituție a devenit astfel un instrument important în mecanismul autoritar coordonat de la Ankara, îndeplinind un rol mult mai complex decât sub regimul kemalist.[1]

Starea de urgență instituită pe 20 iulie 2016, care a durat doi ani, a oferit puterii actuale prilejul să impună o legislație represivă, care limitează drastic libertățile individuale și dă puteri discreționare președintelui. În plus, ea a permis declanșarea unei campanii judiciare fără precedent împotriva a mii de oameni bănuiți a fi colaboratori ai congregației Gülen. Nu se poate vorbi despre justiție echitabilă în acele cazuri, avându-se în vedere că majoritatea dosarelor conțin depoziții ale unor „martori anonimi", nedezvăluiți avocaților apărării, că învinuiții nu și-au putut consulta avocații în închisori decât în prezența gardienilor și că aceiași avocați au avut de înfruntat intimidări sistematice din partea autorităților și a presei pro-AKP. Tot în linia noului regim se înscrie și concedierea a peste 130 000 de angajați din instituții de stat, aceștia fiind acuzați, majoritatea tot pe baza unor denunțuri anonime (sau făcute

[1] David Lepeska, „Turkey Casts the Diyanet: Ankara's Religious Directorate Takes Off", *Foreign Affairs,* 15 mai 2015, https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2015-05-17/turkey-casts-diyanet; Ahmet Erdi Öztürk, „Turkey's Diyanet under AKP rule: From protector to imposer of state ideology?", *Southeast European and Black Sea Studies,* vol. 16, nr. 4, 2016, pp. 619–635; „Turkey's religious directorate spends 97 percent of 4.37-billion lira budget in seven months", *Hürriyet Daily News,* 4 septembrie 2017, http://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-religious-directorate-spends-97-percent-of-437-billion-lira-budget-in-seven-months--117541; „Turkey's Religious Authority surrenders to political Islam", *The Economist,* 18 ianuarie 2018, https://www.economist.com/europe/2018/01/18/turkeys-religious-authority-surrenders-to-political-islam; Mateescu, „A dispărut un stat: «noua Turcie» și provocările viitorului".

anonime), de aceeași complicitate cu congregația Gülen, însă fără ca acele acuzații și decizii de concediere să respecte legislația actuală. Chiar și după abolirea stării de urgență, puterile guvernului rămân nealterate, pentru că anumite legi relevante au fost modificate pentru a proteja în continuare regimul de propriii cetățeni, la fel cum s-a întâmplat și după lovitura de stat din 1980.

Observații finale

În concluzie, se poate remarca o îndepărtare fără precedent a Turciei de standardele pe care acest stat ar trebui să le ia în considerare cu maximă seriozitate în calitatea sa de candidat (încă) la aderarea la UE, și nicidecum o modificare fundamentală a felului în care statul turc funcționează de aproape o sută de ani. Tocmai pentru că mai multe generații au trăit sub un regim esențialmente autoritar, societatea continuă să-l accepte chiar și în noua sa formă. Turcia rămâne un spațiu politic dominat de un sistem etatist, în care executivul nu este controlat prin separarea clară a puterilor, în vreme ce naționalismul etnoreligios continuă să domine discursul oficial. Nici măcar alegerile nu mai pot fi descrise drept democratice. Toate rapoartele observatorilor OSCE de la ultimele patru scrutinuri, dar și cercetările academice pe această temă indică încălcări grave ale regulilor elementare privind securitatea și secretul votului, corectitudinea evidenței voturilor, transparența procesului electoral în general și asigurarea participării egale a tuturor partidelor la campaniile electorale și la alegeri. Presa este și ea fie controlată, în proporție de peste 90%, de către binomul Erdoğan–AKP, fie oprimată sistematic, indiferent dacă este vorba despre presa scrisă, televiziune, radio sau presa on-line.[1]

La ora actuală, doar procesul de integrare în UE pare a mai da speranțe că Turcia s-ar putea întoarce la o agendă reformistă în conformitate cu criteriile de aderare, cu condiția ca regimul să-și

[1] Esen și Gumuscu, *op. cit*.

dorească un astfel de parcurs. Din cauza aceasta, este crucial, pentru viitorul cetățenilor turci, ca Uniunea să nu întrerupă relațiile cu Ankara. O reîncepere a procesului de aderare ar necesita o nouă cerere, care ar fi cu siguranță blocată prin veto de unul sau mai multe dintre statele membre ale UE. Iar asta ar da mână liberă regimului actual pentru a-și întări mecanismele de opresiune.

O întoarcere la agenda reformelor nu este însă posibilă fără sprijinul cetățenilor turci, care ar trebui să înceapă măcar să înțeleagă sensul și substanța acelor reforme. Astfel, se prefigurează o competiție înverșunată în viitor între tradiționalul discurs autoritar de stat al Ankarei, propagat prin multiple mijloace și instituții, și cel reformist, liberal-democratic, care nu se mai aude în Turcia decât dinspre firava opoziție politică și societatea civilă. Ambele abia mai rezistă sub loviturile din ce în ce mai dure ale autorităților și ar putea să nu supraviețuiască prea mult fără sprijinul formal al UE în contextul procesului de aderare.

Va fi o luptă acerbă, iar tabăra autoritarismului are de partea sa o tradiție seculară și controlul aproape total asupra mijloacelor educaționale și de informare în masă. Într-un astfel de context, absolut dezavantajos, ar trebui să apară un discurs public coerent despre drepturile individuale ale cetățenilor, despre nevoia de îngrădire instituțională a puterii executive, pentru a se putea vorbi, cândva, despre o societate turcă liberă. La ora actuală, un astfel de obiectiv este mai îndepărtat ca oricând, tocmai din cauza transformării statului dintr-o democrație tutelată de elite seculare kemaliste într-o democrație guvernată autoritar de un regim instituit, reprezentat și controlat de un singur om. Comună ambelor ordini este o logică veche de guvernare conform căreia statul este superior cetățenilor. Aceasta se reflectă în toate formele în care statul relaționează cu societatea, de la propaganda electorală la conceperea politicilor de guvernare și a actelor legislative. Extrem de semnificativ este faptul că în aceeași logică istorică s-a înscris și sloganul AKP pentru alegerile de la 1 noiembrie 2015, din care gruparea politică respectivă a ieșit învingătoare: *Sen, ben yok, Türkiye var* („Nu există eu sau tu, ci doar Turcia").

Bibliografie

Atatürk, Mustafa Kemal, *The Opinions, Remarks, Speeches and Statements of Ghazi Mustafa Kemal Atatürk*, E.Z. Ökte (ed.), trad. de R. Bragner, The Foundation for Establishing and Promoting Centres for Historical Research and Documentation, Istanbul, 1995.

Aytürk, Ilker, „Turkish Linguists against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey", *Middle Eastern Studies,* vol. 40, nr. 6, 2004, pp. 1–25.

Azak, Umut, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State,* I.B. Tauris, Londra și New York, 2010.

Çağaptay, Soner, „Race, Assimilation and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s", *Middle Eastern Studies,* vol. 40, nr. 3, 2004, pp. 86–101.

Esen, Berk; Gumuscu, Sebnem, „Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, vol. 37, nr. 9, 2016, pp. 1584–1585.

Grigoriadis, Ioannis N., „*Türk* or *Türkiyeli*? The Reform of Turkey's Minority Legislation and the Rediscovery of Ottomanism", *Middle Eastern Studies,* vol. 43, nr. 3, 2007, p. 423.

Kieser, Hans-Lukas (ed.), *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities,* I.B. Tauris, Londra și New York, 2006.

Levitsky, Steven; Way, Lucan A., *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War,* Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Linz, Juan J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes,* Lynne Rienner Publishers, Boulder și Londra, 2000.

Mateescu, Dragoș C., „Kemalism in the Era of Totalitarianism: A Conceptual Analysis", *Turkish Studies*, vol. 7, nr. 2, 2006, pp. 225–241.

–, „Instabilitatea Turciei etnocratice în context regional", în Șerban F. Cioculescu, O. Manea și S. Petre (ed.), *Fața întunecată a globalizării: războaie civile, state eșuate și radicalizare religioasă în lumea contemporană*, Editura Rao, București, 2016, pp. 163–191.

O'Donnell, Guillermo A., „Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, vol. 5, nr. 1, 1994, pp. 55–69.

Özbudun, Ergun, *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present,* Palgrave Macmillan, New York, 2011.

–, „Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism", *The International Spectator,* vol. 50, nr. 2, 2015, pp. 42–55.

Söyler, Mehtap (ed.), *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, Routledge, Abingdon și New York, 2015.

RUSIA – ILUZIA DEMOCRAȚIEI

ARMAND GOȘU

În 1985, când Mihail Gorbaciov a ajuns la Kremlin, regimul sovietic nu mai putea fi considerat totalitar. Exista un consens între experții internaționali de la vremea respectivă, majoritatea acestora numind Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste *posttotalitarian state*. Chiar și cei mai aprigi anticomuniști recunoșteau faptul că regimul sovietic era departe de totalitarismul sângeros al primelor decenii. Violența și teroarea au cam dispărut. Ele fuseseră însă un liant important care ținuse unită societatea sovietică.

În 1985, instituțiile sovietice nu mai aveau control deplin asupra vieții oamenilor de rând. Supravegherea devenise mai mult simbolică. Eșaloanele superioare ale nomenclaturii se dezideologizaseră, iar cinismul și pragmatismul devin dominantele acestei etape din existența elitei sovietice. Anii 1980 reprezintă victoria deplină a „schizofreniei", se înjură regimul la bucătărie și e lăudat în sufragerie, unde este instalat telefonul. Dublul limbaj e practicat de la cea mai fragedă vârstă, cu deplină naturalețe, devenind a doua natură a oricărui cetățean sovietic, despre care nu știi ce gândește cu adevărat.

Țara e condusă de două decenii de lideri slabi, oameni bătrâni, neputincioși, care abia mai pot citi un text de câteva pagini la pupitrul plenarelor sau congreselor Partidului Comunist al Uniunii Sovietice[1] și care nu se bucură de niciun respect în cadrul nomenclaturii dezamăgite de doctrină, de ideologie, de valori. Se conturează

[1] R.G. Pihoia, *Sovetskii Soiuz: istoriia vlasti 1945–1991,* Sibirski hronograf, Novosibirsk, 2000, ediția a II-a, pp. 372–375.

tot mai clar o elită care vrea să trăiască așa cum consideră ea că trăiește cea occidentală. Vrea să fie proprietară, nu doar să dețină în folosință bunurile gospodăriei de partid. Nu mai vrea să fie constrânsă să-și ascundă bogățiile, ci arde de nerăbdare să-și afișeze opulența.

Ipocrizia în care trăia nomenclatura sovietică a fost bomba cu ceas care a făcut posibil ca, într-o perioadă foarte scurtă, regimul comunist posttotalitar să se prăbușească, iar ideile liberale să se propage cu viteza luminii. Și nu doar ideile, ci și instituțiile, începând cu partidele și mișcările inspirate de ideologiile occidentale.

Sigur că perestroika, dar mai ales glasnost au slăbit regimul și au potențat energiile dezintegrării sistemului sovietic.[1] Dar nu numai acțiunile lui Gorbaciov au decis soarta URSS. Politicile ultimului secretar general reflectau interesele unei mari părți a nomenclaturii și întăreau tendințele care existau de ceva vreme în societate. Până la urmă, perestroika și glasnost exprimau interesele unei generații mai tinere, mai dinamice, mai educate a birocrației sovietice, ceva mai bine conturate în republici și regiuni. Acest segment al elitei se remarcă mai ales prin pragmatism. Oamenii respectivi l-au abandonat pe Gorbaciov, mult prea indecis, lipsit de viziune, obsedat de a-și menține rolul său de conducător, și l-au urmat pe Boris Elțin.

„Socialismul cu față umană" al lui Gorbaciov a încetat să mai inspire partea pragmatică a elitei sovietice, care era pregătită să meargă mai departe, către capitalism și economie de piață, și care nu mai era interesată de opiniile colectiviste și socialiste pe care încă le promova Gorbaciov.

Grupul pragmatic al elitei sovietice a reușit să rupă lanțurile paradigmei tradiționale, să se emancipeze de vechile legături și constrângeri și să creeze un nou regim politic în care să-și mențină rolul dominant. Ceea ce s-a și întâmplat. Primii evacuați din structurile puterii au fost tocmai membrii echipei lui Gorbaciov, care

[1] Archie Brown, *The Gorbachev Factor,* Oxford University Press, New York, 1996, capitolele 5 și 6; Martin Malia, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991,* The Free Press, New York, 1996, capitolul 12.

nu se puteau adapta noilor tendințe, încercând să salveze cu orice preț vechea uniune, chiar și sub forma unei confederații de state. Ei fuseseră cei care inițiaseră în 1985, alături de Gorbaciov, reformele, însă n-au mai avut timp să înființeze și să facă să funcționeze noile instituții. Or, era imposibil să mai ții sub control, fără o structură care să administreze violența și fără un mecanism eficient de redistribuire a resurselor, un amalgam de națiuni, popoare, culturi adunate între granițele URSS.

Ieșirea din comunism a fost un proces lung, care a început cu mult înainte de Gorbaciov, marcat de elemente de revoluție, reformă și contrareformă. Cu toate acestea, cea mai mare influență asupra destinului Uniunii Sovietice a avut-o slăbirea Partidului Comunist. Practic, reforma electorală a fost bomba detonată sub uriașul edificiu al partidului unic, care i-a grăbit colapsul. Pentru prima dată în istoria sovietică, deputații erau aleși de popor. În alegerile din 1989–1990, la nivelul Uniunii Sovietice și la cel al republicilor din componența ei, mulți reprezentanți de seamă ai nomenclaturii sovietice au fost învinși la vot. Pentru partidul a cărui putere era garantată de menținerea monopolului politic, alegerile libere echivalau cu începutul sfârșitului.

Demokratizațiia

La Plenara CC a PCUS din aprilie 1987, Gorbaciov a recunoscut eșecul eforturilor reformatoare din anii trecuți. Dacă, inițial, liderul comunist presupunea că sistemul sovietic are o bază sănătoasă, trebuind doar accelerată (*uskorenie*) dezvoltarea lui, acum a descoperit că modelul are numeroase neajunsuri care trebuie depășite, iar forțele, concentrate pentru crearea unui nou tip de socialism. Din vocabularul propagandei este evacuată „accelerarea", accentul fiind pus pe „reconstrucție" (perestroika) și „transparență" (glasnost). În 1987, alt concept începe să-și facă loc, inițial timid, apoi tot mai curajos, în proiectele de reformă, „democratizarea" (*demokratizațiia*). Aceasta ar trebui să repare „deformările" din

practica socialismului din perioada primelor planuri cincinale, pentru care Gorbaciov l-a învinovățit pe Stalin. La întrebarea legitimă „ce socialism a deformat Stalin?", răspunsul său a fost unul singur: „Cel conceput de Lenin." De aici și lozinca noii etape reformatoare: „Înapoi la Lenin!"

Modelul de socialism propus de Gorbaciov prelua și dezvolta conceptul de „socialism cu față umană", apărut în Cehoslovacia în anii 1960.

Alternativa la modelul cehoslovac ar fi fost reformele din China, însă ele nu au fost luate în considerare nici în 1985, nici în 1987. Ignorarea experienței chineze se explică prin cei 25 de ani de ruptură ideologică și de confruntare sino-sovietică, perioadă în care practic au fost blocate toate contactele. Stereotipurile formate în perioada lui Mao Zedong s-au menținut în Uniunea Sovietică până la prăbușirea acesteia, astfel încât, la Moscova, China continua să fie privită ca o țară înapoiată, ale cărei experimente economice ar fi fost specifice statelor subdezvoltate. Așa se explică de ce, atunci când Gorbaciov a corectat cursul său reformator, modelul chinez nu s-a bucurat de nicio atenție.

Cheia pentru înțelegerea noului model promovat de liderul sovietic era conceptul de democratizare. După părerea lui Gorbaciov, democrația este esența superioară a sistemului socialist, de unde și noua lozincă: „Mai multă democrație" (*Bolșe demokratii*)[1]!

Democratizarea sistemului politic devenea sarcină de partid. La plenara din ianuarie 1987, Gorbaciov propunea ca promovarea în funcție să se facă, în toate structurile de putere, prin alegerea dintre mai mulți candidați. Doar democratizarea totală – credea secretarul general – ar fi putut să demanteleze acel mecanism administrativ moștenit de la Stalin care sugruma URSS și să dinamizeze dezvoltarea societății. Imediat a fost identificat și dușmanul acestui proces: birocrația. Toate eșecurile tentativelor de reformă din ultimii ani au fost puse pe seama birocrației. Motoarele aparatului

[1] V.V. Sogrin, *Politiceskaia istoriia sovremennoi Rossii, 1985–2001: ot Gorbaciova do Putin*, Isdatelstvo „Ves Mir", Moscova, 2001, capitolul 2.

de propagandă sunt din nou turate la maximum. Nu întâmplător, aceștia sunt anii de aur ai glasnostului, de înflorire fără precedent a criticii din ziare și reviste, care ajung la tiraje de neimaginat altădată. Scena este ocupată de intelectualitatea umanistă, istorici, sociologi, economiști, scriitori. În fiecare zi apar noi dezvăluiri despre crimele staliniste, începe un amplu proces de reabilitare a zeci de mii de jertfe ale terorii. Presiunea publică a fost atât de mare, încât CC al PCUS a trebuit să înființeze o comisie specială pentru reabilitarea victimelor stalinismului, condusă de secretarul cu probleme ideologice, totodată și arhitect al reformelor, Aleksandr Iakovlev[1]. Cele mai furtunoase dezbateri le-a stârnit reabilitarea

[1] Aleksandr N. Iakovlev (1923–2005), important activist de partid sovietic, publicist, academician, arhitectul perestroikăi. Membru de partid în 1944, când începe o carieră de activist responsabil cu propaganda și agitația în organizația regională de partid Iaroslav. Membru al generației de tineri activiști transferate la Comitetul Central imediat după moartea lui Stalin. Din martie 1953 și până în 1956, instructor CC al PCUS la secția Educație și știință. Studii la Academia de Științe Sociale de pe lângă CC al PCUS (1956–1960), cu un stagiu la Columbia University (SUA) în 1958–1959, unde a fost coleg de grupă cu viitorul general KGB Oleg Kalughin. Între 1960 și 1973, a lucrat în aparatul CC al PCUS, la secția Propagandă, al cărei șef interimar a fost din 1969.

În august 1968 a fost trimis de Brejnev la Praga. Ca reprezentant al CC al PCUS, a urmărit situația din Cehoslovacia în contextul invaziei trupelor Tratatului de la Varșovia. Revenit la Moscova, în discuțiile cu Brejnev, s-a manifestat împotriva destituirii lui Dubcek. A fost marcat de evenimentele din august 1968 și de proiectul reformator cehoslovac al socialismului cu față umană, așa cum și Iuri Andropov, ambasador sovietic la Budapesta în 1956, a fost marcat de Revoluția din Ungaria.

Foarte bun cunoscător al politicii externe americane (teză de doctorat și mai multe cărți publicate în anii 1960), Iakovlev s-a implicat activ în susținerea dezvoltării sociologiei sovietice. În noiembrie 1972, a publicat, în *Literaturnaia gazeta,* articolul „Protiv antiistorizma", veritabil manifest împotriva naționalismului, text care a declanșat vii dezbateri în cercurile intelectuale și care s-a soldat cu dezavuarea și demiterea lui Iakovlev din aparatul CC, precum și cu trimiterea acestuia, în 1973, ca ambasador în Canada. Bun prieten cu longevivul premier al Canadei, Pierre Trudeau, un admirator al culturii rusești, Iakovlev a fost rechemat la Moscova după vizita lui Mihail Gorbaciov (mai 1983), membru influent al Biroului Politic din acea vreme. După exilul canadian, Iakovlev primește funcții importante,

lui Nikolai Buharin[1], care era prezentat ca o alternativă la Stalin. O asemenea discuție publică răspundea strategiei lui Gorbaciov orientate spre afirmarea modelului socialismului cu față umană.

Linia PCUS era clară: Stalin era vinovat, fiind răspunzător de deformarea modelului leninist. Cel mai exigent apărător al cultului fondatorului statului sovietic devenise însuși Gorbaciov, care declara, cu ocazia sărbătorii a 70 de ani de la Revoluția din Octombrie, că idealurile perestroikăi puteau fi găsite la Lenin. Chiar raportul prezentat de secretarul general se intitula „Octombrie și perestroika: revoluția continuă" (*Okteabr i perestroika: revoliuțiia prodoljaetsea*). Deci originea modelului socialismului democratic trebuia căutată nu atât în socialismul cu față umană din Cehoslovacia, cât în scrierile lui Lenin. Pe acestea, ideologul Iakovlev le-a prelucrat și le-a „împachetat" de au ajuns să semene cu discursurile eurocomuniștilor sau social-democraților occidentali.

---

reintră în aparatul CC al PCUS ca șef al secției Propagandă, membru al CC (1986), secretar al CC responsabil cu ideologia, informațiile și cultura (1987), membru al Biroului Politic (1987). A fost unul dintre cei mai importanți colaboratori ai lui Gorbaciov, fiind considerat, pe bună dreptate, arhitectul perestroikăi. A fost acuzat, în memoriile ultimului șef al KGB, că ar fi avut contacte „neaprobate" cu spionajul american, fiind un fel de agent de influență al CIA, însă anchetele realizate de contrainformațiile rusești n-au confirmat aceste detalii. A continuat multă vreme să fie calomniat în fel și chip, mai ales în presa comunistă și naționalistă din Rusia. S-a dedicat publicării documentelor istorice privind Uniunea Sovietică. Iakovlev a fost, fără îndoială, una dintre cele mai mari personalități politice care au influențat decisiv ultimul deceniu de istorie sovietică.

[1] Nikolai Buharin (1888–1938), revoluționar rus, important om politic bolșevic. A fost unul dintre intelectualii de marcă ai grupării bolșevice, alături de Lenin, Troțki, Lunacearski. Cunoștea germana, engleza și franceza. Scriitor și polemist talentat. A fost membru al CC între 1917 și 1934, membru al Biroului Politic (1924–1929). A fost un susținător entuziast al „Noii politici economice" lansate de Lenin. După moartea acestuia, l-a ajutat pe Stalin să-i învingă pe Troțki, apoi pe Kamenev și Zinoviev și să pună mâna pe conducerea partidului. Lider al opoziției de dreapta din Partidul Comunist (bolșevic), s-a pronunțat constant împotriva planurilor economice ale lui Stalin, mai ales împotriva colectivizării. Buharin a fost principalul inculpat în farsa judiciară „blocul antisovietic troțkist de dreapta", fiind condamnat la moarte și executat. A fost printre ultimii lideri comuniști reabilitați, acest lucru întâmplându-se abia în epoca Gorbaciov.

Aleksandr Iakovlev a jucat un rol decisiv în democratizarea Uniunii Sovietice. Membru al birocrației superioare de partid, a făcut carieră în corpul de activiști din cadrul Comitetului Central. După ce a căzut în dizgrația lui Leonid Brejnev, a fost trimis ambasador în Canada, de unde a fost rechemat după vizita în această țară a lui Gorbaciov, pe atunci membru influent al Biroului Politic al CC al PCUS. A fost numit cu sprijinul lui Gorbaciov în fruntea influentului Institut de Economie Mondială și Relații Internaționale. Acesta efectua analize alternative celor realizate în sistem, adică la CC, ministerul de externe sau KGB. La acest institut, unde a fost director între 1983 și 1985, Iakovlev ar fi condus și un grup de experți care redactau noul program al partidului. După venirea lui Gorbaciov în fruntea PCUS, Iakovlev este readus în aparatul CC ca șef al secției de propagandă (vara lui 1985), generând o adevărată revoluție în ideologia și propaganda sovietică. Acceptă ideea existenței mai multor modele de socialism, respingând pretenția de monopol a marxism-leninismului. Contrazice doctrina oficială a „socialismului dezvoltat", lansată de Brejnev, afirmând că socialismul sovietic abia dacă este în stadiul copilăriei.

Conferința a XIX-a a PCUS

Cum reformele economice nu avansau, Gorbaciov avea nevoie de o diversiune ca să mute atenția de la ele. Astfel, eșecurile din economie au fost compensate cu deschideri în ideologie. Dezbaterile de la Conferința a XIX-a a PCUS s-au concentrat în prima zi pe probleme economice, însă, de la prezidiu, Gorbaciov a subliniat că problemele politice sunt mai importante, că, fără rezolvarea acestora, reformele economice vor eșua. Astfel, în anul 1988, se vor auzi pentru prima dată rostite la Moscova principii precum diviziunea puterilor, parlamentarism, stat de drept, drepturi cetățenești – care, până atunci, erau considerate specifice democrației burgheze.

Conferința a XIX-a a PCUS, ale cărei lucrări au fost transmise în direct de televiziunea sovietică, a avut un impact enorm asupra

opiniei publice și a reprezentat un punct de cotitură în istoria sovietică. Noua doctrină a socialismului democratic s-a reflectat în deciziile adoptate în vara lui 1988. Rezoluțiile votate atunci au dat o lovitură mortală regimului sovietic. Cea mai importantă a fost rezoluția intitulată „Despre democratizarea societății sovietice și reforma sistemului politic". Gorbaciov a reformat radical sistemul politic, propunerile lui afectând atât statul, cât și partidul. Cele două urmau să se separe, iar partidul, să iasă din sfera conducerii administrative. Obiectivul asumat era democratizarea societății prin crearea mecanismelor de control al cetățenilor asupra procesului de luare a deciziilor. Se înființau practic două noi instituții cu rol legislativ: Congresul Deputaților Poporului și Sovietul Suprem. Congresul, organul legislativ suprem, avea să fie constituit din 2 250 de delegați, dintre care două treimi urmau să fie aleși direct de electorat, iar o treime, de către organizațiile obștești. Acești din urmă 750 de deputați trebuiau să fie desemnați de plenare, congrese, ședințe speciale și să reprezinte partidul, sindicatele, cooperativele, organizațiile de tineret, femei, veterani, uniunile de creație, asociațiile profesionale. Congresul Deputaților Poporului din URSS trebuia să fie convocat periodic pentru stabilirea politicilor legislative și adoptarea celor mai importante legi. Congresul alegea dintre propriii delegați un Soviet Suprem al URSS, ce îndeplinea funcția de parlament permanent.

Gorbaciov spera că deciziile Conferinței vor uni poporul în jurul conducerii reformatoare și vor contribui la îndepărtarea de la putere a conservatorilor, șubrezind sistemul administrativ de tip stalinist care împiedica reformele. El nu s-a gândit că alegerile democratice pot fi folosite de electorat și pentru sancționarea aparatului de partid, nu doar a retrograzilor și birocraților, pe care-i identificase Gorbaciov ca aflându-se la originea eșecului înregistrat în primii ani de reforme. Adevărul este că nimeni nu putea să vadă, în iulie 1988, că deciziile Conferinței a XIX-a conțin un pericol mortal pentru PCUS și URSS, de vreme ce poziția lui Gorbaciov

părea mai solidă ca oricând, reușind să neutralizeze fără dificultate pericolele care-l amenințau[1].

Conferința a XIX-a a PCUS a adâncit ruptura dintre secretarul general și ambițiosul Boris Elțin, care încerca să joace cartea politicianului antisistem. În toamna lui 1987, Elțin, pe atunci prim-secretar la Moscova, unde exista cea mai mare organizație de partid, criticase lentoarea proceselor de reformă și menținerea conservatorilor în conducerea PCUS, după care și-a dat demonstrativ demisia. Era primul atac la Gorbaciov de pe poziții reformatoare. Secretarul general a lansat la rândul său un contraatac împotriva lui Elțin în pura tradiție a nomenclaturii sovietice. La Plenara Comitetului orășenesc de partid, sub bagheta lui Gorbaciov, Elțin a fost pur și simplu umilit, în final, acesta din urmă cerându-și iertare că a îndrăznit să-l critice pe secretarul general, fiind mânat de „ambiții egoiste". Peste câteva luni, în vara lui 1988, la Conferința a XIX-a, Elțin încearcă să obțină „reabilitarea politică", invocând faptul că rezoluțiile adoptate confirmau pozițiile sale radicale. Fără succes. Episodul ne arată un Gorbaciov în plină formă, capabil să-i neutralizeze nu doar pe conservatori, ci și pe reformatorii radicali, pe ultimii, prin reîmprospătarea stocului de lozinci democratice. Cel puțin până la sfârșitul anului 1988, lui Gorbaciov i-a reușit foarte bine acest lucru. Abia după aceea, raportul de putere începe să se schimbe. E tot mai evidentă spargerea grupării susținătorilor perestroikăi prin desprinderea aripii radicale, ce se va transforma, în 1989, într-o mișcare autonomă care va lupta pentru putere contestându-l tot mai fățiș pe Gorbaciov.

Disputa foarte personală dintre Gorbaciov și Elțin, care va crește de la o lună la alta, avea să influențeze decisiv soarta Uniunii Sovietice în 1989–1991. De altfel, competiția dintre Gorbaciov și Elțin pentru conducerea procesului reformator va deveni axa principală în funcție de care se vor structura taberele pe scena bătăliilor politice.

Pe lângă personalizarea extremă a vieții politice, o altă trăsătură a prins tot mai mult contur în toamna lui 1988. În septembrie,

[1] Pihoia, *op. cit.*, pp. 478–490.

conducerea PCUS a aprobat „cererea de pensionare" a lui Andrei A. Gromîko din funcția de președinte al Prezidiului Sovietului Suprem al URSS, formal, cea mai înaltă funcție în stat. Gromîko fusese ministru de externe până în 1985, iar la ședința de desemnare a succesorului lui Konstantin Cernenko, l-a propus pe Gorbaciov pentru funcția de secretar general. Recunoscător, Gorbaciov l-a numit în fruntea Prezidiului. Însă doar pentru trei ani. De la 1 octombrie 1988, secretarul general al PCUS a îndeplinit și funcția de președinte al Prezidiului, concentrând în mâinile sale cele mai importante funcții de partid și de stat. În această sesiune a Sovietului Suprem s-au aprobat modificările aduse Constituției URSS care permiteau reforma sistemului politic. Tot în toamna lui 1988, Gorbaciov a început cea mai mare reorganizare a aparatului CC al PCUS, cele 20 de secții fiind restructurate în șase comisii, conduse fiecare de câte un secretar al CC. S-a redus numărul activiștilor, iar activitatea lor a fost despărțită de funcțiile administrative. Vechile generații bine ideologizate au fost îndepărtate din aparatul CC, locul lor fiind luat de tineri experți, fără experiență în munca de partid, dar care aveau calitatea că erau loiali mai mult lui Gorbaciov decât principiilor bolșevice.

O caracteristică a reformei politice și tranziției de la un regim totalitar la democrația electorală în spațiul sovietic este încercarea liderului care inițiază reforma de a concentra cât mai multă putere pentru a păstra controlul asupra procesului politic. În mod paradoxal, democratizarea este văzută ca o cale de relegitimare a liderului pentru a-și prelungi menținerea la putere. Este rezultatul renunțării, după Congresul al XX-lea al PCUS, la violență, care jucase un rol fundamental în agregarea regimului sovietic.

Începuturile democrației electorale

Anul 1989 a debutat cu pregătiri febrile de campanie electorală. Erau primele alegeri libere după cele din noiembrie 1917 pentru Adunarea Constituantă. Primul scrutin e mereu important în viața

unui regim politic. Alegerile din martie 1989 au stabilit un standard la care, până astăzi, se raportează atât opinia publică, cât și analiștii.

Alegerile au fost un fel de revoluție pașnică împotriva birocrației de partid. Cu toate că a pierdut bătălii spectaculoase, nomenclatura de partid a continuat să dețină majoritatea mandatelor de deputat în viitorul Congres al Deputaților Poporului. Și totuși mulți candidați importanți, figuri centrale ale nomenclaturii sovietice, au eșuat în alegeri. În eșalonul superior al PCUS s-a răspândit panica. Abuzurile de putere, utilizarea resurselor administrative, tentativa de manipulare grosolană a opiniei publice – metode practicate de importanți lideri de partid – s-au întors împotriva lor. Cu cât era mai șicanat un candidat, cu atât creștea simpatia alegătorilor față de el. Cel mai cunoscut exemplu îl constituie Boris Elțin, care a candidat într-un colegiu din Moscova. Împotriva fostului prim-secretar s-a desfășurat o campanie de demonizare în mass-media centrală, care l-a ajutat să câștige alegerile cu un scor devastator, de 90%. Aveau loc mitinguri electorale la care se strângeau sute de mii de oameni în centrul Moscovei, în ciuda temperaturilor negative. Orașul vibra sub tensiunea campaniei electorale, bulevardele centrale erau pline de afișe cu figurile și numele candidaților. Niciodată Uniunea Sovietică nu mai văzuse așa ceva.

Și la Leningrad, a doua capitală, planurile nomenclaturii de partid au fost date peste cap, prim-secretarii regiunii și orașului eșuând în tentativa de a ajunge în Congres. Dintre proaspăt aleșii deputați de Leningrad se remarca Anatoli Sobceak[1], doctor în științe juridice, profesor și șef de catedră la Facultatea de Drept a Universității de Stat din Leningrad. În stafful său de campanie lucrase și un doctorand, Dmitri Medvedev, viitor președinte și premier al Rusiei. Peste ani, acesta povestea cum a lipit afișe în centrul Leningradului pentru coordonatorul tezei sale de doctorat. Echipei lui Sobceak i s-a alăturat în 1990 și discretul Vladimir Putin, locotenent-colonel al Direcției I a KGB.

[1] Anatoli Aleksandrovici Sobceak (1937–2000), om politic rus, coautor al Constituției Federației Ruse, primul primar ales în mod democratic al orașului Sankt Petersburg (n. coord.).

În marile orașe Moscova și Leningrad, majoritatea mandatelor au fost câștigate de deputați independenți, care vor forma nucleul viitoarei opoziții politice radicale.

Și alegerile pentru o treime dintre mandatele viitorului Congres al Deputaților Poporului desfășurate în cadrul organizațiilor obștești au fost la fel de furtunoase. O luptă dură s-a dat la Academia de Științe a URSS pentru cele 20 de mandate. Conducerea Academiei i-a promovat pe șefii de secție, respingându-i pe toți candidații radicali, inclusiv pe academicianul Andrei Saharov. A rezultat o listă de personaje mediocre, cenușii, care ar fi trecut neobservate în Congres. Numai că cercetătorii din cele câteva zeci de institute de la Moscova au organizat o demonstrație zgomotoasă în fața clădirii Prezidiului Academiei, la care au participat mii de oameni. Au cerut anularea votului birocraților din Academie și drept de vot pentru cercetători. Rezultatul a fost pe măsura așteptărilor: toți candidații propuși anterior au fost respinși la vot, în locul lor fiind aleși deputați democrați, precum academicienii Saharov și Iakovlev.

Astăzi, acea campanie electorală ar putea să pară ceva banal. La vremea respectivă însă, ea a eliberat energii nebănuite, a declanșat un entuziasm general, a generat forme de exprimare a opiniei publice necunoscute în practica sovietică. Orașele au fost cuprinse de o mare efervescență politică. La mitingurile la care au participat până la o jumătate de milion de oameni, cum a fost cel de la Moscova, s-au auzit cereri politice tot mai radicale, astfel încât Gorbaciov a putut să constate că valul reformelor politice, odată pornit, putea să-i mături la fel de bine pe conservatori, dar și pe susținătorii necondiționați ai politicilor sale.

Procesul de democratizare inițiat de Gorbaciov s-a redus la alegeri. Conta mai puțin ce se întâmpla în campanie, ce reguli trebuiau respectate, ce instituții trebuiau să rămână în afara jocului politic imediat. Cu alegerile din 1989–1990, cele mai corecte din secolul al XX-lea, Uniunea Sovietică intră în faza democrației electorale. Până astăzi, puterea din Rusia, dar și din alte foste republici sovietice este obsedată de rezultatul votului. E singurul care legitimează. Nu contează cum este obținut acest rezultat, dacă sunt sau nu sunt

respectate procedurile, dacă este sau nu este echitabilă competiția. Tot ce contează este victoria. Până astăzi, în Rusia, politica funcționează după principiul „câștigătorul ia tot".

Sesiunile de primăvară și toamnă ale Congresului Deputaților Poporului din URSS erau transmise în direct de televiziunea de stat. Fiecare minut era urmărit cu sufletul la gură. Aceste dezbateri au determinat comportamentul politic al câtorva generații de cetățeni sovietici, influența lor resimțindu-se până astăzi.

Prima sesiune a Congresului[1] a consemnat cel puțin trei momente importante. Primul l-a constituit alegerea Sovietului Suprem, organ legislativ permanent, al cărui președinte a fost Gorbaciov. Al doilea l-a reprezentat formularea de către A. Saharov a cererii de anulare a articolului 6 din Constituția URSS privind rolul conducător al partidului în societatea sovietică și independența demnitarilor față de deciziile PCUS. Paradoxal, începuturile democrației electorale, campania și primele alegeri libere din martie 1989 s-au petrecut în condițiile în care scena politică era dominată, potrivit legii fundamentale, de partidul unic. Abia în vară, la mijlocul primei sesiuni a Congresului, Saharov observă această contradicție între proiectul democratic îmbrățișat de Gorbaciov și realitatea juridică și cere corectarea acesteia din urmă prin modificarea Constituției. Al treilea moment important l-a constituit oficializarea apariției opoziției politice. La 7 iunie s-a anunțat înființarea Grupului Interregional al Deputaților, format inițial din 150 de oameni, dar care a crescut în doar câteva zile la 388, dintre care 286 erau deputați din Republica Sovietică Federativă Socialistă Rusă. La 29 iulie, noua opoziție și-a anunțat structura de conducere formată din cinci copreședinți, printre care se numărau și Saharov și Elțin. Programul era compus din cei cinci „de": descentralizare, demonopolizare, depolitizare, dezideologizare și democratizare.

În vara lui 1989, s-au desfășurat grevele minerilor, la început în Donbass, apoi în Vorkuta, Karaganda. Comitetele de grevă au stabilit

[1] *Ibidem,* pp. 501–506.

contacte politice cu liderii Grupului Interregional, astfel că opoziția a început să-și coordoneze acțiunile cu minerii. Profilul acesteia crește și pentru faptul că e condusă de Boris Elțin, un lider charismatic și populist. De altfel, în vara lui 1989, cota de popularitate a lui Elțin crește cu viteza cu care scade autoritatea lui Gorbaciov. După moartea lui Saharov, în decembrie 1989, Elțin devine liderul de necontestat al taberei radicale, care se transformă în anticomunistă, preluând mesajele și simbolurile revoluțiilor de catifea care au dus la prăbușirea regimurilor comuniste în țările Europei Centrale și de Est.

Devenise evident faptul că structurile osificate ale PCUS nu făceau față concurenței noilor organizații politice, mult mai dinamice, motiv pentru care un grup de reformiști a încercat să relanseze partidul în perspectiva alegerilor parlamentare care urmau să aibă loc în republicile unionale, decisive fiind cele din RSFS Rusă. Ei au pus bazele unei Platforme democratice, care și-a propus democratizarea de jos în sus a PCUS, a militat pentru anularea articolului 6 din Constituția brejnevistă și a optat pentru pluralismul politic în interiorul PCUS[1], fondarea unui partid comunist rusesc și transformarea PCUS în partid parlamentar. Liderii acestei grupări au propus cu mult curaj rescrierea istoriei recente și recunoașterea esenței totalitare a regimului sovietic.

Încă de la sfârșitul lui 1989, devenise evident faptul că sistemul politic sovietic era cuprins de o criză majoră. Începutul reformelor a determinat reducerea capacității de control al proceselor din societate. Transferul de putere de la structurile de partid la sovietele alese în mod democratic a dus la slăbirea influenței PCUS în economie și politică, la crize naționale și etnice și la pierderea controlului asupra proceselor sociale.

În ianuarie–februarie 1990, Gorbaciov, în contextul dezbaterilor publice despre anularea articolului 6 din Constituție, și-a dat

[1] În ianuarie 1990, Silviu Brucan lansa, la București, sintagma „pluralism în cadrul Frontului", desigur, Frontul Salvării Naționale, inspirat foarte probabil de Platforma democratică din PCUS.

seama de lipsa de legitimitate a partidului. Acesta pierdea putere și din cauza separării funcțiilor de partid de cele de stat. De aceea, Gorbaciov a încercat să stopeze declinul său politic prin introducerea în URSS a sistemului prezidențial. El a acceptat abrogarea articolului 6 și a altor articole care se refereau la rolul PCUS, obținând în schimb din partea radicalilor susținerea pentru introducerea funcției de președinte. Tabăra radicalilor era ruptă în două, unii cerând insistent ca Gorbaciov să fie ales prin vot universal. Deja era prea riscant, popularitatea lui era la cote minime, contestat fiind și de reformatorii radicali, și de unii conservatori. Astfel, secretarul general a preferat să fie ales președinte al URSS de Congresul Deputaților Poporului în sesiunea din martie 1990. Or, refuzând alegerile generale și preferând un vot al deputaților, Gorbaciov s-a privat singur de legitimitatea pe care i-ar fi asigurat-o zeci de milioane de voturi, ceea ce a contribuit decisiv la eșecul mandatului său prezidențial. Mai mult, era obosit, reformele economice fuseseră un eșec, rezultatele schimbărilor politice începeau să se întoarcă împotriva lui, nu mai avea idei, nu mai venea cu niciun proiect nou, era obsedat de putere, de care se apucă cu disperarea unuia care stă să se înece.

Apariția funcției de președinte și alegerea secretarului general reprezintă o bornă importantă în istoria sovietică. Nu se compară cu isprava lui N. Ceaușescu, alt secretar general comunist, care a introdus funcția de președinte al republicii în 1974, demnitate în care a fost ales în unanimitate. În România, statul era sugrumat, iar controlul asupra instituțiilor lui era preluat integral de partid. În cazul lui Gorbaciov, lucrurile stau exact invers. E o veritabilă revoluție, dar în sens pozitiv. Secretarul general a înțeles miza momentului, declarând: „Asta e, tovarăși, în sensul literal al cuvântului, o lovitură de stat, finalizarea, încheierea completă a schimbării sistemului politic." PCUS a pierdut controlul asupra legislativului și executivului. Partidul însuși se transforma într-una dintre multele organizații obștești care luptă pentru influență prin mijloace politice.

În prima jumătate a anului 1990, Gorbaciov a primit trei lovituri: radicalii au câștigat alegerile pentru Congresul Deputaților

Poporului din RSFS Rusă; Boris Elțin, liderul aripii radicale, a fost ales președinte al Sovietului Suprem al RSFS Ruse; conservatorii au înființat Partidul Comunist Rus și au ales un stalinist în fruntea lui.

Succesul taberei reformatoare în alegerile parlamentare din RSFS Rusă a dus la crearea unui guvern din susținători necondiționați ai lui Elțin care-și propun să pună în aplicare un program de reforme economice radicale. Constrângerile rămânerii Rusiei în granițele URSS făceau imposibil acest lucru. Tactica radicalilor a constat în a pune mâna pe putere în PCUS sau în a-l sparge măcar din interior pentru a forma din rămășițe un partid democratic. De altfel, Elțin, în vara lui 1990, a promovat proiectul redenumirii PCUS în Partidul Socialismului Democratic și punerea în practică a reformelor propuse de Platforma democratică. Deși, din punct de vedere ideologic, Gorbaciov era mult mai aproape de Elțin în vara lui 1990, ura personală aproape patologică a lui Gorbaciov față de Elțin a făcut ca președintele Uniunii Sovietice să se concentreze pe neutralizarea radicalilor, cărora le preia lozincile și ideile, obligându-i să se radicalizeze și mai mult pentru a nu-și pierde identitatea. Tactica lui Gorbaciov era să nu rămână în urma radicalilor pentru a-și menține imaginea de lider al perestroikăi. Acest lucru se vedea cel mai bine la vot, când tabăra lui Gorbaciov mergea alături de conservatori pentru a-i înfrânge pe radicalii lui Elțin.

La Congresul al XXVIII-lea, și ultimul, al PCUS, din iulie 1990, toate propunerile lui Elțin au fost respinse, ceea ce l-a făcut să-și dea teatral demisia și să părăsească sala. Alți 55 de deputați l-au urmat, printre care și Sobceak. Eliberat de presiunea radicalilor, Gorbaciov s-a așezat confortabil în fotoliul de reformator-șef și a promovat o linie strategică a PCUS care nu doar că se depărta de marxism-leninism, ci chiar îi repudia dogmele. Prin rezoluțiile Congresului al XXVIII-lea s-au recunoscut diferitele forme de proprietate, împărțirea puterilor în stat, societatea civilă, economia de piață, principiul concurenței, necesitatea consolidării statului de drept. Maestru al manevrelor de culise și eschivelor, Gorbaciov a repurtat o mare victorie ideologică împotriva conservatorilor,

aflându-se în alianţă cu aceştia. În schimb, reformatorii radicali au părăsit sala şi şi-au dat demisia din PCUS.

Cu ieşirea din PCUS a radicalilor grupaţi în jurul lui Elţin s-a încheiat prima perioadă a renaşterii democraţiei în Rusia, dominată de idealul „socialismului cu faţă umană". După Congresul al XXVIII-lea, s-a intrat în a doua etapă, cea anticomunistă.

În primele tentative de coagulare a grupărilor de opoziţie, anticomunismul a servit drept principal liant. Cei care militau pentru o reformă radicală erau puţin ideologizaţi. Se prezentau mai degrabă ca pragmatici şi tehnocraţi. Trecerea grupării radicale conduse de Elţin pe poziţii anticomuniste s-a făcut exclusiv din raţiuni tactice. Deşi era evident că PCUS nu era în stare să pună în practică reformele şi idealurile socialismului democratic, abia eşecul de la ultimul congres al PCUS i-a determinat pe radicali să treacă pe poziţii anticomuniste, după ce au eşuat în încercarea de a-şi creşte influenţa în conducerea partidului. Pentru tabăra lui Elţin, PCUS devenise principalul duşman, împotriva căruia trebuia luptat fără compromisuri, de unde şi criticile radicalilor la adresa idealului socialist.

Anticomunismul radicalilor nu a fost atât rezultatul evoluţiei concepţiilor lor în urma unui examen de conştiinţă, cât efectul prăbuşirii regimurilor comuniste din Europa Centrală şi de Est asupra opiniei publice sovietice. Revoluţiile de catifea şi dinamica vieţii politice din aceste ţări au demonstrat că anticomunismul se bucura de susţinerea populaţiei, iar negarea socialismului putea aduce victorii politice.

Acum şi ideologia despărţea cele două tabere. Lui Elţin i-a fost relativ uşor să îmbrăţişeze anticomunismul. Provenea dintr-o familie ce suferise din cauza represiunii staliniste, a intrat târziu în PCUS, după Congresul al XX-lea, la 30 de ani, şi toată cariera lui a fost una administrativă, nu de activist de partid. Titulatura de prim-secretar e înşelătoare. De fapt, funcţia de prim-secretar de partid la Sverdlovsk şi Moscova era echivalentă celei de primar. Cu un tată anchetat de OGPU şi condamnat, nu ar fi putut să facă o carieră în partid. Cu dosarul lui, abia a fost primit la un institut de construcţii

din provincie. Aceste detalii biografice sunt importante fiindcă pot explica mai bine unele acțiuni și decizii politice.

În vara anului 1990, lui Elțin îi devenise limpede faptul că nu mai era posibil niciun compromis. Ca să pună în practică reformele economice radicale, trebuia să obțină suveranitatea Rusiei. Două cauze principale au împins, încă din 1989, gruparea radicală pe acest drum: scăderea eficienței structurilor unionale și dezinteresul cronic al centrului de putere unional față de problemele RSFS Ruse, care se scufunda într-o criză economică și socială fără precedent. Și logica luptei politice i-a împins pe radicali la desprinderea Rusiei de Uniunea Sovietică. Or, tocmai această atitudine s-a dovedit a fi pericolul mortal pentru imperiul sovietic.

Ca să-și consolideze puterea, Gorbaciov a lansat proiectul modificării Constituției și al negocierii unui nou tratat unional, care să-l înlocuiască pe cel din decembrie 1922.

Anii 1989–1990 au fost epoca de aur a democrației rusești. În acel moment, existau toate ingredientele democrației electorale. Sigur, nu era chiar o democrație în adevăratul înțeles al cuvântului, lipseau instituții solide, nu exista o cultură democratică. Dar era un început. Factorii care au subminat și au deturnat parcursul democrației electorale rusești, care, în loc să evolueze spre o democrație consolidată, s-a transformat într-o autocrație, erau și ei activi și i-am consemnat în acest studiu.

August 1991

La fel ca evenimentele din decembrie 1989 din România, ce s-a petrecut în Uniunea Sovietică timp de trei zile, între 19 și 21 august 1991, rămâne până astăzi un fapt intens disputat. Politicieni, analiști, ziariști, istorici l-au numit în diferite feluri: momentul zero al democrației rusești, lovitură de stat, puci, complot. Asupra unui singur lucru au căzut de acord cu toții: criza politică din 19–21 august, ca să păstrăm o denumire cât mai neutră, a jucat un rol decisiv în destrămarea URSS.

Alături de epoca foarte scurtă, dar agitată inaugurată de Conferința a XIX-a a PCUS, ale cărei hotărâri au schimbat natura regimului politic într-un fel extraordinar de pașnic, criza politică din august 1991 a fost o experiență formatoare, care influențează comportamentul politic până astăzi. Pentru a o putea înțelege și cataloga, sunt necesare detalii pe care un observator, oricât de atent și informat ar fi, e puțin probabil că și le mai amintește. Așadar ce s-a întâmplat la Moscova în august 1991? Și de ce s-a întâmplat ce s-a întâmplat?

Uniunea Sovietică devenise de neguvernat. Procesele de dezagregare avansaseră amenințător. Două centre de putere erau în competiție pentru a scoate țara din criză: conducerea unională și cea a Rusiei. Nu doar conflictul dintre Gorbaciov și Elțin sau ambițiile personale ale diverșilor lideri împiedicau un compromis, ci și opțiunile foarte diferite privind dezvoltarea țării. Conducerea unională dorea să continue pe calea socialistă, dezvoltând sistemul sovietic și menținând URSS, pe când grupul din jurul lui Elțin, care se afla în fruntea RSFSR, cerea reforme liberale, economie de piață, dorea schimbarea sistemului sovietic și opta pentru un stat confederativ.

Majoritatea membrilor guvernului Uniunii Sovietice erau împotriva semnării, la 20 august, a noului tratat unional, însă n-au izbutit să-l convingă pe Gorbaciov să renunțe. Atunci – afirmă ultimul președinte al KGB în memoriile sale – chiar la sugestia lui Gorbaciov, așa-numiții conservatori au decis să acționeze independent[1]. În absența președintelui, aflat la odihnă în Crimeea, la 18 august, într-unul dintre sediile KGB din Moscova, a fost înființat Comitetul de Stat pentru Situații Extraordinare. Din el făceau parte G.I. Ianaev[2], vicepreședintele URSS, V.S. Pavlov, prim-ministru, B.K. Pugo, ministru de interne[3], V.A. Kriucikov, președintele

[1] Vladimir Kriucikov, *Licinoe delo, ceast vtoraia,* Olimp, Moscova, 1996, primele două capitole.

[2] Ghennadi Ivanovici Ianaev (1937–2010), om politic rus, a îndeplinit funcțiile de vicepreședinte (decembrie 1990–19 august 1991) și președinte interimar al URSS (19–21 august 1991) (n. coord.).

[3] Boris Karlovici Pugo (1937–1991), inginer, fost demnitar comunist de origine letonă. A activat în cadrul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice în Letonia. În perioada 1990–1991, a fost ministru de interne al Uniunii Sovietice (n. coord.).

KGB[1], D.T. Iazov, ministru al apărării[2] etc. Practic, toți aceștia erau colaboratori apropiați ai lui Gorbaciov.

Recapitulez pe scurt evenimentele: în dimineața zilei de 19 august, vicepreședintele Ianaev dă publicității un decret în care anunță „incapacitatea" președintelui de a-și îndeplini atribuțiile „din motive medicale", din care cauză le preia el. Al doilea document declară starea de necesitate, în diverse regiuni, pentru șase luni. Al treilea document este un soi de manifest adresat poporului sovietic, care face apel la sentimentele patriotice, subliniind dramatismul momentului. Pare inspirat de chemările conducerii sovietice din anii celui de-al Doilea Război Mondial. Vinovate pentru criza gravă prin care trece țara sunt forțele extremiste care urmăresc lichidarea Uniunii Sovietice și preluarea cu orice preț a puterii. La ordinul Comitetului de Stat, sunt aduși în centrul capitalei 4 000 de militari cu tehnică de luptă.

La ce forțe extremiste făcea referire Comitetul? Documentele și acțiunile acestuia indică faptul că Elțin și conducerea Rusiei erau avuți în vedere de miniștrii Uniunii Sovietice și că împotriva lor se declanșase această operațiune, pe motiv că, prin acțiunile lor, liderii ruși ar fi destabilizat URSS. Ceea ce, în fond, nici nu era departe de adevăr[3].

---

[1] Vladimir Alexandrovici Kriucikov (1924–2007), avocat, om politic sovietic, diplomat și șef al KGB, membru al Biroului Politic al Comitetului Central al PCUS (n. coord.).

[2] Dmitri Timofeevici Iazov (n. 1924), ultimul mareșal al Uniunii Sovietice numit înainte de prăbușirea URSS. Veteran al Marelui Război pentru Apărarea Patriei, Iazov este singurul mareșal care nu a primit titlul de Erou al Uniunii Sovietice (n. coord.).

[3] R.G. Pihoia, *op. cit.,* pp. 577–606, cu foarte multe detalii și extrase ample din documentele vremii. Serhii Plokhy, *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union,* Basic Books, New York, 2014, capitolul 2. Dintre cărțile semnate de istorici români care tratează subiectul, amintesc doar trei: Gheorghe E. Cojocaru, *Tratatul de Uniune Sovietică,* Editura Civitas, Chișinău, 2005; Vasile Buga, *Apusul unui imperiu. URSS în epoca Gorbaciov, 1985–1991*, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2007; Adrian Cioroianu, *Geopolitica Matrioșkăi. Rusia postsovietică în noua ordine mondială,* volumul I, Editura Curtea Veche, București, 2009.

Elțin a ripostat la atacul Comitetului de Stat pentru Situații Extraordinare printr-o abilă campanie în mass-media. A exploatat tema pretinselor probleme de „sănătate" ale lui Gorbaciov și a calificat acțiunea Comitetului drept lovitură de stat. A invocat episodul aducerii militarilor în oraș pentru a demoniza Comitetul în ochii opiniei publice, comparând acțiunile lui cu cele ale dictatorilor sângeroși și chemând populația să apere Casa Albă (Belîi Dom), sediul Sovietului Suprem, condus de Boris Elțin. Acesta fusese ales recent, la 12 iunie 1991, prin scrutin universal, președinte al RSFS Ruse. Elțin a obținut 57%, învingându-l pe Nikolai Rîjkov[1], candidatul susținut de Gorbaciov, care a luat doar 16% din totalul voturilor, clasându-se abia pe locul al patrulea. În timpul celor trei zile de criză politică, conducerea Rusiei a reușit să mențină un „scut viu" în jurul Casei Albe (între 4 000 și 90 000 de oameni, în diferite momente). Prezența acestor mii de oameni a fost un factor important, pentru că ambele tabere au evitat vărsarea de sânge.

Invocând pierderea legitimității miniștrilor din guvernul unional, Elțin a emis o serie de decrete prin care și-a subordonat instituțiile de forță, unitățile ministerelor Apărării și de Interne, trupele KGB aflate pe teritoriul RSFS Ruse. Și chiar a preluat atribuțiile de comandant suprem al forțelor armate de pe teritoriul Rusiei.

Tensiunea dintre susținătorii Comitetului de Stat pentru Situații Extraordinare și autoritățile ruse în frunte cu Elțin s-a consumat în centrul Moscovei, într-o arie restrânsă. Conducătorii celorlalte republici sovietice sau regiuni din RSFS Rusă s-au ținut deoparte, afirmând că vor să respecte Constituția URSS și legislația, și au dezaprobat introducerea stării de necesitate. Astfel, criza pare a fi fost mai degrabă un conflict în cadrul elitei sovietice de la centru, între grupările aflate la putere, prima la nivel unional, a doua la nivel republican.

Deznodământul a fost influențat de incidentul din noaptea de 20 spre 21 august, în care au murit trei oameni dintre „apărătorii"

[1] Nikolai Rîjkov (n. 1929), om politic rus, fost comunist, care a îndeplinit funcția de prim-ministru al URSS între 27 septembrie 1985 și 14 ianuarie 1991. Este considerat unul dintre promotorii mișcării de democratizare a defunctei Uniuni Sovietice (n. coord.).

Casei Albe. Anchetele care au urmat au indicat faptul că moartea celor trei n-a fost un incident nefericit, ci mai degrabă o provocare. Însă acest detaliu, dezvăluit câțiva ani mai târziu, a trecut neobservat. La vremea respectivă, faptul că militarii subordonați Comitetului și-au vărsat sângele pentru niște simpli cetățeni a fost picătura care a umplut paharul.

Colegiul Ministerului Apărării a decis în dimineața zilei de 21 august să recomande retragerea trupelor din Moscova și anularea stării de necesitate. Comandanții aviației, unităților de rachete strategice și flotei i-au convins pe adjuncții ministrului apărării să oprească din drum unitățile militare care se îndreptau spre centrul capitalei și să le întoarcă în cazărmi. Faptul că armata, speriată de consecințele adâncirii crizei politice în cazul vărsării de sânge, a refuzat să se lase folosită în conflictul dintre cele două grupări din cadrul elitei conducătoare a determinat în bună măsură deznodământul crizei.

Militarii au avut un rol important în tactica adoptată de Comitetul de Stat. Prin ei s-a încercat intimidarea conducerii Rusiei pentru a o forța să se așeze la masa negocierilor și să accepte condițiile Comitetului, în primul rând menținerea URSS sub formă de federație. Membrii guvernului sovietic implicați în declanșarea crizei politice din august 1991 mizau pe faptul că Gorbaciov nu era popular, că Elțin avea o bază de putere limitată și, mai ales, pe faptul că ei controlau KGB, ministerele de Interne și al Apărării. Numai că au subapreciat capacitatea organizatorică a oponenților lor, refuzul acestora de a accepta compromisuri, reacția negativă a populației la vederea militarilor scoși pe străzi. Odată ce armata a refuzat să se mai lase implicată în jocurile politice și s-a retras în cazărmi, ultima șansă a membrilor Comitetului de Stat era să-l atragă pe Gorbaciov de partea lor. Președintele putea să aleagă, pe de o parte, între a se alătura miniștrilor din Comitet și a încerca să salveze Uniunea Sovietică după o rețetă conservatoare, iar pe de altă parte, a valida ideea promovată la scara întregii planete de elita rusească din jurul lui Elțin, potrivit căreia o mână de nostalgici din ministerele de forță, în frunte cu KGB, a încercat să dea o lovitură de stat

împotriva liderului reformator, Mihail Gorbaciov. Astfel, două delegații, cu două avioane diferite, au plecat aproape în același timp spre Crimeea, unde se afla Gorbaciov. Alegând să se întâlească cu vicepreședintele RSFS Ruse, Aleksandr Ruțkoi, și să se întoarcă la Moscova cu avionul delegației trimise de Elțin, Gorbaciov a decis practic câștigătorul crizei politice. Membrii Comitetului de Stat pentru Situații Extraordinare nu doar că au mers degeaba în Crimeea, unde președintele nu i-a primit, dar au mai și fost arestați din dispoziția procurorului general al RSFSR, noaptea târziu, la aterizarea pe aeroportul moscovit Vnukovo.

Deznodământul evenimentelor din 19–21 august 1991 a depins nu atât de instituțiile de forță, KGB, Interne sau Apărare, ori de legalitatea actelor emise de fiecare dintre părți, ci de capacitatea celor două grupuri aflate în conflict de a mobiliza, la momentul și în locul potrivit, cât mai mulți susținători. Doar în felul acesta își puteau pune adversarul politic într-o situație imposibilă, în care nici măcar utilizarea forței și violenței nu l-ar mai fi putut ajuta să câștige.

Criza politică din august a jucat un rol esențial în dezintegrarea Uniunii Sovietice. A urmat o perioadă de patru luni în care energia s-a concentrat asupra demantelării structurilor unionale[1].

Pentru Elțin și echipa sa, criza politică din august a devenit „revoluția din august" sau „revoluția democratică" și a fost încărcată cu simbolistica unui „moment fondator". Sunt dărâmate monumentele reprezentative ale vechiului regim, statuile lui Lenin, Dzerjinski, Andropov, se schimbă numele străzilor, revenindu-se la vechile denumiri. Era „anul zero" al democrației rusești.

Dezmembrarea Uniunii Sovietice

În chiar mijlocul crizei politice din august, sovietele supreme ale Estoniei, Letoniei și Lituaniei au proclamat independența, au anulat Constituția URSS și au revenit la constituțiile de dinaintea anexării

[1] A.S. Barsenkov, A.I. Vdovin, *Istoriia Rossii 1938–2002*, Moscova, Aspekt Press, 2003, pp. 382–386.

lor în 1940. La scurt timp după încheierea crizei, la 24 august, Rusia a recunoscut independența țărilor baltice. Tot la 24 august, Belarus și Ucraina și-au proclamat independența, iar la 27, 30 și 31 august, și-au proclamat independența Republica Moldova, Azerbaidjan, Kîrgîzstan și Uzbekistan, ultimele două în aceeași zi.

Pentru multe republici, acțiunile Comitetului de Stat pentru Situații Extraordinare au fost pretextul perfect pentru a respinge sau a amâna *sine die* propunerile de integrare și planurile de salvare a federației.

Pentru a gestiona demantelarea Uniunii Sovietice, președinții republicilor primesc puteri sporite, în dezacord cu legislația și chiar încălcând flagrant Constituția. Practic, ei au luat decizii potrivit „oportunităților politice" și echilibrului real de forțe din fiecare republică, precum și potrivit raporturilor dintre ele și centrul unional.

Între 2 și 5 septembrie 1991, a avut loc sesiunea a V-a a Congresului Deputaților Poporului din URSS, care a validat situația rezultată în urma crizei politice din august. Congresul a anunțat începerea unei perioade de tranziție, care avea să se încheie cu adoptarea unui nou tratat unional, a unei noi Constituții și cu alegerea unor noi organe ale puterii. În perioada aceasta își încetează activitatea Congresul Deputaților și Sovietul Suprem. Se înființează un Consiliu de Stat al URSS (Gossovet SSSR), format din președintele URSS și conducătorii republicilor sovietice. Acesta primește pe timpul „perioadei de tranziție" funcții reale de conducere. Toate deciziile privind viitorul Uniunii sunt discutate la acest nivel, adesea fără informarea altor instituții.

La 23 august, Elțin a semnat decretul care suspenda activitatea Partidului Comunist pe teritoriul RSFS Ruse. Două zile mai târziu, un alt decret naționaliza patrimoniul mobil și imobil al Partidului Comunist, precum și conturile în ruble și valută, deschise în URSS și în afara granițelor de către acesta. KGB, brațul armat al partidului, a intrat într-un proces de dezintegrare în instituții autonome, astfel încât niciun serviciu secret să nu mai dețină monopolul asupra informațiilor. S-au desprins, încă din august, trupele speciale de intervenție, Serviciul de Pază, varianta rusească a SPP-ului din

România, serviciul de comunicații speciale (echivalentul STS), de cifru, de spionaj radioelectronic. Apoi sunt dezmembrate marile direcții – spionajul, contraspionajul, trupele de grăniceri – în servicii separate. Comitetul s-a descentralizat, KGB-urile republicane căpătând deplină autonomie. În lunile următoare, funcțiile și competențele acestor structuri secrete s-au suprapus.

Consiliul de Miniștri al URSS a dispărut fără ca lumea să observe. Oricum, prim-ministrul și cei mai importanți miniștri fuseseră membri ai Comitetului de Stat și au fost arestați fiind acuzați de tentativă de lovitură de stat. Documentul oficial de desființare a fost semnat de Gorbaciov la 25 august. În locul lui a fost înființat un Comitet pentru Conducerea Operativă a Economiei, în frunte cu prim-ministrul RSFS Ruse. Se confirma așadar tendința de preluare a structurilor administrative sovietice de către Rusia și se depășea etapa dualității puterii, care dura de mai bine de un an. Până în decembrie 1991, au trecut sub controlul centrului de putere dominat de Elțin organele procuraturii militare și civile, Ministerul de Finanțe, Gosplan-ul[1]. Alte structuri unionale care n-au trecut sub controlul Rusiei au fost desființate ori împărțite între republicile succesoare.

Din cele șapte ședințe ale Gossovet al URSS s-a născut un Tratat privind comunitatea economică a statelor suverane, semnat la Kremlin, la 18 noiembrie 1991. Ca prevederile lui să poată fi puse în aplicare, ar mai fi trebuit încheiate încă 20 de acorduri. Tactica lui Gorbaciov a fost însă aceea de a împinge în față problemele economice, cele politice fiind mai greu de soluționat.

Proiectul tratatului politic a avut o soartă tristă. Gorbaciov insista pentru formula „stat unional", cu o constituție comună și un președinte ales prin vot universal, de către toți cetățenii. În redactarea prezentată la 14 noiembrie, viitorul stat era definit drept „democratic confederativ". Documentul urma să fie parafat la 25 noiembrie, însă, surprinzător, ceremonia s-a anulat în ultimul

[1] De la Gosudarstvennîi Planovîi Komitet – Comitetul de Stat al Planificării (n. coord.).

moment. Elțin a cerut scoaterea sintagmei „stat democratic confederativ" și înlocuirea ei cu formula „confederația statelor independente", dând vina pe Sovietul Suprem, care, din această cauză, n-ar fi ratificat documentul. Oricum, fără Ucraina, semnarea noului tratat ar fi fost inutilă, așa încât – a tras concluzia Elțin – era mai bine să se aștepte referendumul din Ucraina, fixat pentru 1 decembrie. Practic, Ucraina avea să decidă soarta Uniunii Sovietice. Detaliu care nu s-a uitat nici astăzi.

Peste 90% dintre cetățeni au votat la referendum pentru independența Ucrainei, iar alegerile prezidențiale desfășurate în același timp au fost câștigate de L.M. Kravciuk. A doua zi, pe 1 decembrie, Rusia a recunoscut independența Ucrainei[1].

O săptămână mai târziu, la 8 decembrie, lângă Minsk, la Belaia Veja, liderii celor trei republici slave, Belarus, Rusia și Ucraina, S. Șușkevici, B. Elțin și L. Kravciuk, au semnat Acordul de înființare a Comunității Statelor Independente, în preambulul căruia se afirma că „Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste ca subiect de drept internațional și realitate geopolitică își încetează existența". Trebuiau să iasă din uniune și celelalte republici sovietice care aveau statut egal, de cofondator, asemenea Rusiei, Ucrainei și Belarus.

De aceea, din punct de vedere juridic, URSS a încetat să mai existe la 21 decembrie 1991, când, la Alma-Ata, au aderat la Tratatul privind constituirea CSI încă opt republici. Două zile mai târziu, Gorbaciov și Elțin s-au întâlnit ca să regleze problema încetării activității ultimelor instituții. RSFS Rusă și-a schimbat denumirea în Federația Rusă, iar în seara zilei de 25 decembrie, steagul sovietic a fost dat jos de pe Kremlin și înlocuit cu steagul Rusiei. Tot atunci, Gorbaciov, gâtuit de emoție, a ținut ultimul discurs televizat. A durat doar 11 minute și 16 secunde. Cât o cuvântare de revelion. Mihail Gorbaciov demisiona dintr-o funcție care nu mai exista. Căci statul sovietic nu mai exista și, desigur, nici funcția de președinte.

Democrația electorală, care abia dacă împlinise doi ani, se pregătea să intre într-o nouă etapă.

---

[1] Plokhy, *op. cit.*, pp. 275–294.

Chinurile „terapiei de șoc”

Gorbaciov a inițiat reformele democratice care au dus la schimbarea regimului politic în cadrul Conferinței a XIX-a a PCUS, din vara anului 1988. În fapt, el dorea să deturneze atenția delegaților de la gravele probleme economice și lipsa de rezultate în reforma Uniunii Sovietice. Ajunsese la concluzia că sistemul administrativ de comandă moștenit de la Stalin și Brejnev ucidea orice tentativă de reformă. Pe fond, avea dreptate. Ca să demanteleze acel sistem, Gorbaciov a ales democratizarea, care părea cea mai bună metodă. Și acest lucru e greu de contrazis. Problema lui Gorbaciov era însă economia extrem de degradată. Starea acesteia, în condițiile scăderii prețului la petrol pe piețele internaționale și ale presiunii exercitate de complexul militaro-industrial care nu mai avea resurse, era, din zi în zi, tot mai gravă. Dar chiar și atunci când secretarul general avea doar de pierdut din promovarea principiilor democrației electorale, el rămânea devotat acestora. În mod paradoxal, rezultatul comparației în materie de atitudine democratică dintre Gorbaciov și președinții Rusiei care s-au succedat după destrămarea URSS, Elțin și Putin, ar fi, fără îndoială, favorabil secretarului general al PCUS. Dacă ar fi făcut ceea ce succesorii săi au făcut fără niciun scrupul, Gorbaciov poate că ar fi și astăzi la putere la Kremlin.

După criza din august, Elțin a dorit să-și consolideze juridic poziția dominantă deținută pe scena politică. Decisivă a fost sesiunea a V-a a Congresului Deputaților Poporului din RSFS Rusă (28 octombrie–13 noiembrie 1991), care a aprobat câteva reașezări importante în ierarhia puterii, consolidând poziția președintelui, e drept, pe termen limitat, respectiv în perioada reformelor economice radicale. Durata acesteia era apreciată la un an. Este un moment de cotitură în istoria regimului politic din Rusia. Președintele primește dreptul de a reorganiza structura guvernului, de a decide de unul singur în problema numirii miniștrilor, fără să consulte măcar Sovietul Suprem. A doua hotărâre importantă a fost aceea că președintele putea legifera prin decrete în scopul reglementării operative a reformelor economice. Ucazurile lui Elțin erau superioare

legislației sovietice sau a Federației Ruse, acolo unde intrau în contradicție cu aceasta. În numele reformei economice, al cărei obiectiv era modernizarea[1] țării, au fost aruncate la coșul de gunoi principii democratice elementare abia dobândite. Motivul invocat, că electoratul rusesc nu era suficient de matur, iar conservatorii amenințau cu revanșa, deci puterea trebuia lăsată în mâna președintelui, singurul care le putea ține piept comuniștilor și care putea reforma țara, este în același timp cinic și naiv. Din această perspectivă, deciziile Congresului Deputaților Poporului reprezintă un pas înapoi. Practic, acum se pun, puțin câte puțin, bazele regimului autoritar din Rusia.

În administrația prezidențială a Federației Ruse, care tocmai atunci se înființa, s-au creat departamente speciale pentru redactarea unei legislații concurente cu cea emisă de parlament. În acest fel, ramura cea mai importantă a puterii executive, președintele, prelua și atribuțiile puterii legislative, separația puterilor în stat devenind o ficțiune. Deși Congresul Deputaților Poporului i-a acordat „temporar" președintelui Elțin puteri „nelimitate", acesta a subliniat că situația trebuia menținută cât mai mult timp.

Alegerile locale programate pentru 8 decembrie 1991 au fost amânate, în fruntea regiunii și republicilor urmând să fie numiți prin decret noii conducători de către președinte. De selectarea candidaturilor pentru diverse poziții de conducere se va ocupa, de acum încolo, o direcție de control din cadrul administrației prezidențiale, un fel de secție de cadre.

Sesiunea din toamna anului 1991 a Congresului Deputaților Poporului din RSFS Rusă a jucat un rol determinant în configurarea noului regim politic. Crearea „verticalei prezidențiale" (mai târziu se va numi „verticala puterii") a fost una dintre obsesiile liderilor ruși. Ea își are rădăcinile în criza politică din august 1991.

---

[1] Modernizarea era o obsesie a reformatorilor, care pretindeau că în numele ei se face totul. De altfel, capitolele dedicate perioadei Elțin în lucrări academice absolut onorabile aveau în titlu cuvântul „modernizare". A se vedea capitolul 12, intitulat „Perioada Elțin: pe drumul modernizării radicale", în vol. *Politiceskaia istoriia Rossii-SSSR-Rossiiskaia Federația*, vol. II, TERRA, Moscova, 1996.

O altă temă larg dezbătută în acele luni a fost cea a reformelor economice. Situația se înrăutățea de la o zi la alta. Consiliul de miniștri nu mai exista, iar guvernul RSFSR pierduse controlul asupra proceselor financiare și fluxului monetar, în condițiile în care rubla circula în toate fostele republici sovietice, nu doar în Rusia. Finanțarea serviciilor federale, activitatea de politică externă, serviciile secrete, armata, toate au trecut la bugetul RSFS Ruse, care se împrumuta și vindea aurul din rezerva URSS ca să poată face față cheltuielilor. Resursele valutare erau epuizate din vara lui 1991, așa că Banca de Comerț Exterior a întrerupt toate plățile în străinătate.

Criza economică s-a adâncit în toamna lui 1991. Aceasta s-a datorat în mare măsură și luptei politice dintre diferitele centre de putere, care au preferat să se acuze reciproc în loc să colaboreze în vederea soluționării problemelor. Gorbaciov dădea vina pe incapacitatea republicilor suverane de a construi o politică economică comună, în vreme ce Elțin acuza „forțele reacționare ale nomenclaturii", care nu doreau să „dezmembreze vechile structuri stalinisto-brejneviste din URSS". Mai mult, fiecare parte se considera a fi îndreptățită să scoată țara din criză. Poate nu întâmplător, mai mulți autori privesc criza din toamna lui 1991 drept o criză politică și mai puțin ca o criză economică.

În Rusia nu a avut loc o adevărată dezbatere în jurul modelului de reformă. Practic, nu a existat o alternativă valabilă la terapia de șoc, inițiată de Polonia în 1989 și preluată de alte câteva țări din fostul lagăr socialist, a căror tranziție era urmărită de la Moscova cu maximă curiozitate și interes. Specificul reformelor rusești consta în faptul că înființarea și consolidarea „verticalei puterii" se petreceau concomitent cu reforma radicală a economiei. Nu era o abatere de la model, acesta fusese planul din primul moment. Combinată cu înghițirea, sub pretextul privatizării, a unor părți ale economiei, uneori chiar a unor ramuri întregi, intrarea sub controlul lumii criminale a unor instituții, a unor entități administrativ-teritoriale a dus la o așa-zisă reformă foarte diferită de modelul terapiei de șoc din Polonia, model asumat, chiar dacă nu explicit, de către conducerea executivului de la Moscova.

Terapia de șoc fiind singura sursă de inspirație, despre „modelul chinezesc" s-a vorbit târziu și doar în dezbateri electorale, nu între economiști serioși. Era prea mare deosebirea dintre cele două țări. China nu se pregătea de reforme politice, pentru că nimeni nu se îndoia de soliditatea ideologiei comuniste și a regimului socialist. În Rusia, o reformă politică radicală precedase reforma economică.

Primele discuții publice mai serioase despre însemnătatea reformelor au fost stârnite de discursul lui Elțin din 28 octombrie, de la Congresul Deputaților Poporului. Acum, președintele a spus ce anume presupuneau acele reforme: liberalizarea prețurilor, liberalizarea comerțului, privatizarea. A continuat spunând că reformele vor fi dureroase, de aceea ele vor fi realizate de un guvern de tineri profesioniști, nu de politicieni. A promis însă că va conduce personal guvernul și îl va susține cu autoritatea sa. Elțin a preluat și fotoliul de premier, iar, la 5 noiembrie, l-a numit pe Egor Gaidar[1] în funcția de vicepremier și ministru al economiei și finanțelor.

Promovarea lui Gaidar în postul de reformator-șef a fost o mare surpriză. Era tânăr, avea doar 35 de ani, era doctor în științe economice, făcuse un scurt stagiu la o universitate americană și se număra printre foarte puținii economiști sovietici care știau limba engleză. Conducea un mic institut de politică economică la Academia de Științe, înființat pentru el, și părea dedicat carierei științifice și celei de popularizare a noilor dezbateri din științele economice. Cu alte cuvinte, era un teoretician, nicidecum un practician, ceea ce i se va reproșa insistent de către opoziție și chiar de către președintele Elțin mai târziu. Venea dintr-o familie care făcuse parte din nomenclatura sovietică, având un bunic scriitor foarte cunoscut. Timur Gaidar, tatăl său, fusese corespondent militar al ziarului *Pravda*, luptase în Golful Porcilor și era prieten cu Raul Castro. Fiul, Egor Gaidar, fusese redactor la secția economică a revistei *Kommunist* și, apoi, la *Pravda,* ambele publicații fiind subordonate

[1] Egor Timurovici Gaidar (1956–2009), economist și om politic rus, care a îndeplinit funcția de prim-ministru interimar al Federației Ruse (15 iunie – 14 decembrie 1992)(n. coord.).

direct CC al PCUS. În dezbaterile teoretice din anii 1990–1991, Gaidar a fost un adept entuziast al terapiei de șoc, despre care spunea că e un model universal, fără culoare ideologică. Urmărise cu multă atenție felul în care țările din Europa Centrală și de Est trecuseră la economia de piață.

Gaidar nu era singur. Avea în spate o echipă de tineri economiști care proveneau din institute de cercetare de la Moscova și Leningrad, oraș care tocmai revenise la numele istoric, Sankt Petersburg. Nu întâmplător, Elțin s-a oprit asupra lor. Fără experiență politică și administrativă, fără bază de putere, ei n-ar fi putut niciodată să devină concurenții politici ai președintelui. Astfel, Elțin aduna toată puterea în mâinile lui, putea dezavua oricând un ministru sau o acțiune politică a acestuia, nu-și asuma nicio responsabilitate directă și putea să îndepărteze un ministru sau altul în cazul în care măsurile erau cu totul nepopulare. Aducerea în guvern a unor tineri ambițioși, dar fără greutate politică, care depindeau integral de președinte și nu se puteau autonomiza, va deveni un model de guvernare ce poate fi detectat și astăzi în raporturile dintre președintele Vladimir Putin și miniștrii săi.

Cel mai cunoscut economist din grupul Gaidar avea să fie Anatoli Ciubais, părintele privatizării din Rusia[1]. El va avea și cea mai lungă carieră publică, aceasta continuând și astăzi. Ciubais era convins că doar proprietatea privată și piața liberă pot garanta bunăstarea generală și democrația. „Ce este privatizarea?" (*Cito takoe privatizațiia?*) poate fi considerat manifestul acestui grup de tineri economiști. Ciubais, autorul broșurii având titlul de mai înainte, prezintă mai degrabă o serie de teze, copiate din manuale occidentale și adaptate pentru fostele țări socialiste. Ideea de bază era că proprietatea privată și piața aveau să transforme în foarte scurt timp Rusia într-o țară dominată de armonie socială, cu o democrație și libertate consolidate.

[1] Andrei Kolesnikov, *Neizvestnîi Ciubais. Straniți iz biografii*, Zaharov, Moscova, 2004; departe de a fi o monografie completă dedicată lui Ciubais, cartea lui Kolesnikov surprinde cel mai bine contextul intern în care acționa acesta și felul în care funcționa inteligheția tehnică sovietică.

În realitate, lucrurile au evoluat exact pe dos decât a prevăzut Ciubais. Rusia nu doar că n-a ieșit repede din criza economică și socială în care colapsul sovietic o lăsase, ci s-a adâncit în marasm, depresie, cinism, o considerabilă parte a societății fiind abandonată într-o stare de cruntă sărăcie.

După 15 noiembrie 1991, a început procesul integrării instituțiilor unionale cu cele rusești. Nu mai puțin de 88 de ministere, centrale, agenții guvernamentale au fost transferate în subordinea administrativă a Rusiei. Dintr-un total de 129 de structuri unionale și rusești, prin contopire, absorbție, unire, restructurare, comasare etc., s-au format 20 de ministere, iar numărul birocraților s-a redus la jumătate. A fost una dintre cele mai mari reorganizări administrative care s-au realizat în timpurile moderne. La sfârșitul anului 1991, Federația Rusă și-a asumat vechea datorie a URSS și a început să negocieze cu instituțiile financiare internaționale contractarea unor credite uriașe.

Noul curs reformator s-a reflectat în câteva documente, toate redactate de echipa lui Gaidar. Cel mai important dintre ele a fost „Programul adâncirii reformelor economice" (*Programma uglubleniia ekonomiceskih reform Pravitelstva Rossiiskoi Federații*), publicat abia în iulie 1992. Aici este prezentat pentru prima dată în detaliu planul reformelor, pe etape, cu termene de realizare. Astfel, 1992–1993 era perioada de liberalizare și stabilizare financiară, caracterizată prin începerea privatizărilor, restructurarea industriei, reforma agriculturii, care, toate împreună, aveau să pună bazele economiei de piață și să creeze condițiile ieșirii din criză. A doua etapă, refacerea puterii economice a Rusiei, 1994–1995, presupunea privatizarea în masă, reforma socială, refacerea nivelului de producție de dinaintea crizei în toate ramurile industriale. A treia și ultima etapă avea să înceapă în 1995; se caracteriza printr-o creștere economică de cel puțin 4% pe an și viza cu prioritate sporirea producției de mărfuri care încorporau tehnologii de vârf. Astfel de documente sunt teribil de perisabile. Acesta rămâne însă important pentru că reflectă capacitatea guvernului de a face prognoze și previziuni, este drept, într-un context foarte dificil.

De la 2 ianuarie 1992, prețurile au explodat, refuzând să respecte indicatorii promiși de guvern. Indexarea salariilor și a pensiilor s-a dovedit cu totul insuficientă. Cea mai mare parte a populației a ajuns în foarte scurt timp la limita sărăciei. Încrederea în guvern s-a prăbușit. Totuși guvernul era consecvent și își respecta programul. Se ocupa de probleme strategice și macroeconomice și de refacerea controlului asupra finanțelor statului. Controlul masei monetare era instrumentul cel mai important al terapiei de șoc. Executivul respectase rețeta, tăiase masiv cheltuielile bugetare, în primul rând pe cele sociale, pentru sănătate, cultură și știință; a redus subvențiile către anumite regiuni și ramuri industriale. Atât de mult a diminuat cheltuielile, încât, în ianuarie, s-a înregistrat un excedent bugetar de 5,1%. În februarie, deficitul a fost de 2,7%, iar în martie, de 2,3%, pentru ca, în aprilie, bugetul să înregistreze din nou un excedent, de 4,4%. Rezultatele erau cu adevărat spectaculoase; deficitul din primele cinci luni abia dacă ajungea la 0,5% din PIB. În plus, politica fiscală foarte strictă a făcut ca inflația să rămână la un nivel scăzut.

Îmbunătățirea parametrilor economici, care a bucurat atât de mult Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială, nu rezolva însă problema sărăcirii populației. Reformele din primele luni au stârnit o enormă nemulțumire în societate, ceea ce a diminuat susținerea populară pentru politica economică a lui Elțin. Larga coaliție de forțe care se formase după august 1991 în vederea înfăptuirii unor reforme radicale a dispărut la doar câteva luni de la liberalizarea prețurilor. În vara lui 1992 se mai puteau identifica trei categorii de susținători ai reformelor, destul de subțiri, care, în curând, aveau să fie reprezentate și în executiv. Un prim grup era format din intelectuali umaniști, așa-zisa inteligență tehnocrată. Acest grup fusese activ în mișcarea pentru democratizare în perioada 1989–1991, era antitotalitar, antinomenclatură, proocidental, foarte ideologizat și continua să se manifeste activ pentru democrație și economie de piață. Al doilea grup era format din reprezentanții noii elite, care fuseseră implicați după 1987 în operațiuni financiare și comerciale, fiind legați deja de piața liberă prin import-export. Ei formează noua generație de oameni de afaceri

ruși, care văd perspectivele pozitive ale economiei de piață și doresc lichidarea ultimelor limitări ale socialismului. Al treilea grup includea nomenclatura, înalții funcționari din ministere, directorii de întreprinderi. Cum economia de piață crea reale oportunități, ei doreau să treacă în proprietate privată resursele statului, pe care le controlau administrativ. Acest grup al directorilor, mic, dar foarte influent, nu era nici el omogen. Cei care lucrau în zona exploatării resurselor naturale erau cei mai interesați de liberalizare. Voiau să aibă acces imediat pe piața externă, unde era mare cerere de materii prime, gaz și petrol, metale rare. Cei care lucrau în industrii ce abia supraviețuiau datorită finanțărilor de la buget aveau o altă raportare la piața liberă; ei doreau ca statul să se implice în continuare în economie și mai ales să susțină cu fonduri de la buget aceste industrii.

Sesiunea a VI-a a Congresului Deputaților Poporului din Rusia, din aprilie 1992, a fost un moment de cotitură în reconfigurarea scenei politice de la Moscova. Activitatea guvernului a fost supusă unei critici devastatoare. Cu greu, Elțin a reușit să-i convingă pe deputați să lase guvernul să lucreze până la sfârșitul anului, în speranța că vor apărea primele rezultate pozitive. Nu e de mirare că, în Congres și în Sovietul Suprem, s-au format noi majorități care erau împotriva reformelor. O bună parte a deputaților reprezentau interesele întreprinderilor de stat și mai ales ale celor din complexul militaro-industrial. Renunțarea la comenzile de stat, suspendarea creditelor ieftine, liberalizarea prețurilor la materiile prime amenințau multe fabrici cu falimentul și lichidarea. Această nouă realitate politică a determinat o modificare sensibilă a raporturilor de forțe din Congresul Deputaților Poporului și Sovietul Suprem. Analiza voturilor exprimate în Congres în 1992 arată că doar 240 de deputați mai susțineau guvernul, în vreme ce 571 votau constant împotriva reformelor radicale. Rolul determinant în continuarea reformelor l-a avut președintele Elțin, care avea să intre în conflict cu Sovietul condus de Ruslan Hasbulatov[1].

[1] Ruslan Imranovici Hasbulatov (n. 1942), economist și politician rus de origine cecenă, fost președinte al Parlamentului Rusiei (n. coord.).

În vara lui 1992, tensiunea dintre guvern și Banca Centrală pe tema datoriilor întreprinderilor s-a amplificat. Datoriile întreprinderilor erau uriașe, iar Gaidar cerea declanșarea procedurii de faliment, în caz contrar existând riscul ca inflația să scape de sub control. Sovietul Suprem a intervenit în dispută și a cerut guvernului să continue finanțarea industriei. La 28 iulie, președintele interimar al Băncii Centrale a decis să acorde credite ieftine întreprinderilor pentru ca acestea să-și poată plăti datoriile, pretinzând că astfel salvează economia de la colaps. Hotărârea băncii a fost susținută cu entuziasm de Sovietul Suprem. Această decizie a înmormântat de fapt terapia de șoc, care se baza tocmai pe restrângerea masei monetare și pe ținerea inflației sub control. Banca Centrală a distrus acest plan, ceea ce a făcut ca, în a doua jumătate a anului 1992, media lunară a inflației să varieze între 11% și 28%. Practic, stabilizarea monetară și scăderea deficitului bugetar deveniseră imposibil de realizat.

La 1 decembrie 1992, a început sesiunea a VII-a a Congresului Deputaților Poporului, care urma să analizeze activitatea guvernului și să decidă eventuala prelungire a prerogativelor suplimentare acordate președintelui cu peste un an în urmă. A fost momentul confruntării dintre reformatori și criticii lor. Situația economică precară făcea poziția lui Gaidar extrem de șubredă. Încă din prima zi, Elțin le-a propus deputaților un compromis, numai că, de data aceasta, majoritatea era decisă să se confrunte nu doar cu guvernul, ci și cu președintele. Deputații au cerut pe un ton imperativ demisia lui Gaidar. Finalul a fost dramatic; Elțin s-a adresat de la tribuna Congresului direct cetățenilor Rusiei într-un discurs televizat. A acuzat Congresul de sabotarea cursului reformator și a cerut organizarea unui referendum în cadrul căruia cetățenii să răspundă la întrebarea „cui încredințați scoaterea țării din criza economică și politică, Sovietului Suprem sau președintelui Rusiei?".

Ieșirea din această gravă criză politică a fost mediată de președintele Curții Constituționale. Primul pas spre detensionarea situației l-a făcut Congresul, care a prelungit prerogativele speciale ale președintelui. Compromisul consta în recunoașterea dreptului

președintelui de a-l numi pe prim-ministru, însă dintr-o listă de câțiva candidați pe care o prezenta deputaților. Elțin a propus cinci candidați, dintre care patru reprezentau corpul directorilor de întreprinderi. Aceste candidaturi au fost discutate și votate de Congres. Doar primii trei clasați se puteau califica pentru nominalizare. Cele mai multe voturi le-a obținut Iuri Skokov (637 „pentru" și 254 „împotrivă"), fiind urmat de Viktor Cernomîrdin[1] (621 „pentru" și 280 „împotrivă"), în vreme ce Gaidar a obținut 400 „pentru" și 492 „împotrivă".

Teoretic, președintele ar fi putut să-l numească pe Gaidar, însă a înțeles că acesta nu avea nicio șansă, fiind extrem de nepopular. Într-un fel, președintele l-a „livrat" pe reformatorul-șef opoziției în schimbul menținerii unor prerogative extraordinare[2]. Înainte să ia decizia finală, liderul de la Kremlin s-a întâlnit cu cei trei candidați la nominalizare.

Gaidar a înțeles dilema președintelui și a insistat asupra candidaturii lui Cernomîrdin, încercând să-l convingă pe Elțin să nu-l accepte pe Skokov, pentru că acesta ar fi blocat reformele. Cernomîrdin era mai puțin cunoscut, avea o personalitate mai ștearsă, părea o figură de compromis, fără prea multă influență, ușor de dirijat de la Kremlin. Elțin a refuzat să-l numească pe Skokov, invocând faptul că era prea legat de complexul militaro-industrial. În fapt, Skokov era antiliberal și antireformist convins. Și mai avea un defect în ochii lui Elțin: era influent din punct de vedere politic, se bucura de mare autoritate și era ambițios.

Spre deosebire de Skokov, reprezentant al complexului militaro-industrial, Viktor Cernomîrdin provenea din industria gazului, al cărei ministru fusese în guvernul sovietic (1985–1989). A transformat Ministerul Industriei Gazului în cea mai cunoscută companie

[1] Viktor Stepanovici Cernomîrdin (1938–2010), inginer și om politic rus, a îndeplinit funcțiile de prim-ministru al Federației Ruse, prim-ministru interimar, viceprim-ministru și ministru al industriei gazelor în epoca sovietică, calitate în care a creat compania Gazprom (n. coord.).

[2] Lilia Shevtsova, *Yeltsin's Russia: Myths and Reality*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2000, pp. 60–61.

rusească, Gazprom. Cernomîrdin a fost cooptat în guvern în mai 1992, ocupând una dintre funcțiile de viceprim-ministru. Boris Elțin l-a preferat în decembrie 1992 pentru funcția de prim-ministru din convingere că viitorul Rusiei depinde de resursele energetice și exportul de materii prime. Nu Vladimir Putin va alege modelul de dezvoltare economică bazat pe exportul de petrol și gaze, când a ajuns președinte, în anul 2000, ci Elțin a făcut acest lucru cu opt ani mai devreme. De fapt, elita rusească, decepționată de rezultatele puțin încurajatoare ale primului an de reforme, nu avea prea multe variante la dispoziție. A ales-o pe cea mai facilă, un model specific emiratelor bogate în aur negru din Golful Persic, model foarte diferit de cel occidental, către care, inițial, Uniunea Sovietică și, mai apoi, Rusia declarau că vor să avanseze.

Reprezentant al grupului directorilor afaceriști care activau în domeniul exploatării resurselor energetice, Cernomîrdin era în aceeași măsură interesat de continuarea reformelor, dar într-un alt ritm, ca și de stabilizarea situației din țară. Propus de Elțin premier, Cernomîrdin a adunat 721 de voturi „pentru" și doar 172 „împotrivă". Șeful guvernului depindea însă integral de președinte, atât juridic, cât mai ales politic. Președintele făcea echipa guvernamentală, desemnându-i pe miniștri. În posturi-cheie au rămas membri importanți ai echipei lui Gaidar, în primul rând vicepremierul responsabil cu privatizarea, Anatoli Ciubais[1]. În guvernul lui Cernomîrdin erau reprezentate toate grupările care sprijineau continuarea reformelor.

Prea mulți comentatori contestă (într-un mod prea violent) rezultatele reformelor lui Gaidar. Ele sunt mai degrabă contradictorii. În fond, eșecul terapiei de șoc nu i se poate imputa lui Gaidar, ci a fost rezultatul presiunii Sovietului Suprem și deciziei Băncii Centrale, care au sabotat cât au putut reforma. La capitolul privatizare, cifrele arată spectaculos de bine. Anul 1992 a fost decisiv

[1] Deși foarte controversată, rămâne utilă lucrarea *Privatizațiia po-rossiiski*, sub redacția lui Anatoli Ciubais, Vagrius, Moscova, 1999. Aici se regăsește filosofia privatizării din Rusia.

pentru așezarea bazelor economiei de piață în Federația Rusă – toți recunosc asta, și apologeții, și detractorii lui Gaidar.

S-a produs o revoluție la nivelul mentalității. Din colectivisto-paternalistă, ea a devenit individualistă, dedicată exclusiv interesului material personal. Într-un singur an, în societatea rusească s-a săpat o prăpastie între foarte puținii bogați și majoritatea covârșitoare tot mai săracă. Cei mai afectați din punctul de vedere al nivelului de trai au fost intelectualii umaniști, adică exact cei care au fost motorul glasnostului și apoi au susținut reformele radicale din economie. Învățământul, cultura, cercetarea au fost primele lovite de reducerile bugetare. Numărul cercetătorilor, al laboranților din institute s-a redus în doar un an cu circa un sfert. Mii de oameni de știință au emigrat. Clasa de mijloc s-a subțiat până aproape de dispariție. Din susținătoare entuziastă a terapiei de șoc, lipsa oricărei protecții sociale a transformat intelectualitatea umanistă din Rusia într-o adversară a reformelor. E drept, nu una agresivă, ci, mai degrabă, indiferentă și tăcut ostilă. Pierderea susținerii intelectualității umaniste a lipsit tabăra reformistă de legitimitatea pe care i-o conferea un discurs public coerent și mobilizator. Sondajele sociologice indicau o prăbușire a autorității reformatorilor și a încrederii electoratului în președintele Elțin.

Anul 1992 s-a caracterizat prin coagularea forțelor de opoziție și intrarea lor în competiția pentru putere. Concomitent, s-au format partidele de stânga și cele național-patriotice, care vor colabora foarte bine și, în anumite perioade, vor înființa chiar blocuri politice, care vor susține un candidat unic.

Structurile politice de stânga sunt practic împinse în arenă de zeci de mii de oameni care participă la mitingurile de protest. La 9 februarie 1992, o asociație comunistă radicală, Rusia Muncitoare (Trudovaia Rossiia), a organizat un „marș asupra Casei Albe", sediul Sovietului Suprem, la care au participat peste 100 000 de oameni. Era cea mai mare acțiune publică după desființarea PCUS. Două săptămâni mai târziu, la 23 februarie, de ziua armatei ruse, când se aniversează fondarea Armatei Roșii de către Troțki în 1918, „comuniștii și patrioții" înaintând în coloane spre Mormântul

Soldatului Necunoscut, monument aflat în apropierea Kremlinului, au fost întâmpinați de trupele speciale, care i-au prins pe demonstranți ca într-un clește. Numai că manifestanții aveau la ei nu doar flori pentru a le depune la monument, ci și bâte, lanțuri, astfel că a ieșit o bătaie în toată regula, cu sute de răniți, unii, în stare gravă, fiind internați în spital. Ziua de 23 februarie a fost denumită în presa de opoziție „duminica sângeroasă", la fel ca ziua în care a avut loc manifestația care a declanșat revoluția din 1905.

Tensiunile sociale de la Moscova din luna februarie arătau o Rusie aflată în pragul războiului civil. Ele au reprezentat un catalizator pentru unirea forțelor comuniste cu cele național-patriotice. Paradoxal, în coloanele opoziției avansau umăr la umăr oameni purtând steagurile roșii, comuniste, alături de cele țariste, iar portretele lui Lenin și Stalin erau lângă cele ale lui Nicolae al II-lea sau lângă tablourile cu toți membrii familiei imperiale uciși din ordinul bolșevicilor.

La 1 martie, în cadrul unei întâlniri la care au participat liderii mișcărilor comuniste, deputați din diverse soviete, redactori ai „publicațiilor patriotice", s-a adoptat o declarație de constituire a blocului opoziției unite sub lozinca „echitate, poporanism, statalitate, patriotism". Abia în toamnă însă, la 24 octombrie 1992, s-a format cea mai importantă organizație politică din tabăra opoziției radicale, Frontul Salvării Naționale. Acesta cerea refacerea treptată a URSS, alungarea de la putere a guvernului, pe care-l numea „dușmanul din casă", iar regimul lui Elțin era asemănat cu unul „de ocupație".

Simbioza dintre stânga comunistă și dreapta anticomunistă, monarhistă și naționalistă a fost un fenomen politic neașteptat, care a luat prin surprindere Kremlinul. Această alianță însă i-a obligat pe proaspeții parteneri la cristalizări ideologice și concesii. Comuniștii, în frunte cu Ghennadi Ziuganov[1], au dat primii semnalul, recunoscând ortodoxia ca fundament al societății rusești și susținând că

[1] Ghennadi Andreevici Ziuganov (n. 1944), om politic rus, deține funcția de prim-secretar al Partidului Comunist din Federația Rusă, este deputat în Duma de Stat și membru al Adunării Parlamentare a Consiliului Europei (n. coord.).

idealurile socialiste și comuniste ar veni nu atât de la Marx, cât de la Sfinții Părinți ai Bisericii și obștea sătească tradițională din Rusia profundă. În plus, comuniștii s-au arătat dispuși să recunoască greșelile bolșevicilor care au sfărâmat instituțiile fundamentale ale Vechii Rusii. La rândul lor, naționaliștii patrioți erau gata să descopere binefacerile socialismului rusesc, dar respingeau în continuare Revoluția din Octombrie 1917, pe care o considerau un complot iudeo-masonic. La opoziția de dreapta au aderat mai mulți membri importanți ai mișcării democratice, susținători entuziaști ai modelului occidental de dezvoltare a Rusiei. După câteva luni de reforme, aceștia au contrapus liberalismului lui Gaidar un „conservatorism liberal" care presupunea reforme mai domoale, cu respectarea specificului rusesc.

Centrul spectrului politic, ocupat de așa-numiții moderați, era extrem de eterogen, cuprinzând de la partide cu rezonanță istorică, kadeți, social-democrați, la altele inspirate de scena politică occidentală, democrați, republicani, creștin-democrați, social-democrați, social-liberali etc. Pe lângă aceste partide, funcționau câteva blocuri politice ceva mai relevante, Uniunea Civică, Rusia Liberă, condus de vicepreședintele Al. Ruțkoi[1], Uniunea Industriașilor și Întreprinzătorilor a lui Arkadi Volski[2]. Inițial, grupările din centrul scenei politice l-au sprijinit pe Elțin, dar, până la sfârșitul anului 1992, ele s-au alăturat opoziției, care a ajuns astfel să controleze categoric parlamentul (avea peste 650 de deputați în total, de partea guvernului votând doar 250).

Era o situație paradoxală. Din primăvara lui 1992, în opoziție cu guvernul se aflau toate partidele politice, ceea ce le dădea șanse infime de supraviețuire reformatorilor lui Gaidar. Numai că, în realitate, opoziția parlamentară nu crea mari probleme guvernului. Importanța reală a partidelor politice era neglijabilă. Încrederea în

[1] Aleksandr Vladimirovici Ruțkoi (n. 1947), general de aviație și om politic rus, a îndeplinit funcțiile de vicepreședinte al Federației Ruse (10 iulie 1991–4 octombrie 1993) și guvernator al regiunii Kursk (1996–2000) (n. coord.).

[2] Arkadi Ivanovici Volski (1932–2006), fondatorul Uniunii Industriașilor și Întreprinzătorilor Ruși (n. coord.).

politicieni era scăzută. După prăbușirea PCUS, era tot mai greu să faci diferența dintre vechea nomenclatură și oamenii politici noi, astfel că scepticismul rușilor față de lumea politică se consolida. În același timp, partidele dovedesc un infantilism desăvârșit. Programele politice sunt simple declarații populiste, liderii lor sunt adesea personaje dubioase. Nemulțumirea și opoziția față de reformele lui Gaidar sunt mult mai bine exprimate de presă decât de partidele politice. De fapt, principala opoziție se regăsește în redacțiile publicațiilor sau printre comentatorii și experții care se perindă prin studiourile televiziunilor.

Cum se explică transformarea presei din susținător asiduu al reformelor în varianta terapiei de șoc într-un critic necruțător al guvernului Gaidar? În afară de motivele economice, importante au fost și cele etice. Noua elită politică luptase împotriva regimului sovietic, fiind purtată pe brațe de presă, sub lozinca lichidării privilegiilor nomenclaturii, și își declarase ca ideal asigurarea egalității sociale de șanse. Odată ajunsă la putere, aceasta a dat dovadă de cinism și s-a aruncat asupra bunurilor statului (apartamente, spitale, policlinici), luându-le în proprietate sau folosință exclusivă. Nu doar că vechile privilegii ale nomenclaturii nu dispăruseră, dar acum parcă deveniseră și mai mari, ceea ce a produs un adevărat șoc în societate.

În plus, principiile statului de drept erau constant călcate în picioare de cei care se înghesuiau acum să-și împartă apartamentele și vilele de protocol ale gospodăriei de partid. Ruslan Hasbulatov, președintele Sovietului Suprem, s-a ales cu apartamentul de 441 m^2 al lui Brejnev. Politicienii își construiau vile luxoase, făceau concedii în țări exotice, într-o perioadă în care majoritatea covârșitoare a populației abia supraviețuia. Dimensiunile corupției păreau să nu cunoască limite. Membrii eșaloanelor inferioare ale fostei nomenclaturi sovietice și noii îmbogățiți de pe urma tranziției se dovedesc mai cinici și mai agresivi decât foștii stăpâni. Viteza cu care se căsca prăpastia dintre bogați și săraci a produs o adevărată traumă pentru opinia publică.

1993 – bătălia decisivă

Absența exercițiului democratic a făcut ca tensiunile dintre puterile statului, executivă, legislativă și judecătoarească, să crească și, în lipsa unui compromis, să ducă la deznodământul violent din toamna lui 1993, când Rusia a fost la un pas de războiul civil. Lupta pentru putere s-a dat între patru instituții, Congresul Deputaților, Sovietul Suprem, Curtea Constituțională și președinte. Congresul și Sovietul pretindeau că ele trebuie să-i numească și să-i controleze pe miniștri. Susținătorii președintelui respingeau această poziție, invocând faptul că tranziția de la totalitarism la democrație va dura mai mult. Dată fiind opoziția față de democrație, ar fi fost nevoie de un „autoritarism luminat", care să asigure cadrul de promovare a reformelor ce vor împiedica revenirea structurilor totalitare.

La începutul anului 1993, susținătorii Congresului Deputaților și ai Sovietului Suprem au invocat Constituția, cerând puteri mai mari pentru parlament. Simpatizanții lui Elțin subliniau originea brejnevistă a Constituției, ceea ce o făcea inadecvată noului context. În schimb, președintele avea deplină legitimitate, fiind ales de popor la 12 iunie 1991 și reconfirmat în urma tentativei eșuate de lovitură de stat din august. Această dispută reliefa necesitatea modificării și clarificării legislației, începând cu textul legii fundamentale. Ambele tabere recunoșteau faptul că era nevoie de o Constituție nouă. Dar cine s-o scrie? Ideile președintelui nu erau împărtășite de deputați. Mai mult, Kremlinul răspândise ideea că „sovietele și democrația sunt incompatibile", cu toate că Elțin însuși fusese timp de un an, între alegerile parlamentare din 1990 și cele prezidențiale din 1991, președintele Sovietului Suprem al RSFS Ruse, cea mai importantă funcție din federație în acel moment. În primăvara lui 1993, ambele tabere erau pregătite pentru bătălia decisivă.

La 10 martie 1993, au început lucrările Congresului al VIII-lea al Deputaților Poporului. Parlamentarii au anulat compromisul realizat în decembrie, când a fost ales și noul prim-ministru, compromis care prevedea și un referendum pentru forma de organizare

a statului. Elțin a răspuns în stilul care l-a consacrat, încercând o lovitură de forță. S-a adresat direct cetățenilor la 20 martie, anunțând introducerea unei administrații speciale până la depășirea crizei politice, precum și organizarea, la 25 aprilie, a unui referendum privind încrederea în președinte și în parlament și aprobarea proiectului Constituției și al legii alegerilor parlamentare. În cazul în care oamenii ar fi votat „da" la referendum, Congresul Deputaților și Sovietul și-ar fi pierdut de îndată atribuțiile.

Curtea Constituțională a intervenit în dispută și, la 22 martie, a decis că președintele a încălcat Constituția. Congresul Deputaților s-a grăbit să exploateze noul context, acuzându-l pe Elțin de tentativă de lovitură de stat, și a inițiat procedura de suspendare a acestuia. Numai că opoziția n-a reușit să adune suficiente voturi pentru a-l demite pe președinte, ceea ce a făcut posibil un nou compromis, negociat cu medierea Curții Constituționale, devenită *de facto* cel mai important actor politic din Rusia. Parlamentul a acceptat referendumul pe 25 aprilie, cu condiția controlului asupra formei finale a întrebărilor de pe buletinele de vot. Iar întrebările erau nefavorabile președintelui, în condițiile crizei economice prelungite și ale eșuării terapiei de șoc. Oamenii au fost întrebați: 1) dacă aveau încredere în președinte; 2) dacă aprobau politica social-economică dusă de președinte și guvern din 1992; 3) dacă considerau necesară organizarea de alegeri prezidențiale anticipate. După această serie de trei întrebări cu iz antiprezidențial, ultima, a patra, le cerea cetățenilor părerea despre necesitatea organizării de alegeri parlamentare anticipate. Elțin și echipa reformatorilor au realizat atunci o campanie după cele mai noi tehnici electorale. Ei dețineau controlul asupra mijloacelor electronice de informare în masă și dispuneau de resurse financiare considerabile. În ciuda cotei de popularitate scăzute, Elțin a reușit să întoarcă de partea lui opinia publică, care, la referendum, a arătat că avea încredere în el (40 de milioane de voturi contra 31 de milioane), aproba reformele președintelui și guvernului (36 de milioane contra 32 de milioane) și considera necesară organizarea de alegeri parlamentare anticipate (47 de milioane față de 21 de milioane). Rezultatul la

întrebarea a treia – dacă populația considera necesară organizarea de alegeri prezidențiale anticipate – era în defavoarea lui Elțin, dar scorul era foarte strâns (34 de milioane la 32 de milioane de voturi). Rezultatul referendumului i-a permis președintelui să ia inițiativa în procesul pregătirii noii Constituții[1].

În vara lui 1993, funcționau două comisii, una controlată de președinte, alta, de parlament, și apăruseră trei proiecte de Constituție (unul al președintelui, al doilea al Sovietului, al treilea al comuniștilor, ultimul neavând șanse să fie promovat).

La 12 iulie, Elțin a primit proiectul în forma finală, dar nu știa ce să facă cu textul. Să-l avanseze Congresului Deputaților și Sovietului Suprem pentru dezbateri însemna să-l mutileze grav; să meargă cu el direct la referendum n-ar fi putut. Nici parlamentul nu putea să-și promoveze propriul proiect. Era un blocaj total, ceea ce a dus la o tensionare fără precedent a vieții politice. Pe fondul răspândirii unor zvonuri privind iminența unei lovituri de stat, ce avea să fie dată fie de către o tabără, fie de cealaltă, Elțin și-a întrerupt concediul și a revenit în capitală la 10 august. Izbucnesc mai multe scandaluri grave de corupție, presa fiind alimentată de dezvăluiri și documente senzaționale, care afectează credibilitatea tuturor grupărilor. Din această cauză, președintele i-a suspendat temporar din funcție atât pe vicepreședintele Aleksandr Ruțkoi, cât și pe vicepremierul Vladimir Șumeiko[2], care se acuzau unul pe altul. Presa, apropiată de Kremlin, promova, în august–septembrie 1993, dezbateri în care domina ideea că Rusia nu era pregătită pentru o democrație parlamentară, iar modelul pe care ar fi trebuit să-l urmeze era cel al Republicii a V-a franceze, Elțin jucând rolul generalului De Gaulle.

---

[1] Thomas F. Remington, *The Russian Parliament. Institutional Evolution in a Transitional Regime, 1989–1999*, Yale University Press, New Haven și Londra, 2001, pp. 108–110.

[2] Vladimir Filippovici Șumeiko (n. 1945), om politic rus, vicepreședinte al Sovietului Suprem al Federației Ruse (1991). În 1992, a devenit prim-vicepreședinte în timpul crizei constituționale din Rusia (n. coord.).

Boris Elțin a pregătit lovitura pentru duminică, 19 septembrie, însă a renunțat din cauza asocierii cu data de 19 august, ziua în care a început criza politică din 1991[1]. A decis să mai aștepte două zile. La 24 septembrie era programat un summit al liderilor CSI la Moscova. Astfel, la 21 septembrie, într-un discurs televizat, președintele a anunțat că a semnat Decretul nr. 1400 „privind reforma constituțională etapizată în Federația Rusă". Practic, prin acest ucaz, Elțin desființa parlamentul și promitea să conducă țara prin decrete prezidențiale și hotărâri de guvern. Alegerile pentru Duma de Stat, viitorul parlament, au fost programate pentru 11–12 decembrie. Până atunci, textul constituției urma să fie definitivat și supus unui referendum. După discursul lui Elțin, deputații s-au întors la Moscova, s-au baricadat în clădirea parlamentului, Casa Albă, astăzi sediul guvernului federal, au împărțit arme, muniție, veste antiglonț. Fostul vicepreședinte, generalul Ruțkoi, a preluat conducerea dispozitivului militar.

Curtea Constituțională a reintrat în scenă și a declarat ilegal Decretul 1400, argumentând cu faptul că legea interzicea folosirea atribuțiilor prezidențiale pentru a schimba forma de stat sau dizolvarea ori suspendarea activității unor organe ale puterii alese legal, cum era cazul Congresului Deputaților și Sovietului Suprem. Acesta din urmă s-a grăbit să-l acuze pe Elțin de lovitură de stat și a decis că, din seara zilei de 21 septembrie, din clipa în care a început să-i fie difuzat discursul, președintele a fost suspendat din funcție, atribuțiile sale urmând să fie îndeplinite de vicepreședintele Ruțkoi, cel care fusese, cu câteva săptămâni mai devreme, suspendat la rândul lui din funcție de Elțin pe motiv de scandal de corupție. În seara zilei de 23 septembrie, a început sesiunea a IX-a, extraordinară, a Congresului Deputaților Poporului, care a trecut la formarea unui nou guvern. În țară se constituiau două structuri de putere, care se concurau. Liderul de la Kremlin a încercat să spargă unitatea opoziției, garantându-le deputaților diverse beneficii materiale; era o operațiune de mituire, o invitație deschisă adresată acestora

[1] Boris Elțin, *Zapiski prezidenta*, Izdatelstvo „Ogonek", Moscova, 1994, p. 355.

de a evacua clădirea parlamentului. Majoritatea deputaților au rămas însă în clădire.

La 25 septembrie, printr-un nou decret prezidențial, trupele Ministerului de Interne au primit ordin să blocheze Casa Albă; deputații mai puteau doar să iasă, nu și să intre. Ruțkoi și Hasbulatov au refuzat să negocieze, mizând pe susținerea unei părți a armatei. De aici și siguranța deputaților care au respins oferta lui Elțin. Planul inițial era ca, după anunțarea decretului de desființare a parlamentului, armata să ocupe sediul acestuia pentru a nu permite constituirea unui centru de comandă al opoziției. Numai că ministrul apărării, generalul Pavel Graciov, l-a mințit în mai multe rânduri pe președinte și a amânat intervenția armatei până ce situația de pe teren a devenit dramatică pentru tabăra susținătorilor lui Elțin.

Sâmbătă, 2 octombrie, în centrul capitalei, în Piața Smolensk, au avut loc primele ciocniri violente între detașamentele opoziției și forțele de ordine.

Eram pentru prima dată la Moscova în acele săptămâni, alături de alți doi colegi de la Institutul de Istorie „N. Iorga", Ion M. Oprea și Marian Stroia, într-un stagiu de documentare la Academia Rusă de Științe. Citisem toată dimineața la Biblioteca „Lenin", după care, seara, ne-am îndreptat către Vechiul Arbat, unde ne-am trezit prinși între rafale de pistoale automate; am văzut morți și răniți. Ne aflam la nici doi kilometri de Piața Smolensk. În acel moment, centrul părea controlat de tineri civili înarmați, suporteri ai opoziției. De la televizor nu înțelegeai ce se întâmplă, iar mass-media electronice erau controlate de putere.

A doua zi însă, duminică, 3 octombrie, la chemarea lui Ruțkoi, mii de oameni au luat cu asalt Primăria Moscovei, aflată lângă Casa Albă, sediul parlamentului. Seara, grupări paramilitare ale opoziției au asediat centrul de televiziune „Ostankino". Scenele de atunci pot fi comparate cu cele de la București din decembrie 1989. S-au tras focuri de armă și s-a stins lumina în studioul din care se transmitea în direct. Din întunericul platoului de filmare, Gaidar chema populația să iasă din case ca să apere guvernul, fiind întrerupt de rafale de pistol automat, care se auzeau pe culoarele de la

„Ostankino". Din fericire, susținătorii guvernului n-au ieșit pe străzi să lupte cu cei ai opoziției. Moscova ar fi fost înecată în sânge.

În acea noapte, Elțin a mers personal la Ministerul Apărării ca să-i convingă pe generali să execute decretele prezidențiale[1]. Ministrul Graciov a cerut ordin scris ca să tragă în parlament cu tunurile; alți ofițeri superiori din conducerea ministerului se aflau în contact secret cu Ruțkoi. De altfel, planul operațiunilor militare a fost conceput de bodyguardul lui Elțin, Aleksandr Korjakov, care și povestește în memoriile sale despre neîncrederea care domnea între liderul de la Kremlin și generali[2]. Nu doar unii generali, ci și figuri politice importante din tabăra președintelui erau împotriva utilizării forței. Chiar premierul Cernomîrdin, dar și alți membri ai guvernului, nu doar Graciov, despre care am vorbit mai sus, erau cel puțin rezervați. Reticența acestora a făcut ca Elțin să pară la un moment dat că pierde partida și că ar putea fi alungat de la putere. Susținătorii opoziției, care controlau marile bulevarde din centrul Moscovei, fuseseră la un pas să pună mâna pe centrul de televiziune „Ostankino".

Președintele a declarat stare de necesitate în capitală. În dimineața zilei de 4 octombrie, la ora 6.45, tancurile înșirate pe malul râului Moscova, în fața clădirii parlamentului, au început să tragă cu muniție de război. Până la lăsarea întunericului, Casa Albă a fost ocupată de trupele guvernamentale. Ruțkoi și Hasbulatov au fost arestați, restul deputaților evacuând clădirea. Ei vor fi eliberați peste aproape cinci luni. Duma de Stat, aleasă în decembrie, a votat, la sfârșitul lunii februarie 1994, o lege de amnistiere de care au beneficiat în total 16 persoane arestate în urma violențelor din toamnă, precum și cei arestați după tentativa de lovitură de stat din 19–21 august 1991. Procesul lor începuse în aprilie 1993, însă instanțele nu apucaseră să pronunțe sentințele. Noul președinte al Curții Constituționale a decis că legea de amnistiere e conformă

[1] Lilia Shevtsova, *op. cit*., p. 86. Șevțova scrie că „Yeltsin was forced to humble himself, going personally to the generals to beg for help".

[2] Detalii foarte utile pentru înțelegerea atmosferei existente în ministerele Apărării și de Interne în toamna lui 1993, la Aleksandr Korjakov, *Boris Elțin: ot rassveta do zakata*, Izdatelstvo „Interbuk", 1997, pp. 164–194.

cu litera Constituției, spre dezamăgirea lui Elțin. La 26 februarie 1994, prizonierii erau eliberați, iar președintele Curții Constituționale își dădea demisia[1]. Hasbulatov a păstrat uriașul apartament al lui Brejnev și a devenit profesor la Institutul de Economie „Plehanov" de la Moscova. Ruțkoi a înființat un alt partid politic, apoi a câștigat alegerile pentru funcția de guvernator al regiunii Kursk.

În felul acesta, Elțin a repurtat o victorie decisivă, care va influența semnificativ evoluția regimului politic din Rusia. Potrivit cifrelor oficiale, în ciocnirile de stradă ar fi murit 145 de oameni. Mai multe publicații, începând cu *Pravda* și *Sovetskaia Rossiia,* au fost interzise.

Lilia Șevțova, autoarea celei mai documentate și mai nuanțate cărți despre mandatele lui Elțin, se întreba pe bună dreptate dacă acest conflict a fost inevitabil[2]. Tensiunile dintre ramurile puterii de stat s-au accentuat din 1991. În primăvară, înaintea alegerilor prezidențiale de la 12 iunie 1991, partizanii lui Elțin au încercat să adopte legi care să dea puteri foarte mari viitorului președinte; după criza din august 1991, echipa lui Elțin a forțat acumularea de prerogative în dauna legislativului și a reușit acest lucru. În 1992, Elțin a încercat fără succes să treacă un amendament la Constituție care făcea din președinte autoritatea supremă în stat.

Fără un sistem de partide care să reprezinte interesele diverselor categorii sociale și regiuni, conflictele din societate se acumulau, necesitând intervenția Kremlinului pentru a fi dezamorsate. Nicio instituție birocratică nu-și asuma vreo răspundere, toate problemele erau împinse în sus, pe scara ierarhică. Instituțiile publice s-au transformat într-un fel de suprapartide politice, fiind dominate fie de gruparea liberal-tehnocrată, fie de cea național-populistă. Reformele puteau fi ușor blocate de Congresul Deputaților și Sovietul Suprem, ceea ce-l obliga pe Elțin să guverneze prin decrete prezidențiale.

Cel mai adesea, amintește doamna Șevțova, se afirmă că acest conflict violent era inevitabil din cauza celor șapte decenii de regim comunist care au împiedicat construirea unei tradiții democratice

[1] Timothy J. Colton, *Yeltsin. A Life*, Basic Books, New York, 2008, pp. 282–283.

[2] Shevtsova, *op. cit.*, subcapitolul „Was the conflict inevitable?", pp. 88–90.

în Rusia. Numai că această tradiție lipsea cu totul sau fusese întreruptă în toate fostele republici sovietice, nu doar în Rusia. Și totuși, acolo nu s-a ajuns în pragul războiului civil în competiția dintre executiv și legislativ. Specificul cazului rusesc e dat de personalitatea liderilor taberelor în conflict. Pe lângă cultura democratică precară, lipsa tradiției parlamentare, inabilitatea de a negocia, vizibilă atât la Elțin, pe de o parte, cât și la Ruțkoi și Hasbulatov, pe de altă parte, principalii actori ai acestei crize nu au demonstrat nici cea mai mică disponibilitate pentru dialog. În 1992–1993, era vizibilă obsesia ambelor tabere de a influența cursul reformelor și de a controla procesul de privatizare.

Nimic nu l-a putut opri pe Elțin să utilizeze forța. Obiectivul său, consolidarea puterii prezidențiale în dauna celorlalte puteri ale statului, a fost atins prin forță. O rezolvare pașnică a crizei i-ar fi putut submina liderului de la Kremlin planul adoptării unei constituții care să structureze regimul politic din Rusia. Elțin a avut noroc că liderii opoziției au jucat rolul de „idioți utili" prin încrâncenarea cu care au respins orice soluție negociată. Practic, Hasbulatov și Ruțkoi au legitimat recurgerea la violență prin comportamentul lor iresponsabil. Evenimentele de atunci confirmă validitatea opiniei celor care subliniază rolul personalităților în istorie, faptul că elementul personal nu trebuie subestimat, mai ales în cazul Rusiei, unde absența instituțiilor sau slăbiciunile lor fac ca rolul personalităților în modelarea istoriei să fie mult mai pregnant.

Locul rămas gol în fruntea opoziției în urma arestărilor din 4 octombrie a fost repede umplut de președinții partidelor Comunist și Agrarian. De altfel, ca să nu fie asociat cu această rebeliune a parlamentului, Ghennadi Ziuganov a plecat în vacanță, unde a rămas până la deznodământul crizei, iar Ivan Rîbkin[1], șeful agrarienilor, s-a ținut departe de Casa Albă în zilele asediului.

[1] Ivan Petrovici Rîbkin (n. 1946), politician rus. A fost președinte al Dumei de Stat în 1994–1996 și secretar al Consiliului de Securitate în 1996–1998. A candidat pentru președinția rusă în 2004 (n. coord.).

Prin decretul prezidențial din 26 octombrie 1993, Elțin a desființat sovietele locale, astfel că, după 76 de ani, a dispărut instituția sovietului. De asemenea, simbolurile Rusiei au fost modificate. Steagul tricolor alb-albastru-roșu a înlocuit definitiv vechiul steag al RSFS Ruse, cu secera și ciocanul (conform decretului din 30 noiembrie). În plus, vulturul bicefal, simbolul Rusiei imperiale, a înlocuit peste tot vechile simboluri comuniste, inclusiv pe turnurile Kremlinului. Tot mai puține elemente aminteau de perioada sovietică.[1]

Constituția Rusiei

Criza politică dintre 21 septembrie și 4 octombrie 1993 reprezintă un moment important în evoluția politică a Rusiei postsovietice. Ea stabilește un model, cel de republică superprezidențială, accentuându-i caracteristicile autoritariste care existau deja.

Varianta finală a textului Constituției a fost redactată sub supravegherea directă a administrației prezidențiale. Ultimele modificări s-au făcut sub impresia evenimentelor sângeroase de la 2–4 octombrie. Textul a fost publicat la 10 noiembrie[2], urmând a fi supus referendumului pe 12 decembrie. Era o modificare a planului anunțat inițial, care prevedea discutarea și votarea pe articole a proiectului legii fundamentale în viitorul parlament. Comparativ cu primele variante, această a patra versiune oferea președintelui puteri mai mari. Conform legii fundamentale, președintele era șeful statului și garantul Constituției. Era ales pentru o perioadă de patru ani și avea dreptul la maximum două mandate. Îl numea nu doar pe prim-ministru, ci și pe toți miniștrii din guvern. Doar cel nominalizat la funcția de prim-ministru avea nevoie de aprobarea Dumei. În cazul în care Duma de Stat respingea de trei ori

[1] Barsenkov și Vdovin, *op. cit.,* p. 465.

[2] Victor Sheinis, „The Constitution", în Michael McFaul, Nikolai Petrov, Andrei Ryabov, *Between Dictatorship and Democracy: Russian Post-Communist Political Reform,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, pp. 56–82.

candidatura propusă de președinte, acesta din urmă avea dreptul să o dizolve. Guvernul era subordonat președintelui și nici măcar nu trebuia să reprezinte formal o coaliție majoritară formată în parlament. Miniștrii erau numiți de președinte, fiind răspunzători în fața lui, așa cum erau miniștrii țarului Nicolae al II-lea cu mai bine de un secol în urmă. Și tot asemenea împăraților Rusiei, președintele controla politica externă, securitatea, apărarea.

Președintele propunea Dumei numele candidatului la funcția de șef al Băncii Centrale, iar camerei superioare, Consiliul Federației, numele membrilor Curții Constituționale, Curții Supreme, curților supreme de arbitraj și îl nominaliza pe procurorul general[1].

Procedura suspendării președintelui, descrisă în cele trei paragrafe ale articolului 93, era practic imposibil de realizat, necesitând o majoritate de 2/3 în ambele camere ale parlamentului, precum și aprobarea Înaltei Curți și a Curții Constituționale, bazată pe probe serioase cu privire la săvârșirea unor fapte penale sau de înaltă trădare. Procedura trebuia să se încheie în trei luni de la declanșare, altfel președintele rămânea în funcție.

Concluzia era evidentă: „Constituția propusă de Elțin încălca pe față principiul separației puterilor în stat și dădea președintelui o uriașă autoritate executivă, legislativă și judiciară. Cu aceste puteri, președintele putea să se sustragă răspunderii pentru faptele sale."[2]

Președintele primea dreptul de inițiativă legislativă și pe cel de a emite decrete cu putere de lege. În 1993–1994, el a promulgat mai multe legi decât parlamentul. Potrivit noii Constituții, liderul de la Kremlin aproba doctrina militară, bugetul de stat, conducea Consiliul de Securitate al Federației Ruse, era comandant-șef al forțelor armate, conducea politica externă, putea instaura starea de necesitate și suspenda drepturile civile.

---

[1] Pentru atribuțiile președintelui, vezi capitolul IV, articolele 80–93 din *Konstituțiia Rossiiskoi Federații, h*ttp://www.constitution.ru/10003000/10003000-6.htm, accesat la 10 septembrie 2018. Vezi o analiză la Richard Sakwa, *Russian politics and society,* ediția a II-a, Routledge, Londra și New York, 1996, pp. 147–148.

[2] Shevtsova, *op. cit.,* p. 94.

Această Constituție strică raporturile dintre cele două camere ale parlamentului, crescând semnificativ rolul camerei superioare, Consiliul Federației. De altfel, într-un decret din 11 octombrie, „Privind alegerile în Consiliul Federației", se stipula că fiecare subiect al federației alegea câte doi senatori pe baza sistemului „o circumscripție, doi aleși". Astfel, camera superioară era compusă din 178 de senatori, câte doi din cele 89 de regiuni și republici.

Noua redactare a legii fundamentale reducea și rolul autorităților judiciare. S-a limitat dreptul Curții Constituționale de a judeca activitatea guvernului, ca și a înalților funcționari publici, iar președintele țării ieșea practic de sub orice jurisdicție. De altfel, chiar „logica acestei Constituții era punerea președintelui deasupra întregului sistem politic"[1].

Constituția din decembrie 1993 îi mai oferea președintelui dreptul de a înființa diverse instituții pe care să se sprijine în exercitarea atribuțiilor sale constituționale. Or, asta a dus la proliferarea unei birocrații care a scăpat de sub controlul decidenților politici. Cel mai bun exemplu îl constituie administrația prezidențială sau zecile de agenții aflate sub controlul președintelui, care dublau ministerele sau instituțiile aflate în subordinea formală a prim-ministrului. Acesta din urmă nu exercita decât un control parțial asupra membrilor propriului guvern și nu avea niciun fel de control asupra miniștrilor structurilor de forță (apărare, interne, externe, situații de urgență), adică asupra ministerelor mai mult sau mai puțin militarizate.

Cum era de așteptat, Constituția a fost aprobată la referendum, însă cu un scor la limită. La alegeri și referendum au participat 52% din totalul celor cu drept de vot. Dintre aceștia, 58,4% au votat pentru și 41,6%, împotriva Constituției promovate de Elțin. Prin urmare doar în jur de 30% din întregul electorat rusesc a aprobat textul Constituției. În 24 dintre cei 89 de subiecți ai federației,

[1] Andrei Ryabov, „Legislative-Executive Relations", în McFaul, Petrov și Ryabov, *op. cit.,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, p. 93.

incluzând aici opt dintre cele 20 de republici (în a XXI-a republică, Cecenia, nu s-au organizat alegeri și nici referendum), s-a votat împotriva Constituției, iar în 17 dintre cele 89 de unități administrativ-teritoriale, referendumul nu a fost validat pentru că s-a prezentat la urne mai puțin de 50% din electorat. Rezultatul acestor alegeri a fost neobișnuit. Un număr incredibil de voturi (7%) a fost anulat, iar 17% dintre alegători au votat împotriva tuturor candidaților, pentru că pe buletine era o astfel de rubrică. Au dispărut inexplicabil aproape 7 milioane de voturi. A dispărut până și raportul Comisiei Electorale Centrale, care n-a mai apucat să fie publicat. Chiar și colaboratori apropiați ai lui Elțin recunoșteau că alegerile au fost fraudate. Disidentul antisovetic Serghei Kovaliov, șeful Comitetului pentru Drepturile Omului, spunea că aproximativ 8 milioane de voturi au fost falsificate la referendumul din 12 decembrie 1993.[1] Dar Constituția, în ciuda dubiilor îndreptățite și a protestelor vehemente, a fost aprobată și a intrat în vigoare la 25 decembrie. Era cea mai mare victorie pentru Elțin. Este documentul fundamental care configurează sistemul politic din Rusia. Cu unele modificări, privind în primul rând durata mandatelor, care crește, această Constituție este valabilă și astăzi.

Originile hiperprezidențialismului

Cel mai adesea, prezidențialismul este explicat ca fiind rezultatul unor factori culturali și de civilizație specifici poporului rus, care ar avea o preferință specială pentru lideri autoritari. Poate cel mai cunoscut specialist în studii rusești care a promovat această paradigmă a fost Richard Pipes.[2] O altă școală de studii rusești, ilustrată printre alții de Michael McFaul, afirmă că autoritarismul nu are legătură cu specificul culturii rusești. Explicația pentru care

[1] Shevtsova, *op. cit.*, p. 97.

[2] Armand Goșu, „Richard Pipes și bătălia pe istoria Rusiei", 25 mai 2018, http://www.contributors.ro/cultura/richard-pipes-și-batalia-pe-istoria-rusiei/, accesat la 12 septembrie 2018.

optează această școală este aceea că instituția prezidențială a acumulat foarte multă putere în procesul de tranziție. Putea să fie altfel, parlamentul să domine scena, nu președintele.

Spre deosebire de alte țări din regiune, în Rusia, nu vechea elită comunistă a pus bazele prezidențialismului, ci el a fost creat tocmai împotriva acesteia. Strategia liberalilor radicali și a democraților ruși de a îndepărta de la putere vechea nomenclatură a dus la crearea unei instituții prezidențiale menite să domine scena politică. Ideea unei președinții puternice a început să circule în tabăra democrată după prima sesiune a Congresului Deputaților Poporului din RSFS Rusă, în primăvara lui 1990. În zilele primului Congres, democrații au înțeles că sunt în minoritate. Cu greu, în mai 1990, după mai multe tururi de scrutin și la o diferență de doar patru voturi, Congresul Deputaților l-a ales pe Elțin în fruntea Sovietului Suprem, cea mai importantă funcție în RSFS Rusă. Datorită poziției politice vulnerabile, Elțin și aliații săi din parlament au văzut în crearea instituției președintelui republicii singura cale de a lupta cu succes împotriva unui Congres dominat de comuniștii antireformatori. Politician populist, charismatic, ce se bucura de simpatie în societate, Elțin a dorit să-și legitimeze mandatul de președinte prin alegeri generale (și nu în parlament, cum optase Gorbaciov în martie 1990, atunci când a fost ales președinte al URSS de câteva sute de deputați). Zeci de milioane de voturi l-au legitimat pe președintele Elțin, care avea de luptat pe două fronturi, atât împotriva centrului unional de putere, condus de Gorbaciov, cât și împotriva Congresului Deputaților din RSFS Rusă.

Deci crearea unei președinții puternice a fost răspunsul democraților anticomuniști la situația politică din Rusia din 1990–1991. Ea nu era rezultatul vreunei analize sofisticate a unor principii de filosofie politică. Elțin a promovat, la referendumul din martie 1991, propunerea de înființare a instituției prezidențiale, iar în 12 iunie 1991, a câștigat alegerile din primul tur.[1] Criza politică dramatică

[1] Michael McFaul, „Political Parties", în McFaul, Petrov și Ryabov, *op. cit.,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, p. 126.

din august 1991 a consolidat poziția președintelui în raport cu Congresul Deputaților Poporului și Sovietul Suprem. În procesul de destrămare a Uniunii Sovietice, Elțin a jucat un rol central. Președintele, și nu parlamentul a negociat dezmembrarea colosului sovietic. În lunile dintre puciul eșuat și dispariția URSS, august–decembrie 1991, Elțin a construit instituții menite să răspundă provocărilor crizei, dintre care cea mai importantă a fost administrația prezidențială. În jurul ei a început formarea unei noi birocrații, cu idei și oameni noi, cu o capacitate de organizare și control nu doar al resurselor, ci și al întregului executiv și legislativ. Paradoxal, sporirea prerogativelor președintelui n-a întâmpinat atunci opoziția parlamentului, dominat de conservatori. Congresul Deputaților Poporului a votat, în noiembrie, acordarea de puteri extraordinare președintelui. Abia din ianuarie 1992, odată cu startul reformelor, începe o luptă surdă, apoi deschisă, violentă și chiar sângeroasă între legislativ și executiv. Victoria lui Elțin împotriva parlamentului din octombrie 1993 i-a oferit condițiile politice pentru sistematizarea normelor privind raporturile de putere în textul noii Constituții.[1]

Alegerile parlamentare din decembrie 1993

La 1 octombrie, Elțin a emis un decret prin care a crescut de la 400 la 450 numărul mandatelor de deputat în viitoarea Dumă de Stat, camera inferioară a parlamentului Rusiei. Jumătate dintre deputați urmau să fie aleși pe liste de partid, iar cealaltă jumătate, în circumscripții uninominale. Acest sistem de distribuire a mandatelor nu a contribuit la consolidarea partidelor politice.[2]

După desființarea Sovietului Suprem, au început pregătirile pentru alegeri și referendum. Tabăra susținătorilor lui Elțin s-a spart, formând două blocuri electorale. Liberalii radicali, în frunte cu Egor Gaidar, au înființat blocul electoral Vîbor Rossii (Alegerea Rusiei),

[1] *Ibidem,* p. 127.

[2] *Ibidem,* pp. 129–131.

care se declara partid prezidențial, în ciuda faptului că Elțin evita orice asociere. Un alt grup din anturajul președintelui, condus de Serghei Șahrai, a pus bazele Partidului Unității Ruseşti şi Concordiei (Partiia rossiiskogo edinstva i soglasiia), care era susținut și de premierul Viktor Cernomîrdin. Era prima tentativă a Kremlinului de a forma un sistem bipartid, în care puterea să poată fi transferată de la un grup la altul, fără emoții și fără amenințarea unor schimbări sistemice. Numai că, în toamna lui 1993, divizarea taberei susținătorilor președintelui în cele două grupări a generat tensiuni și chiar rupturi în guvern și administrația centrală.

Alegerile din 12 decembrie 1993 au produs două mari surprize.[1] Prima a fost aceea că blocul Vîbor Rossii a obținut doar 15,4% la votul pe liste. Era un veritabil vot de neîncredere dat liberalilor radicali. Majoritatea votase totuși Constituția, însă a respins blocul politic prezidențial. S-a votat mai degrabă pentru stabilitate și ordine. O respingere a Constituției ar fi intensificat lupta pentru putere și ar fi putut arunca țara în haos politic. Deși Constituția a trecut, rezultatul a indicat o susținere redusă pentru președinte.

A doua surpriză a constituit-o scorul neașteptat de mare al ultranaționalistului Vladimir Jirinovksi[2], care a devenit astfel un personaj politic major pe scena de la Moscova, ceea ce indica o creștere a nostalgiei pentru URSS. De altfel, voturile obținute de

[1] Vîbor Rossii (Alegerea Rusiei) a obținut 15,4% la votul pe listă, dar, înregistrând scoruri bune în colegiile uninominale, a avut în Dumă 66 de mandate. Partidul Liberal-Democrat al lui Vladimir Jirinovksi a realizat cel mai bun scor, 22,8%, însă a obținut în total 64 de mandate. Acesta a fost urmat de Partidul Comunist, condus de Ghennadi Ziuganov, cu 12,4% și 32 de mandate, agrarienii, conduși de Mihail Lapșin, cu 7,9% și 21 de mandate, Iabloko, condus de Grigori Iavlinski, cu 7,8% și 20 de mandate, Femeile Rusiei, cu 8,1% și 21 de mandate, Partidul Unității Ruseşti și Concordiei, al lui Serghei Șahrai, cu 6,8% și 18 mandate. Partidul Democrat abia a depășit bariera, cu 5,5% și 14 mandate.

[2] Vladimir Volfovici Jirinovski (n. 1946), politician rus, deputat, avocat și fost vicepreședinte al Dumei de Stat între 2001 și 2011. Jirinovski este fondatorul și liderul Partidului Liberal-Democrat, al treilea partid ca importanță din Dumă. Este de asemenea membru al Adunării Parlamentare a Consiliului Europei (n. coord.).

liberal-democrații lui Jirinovski și de comuniștii lui Ziuganov exprimau dezamăgirea populației față de tranziție.

Fără susținerea lui Jirinovski, e greu de crezut că s-ar fi adunat voturile pentru aprobarea Constituției. Jirinovski a fost validat chiar de către președinte, care l-a invitat să participe la campania de susținere a referendumului, organizată de Kremlin. Victoria acestuia se explică prin campania electorală agresivă făcută la postul național de televiziune. A existat chiar de atunci convingerea că Jirinovski a fost creat și crescut pentru a elimina orice alternativă la partidele proprezidențiale. De altfel, spectaculosul lider ultranaționalist s-a dovedit foarte util atât lui Elțin, cât și succesorului acestuia, Vladimir Putin, oferind diverse pretexte pentru măsurile autoritare adoptate.

Partide slabe, democrație în suferință

Mandatul de doar doi ani al parlamentului (1994–1995) a reprezentat o etapă de consolidare a sistemului politic,[1] ale cărui coordonate au fost fixate în textul Constituției adoptate în decembrie 1993.

Nu există regim democratic fără un sistem de partide puternice. Abia din vara lui 1995 au început să se contureze mai clar planurile Kremlinului. Ideea centrală era să se creeze un sistem politic dominat de două „partide ale puterii", unul pe dreapta, al doilea pe stânga eșichierului politic. Ele ar fi trebuit să se afle în competiție și, împreună, să strângă aproximativ 35% din totalul voturilor la viitoarele alegeri parlamentare. Ideea i-a aparținut vicepremierului S. Șahrai și urma să fie pusă în operă cu ocazia alegerilor din 17 decembrie 1995.[2]

Partidul de centru-dreapta, proprezidențial, a fost condus de premierul Viktor Cernomîrdin, iar cel de centru-stânga, de președintele

[1] Antonio Rubbi, *Elținiada. Pervoe deseatiletie postsovetskoi Rossii,* Mejdunarodnîe otnești, Moscova, 2004, pp. 311–326.

[2] Sogrin, *op. cit.,* p. 179.

Dumei de Stat, Ivan Rîbkin. Aceste partide reprezentau pilonii viitorului sistem de putere care urma să asigure stabilitatea politică a Rusiei. Numai că sistemul a rămas șchiop. Partidul de centru-stânga, condus de Rîbkin, a fost lipsit de susținere și de resursele financiare necesare unui proiect de succes – abia dacă a obținut în alegeri 1,2 % din totalul voturilor, departe de bariera electorală de 5%, care trebuia atinsă pentru a accede în parlament. În schimb, partidul premierului Cernomîrdin, Naș Dom – Rossiia (Casa Noastră – Rusia), a obținut un rezultat bun, 10,3% (un total de 55 de mandate, dintre care 45 la votul pe listă, ceea ce situa partidul pe locul al treilea). Nu era sistemul cu două partide proprezidențiale care ar fi putut neutraliza opoziția, cum se planificase inițial, dar deschidea o nouă etapă în istoria recentă a politicii, inaugurând proiectul „partidului puterii".

Naș Dom – Rossiia nu era chiar primul „partid al puterii". Înaintea lui, Vîbor Rossii și Partiia rossiiskogo edinstva i soglasia s-au declarat proprezidențiale. Însă după ieșirea din guvern a lui Gaidar, la 20 ianuarie 1994, Vîbor Rossii devenise unul dintre criticii cei mai vehemenți ai executivului condus de Cernomîrdin, acuzând lentoarea reformelor. Practic, guvernul rămăsese fără susținere în parlament, ceea ce făcea ca fondarea Naș Dom – Rossiia să fie o acțiune politică cât se poate de firească.

La congresul de înființare a partidului din mai 1995, în sală era prezentă o bună parte a elitei economice a Rusiei, iar între delegați predominau demnitarii guvernului Cernomîrdin și funcționarii superiori din aparatul central sau din cel regional, într-un cuvânt, noua nomenclatură. Cuvintele rostite cel mai des au fost „stabilizare" și „consolidare". Obiectivul politic programatic pentru etapa următoare îl reprezentau stabilitatea politică și creșterea economică.

Apariția „partidului puterii" a declanșat un cutremur pe scena politică, mai ales pe partea dreaptă a ei, printre partidele care promovau economia de piață, proprietatea privată, democrația de tip occidental. Aici s-a produs o reașezare a grupărilor, în condițiile în care partidul premierului Cernomîrdin, Naș Dom – Rossiia, devenea principalul vehicul politic al dreptei reformatoare. În fine,

acesta nu era un partid cu adevărat reformator, ci, mai degrabă, unul pseudoreformator.

Tot pe „dreapta" era și partidul liberal-moderat Iabloko, condus de Grigori Iavlinski[1], cu un proiect de societate sensibil diferit, caracterizat prin crearea și extinderea unei clase de mijloc compuse din mici întreprinzători. Iabloko era un critic neînduplecat al modelului de capitalism practicat în Rusia, bazat pe exploatarea resurselor naturale. Numai că baza socială a partidului era formată din intelectualitatea urbană și micii oameni de afaceri. Era o bază stabilă, dar era îngustă, partidul fiind condamnat la un scor de 6–8%, care-i garanta intrarea în Dumă, dar și statutul de partid minor. De altfel, în afară de Moscova, Petersburg și alte câteva orașe mari, Iabloko nici nu avea filiale deschise în provincie. La alegerile din decembrie 1995, acesta a obținut 7% și a trimis în Dumă 45 de deputați (dintre care 31 pe liste de partid).

Al treilea partid de dreapta, prooccidental și proreformist, era Vîbor Rossii, a cărui influență a scăzut dramatic în 1994–1995. Mulți membri carieriști au trecut la Naș Dom – Rossiia, contribuind astfel la limpezirea apelor. Deși a obținut doar 3,9%, nedepășind bariera de 5% ca să intre în parlament, partidul lui Gaidar a avut nouă deputați, aleși în colegii uninominale, și – cel mai important lucru – a rămas pentru mulți ani o prezență foarte importantă și influentă în dezbaterea publică din Rusia.

Pe partea stângă a scenei politice, cel mai influent rămâne Partidul Comunist, a cărui ideologie a continuat să se schimbe, transformându-se într-o combinație de socialism, cu un puternic accent rusesc, și naționalism antioccidental, cu rădăcini în curentele slavofile ale secolului al XIX-lea. Ziuganov, președintele partidului, era reprezentantul curentului naționalist[2] care vedea socialismul ca un produs organic al culturii și civilizației rusești. În campania

[1] Grigori Alekseievici Iavlinski (n. 1952), om politic rus, fondatorul partidului Iabloko (Mărul), pe care îl conduce până în 2008. Candidat în trei rânduri la alegerile prezidențiale (1996, 2000 și 2018) (n. coord.).

[2] Shevtsova, *op. cit.,* p. 135.

electorală, comuniștii au promovat teme revizioniste și nostalgice. Cel puțin la Moscova, exista un sentiment puternic că Partidul Comunist vrea să-și ia revanșa și să reinstaureze dictatura sovietică, primul pas fiind naționalizarea. Câtă vreme însă funcționau alte câteva partide de extremă stângă, din cale afară de agresive, comuniștii lui Ziuganov păreau niște parteneri de dialog moderați. De altfel, extrema stângă l-a acuzat constant pe Ziuganov de trădare, oportunism și pactizare cu dușmanul. Partidul Comunist a câștigat alegerile din 1995 cu 22,7%, acumulând în total 157 de mandate, fiind urmat la mare distanță de partidele lui Jirinovski și Cernomîrdin, care abia dacă au depășit 50 de mandate.[1]

Partidul Agrarian se declara tot de stânga. Era expresia politică a nomenclaturii complexului agricol din URSS. Foarte influenți, aliați siguri ai comuniștilor ruși, agrarienii au ajuns să fie înghițiți de aceștia. Partidul Agrarian a luptat cu destul succes împotriva proprietății private asupra pământului. Mai puțină izbândă au avut agrarienii cu proiectul protejării pieței rusești de concurența străină. Visul lor de a deține monopolul nu avea cum să se realizeze, căci agricultura rusească nu putea nici pe departe să hrănească cele peste 148 de milioane de locuitori, cât avea Rusia în 1995. Obținând doar 3,8%, agrarienii au intrat în parlament doar cu 20 de mandate uninominale.

Partidele naționaliste sunt o altă categorie care se consolidează în anii 1994–1995. Cel mai important rămâne Partidul Liberal-Democrat, condus de Vladimir Jirinovski. În ciuda numelui, era un partid populist, antidemocrat, antiliberal și antioccidental, care milita deschis pentru un regim autoritar și promova un naționalism agresiv, condimentat cu retorică anticomunistă. Acesta nu a mai repetat victoria din 1993, obținând la alegerile din decembrie 1995 doar 11,4% (în total 51 de mandate), ceea ce-l situa pe locul al doilea la procente și pe al treilea la număr de mandate.

[1] Pentru datele „tehnice" privind partidele politice din Rusia, liderii lor, organizarea din Duma de Stat, foarte utilă este lucrarea intitulată *Politiceskaia Rossiia. Partii, bloki, liderî, god 1997, Spravocinik*, Ves mir, Moscova, 1997.

Cel mai interesant fenomen politic l-au constituit însă spectaculoasa creștere și descreștere a formațiunii Kongress russkih obșcin (Congresul comunităților rusești), care practica un naționalism luminat, fără retorica agresivă a lui Jirinovski. A fost condus inițial de fostul activist al Comsomolului, Dmitri Rogozin[1]. Înainte de începerea campaniei electorale, i s-au alăturat alte câteva personalități, cea mai importantă fiind charismaticul general Aleksandr Lebed, fostul comandant al Armatei a XIV-a din Transnistria, un personaj foarte popular, nu doar în armată.[2] Unele dintre ideile prezente în programul acestui partid au fost relansate în anii 2000, după venirea lui Putin la Kremlin. Formațiunea respectivă milita pentru un stat puternic și eficient, care să dirijeze economia, relațiile interetnice, relațiile sociale, să fie activ în educație și cultură. Prioritatea o reprezenta lansarea unei campanii anticorupție care să curețe aparatul de stat. Obiectivul avea să fie formarea unei Rusii moderne, avansate din punct de vedere tehnologic, cu o armată modernizată în urma unei reforme fără precedent, cu o politică externă independentă, care să ducă la recâștigarea statutului de mare putere. O atenție specială se acorda culturii și vieții spirituale. Se punea accent pe apărarea tradițiilor istorice rusești, sprijinirea renașterii Bisericii Ortodoxe Ruse, lupta pentru păstrarea valorilor morale „specific rusești". Deși toate sondajele arătau că această nouă formațiune politică va depăși bariera de 5%, ea n-a reușit să trimită nici măcar un deputat în Duma de Stat.

Astfel, în urma alegerilor din 17 decembrie 1995, doar patru partide au intrat în Duma de Stat. În circumscripțiile uninominale, au câștigat și liberali radicali din vechea echipă a lui Gaidar, precum și câțiva agrarieni. Totuși mai puțin de jumătate dintre cei care votaseră erau reprezentați în Dumă.

Alegerile au confirmat practic, încă o dată, faptul că nu pot schimba și nici măcar influența semnificativ caracterul puterii din

[1] Dmitri Olegovici Rogozin (1963), om politic rus, diplomat, doctor în filosofie. Este unul dintre artizanii referendumului din Crimeea prin care acest teritoriu al Ucrainei a fost anexat Federației Ruse (n. coord.).

[2] Shevtsova, *op. cit.,* p. 133.

Rusia şi evoluţia regimului politic. Chiar dacă au obţinut primul loc în alegeri, comuniştii nu au contat, deşi, împreună cu aliaţii lor, au alcătuit majoritatea în Dumă.

Partidele au o influenţă limitată asupra vieţii politice. De fapt, acesta este specificul sistemului politic din Rusia. Partidele joacă un rol central în alegeri, controlează Duma de Stat, numai că aceasta exercită o influenţă scăzută asupra administraţiei prezidenţiale, guvernului, ministerelor, agenţiilor federale, parlamentelor regionale.[1] Partidele nu au o influenţă reală pentru că Boris Elţin a decis să fie aşa. Întregul sistem de putere este centrat pe persoana preşedintelui. Nu e vorba despre tradiţie istorică, despre specific cultural, cum se invocă adesea. Pur şi simplu, cel mai puternic om din Rusia a decis ca partidele să fie slabe.

Preşedintele s-a pus pe sine în centrul sistemului politic. Partidele joacă un rol marginal şi n-au nicio influenţă asupra puternicei administraţii prezidenţiale, care se ocupă cu treburile statului. Raportul de forţe din Dumă, configurarea unor alianţe între diversele facţiuni nu determină alegerea prim-ministrului sau a altor miniştri. Asta face ca rolul partidelor să fie puţin important. Doar după momente de criză majoră, partidele pot influenţa decizia cu privire la nominalizarea miniştrilor, cum s-a întâmplat, de pildă, după crahul finaciar din august 1998.[2]

Dintre toţi prim-miniştrii numiţi de Elţin, începând cu Cernomîrdin şi terminând cu Putin, niciunul nu era afiliat unui partid politic. Ei îşi fondează ulterior partide, din nevoia de a avea sprijin politic în parlament, sau se afiliază unora existente pentru a-şi creşte şansele în alegerile prezidenţiale (cazul lui Putin şi Evgheni Primakov în 1999).

Partidele politice nu izbutesc să influenţeze nici măcar alegerile din colegiile uninominale, care asigură jumătate dintre locurile din Duma de Stat. În anii 1990, când alegerile au fost mai libere şi

[1] Michael McFaul, „Political Parties", în McFaul, Petrov şi Ryabov, *op. cit,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, pp. 105–106.

[2] *Ibidem,* p. 108.

mai corecte, candidații fără partid au fost preferați celor susținuți de partide. În colegiile uninominale, elitele regionale și rețelele clientelare joacă un rol mai important decât partidele politice.[1]

Fără îndoială că motivele pentru care partidele din Rusia erau slabe sunt mai multe și mai diverse. Cei peste 70 de ani de regim comunist, cu partid unic, partid-stat, au contribuit la cristalizarea unei atitudini de respingere a partidelor politice. De fapt, prin partidul comunist se realiza atomizarea societății, îndepărtarea ei de politica reală. Politica era deci greu de redescoperit prin intermediul partidelor, percepute de populație drept organisme de control al societății. Și absența culturii democratice a jucat un rol în respingerea partidelor și neînțelegerea rolului fundamental pe care acestea îl îndeplinesc.

Nici măcar hiperprezidențialismul nu explică dezvoltarea slabă a sistemului de partide din Rusia. Sunt suficiente regimuri prezidențiale care au un sistem solid de partide. Constituția și legile din Rusia împiedică formarea unei majorități în Dumă. Chiar dacă aceasta s-ar constitui, n-ar putea influența nici măcar componența guvernului.

Factorul cecen

Dezbaterile privind reforma Uniunii Sovietice, în sensul transformării ei dintr-o federație într-o confederație, au reverberat la nivelul Rusiei, unde Boris Elțin a trebuit să facă față unor crize politice generate de diverse proiecte autonomiste sau chiar separatiste. Prima reacție a lui Elțin a fost să promită fiecărei regiuni că-i va acorda câtă suveranitate dorește. Curând însă, autoritățile RSFS Ruse au început lupta pentru calmarea forțelor centrifuge și limitarea procesului autonomizării, care însă continua din inerție.

[1] *Ibidem,* p. 114.

Cea mai dificilă s-a dovedit a fi situația din Cecenia,[1] unde, imediat după criza din 19–21 august 1991, opoziția, condusă de generalul Djohar Dudaev, a început lupta pentru înlăturarea vechii elite, în frunte cu prim-secretarul Sovietului Suprem de la Groznîi, Doku Zavgaev. După ciocnirile violente de la începutul lunii septembrie, de la Moscova au venit în Cecenia mai multe delegații parlamentare. Întors la Moscova, generalul Ruțkoi a prezentat un raport care a determinat aprobarea, de către Sovietul Suprem al RSFS Ruse, a hotărârii „Privind situația din Republica Ceceno-Ingușă", care a jucat un rol decisiv în evoluția ulterioară a evenimentelor. În document se aprecia că singura putere legitimă era Sovietul Suprem condus de Zavgaev, în vreme ce detașamentele lui Dudaev erau numite „formațiuni ilegale", fiind somate să depună armele până la 10 octombrie. Acestui veritabil ultimatum, Dudaev i-a răspuns prin mobilizarea generală a bărbaților cu vârsta între 15 și 55 de ani. Într-o atmosferă de asediu, la 27 octombrie s-au desfășurat alegeri, mai mult de jumătate dintre raioanele republicii nord-caucaziene votând. Dudaev a câștigat cu un scor zdrobitor. Instigată de Moscova, opoziția n-a recunoscut rezultatul alegerilor.[2]

La începutul lunii noiembrie, Elțin a declarat stare excepțională în Cecenia și a pregătit ocuparea ei de către serviciile secrete și trupele speciale ale Ministerului de Interne, cu un efectiv de nu mai puțin de 1 500 de militari. Operațiunea a eșuat, printre altele, din cauză că Elțin ordonase intervenția unor structuri militare care, formal, erau subordonate președintelui Gorbaciov. Ultimul lider sovietic se împotrivea categoric utilizării forței și a cerut armatei să se abțină de la orice intervenție. Încercarea lui Elțin și a cecenului Ruslan Hasbulatov, președintele Sovietului Suprem al RSFS Ruse, de a-l convinge pe Gorbaciov a eșuat.[3] La 11 noiembrie,

[1] Dmitri V. Trenin, Aleksei V. Malashenko, cu Anatol Lieven, *Russia's Restless Frontier: The Chechnya Factor in Post-Soviet Russia,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, pp. 17–20.

[2] R.G. Pihoia, *Sovetskii Soiuz: istoriia vlasti 1945–1991,* Sibirski hronograf, Novosibirsk, 2000, ediția a II-a, pp. 610–613.

[3] Barsenkov și Vdovin, *op. cit.,* p. 397.

parlamentul Rusiei a refuzat să aprobe starea excepțională introdusă în Cecenia, obligându-l pe președintele Elțin să facă demersuri pentru o soluție politică, negociată, a crizei cecene. O astfel de soluție fusese preferată în cazul Tatarstanului, care, inițial, părea a fi mai avansat pe drumul spre dobândirea independenței decât Cecenia. La 12 iunie 1991, odată cu alegerile prezidențiale din Rusia, pe teritoriul Tatarstanului s-au desfășurat alegeri prezidențiale republicane, acestea fiind câștigate de Mintimer Șaimiev cu 70%. Elțin a obținut doar 45% în Tatarstan. În decembrie 1991, Sovietul Suprem de la Kazan a votat o declarație prin care Tatarstanul adera la CSI în calitate de stat fondator, alături de Rusia și alte 11 foste republici sovietice.

Rădăcinile războiului din Cecenia se întind așadar până în 1991. Criza a întârziat să izbucnească și pentru că agenda politică a lui Boris Elțin era ocupată cu probleme mult mai grave, de care depindea supraviețuirea sa politică. Abia în 1994, primul an de consolidare a regimului, după adoptarea Constituției, chestiunea cecenă avansează printre prioritățile lui Elțin. Kremlinul a oscilat mult timp între negocierea pașnică și intervenția brutală. Până în vara lui 1994, se părea că Moscova era dispusă la dialog.[1]

Serviciul Federal de Contrainformații, FSK, cel mai important succesor al KGB și predecesorul Serviciului Federal de Securitate, FSB de astăzi, avea însă alte planuri. A început să racoleze voluntari pentru o acțiune împotriva lui Dudaev, sub directa supraveghere a directorului Serghei Stepașin. Planul FSK era simplu: să instaleze un guvern-marionetă cu ajutorul voluntarilor adunați de serviciile secrete. Odată instalat, acesta ar fi trebuit să ceară oficial trupelor rusești să intervină, legitimând astfel invadarea Ceceniei de către armata rusă.

La 26 noiembrie 1994, trupele lui Dudaev au respins cu destulă ușurință gruparea militară organizată de FSK. Colapsul operațiunii principalului serviciu de informații a contribuit ulterior la pornirea a două războaie împotriva Ceceniei, soldate cu sute de mii de

[1] Trenin, Malashenko, cu Lieven, *op. cit.,* p. 22 ș.u.

victime. Elțin a privit acest eșec ca pe o insultă personală adusă de Dudaev, cu care va refuza să poarte orice negociere.

Kremlinul a ales să escaladeze conflictul. Elțin a emis un decret, cerându-i lui Dudaev să-și dezarmeze trupele până la 15 decembrie și amenințând cu introducerea stării de necesitate pe teritoriul republicii. A doua zi, la 29 noiembrie, într-o ședință a Consiliului de Securitate al Rusiei, președintele a aprobat planul folosirii armatei împotriva republicii rebele. La 2 decembrie, aviația rusă a început să lovească ținte de pe teritoriul Ceceniei. La 11 decembrie, trei coloane ale armatei rusești pătrundeau adânc pe teritoriul cecen. Primul război al Rusiei împotriva Ceceniei tocmai începuse.

Chiar dacă nici până astăzi nu există un consens între cercetători cu privire la autorii acestui război, un rol decisiv l-a jucat FSK, principalul serviciu secret, succesor al KGB, redenumit, în aprilie 1995, FSB. Pe lângă directorul FSK, Serghei Stepașin[1], alți doi demnitari l-au influențat pe Elțin în sensul declanșării războiului, șeful serviciului de pază, echivalentul SPP din România, influentul Aleksandr Korjakov, și ministrul apărării, generalul Pavel Graciov.[2]

Consecințele declanșării războiului din Cecenia au fost importante, el influențând dinamica evoluției politice interne. A produs aceleași efecte ca invazia sovietică din Afghanistan. Războiul a împărțit în două societatea. A crescut tensiunea în societate de teama pierderii celor dragi pe front. Rușii devin tot mai critici față de război. Pe fondul disperării și depresiei care se instalează, crește impactul activității Asociației Mamelor Soldaților. Sute de mame pleacă în Cecenia în căutarea băieților lor, înrolați în armată și trimiși să lupte în nordul Caucazului. Ele dezvăluie, în conferințe de presă care fac săli pline la Moscova, detalii greu de imaginat despre atrocitățile care se petrec în armată, în primul rând împotriva propriilor militari.

[1] Serghei Stepașin (n. 1952), om politic rus, a îndeplinit funcția de prim-ministru al Federației Ruse (12 mai–9 august 1999) (n. coord.).

[2] Shevtsova, *op. cit.,* p. 111 ș.u.

Războiul din Cecenia a subțiat și mai mult tabăra susținătorilor lui Elțin. Mulți democrați și-au reconsiderat atitudinea pe față. Inteligheția i-a întors spatele președintelui. După bombardarea parlamentului și invazia din Cecenia, era prea mult pentru ea. Protestele de stradă au fost însă sporadice și fără vlagă. Societatea era obosită. Părea că-și pierduse speranța.

Elțin caută susținere la militari, la serviciile secrete, în tabăra naționalistă, printre intelectualii antioccidentali. Numai că aceștia l-au privit cu destulă neîncredere. Amintirea proiectilelor trase de tancuri în clădirea Sovietului Suprem era încă proaspătă.

Reacția partidelor politice din Dumă la începerea campaniei a fost diversă. Pentru încetarea războiului au militat liberalii radicali din Vîbor Rossii, cei din partidul Iabloko și comuniștii lui Ziuganov, fiecare din motive diferite. Populația însă a privit indiferentă războiul. Tentativele repetate ale liberalilor radicali de a scoate oamenii la proteste pacifiste n-au dat rezultate. Electoratul era inert, chiar dacă nu susținea războiul. Sondajele de opinie publicate în presa vremii reflectau neclaritatea și manipularea care pluteau în jurul războiului.[1] Singurul loc în care se discuta serios despre războiul din Cecenia era în mass-media rusești. Numai că și aici predomina opinia potrivit căreia războiul avea în primul rând un rol de diversiune, fiind pornit cu scopul de a anima sentimentele patriotice care să întărească regimul politic al lui Elțin și să devieze atenția populației de la rezultatele dezastruoase ale politicilor publice inițiate de guvernele Gaidar și Cernomîrdin.

Luni de zile, confruntările din Cecenia au ținut prima pagină a presei din Rusia. Jurnalele de știri începeau invariabil cu răpiri, vehicule militare cu generali ruși aruncate în aer de rebeli, bombe lansate asupra unor sate cecene. Prima criză politică majoră după cea din septembrie–octombrie 1993 s-a petrecut în iunie 1995 și

[1] Potrivit unui sondaj de opinie, 31% din populație considera că Dudaev era responsabil de declanșarea războiului, alte 25% îl considerau pe Elțin și anturajul său vinovat de aceasta, 12% spuneau că opoziția cecenă și doar 7% considerau că armata și serviciile secrete din Rusia se aflau în spatele deciziei respective. Vezi Sogrin, *op. cit.,* p. 174.

a fost rezultatul evenimentelor tragice de la Budionovsk. Un grup de rebeli ceceni, condus de Șamil Basaev, a trecut granița în regiunea Stavropol, ocupând spitalul de la Budionovsk și luând sute de ostatici. Serviciile secrete rusești s-au dovedit incapabile să rezolve criza, mulți ostatici fiind răniți, iar teroriștii ceceni părăsind teferi Budionovsk și sfidând Kremlinul.[1] Aceste evenimente au aruncat în aer raporturile dintre executivul și legislativul de la Moscova. Comuniștii au încercat să inițieze procedura de suspendare a președintelui, dar au eșuat, neavând voturi suficiente. În schimb, „monstruoasa coaliție", formată în Dumă din comuniști, naționaliști și liberali, a votat moțiunea de cenzură împotriva guvernului la 21 iunie 1995. Elțin, principalul responsabil de declanșarea războiului din Cecenia, a amenințat cu dizolvarea Dumei dacă deputații insistau cu moțiunea de cenzură, ceea ce ar fi putut declanșa o nouă criză politică de amploare. Teama a învins, astfel că, la 27 iunie, s-a ajuns la un compromis. Duma îi lăsa în pace pe președinte și premier, iar aceștia, la rândul lor, promiteau să-i destituie pe titularii instituțiilor de forță. Practic, Elțin și-a cumpărat liniștea prin îndepărtarea ministrului de interne și a șefului principalului serviciu de informații.[2]

La doar câteva luni de la începerea războiului, președintele părea epuizat. Consilierii erau tot mai preocupați de comportamentul lui Elțin. După impresionanta scenă din Germania, în care dirijează clătinându-se o orchestră, i-au adresat o scrisoare în care l-au rugat să se comporte cu demnitate. Sănătatea liderului de la Kremlin se deteriora vizibil. În timpul vizitelor din străinătate, au fost momente, surprinse de camerele de luat vederi, când a trebuit să fie susținut pentru a nu se prăbuși. Președintele părea depășit de evoluția evenimentelor. În fond, Elțin era un aparatcic din provincie. Consilierii săi apropiați au mărturisit mai târziu că președintele se temea să mai ia decizii, preferând să se ascundă perioade

[1] Shevtsova, *op. cit.,* pp. 123–125.

[2] Sogrin, *op. cit.,* p. 178.

cât mai lungi.[1] Războiul din Cecenia și deteriorarea accentuată a nivelului de trai au dus la prăbușirea lui în sondaje. Pur și simplu, încrederea în președinte se evaporase. Dacă alegerile ar fi avut loc în februarie 1995, Elțin ar fi pierdut în fața tuturor contracandidaților, inclusiv a lui Ziuganov, a cărui popularitate abia începea să crească.[2]

Războiul din Cecenia a provocat îngrijorare în rândul elitelor locale, care îl considerau un semn al determinării Kremlinului de a controla regiunile și de a restrânge autonomia acestora. Însă prea puțini lideri regionali au îndrăznit să-și arate public nemulțumirea pentru felul în care Elțin a ales să rezolve criza cecenă.

Atitudinea capitalelor occidentale față de război a fost rezervată. Ceea ce a surprins cercurile guvernamentele din Vest a fost eșecul de proporții al operațiunilor militare ale armatei ruse. Cu foarte puține excepții, războiul din Cecenia a fost tratat ca o problemă internă a Federației Ruse. Cancelariile lumii erau îngrijorate de posibilitatea dezintegrării Rusiei. Cei mai importanți lideri occidentali aveau relații personale cu Elțin și preferau să rămână loiali președintelui rus, pe care-l considerau garantul reformelor liberale și al orientării prooccidentale a Rusiei.

Capitalism à la russe

Nu doar viața politică din Rusia are specificul ei, ceea ce o face greu de catalogat și de așezat într-o categorie sau alta, ci și tipul de economie.[3] Iluziile privind tranziția, construirea unei economii de piață după model occidental s-au evaporat odată cu trecerea anilor. Dacă modelul economic nu e nici capitalist, nici socialist, cum ar

[1] Shevtsova, *op. cit.,* p. 120.

[2] *Ibidem,* p. 121.

[3] Cea mai documentată sinteză este lucrarea lui Anders Åslund, *Cum s-a construit capitalismul. Transformarea Europei Centrale și de Est, a Rusiei și a Asiei Centrale*, traducerea din limba engleză de Luciana Sabina Tcaciuc, traducere revizuită de Roxana-Alexandra Costinescu, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010.

putea fi definită economia rusească? Profesorul Richard E. Ericson, de exemplu, a combătut decenii la rând teza potrivit căreia Rusia construiește o economie de piață. „Transformarea rusă nu este o «tranziție la economia de piață», în ciuda distrugerii fundației și a stâlpilor de susținere ale economiei sovietice planificate. Totuși transformarea s-a construit pe ruinele acestora, împrumutând substanțial din moștenirea sovietică. Vechile elite, structuri instituționale, modele de interacțiune economică, atitudini, convingeri și comportamente au continuat să existe, în mare măsură, în economia postsovietică. Așadar transformarea a dezvoltat un cadru sistemic nou pentru activitatea economică, dar unul care seamănă prea puțin cu o economie modernă de piață. Este, mai curând, un sistem ale cărui caracteristici structurale amintesc de o economie de tip feudal, chiar dacă e una construită pe o bază industrială, de mijloc de secol al XX-lea, și nu pe o bază agricolă. Numesc un astfel de sistem *feudalism industrial*."[1]

Acest sistem nu presupune o separație clară a rolurilor economice, politice, sociale și nici a domeniului public de cel privat. Politica, societatea, economia sunt ierarhic structurate. Marea masă a populației este subordonată politic și dependentă economic și social. Sistemul este descentralizat, cu autorități locale puternice, care exercită un control aproape complet asupra tuturor domeniilor și instituțiilor.

Nu doar că spațiul privat nu e delimitat de cel public, dar nici afacerile private nu sunt separate de cele ale statului. Liderii politici au rețele personalizate care integrează activitățile lucrative. Prevalează controlul politic asupra economiei, în mod special asupra privatizărilor și emiterii licențelor de import-export. De vreme ce rolurile economice nu sunt separate de cele politice, patronii de rețele și șefii de clanuri locale se luptă pentru împărțirea profiturilor din afaceri, ca și când asta ar face parte din competiția electorală. O altă

[1] Richard E. Ericson, „Is Russia in Transition to a Market Economy?", în vol. *Contemporary Russian Politics: A Reader*, editat de Archie Brown, Oxford University Press, 2001, p. 253.

caracteristică a „feudalismului" economic rusesc ține de conflictele asupra dreptului de proprietate, de disputele asupra strângerii impozitelor și distribuirii veniturilor. „Nobilimea" din sistemul „feudal" rusesc „privatizează" în folosul ei serviciile statului; astfel, justiția, instituțiile locale lucrează pentru ea. Politicul este subjugat intereselor economice ale celor care iau deciziile și care se folosesc de instituțiile statului, de proprietățile lui pentru a-și spori bogăția și a extrage beneficii pentru sine și pentru clanul pe care-l patronează.[1]

Cum s-a ajuns aici? În urma prăbușirii dramatice a economiei ruseşti în 1993–1995. În locul terapiei de șoc, eșuată în vara lui 1992, guvernul Cernomîrdin n-a pus altceva în materie de reformă economică. Astfel că, în 1993–1995, nu a mai fost vorba despre o simplă scădere a producției, ci despre colaps. Prin urmare, în 1994, producția industrială a scăzut cu 20,9% față de 1993, iar în 1996, ea reprezenta mai puțin de 50% din cea a anului 1990. Singura ramură industrială care a supraviețuit și a început să se dezvolte a fost exploatarea resurselor naturale, a resurselor energetice, metalifere, a pădurilor. În condițiile integrării Rusiei în economia mondială, aceste ramuri industriale au dovedit că pot face față concurenței. Ponderea industriei extractive în volumul producției industriale a crescut semnificativ. În 1990–1996, ponderea producției de energie electrică a crescut de la 11% la 36%, iar a metalurgiei, de la 11% la 16%. În acest timp, construcțiile de mașini au scăzut de la 30% la 17%, industria alimentară, de la 15% la 11%, industria ușoară, de la 12% la 2%. În condițiile blocării accesului investitorilor străini pe piața rusească, ale controlului politic asupra privatizărilor, ale tehnologiei învechite, pe piață a supraviețuit tot ce putea fi competitiv, în primul rând exploatarea petrolului și gazelor.[2] Aici au apărut marile concerne. Fostul Minister sovietic al Gazului s-a tranformat în Gazprom sub bagheta ministrului Viktor Cernormîdin, având în componență opt întreprinderi de extracție,

[1] *Ibidem,* pp. 253–256.

[2] Sogrin, *op. cit.,* p. 168.

13 întreprinderi regionale de transport, Gazeksport și alte câteva structuri afiliate pentru întreținerea echipamentului. După câțiva ani va apărea și o bancă, ba chiar un trust de presă, unul dintre cele mai mari din Rusia. Și în producția de energie electrică s-a menținut monopolul Sistemului Energetic Unic S.A. (RAO EES – Edinaia energosistema), care și-a subordonat multe ramuri industriale, într-o vreme în care fabricile cumpărau energie pe datorie.

Fără un Cernomîrdin care să păzească poziția de monopol, industria petrolieră s-a modernizat, s-a integrat mai repede și mai bine în economia mondială. Ministerul Petrolului a fost transformat în 30 de mari întreprinderi de exploatare, printre care Lukoil, Rosneft, Iukos, Sibneft etc.

Exportul de resurse energetice a făcut ca balanța comercială a Rusiei să fie constant pozitivă. Numai că acest lucru nu a rezolvat problemele de fond ale economiei Rusiei. Planurile de reformă și dezvoltare a diverselor ramuri industriale erau mereu contrazise de realitate. Proiectele rămâneau exclusiv pe hârtie.

În vara lui 1994, guvernul a anunțat intrarea într-o nouă etapă a privatizării, recunoscând că privatizarea prin cupoane nu a produs o revigorare a industriei și nu a dus la formarea unei clase de mijloc. A doua etapă presupunea vânzarea directă a întreprinderilor la valoarea de piață. În felul acesta, ele căpătau un proprietar efectiv, iar bugetul de stat încasa banii de pe urma privatizărilor. Numai că și a doua etapă s-a dovedit la fel de iluzorie. În locul unor licitații deschise și cinstite, birocrația rusească punea la cale adevărate conspirații, în urma cărora întreprinderile se vindeau la prețuri mult mai mici. Toate licitațiile importante au fost trucate, iar proprietățile au ajuns în mâinile unor oameni de afaceri dubioși, în urma unor înțelegeri de culise. Printre cei mai importanți profitori ai tranziției din Rusia[1], cu averi de sute de milioane de dolari făcute peste noapte, se numărau Rem Veahirev, șeful Gazprom,

[1] Foarte utilă, cu informație abundentă, rămâne cartea lui David E. Hoffman, *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia,* Public Affairs, New York, 2002. Vezi mai ales prima parte, cu biografiile neretușate ale noilor miliardari ruși.

Vladimir Gusinski, proprietarul grupului Most, Vaghit Alekperov, șeful Lukoil, Vladimir Potanin, proprietarul grupului Oneksimbank, Boris Berezovski[1], șeful Logovaz, Mihail Hodorkovski, șeful grupului Menatep, Aleksandr Smolenski, de la Stolicinîi Bank etc. O întreagă legislație s-a dat în favoarea grupurilor financiar-industriale. Apariția oligarhiei n-a fost deci o întâmplare, ci un proiect, unul dintre cele realizate de executivul de la Moscova. Astfel, la 5 decembrie 1993, cu doar câteva zile înainte de alegerile parlamentare și de referendumul constituțional, Elțin a emis decretul „Privind înființarea grupurilor financiar-industriale din Federația Rusă". Acesta a fost urmat de legea adoptată în 1995 „Privind grupurile financiar-industriale…" și de decretul președintelui din 1996 (dat tot înainte de alegeri, de astă dată prezidențiale) „Privind măsurile de stimulare a înființării și activității grupurilor financiar-industriale". Așadar consolidarea grupurilor de afaceri a fost o politică de stat aplicată în mod consecvent de guvernul de la Moscova, care alimenta tendițele monopoliste din economia Rusiei.

Printre primele grupuri financiar-industriale au fost Interros (reunea Oneksim Bank, Norilsk Nikel, Novokuznețki Metallurghiceski Kombinat etc.), Lukoil (cu șapte întreprinderi de extracție a petrolului, 23 de rafinării, trei companii de investiții etc.) și Rossiiskii Aviaționîi Konsorțium (Aeroflot – Liniile Aeriene Ruse, Motoarele din Perm SC, Promstroibank etc.)[2].

În mai puțin de un deceniu, în Rusia a apărut un sistem care prezintă unele trăsături ale capitalismului. În 2000, aproape 75% din totalul întreprinderilor erau în proprietate privată, în vreme ce doar 11,2% erau de stat. Jumătate din populația activă a Rusiei lucra „în privat". Pe lângă existența acestor grupuri financiar-industriale, asupra cărora statul nu pierde niciodată controlul politic, specificul economiei rusești este dat și de impresionanta prezență

[1] Fundamentală rămâne biografia scrisă de regretatul ziarist Paul Klebnikov, *Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia*, Harcourt, New York, San Diego, Londra, 2000.

[2] Sogrin, *op. cit.,* p. 172.

a economiei subterane și de criminalitatea ridicată. În anii 1980, crima organizată controla peste 20% din produsul intern brut al Uniunii Sovietice. Exista o simbioză între structurile administrației, cele ale partidului și lumea criminală. Practic, fiecare întreprindere de stat avea și o componentă în zona cenușie. Aceasta era proprietatea celui care conducea întreprinderea și lua deciziile privind împărțirea resurselor financiare, a mijloacelor materiale, putându-le direcționa către componenta subterană care era administrată în comun cu reprezentanți ai lumii criminale locale, cu cei de la partid, miliție, KGB, diferite organe de control. În unele cazuri, lumea criminală a luat sub control această parte a economiei subterane, alteori, lumea criminală rămânea doar un instrument în mâna nomenclaturii locale. Practic, relațiile capitaliste s-au născut în anii 1980 în aceste nuclee de economie cenușie din întreprinderile sovietice.[1] De altfel, prima etapă a privatizării doar a consolidat sub aspect juridic situația existentă, fiind date în proprietate întreprinderile celor care deja le controlau prin acele firme-căpușă. Din acest moment, fosta armată a directorilor socialiști se transformă în clasă capitalistă.

Foștii directori[2] au devenit peste noapte proprietari ai unor mijloace uriașe de producție, cumpărate pe nimic, pe care doreau să le transforme în capital financiar. După câteva tentative eșuate de a reporni producția, foarte multe întreprinderi au sfârșit prin a fi vândute pe bucăți. Altele au fost lichidate. Așa s-a întâmplat cu majoritatea întreprinderilor, cele care nu exploatau rezerve de hidrocarburi sau metale rare, acestea fiind menținute sub controlul statului și vândute mai târziu.

---

[1] Stanislav Menșikov, *Anatomiia rossiiskogo kapitalisma*, Mejdunarodnîi otnoșeniia, Moscova, 2004, p. 24 ș.u. Recomand insistent această carte, o analiză documentată și extrem de utilă pentru înțelegerea evoluției economiei rusești.

[2] Sunt autori care pun accentul pe natura birocratică a capitalismului rusesc. Nodari Simonia, „Economic Interests and Political Power in Post-Soviet Russia", în *Contemporary Russian Politics: A Reader*, editor Archie Brown, Oxford University Press, 2001, p. 270 ș.u.

Pe lângă criminalizarea economiei și concentrarea în mari grupuri financiar-industriale, trebuie reliefată o altă caracteristică: transferul unor sume uriașe în străinătate. Nu există o cifră exactă; pentru anii 1990 se vorbește despre scoaterea din Rusia a 200 de miliarde sau chiar a 300 de miliarde $, cea mai mare parte sub formă de numerar, în valize. După crahul financiar din august 1998, ieșirile de capital au reprezentat, în 1998–1999, nu mai puțin de 4,5% din PIB și aproximativ 24% din valoarea investițiilor interne. În 2000, anul venirii lui Putin la Kremlin, ieșirile de capital au fost de circa 10% din PIB.[1] Factorii care generau exodul capitalurilor erau neîncrederea în autorități, spaima de lumea criminală care controla zona afacerilor și nesiguranța din sistemul bancar rusesc.

Chiar dacă lista marilor grupări industrial-financiare din Rusia poate impresiona, în realitate, nu există un capitalism veritabil. Mai degrabă, ceea ce este acolo pare un capitalism desprins din articolele lui Lenin, de la începutul secolului al XX-lea. Capitalismul rusesc este ceva hibrid, cu multe elemente necapitaliste. Nici măcar nu se numește capitalism, pentru că termenul respectiv are o încărcătură negativă. În cultura tradițională rusească, capitalismul este sinonim cu sărăcia, exploatarea, minciuna, cămătăria. Chiar și înainte ca bolșevicii să pună mâna pe putere, marii oameni de afaceri din Rusia evitau să folosească acest cuvânt, preferând să se numească industriași, întreprinzători, dar nu capitaliști.

Oligarhii inventați de Elțin l-au ajutat să câștige încă un mandat de președinte

În vara lui 1995, guvernul Cernomîrdin a pășit în etapa decisivă a privatizării „perlelor coroanei". După mai multe bâlbâieli legate de întreprinderile ce urmau să fie vândute, care, din 44, au ajuns, în câteva zile, doar 16, pe 3 noiembrie s-a intrat în linie dreaptă cu licitațiile. Toate erau organizate după același tipar, câștigătorul

[1] Menșikov, *op. cit.,* pp. 67–68.

cunoscându-se dinainte. Acum, Vladimir Potanin, Mihail Hodorkovski, Boris Berezovski au intrat în posesia unor afaceri extrem de profitabile, toate în domeniul extracţiei petrolului şi al exploatării zăcămintelor metalifere.

Toamna anului 1995 este considerată momentul formării oligarhiei. Primul expert care a sesizat acest fenomen a fost sociologul Olga Krîştanovskaia, lector la Universitatea din Moscova. Ea a publicat, în ianuarie 1996, în *Izvestia,* un articol intitulat „Oligarhia financiară din Rusia", în care descrie fenomenul şi dă o listă cu câteva nume de oligarhi, printre care se regăseau cele ale lui Potanin, Hodorkovski, Gusinski şi chiar al primarului Moscovei, Iuri Lujkov[1]. Doamna Krîştanovskaia este, astăzi, cea mai cunoscută cercetătoare în domeniul elitei ruseşti postsovietice.[2] Ea nu s-a inspirat de la oligarhia definită de Aristotel, ci de la oligarhia financiară, despre care a scris Lenin. De altfel, chiar articolul semnat de Olga Krîştanovskaia introduce în circuitul public conceptul de „oligarhie financiară", şi nu de „oligarhie". Însă, din nevoia de simplificare, experţii, dar şi publicul au reţinut doar termenii „oligarhie" şi „oligarhi".[3]

Rezultatul votului de la parlamentarele din decembrie 1995 le-a dat frisoane oligarhilor. Printre primele trei obiective înscrise în programele electorale ale partidelor de opoziţie se afla şi naţionalizarea, ceea ce i-a făcut pe oligarhi să se simtă ameninţaţi în mod

[1] Om politic rus (n. 1936). A deţinut funcţia de primar al Moscovei din 1992 până în 2010. A fost unul dintre fondatorii partidului de guvernământ Rusia Unită, ocupând şi funcţia de vicepreşedinte al acestuia (n. coord.).

[2] Profesoară la Facultatea de Sociologie a Universităţii din Moscova, directoare, din 1989, a Centrului pentru studierea elitelor din cadrul Academiei de Ştiinţe, academiciană, membră a partidului proprezidenţial, susţinătoare cunoscută a lui Putin, Olga Krîştanovskaia este autoarea lucrării fundamentale intitulate *Anatomiia rossiiskoi elitî,* Zaharov, Moscova, 2005.

[3] Literatura de specialitate e mult mai diversă. Sunt şi experţi care au propus alte paradigme, care însă nu s-au impus, cum ar fi „corporatism oligarhic". Vezi în acest sens Sergei Peregudov, „The Oligarchical Model of Russian Corporatism", în *Contemporary Russian Politics: A Reader,* editor Archie Brown, Oxford University Press, 2001, p. 259 ş.u.

direct. Ei erau primii interesați de supraviețuirea și continuitatea regimului politic, care le-ar fi permis să-și păstreze noile proprietăți dobândite pe nimic. Prezidențialele din vara lui 1996 urmau să fie decisive. Cum nu exista un echilibru între puterile statului, deși acesta era proclamat de Constituție, iar executivul, președintele, domina categoric scena, miza alegerilor prezidențiale era enormă în Rusia, de locatarul de la Kremlin putând, *de facto,* să depindă totul.

La începutul anului 1996, Boris Elțin și-a anunțat intenția fermă de a candida pentru încă un mandat. El crease regimul politic din Rusia în articulațiile lui cele mai fine, după chipul și asemănarea sa. Puterea reală nu era la guvern, ci la administrația prezidențială. Funcționarii de aici formulau toate deciziile strategice ale puterii executive, aici erau discutate și aprobate hotărârile care mai apoi erau anunțate de guvernul Cernomîrdin. Neoficial, administrația prezidențială era condusă de Korjakov, șeful Serviciului de Securitate al Președintelui Rusiei. Korjakov absolvise facultatea de drept și lucrase mai apoi în Direcția a IX-a a KGB, care se ocupa cu paza demnitarilor. A fost una dintre gărzile de corp ale secretarului general Iuri Andropov. După numirea lui Boris Elțin în fruntea organizației de partid de la Moscova, a fost garda de corp a acestuia, câștigându-i încrederea prin loialitatea excepțională dovedită. În piramida celor mai influenți oameni din Rusia, Korjakov figura imediat după președintele Elțin, înaintea premierului Cernomîrdin.

Importanța activității desfășurate de instituțiile statului subordonate guvernului în vederea realegerii lui Elțin nu trebuie neglijată. De vreme ce statul continua să se bucure de avantajul unor resurse enorme în competiția cu alți actori privați, preluarea controlului asupra statului era cea mai bună strategie care putea fi aplicată pentru a câștiga alegerile prezidențiale. Guvernul a plătit restanțele la pensii, salarii și burse pentru studenți. A anunțat măsuri pentru susținerea complexului militaro-industrial. Președintele Elțin a promis să pună capăt războiului din Cecenia, să-i aducă pe tinerii militari teferi la familiile lor, să poarte negocieri de pace cu separatiștii. Structurile guvernamentale și locale și alianța cu

oligarhii au fost principalele resurse utilizate de Elțin în campania electorală din 1996.[1]

La începutul anului 1996, o delegație consistentă de oameni de afaceri, politicieni, tehnocrați importanți din Rusia a participat la lucrările Forumului de la Davos. A fost prezent și Ziuganov, care se pregătea să câștige cursa prezidențială, fiind cotat cu prima șansă. Liderul comunist încerca să-i convingă pe cei mai influenți oameni de afaceri din lume că el era un politician rezonabil, cu care se putea lucra. În ultima zi a conferinței, Ciubais, arhitectul privatizării din Rusia, a organizat o conferință de presă, la care a pus la dispoziția presei internaționale programul politic, tradus în limba engleză, cu care Partidul Comunist abia ce câștigase alegerile parlamentare și în care figura printre priorități și naționalizarea.

În Elveția, la Davos, au început discuțiile dintre oligarhii ruși pentru formarea unei coaliții anti-Ziuganov. Nucleul dur al grupului era format din cei care beneficiaseră de privatizarea „perlelor coroanei", Potanin, Hodorkovski, Berezovski și alți importanți oameni de afaceri, care se simțeau amenințați de venirea lui Ziuganov la Kremlin. Ei au căzut de acord ca Ciubais să conducă campania pentru realegerea lui Elțin. În vederea atingerii acestui obiectiv, oligarhii au înființat un Centru pentru Protejarea Proprietății Private, în contul căruia fiecare a depus 5 milioane $. Cu banii strânși, Ciubais a cumpărat titluri de valoare emise de stat, care aduceau un profit semnificativ. Din acesta se plăteau salariile angajaților. Ciubais câștiga nu mai puțin de 50 000 $ pe lună.

La începutul anului 1996, președintele Elțin avea un scor situat în marja de eroare a sondajelor. Cel mai important contracandidat, liderul comunist, Ziuganov, avea în mod constant peste 20%. Programul electoral al acestuia era mai puțin stalinist decât cel al partidului. De altfel, Ziuganov nu era candidatul comuniștilor, ci al unei mari coaliții „patriotice". Obiectivul strategic declarat era căutarea unei căi specifice de dezvoltare a Rusiei, nu revenirea la modelul

[1] Michael McFaul, „Political Parties", în McFaul, Petrov și Ryabov, *op. cit.*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, p. 128.

sovietic. Discursurile sale puneau accent pe „spiritualitate, bunăstare, demnitate", încercând să convingă un segment mai larg decât limitatul electorat comunist.

O candidatură spectaculoasă la prezidențialele din 1996 a fost cea a generalului în rezervă Aleksandr Lebed. Sigur pe sine, charismatic, transmitea sentimentul că știa și putea să scoată Rusia din criză. Programul său electoral era o combinație de naționalism rusesc și liberalism. Nu era însă vorba despre orice fel de liberalism, ci despre un model național de economie liberală și o politică internă bazată pe pluralism și democrație, dar cu specific rusesc. Trebuia renunțat la modelele importate din Occident, care nu puteau fi adaptate la Rusia. Principalul dușman care împiedica modernizarea statului era birocrația. De aici și prioritățile programului reformator: dezmembrarea rețelelor birocratice, eliberarea de sub tutela nomenclaturii și a structurilor lumii criminale. Tot o prioritate era eliberarea reformelor din strânsoarea „indicațiilor FMI" și activarea potențialului spiritual și intelectual al Rusiei. Un rol important în renașterea Rusiei trebuia să joace Biserica Ortodoxă Rusă. Lozinca de campanie a lui Lebed era „dreptate și ordine".[1]

În afara liberalilor radicali, conduși de Gaidar, care tocmai erau evacuați de pe scena politică moscovită, și de național-liberalismul propovăduit de Lebed, Grigori Iavlinski, candidat la președinție, era reprezentantul cel mai de seamă al social-liberalismului. De altfel, Lebed și Iavlinski erau în competiție pentru a reprezenta „a treia forță". Obiectivul strategic al lui Iavlinski îl reprezenta „fondarea unui stat de drept democratic rusesc, cu economie de piață orientată social". El se adresa în primul rând inteligheției tehnice și umaniste, medicilor, funcționarilor de stat, celor care aveau o calificare și care formau clasa de mijloc în Occident. Vehiculul său electoral, partidul Iabloko, al cărui președinte fondator era, nu avea capacitatea să promoveze cu succes candidatura lui Iavlinski la nivel național. Activitatea partidului se concentra în Moscova, Sankt Petersburg și alte câteva mari orașe. În plus, acesta nu avea

[1] Sogrin, *op. cit.,* pp. 188–189.

un mesaj politic pentru alte categorii sociale în afara intelighenției urbane.[1]

Ziuganov, Lebed și Iavlinski stăteau mult mai bine în sondaje în comparație cu președintele în funcție. Numai că Elțin a putut mobiliza toate resursele imaginabile împotriva celorlalți contracandidați. Până și tranșele de la FMI au fost utilizate în campania lui Elțin, sub privirile îngăduitore ale occidentalilor. Toate televiziunile importante erau cu Elțin, toată presa scrisă relevantă l-a susținut activ pe Elțin, toate vedetele au fost, într-o măsură mai mare sau mai mică, implicate în concerte gratuite, oferite publicului în cadrul campaniei electorale a lui Elțin. Și totuși, în ciuda uriașei mașini electorale puse în mișcare, sondajele indicau o creștere minoră a președintelui în sondaje, spre disperarea staffului său de campanie. În tabăra prezidențială domnea panica. Într-un interviu acordat presei străine la începutul lunii mai, influentul director al Serviciului de Securitate al Președintelui Rusiei, Korjakov, șeful neoficial al echipei de campanie a lui Elțin, lansa ideea amânării alegerilor prezidențiale.[2]

În primul tur, avantajul lui Elțin a fost modest, el obținând doar 35,28%, în timp ce Ziuganov primise 32,03% din totalul voturilor. Pe locul al treilea se afla generalul Lebed, cu 14,52%. Urmau Iavlinski (7,3%) și Jirinovski (5,7%). Elțin a avut o strategie curajoasă pentru cel de-al doilea tur, reușind să-și lărgească baza electorală.[3] L-a invitat pe Lebed să ocupe funcția de secretar al Consiliului de Securitate. I-a destituit pe generalii Aleksandr Korjakov și Mihail Barsukov, șefii a două importante servicii secrete, Serviciul de

[1] Michael McFaul, *Russia's 1996 Presidential Election. The End of Polarized Politics*, Hoover Institution Press, Stanford, 1997, pp. 51–55; Shevtsova, *op. cit.,* pp. 175–178.

[2] Sogrin, *op. cit.,* p. 191.

[3] Michael McFaul, *Russia's 1996 Presidential Election*, p. 59 ș.u. Câteva detalii interesante se regăsesc în memoriile lui Boris Elțin, *Prezidenskii marafon*, Act, Moscova, 2000, pp. 35–43. Capitolul despre campania electorală din 1996 se intitulează „Tania", fiind vorba în mod evident despre fiica cea mare, Tatiana, care s-a implicat masiv în campania electorală a tatălui ei.

Securitate al Președintelui Rusiei și Serviciul Federal de Securitate, FSB, principalul succesor al KGB, personaje profund detestate de opinia publică. Astfel, mulți dintre cei care i-au votat pe Lebed și Iavlinski în primul tur au optat pentru Elțin în cel de-al doilea. Victoria lui Elțin a fost convingătoare: 53,82% față de doar 40,31%, cât a adunat Ziuganov. Nu mai puțin de 4,83% dintre alegători au votat împotriva tuturor candidaților, ceea ce reprezenta în sine un record în materie.

A fost o victorie importantă, explicată atunci prin ajutorul oferit de consilierii străini, care ar fi săvârșit „minuni", crescând cota lui Elțin de la sub 5% la aproape 54% într-o jumătate de an. Mai multe sondaje realizate înainte și după alegeri spun cu totul altceva. Deși popularitatea lui Elțin n-a crescut, alegătorii au votat cu el pentru că n-ar fi existat o alternativă reală, ceea ce i-a făcut pe ruși să aleagă între două rele. În comparație cu Ziuganov, Elțin a părut a fi răul mai mic.[1]

N-a existat alternativă reală din cauza colapsului celei de a treia forțe. Chiar din timpul campaniei electorale, generalul Lebed fusese atras de partea lui Elțin. De fapt, Kremlinul a susținut financiar și mediatic campania lui Lebed, astfel încât includerea generalului în echipa lui Elțin după turul întâi nu a mirat pe nimeni.

Președintele a reușit să-i atragă de partea sa și să-i mobilizeze pe liderii regionali care au adus o frumoasă zestre de voturi. Mai ales în nordul Caucazului, dar și pe Volga, au existat multe suspiciuni de falsificare a rezultatelor. În Tatarstan și în alte câteva republici, aceste suspiciuni au fost confirmate.[2] S-a furat la vot, însă proporțiile fraudei electorale sunt greu de precizat.

O altă cauză a victoriei lui Elțin a reprezentat-o campania electorală precară a lui Ziuganov. După primul tur, comuniștii și-au pierdut suflul, au încetat să mai fie activi. Oricum, pe toată durata campaniei electorale, s-au dovedit incapabili să exploateze ocaziile ivite din cauza conservatorismului lor ideologic și a incapacității

[1] Rubbi, *op. cit.,* p. 327 ș.u.

[2] Shevtsova, *op. cit.,* p. 191; McFaul, *op. cit.,* pp. 72–73.

de a înțelege tehnicile electorale moderne. Destui lideri comuniști s-au comportat în campanie ca și când nu doreau victoria candidatului lor. Mai mult, printre comuniști era foarte răspândită opinia că, orice s-ar întâmpla, Elțin nu va ceda puterea. De altfel, unii observatori și, mai târziu, unii istorici ruși care au analizat acele evenimente au spus că Elțin și echipa sa n-ar fi renunțat oricum la conducerea statului. De altfel, tabăra președintelui a apelat la tot felul de tehnici murdare, cu efect devastator asupra electoratului, a săvârșit tot felul de abuzuri, care au făcut ca alegerile prezidențiale din 1996 să fie considerate mai puțin democratice și corecte decât cele parlamentare, din decembrie 1995.

Pe lângă finanțarea total lipsită de transparență a campaniei electorale, accesul candidaților la mass-media a fost cu totul inegal. Destui votanți au căzut victimă celor mai agresive forme de manipulare. Diferențele uriașe dintre sondajele cu privire la popularitatea lui Elțin indică faptul că cei mai mulți au votat pe baza emoțiilor. Acest lucru lăsa a se înțelege, încă din vara lui 1996, că propaganda abilă a puterii putea întoarce țara de pe drumul democratizării și libertății către naționalism, populism și autoritarism.

Votul pentru Elțin poate fi interpretat și ca un rezultat al tradiției rusești de obedință și susținere necondiționată a puterii existente. Unii au votat cu Kremlinul fiindcă nu-și puteau imagina să voteze împotriva acestuia. În mod paradoxal, retorica anticomunistă agresivă a lui Elțin din timpul campaniei a avut succes și pentru că electoratul avea tradiții de obedință bine consolidate în timpul regimului comunist.

Alegerile prezidențiale din 1996 sunt primele din Rusia independentă și singurele desfășurate în două tururi de scrutin, deznodământul lor stârnind o emoție reală. Ele au reprezentat un moment esențial în evoluția sistemului politic, care a primit configurația actuală. În 1996, a devenit evident faptul că alegerile sunt, pentru elita conducătoare, parte a unui ceremonial de reconfirmare a puterii pe care o deține. „Alegerile au permis unei părți a clasei conducătoare dominante să-și păstreze puterea, dar dacă, cu altă

ocazie, alegerile i-ar fi potrivnice intereselor proprii, nu există nicio garanție că această clasă conducătoare le-ar mai sprijini."[1]

După alegerile prezidențiale, Boris Elțin a dispărut din lumina reflectoarelor, pregătindu-se pentru o operație dificilă la inimă. Echipa câștigătoare a luat tot. Ciubais a devenit șeful administrației prezidențiale. La nivelul guvernului, s-a observat fenomenul apariției, în eșalonul superior al puterii, a unor reprezentanți importanți din zona de afaceri. Potanin a fost numit vicepremier, iar Berezovski a devenit adjunctul lui Lebed în Consiliul de Securitate, ocupându-se de Caucazul de Nord și în primul rând de conflictul din Cecenia. De altfel, imediat după alegeri, generalul Lebed a încheiat războiul din Cecenia, negociind un armistițiu cu succesorii lui Dudaev, ucis de o rachetă rusească în aprilie 1996, tocmai când începea campania electorală. Acordul de încetare a focului a echivalat cu recunoașterea de către Moscova a înfrângerii și a amânat o dată în plus tranșarea problemei cecene și luarea unei decizii privind statutul republicii rebele în cadrul federației. Când însă Lebed a promovat public un proiect de dezvoltare a Rusiei bazat pe programul său electoral, președintele Elțin n-a mai răbdat și l-a destituit pe general.

Cu alegerile prezidențiale din 1996 s-a încheiat o etapă importantă din istoria regimului politic din Rusia. Aceste alegeri au reprezentat evenimentele formatoare, care au fixat în detaliu felul în care se articulează instituțiile, raporturile dintre ele. Ele au creat paradigma evoluțiilor ulterioare. În același timp, sunt experiențele formatoare pentru întreaga clasă politică, pentru că, în adoptarea oricărei decizii, politicienii de astăzi judecă și analizează orice acțiune prin paradigma acelor ani. Fără cunoașterea amănunțită a situației politice din anii 1990, este imposibil de înțeles modul de funcționare a scenei politice moscovite de astăzi, de unde și nevoia de a oferi cititorului cât mai multe detalii, într-o istorie politică extrem de personalizată, într-o țară cu instituții slabe.

[1] Shevtsova, *op. cit.,* p. 192.

Puțini cercetători au caracterizat regimul politic din această perioadă drept democratic. Unii l-au calificat drept autoritar. Cei mai mulți însă au vorbit despre un regim hibrid, care combina tendințe autoritare cu elemente democratice. Principala caracteristică ar fi fost dominația exercitată de puterea executivă asupra celorlalte puteri, atât la nivel federal, cât și la nivel regional. Raporturile de putere se bazau pe funcționarea așa-numitelor „verticale ale puterii", care creau veritabile noduri ale rețelelor patron–client. Instituțiile puterii, de la executiv și legislativ până la cele mai înalte instanțe juridice, ca și birocrația superioară de stat sunt strâns legate de grupurile financiare, ba chiar se subordonează acestora și le promovează interesele. Între aceste grupuri se duce lupta pentru influențarea deciziilor puterii, ea generând pluralism și competiție în cadrul elitei. Pluralismul elitei se exprimă tot mai mult prin mass-media, care sunt împărțite între grupările oligarhice, reprezentând principalul instrument de presiune al acestora. Societatea civilă și instituțiile democratice rămân insuficient dezvoltate, iar cele care ar trebui să dețină puterea sunt împinse în planul al doilea, scena fiind dominată de mecanismele și instituțiile neconstituționale care conduc în realitate Rusia.[1]

A doua revoluție liberală

Nici n-a apucat bine Boris Elțin să depună jurământul pentru al doilea mandat, că presa a și lansat dezbaterea cu privire la succesorul său. Faptul că președintele dispăruse pur și simplu fără ca cineva să ofere vreo explicație a făcut ca diversele zvonuri să circule nestingherite. În cele din urmă, Elțin însuși a dat un interviu televizat în care a recunoscut public că este bolnav și urmează să fie operat la inimă.

În acele săptămâni, Aleksandr Lebed a fost extrem de activ, ceea ce a făcut ca numele lui să apară în fruntea listei cu posibili

[1] Sogrin, *op. cit.,* p. 197.

succesori. Mai mult, secretarul Consiliului de Securitate al Rusiei a mers la Cartierul General al NATO de la Bruxelles, unde a fost primit ca un șef de stat, ceea ce a iritat Kremlinul. Teama de o alianță între Lebed și generalul Korjakov, demis din fruntea Serviciului de Securitate al președintelui, care începuse să-l șantajeze pe președinte și pe familia sa cu dezvăluiri, l-a determinat pe Elțin să-l evacueze pe Lebed de pe culoarele puterii.

Această demitere a avut aerul unei operațiuni a serviciilor secrete. Ministrul de interne l-a acuzat public pe Lebed că ar pregăti o lovitură de stat militară. Presa obedientă s-a năpustit asupra generalului în rezervă. Cernomîrdin le-a cerut miniștrilor și șefilor de agenții militarizate să prelucreze cazul cu subordonații lor. Autoritățile de la Moscova au luat măsuri, sporind numărul patrulelor înarmate de pe străzi. Nu s-a întâmplat nimic însă, n-a existat niciun fel de protest.

Demiterea i-a folosit lui Lebed, crescând popularitatea acestuia și influența asupra opiniei publice. În scurt timp, a devenit un lider al opoziției care părea să aibă șanse mari de a accede la Kremlin. La începutul anului 1997, sondajele l-au situat pe Lebed cu cel mai mare scor la încredere, 58,4%, fiind urmat de primarul Moscovei, Iuri Lujkov, 42,7%. Elțin era abia pe locul al șaptelea, cu 22,6% cotă de încredere.

La 5 noiembrie 1996, președintele a fost operat cu succes la inimă, suferind nu mai puțin de patru bypassuri coronariene. După o lungă recuperare, Elțin s-a întors în sfârșit la Kremlin. După doar opt zile însă, a fost internat din nou în spital cu o gravă pneumonie. Discuțiile despre succesiunea lui Elțin s-au întețit. Unii politicieni dădeau semne că se pregăteau pentru o nouă campanie electorală.

Pe acest fond politic, situația economică s-a agravat. De fapt, venise nota de plată pentru cadourile electorale făcute de Elțin în campanie. La sfârșitul anului 1996, doar 24% dintre salariați mai primeau banii la timp, alți 27% înregistrau întârzieri de până la o lună, iar 49%, întârzieri de peste o lună la plata salariilor. Potrivit statisticilor oficiale, aproximativ 32 de milioane de oameni (22% din populație) trăiau sub limita sărăciei. Starea de sănătate a populației

se degrada. Mortalitatea era în creștere. Între 1987 și 1994, media de viață la bărbați a coborât de la 65 la 58 de ani, iar la femei, de la 75 la 71 de ani. În 1996, rata sinuciderilor era de 43 de ori mai mare decât în 1988.[1]

În martie 1997, Elțin a revenit la Kremlin, anunțând schimbări în guvern. Președintele iniția o nouă etapă de reforme liberale. Premierul Cernomîrdin a fost flancat de doi vicepremieri tineri, susținuți de președinte, Boris Nemțov, fostul guvernator al regiunii Nijni Novogorod, și Anatoli Ciubais, arhitectul privatizării din Rusia. În urma acestei reorganizări a cabinetului, Elțin și-a consolidat influența în guvern. În următoarele luni, se va duce o competiție acerbă pentru influență între grupul premierului Cernomîrdin, legat de exploatarea resurselor naturale, și gruparea liberală, condusă de Ciubais și apropiată de Kremlin.

Cel mai popular politician din gruparea liberală a fost însă tânărul și charismaticul Nemțov. Și-a început mandatul cu câteva gesturi populiste, menite să-i consolideze imaginea. De pildă, i-a invitat pe înalții funcționari ruși să renunțe la mașinile străine și să redescopere celebra Volgă rusească, mult mai puțin confortabilă. Zbura cu avioane de linie. A fost primul politician care a completat și a dat publicității declarația de avere. Un sondaj de opinie, din martie 1997, îl situa pe Nemțov pe locul al treilea, cu 14%, la intenția de vot în cazul unor alegeri prezidențiale, în spatele lui Ziuganov și Lebed, dar în fața lui Cernomîrdin, care avea doar 4%.[2]

Nemțov a obținut câteva mari victorii. A forțat marile monopoluri (Gazprom, sistemul energetic etc.) să înceapă să-și plătească datoriile la buget. A terminat de redactat și a introdus în Dumă noul cod fiscal. Era pregătit de gruparea reformatorilor liberali să candideze la președinție. Nemțov avea un bazin electoral mai larg, fiind apropiat de liberalii moderați din Iabloko și chiar prieten cu președintele acestora, Iavlinski. În plus, nu era asociat cu

[1] Shevtsova, *op. cit.*, p. 208.

[2] *Ibidem*, p. 212.

reformele lui Gaidar sau cu luptele dintre executiv și legislativ din anii 1992–1993.

Meritul incontestabil al lui Elțin a fost că a adus la putere și a susținut echipe reformatoare. A mizat pe intelectualitatea tehnică, pe tineri precum Gaidar, Ciubais, Nemțov, și nu pe indivizi loiali, dar antireformiști, precum Korjakov. Erau totuși diferențe mari între situația din 1992 și cea din 1997. Gaidar a avut o opoziție mai slabă, care abia se organiza. Serviciile secrete nu mai aveau practic nicio influență; nu apăruseră încă grupurile financiar-industriale. Posibilitățile de manevră ale guvernului erau mult mai limitate în 1997. Reformatorii erau sabotați chiar de către premierul Cernomîrdin, astfel că misiunea lor era acum mult mai dificilă.

În mandatele sale, Boris Elțin alternează perioadele de schimbare cu cele de stabilizare. Reformele liberale sunt promovate de echipe de tineri tehnocrați, care sunt susținuți de președinte, devenind dependenți integral din punct de vedere politic de acesta. Tehnocrații i-au asigurat lui Elțin o mai mare autonomie față de mașinăria birocrației rusești, care și-a recăpătat influența la mijlocul anilor 1990. Odată realizată sarcina pentru care fusese adusă la putere, garnitura reformatoare a fost îndepărtată, în locul ei venind birocrați conservatori, care mai corectau din „excesele" liberalilor. Conștient sau nu, Elțin a înțeles cum funcționează un sistem ciclic și importanța acestor impulsuri reformatoare. În ciuda scăderilor sale, Elțin era, în fond, un reformator, dar nu un politician sinucigaș.

Războiul oligarhilor[1]

Alianța dintre Ciubais și Nemțov a căpătat o mare forță politică, constituindu-se într-un veritabil pol de putere și un concurent serios în viitoarele alegeri. Pentru a-și crea o bază politică și financiară solidă, echipa reformatoare s-a aliat cu grupul Oneksimbank,

[1] Arkady Ostrovsky, *The Invention of Russia: From Gorbachev's Freedom to Putin's War,* Viking, New York, 2015, p. 204.

condus de vicepremierul Vladimir Potanin[1]. Prin această alianță, Ciubais a încălcat regula de aur a neutralității, care-i asigurase respectul comunității financiar-industriale. Potanin a început să construiască un imperiu mediatic pe care l-a pus în slujba lui Ciubais.

După alegerile prezidențiale, s-au reluat discuțiile despre privatizarea companiei de telefonie mobilă Sveazinvest, cu peste 22 de milioane de abonați. În 1995, se încercase vânzarea unui pachet mai mic, de 25% din totalul acțiunilor, unei companii italiene, însă atunci s-a împotrivit serviciul de securitate FAPSI, fostă direcție a KGB, un fel de STS românesc, care se temea că va pierde controlul asupra comunicațiilor. De Sveazinvest erau interesate două grupări, cea în frunte cu vicepremierul Potanin și cea compusă din Gusinski, Berezovski și Mihail Fridman (Alfa Bank). Licitația a avut loc pe 25 iulie 1997. Gusinski a oferit 1,71 miliarde de dolari, iar Potanin, 1,87 miliarde. A doua zi, pe 26 iulie, Rusia a intrat într-o nouă etapă istorică.[2]

Coaliția de la Davos dintre oligarhi s-a destrămat, foștii aliați găsindu-se acum de părți diferite ale baricadei. Ciubais a provocat dizolvarea grupului prin faptul că a refuzat să-i ajute pe Gusinski și Berezovski să câștige licitația, chiar dacă au oferit un preț bun. Mai toți comentatorii independenți au considerat că vicepremierul Potanin, care a câștigat licitația, s-a bucurat de un tratament special și a beneficiat de informații din interior. Potanin avea o reputație foarte proastă, fiind implicat în tot felul de planuri obscure.

Războiul s-a purtat prin intermediul imperiilor mediatice ale protagoniștilor și aliaților lor: televiziunea publică ORT, cu cea mai mare audiență, controlat de Berezovski, și televiziunea privată NTV, care făcea parte din holdingul Media Most al lui Gusinski, contra televiziunii de stat, RTR, care-i sprijinea pe Ciubais și Potanin.[3] Berezovski și Gusinski dominau spațiul mediatic, fiind aproape

[1] Oligarh rus (n. 1961), unul dintre cei mai bogați oameni din Rusia, vicepremier al guvernului între august 1996 și martie 1997 (n. coord.).

[2] Hoffman, *op. cit.*, capitolul „The Bankers' War", p. 370 ș.u.

[3] Pentru taberele mediatice care se confruntau, vezi A.A. Muhin, *Informaționnaia voina v Rossii: uciastniki, țeli, tehnologhii,* Gnom i D., Moscova, 2000.

de a-l convinge pe Elțin să-l demită pe Ciubais. La 15 septembrie 1997, Elțin i-a chemat la Kremlin pe Potanin (Oneksimbank), Gusinski (Most), Vladimir Vinogradov (Inkombank), Mihail Fridman (Alfa Bank), Mihail Hodorkovski (Menatep Bank) și Aleksandr Smolenski (Agro), încercând să împace și capra, și varza. Nu i-a concediat pe Ciubais și Nemțov, dar nici pe Berezovski nu l-a demis din funcția de secretar adjunct al Consiliului de Securitate.

Nu era un conflict de idei, proiecte, programe. Erau interese private egoiste, nimic mai mult. Oligarhii încercau să controleze statul, instituțiile, să dirijeze funcțiile lui. De cealaltă parte, birocrația și o parte a elitei politice încercau să limiteze influența oligarhilor.

Ciubais și Nemțov deveniseră apărătorii birocrației, protejau și promovau interesele statului, așa cum le vedeau ei, desigur, în dauna oligarhilor. Tentativa lui Ciubais a eșuat însă pentru că n-a convins că era sincer și onest, iar acțiunile lui nu urmăreau doar consolidarea pozițiilor partenerilor de la Oneksimbank, care-l susțineau.

Există și o parte bună a acestor bătălii politice. Ele au consolidat instituțiile publice. Au demonstrat că președintele Elțin nu era controlat de oligarhi, putând lua decizii împotriva lor. Partea proastă, cea mai proastă, a fost că bătăliile din 1997 s-au purtat în primul rând prin intermediul mass-mediei, care a devenit o simplă armă în mâna oligarhilor, pierzându-și total independența.[1]

În octombrie 1997, au reizbucnit tensiunile dintre legislativ și executiv odată cu respingerea de către deputați a proiectului de buget. Elțin a schimbat paradigma raporturilor cu majoritatea din Dumă, devenind surprinzător de conciliant. La 21 octombrie, președintele i-a primit la Kremlin pe liderii facțiunilor din Dumă și chiar a acceptat multe dintre cererile lor. În schimb, comuniștii și-au retras moțiunea de neîncredere de pe ordinea de zi a camerei inferioare a parlamentului. Elțin este marele câștigător al acestor manevre politice. Revenise în forță, după două îndelungate spitalizări, și-și reafirmase rolul de principal actor politic.

[1] Shevtsova, *op. cit.*, p. 220.

La 5 noiembrie, Ciubais și Nemțov l-au convins pe Elțin să-l demită pe Berezovski din funcția de secretar adjunct al Consiliului de Securitate. Din nou, președintele a punctat la capitolul impresie artistică, dovedind că putea separa afacerile de stat de cele ale familiei. Era cunoscută opiniei publice legătura dintre Berezovski și fiica președintelui, Tatiana Diacenko. Unii comentatori au spus însă că Elțin era pur și simplu iritat de faptul că oligarhul își promova interesele personale de afaceri folosindu-se de funcția oficială, iar insistențele lui Ciubais și Nemțov n-ar fi fost decisive în decizia de a-l demite.

Destituirea lui Berezovski a dat semnalul reînceperii războiului dintre oligarhi. Pacea fragilă care se instalase din august a fost spulberată de o anchetă de presă care dezvăluia că Ciubais și prietenii săi primiseră drept onorariu, pentru o carte despre privatizare, câte 90 000 de dolari fiecare.[1] Ar fi fost cea mai scumpă carte despre privatizare, costând aproape o jumătate de milion de dolari. Printre autori se numărau fostul șef al Fondului Proprietății de Stat și succesorul său, implicați în privatizarea cu scandal a companiei Sveazinvest. Banii n-au fost plătiți de o editură, ci de o companie necunoscută din Geneva. În octombrie, prestigiosul ziar *Financial Times* a publicat o anchetă din care reieșea că misterioasa companie era un „pui" al Oneksimbank, care câștigase licitația pentru Sveazinvest. Toate suspiciunile care planaseră asupra lui Ciubais și echipei sale reformatoare, acuzată că făcuse lobby pentru Potanin, păreau astfel a se confirma.[2] Nu suma conta, în fond, nu era atât de mare în comparație cu sumele care se tranzacționau între oligarhi, ci faptul că acest așa-zis proiect științific, ce mirosea a mită, a dinamitat încrederea în Ciubais, liderul echipei reformatorilor liberali.

A doua zi, Elțin i-a destituit pe toți cei implicați în afacere, mai puțin pe Ciubais, a cărui demisie președintele a refuzat-o în mai

[1] În cele din urmă, cartea a și apărut, doi ani mai târziu. La data scandalului, niciun autor dintre cei cinci nu predase manuscrisul, probabil fiindcă niciun cuvânt nu era așternut pe hârtie. *Privatizații po-russiiski,* sub redacția lui A.B. Ciubais, Vagrius, Moscova, 1999, 365 pp.

[2] Pentru detaliile acestei istorii, vezi Ostrovsky, *op. cit.,* pp. 206–226.

multe rânduri. Chiar dacă, pe moment, și-a păstrat funcțiile în executiv, cariera lui Ciubais începea să apună. Și-a pierut echipa reformatoare, a pierdut susținerea taberei liberale, în curând avea să piardă și postul de ministru de finanțe, păstrându-l doar pe cel de vicepremier. Prin îndepărtarea lui Ciubais din fruntea Finanțelor, Cernomîrdin a luat sub control toate ministerele economice, influența sa fiind la apogeu. Președintele nu putea să fie mulțumit însă cu o astfel de situație. Poate că tocmai de aceea a insistat ca Ciubais să rămână totuși în guvern.

Compromiterea taberei reformatoare în scandalurile din 1997–1998 a marcat evoluția democrației rusești și, în final, a deschis larg calea către putere lui Vladimir Putin și echipei sale, compusă din *siloviki*, oameni din structurile militarizate, în primul rând din vechiul KGB. Liberalii au ignorat o regulă simplă, care spune să nu lupți pe toate fronturile în același timp. Toți inamicii, de la premierul Cernomîrdin, familia Elțin, oligarhii Berezovski și Gusinski până la comuniști, s-au unit împotriva lor. Și-au făcut dușmani serviciile secrete, care n-au pregetat să dea detalii compromițătoare despre ei lui Berezovski, în toiul războiului dintre oligarhi. Pentru că erau prea aroganți, au pierdut și sprijinul popular.

Pentru a reforma sistemul, Ciubais avea nevoie de o poziție politică puternică, cu acces la resurse, dar când a încercat să-și creeze propriile structuri politice și o bază financiară, s-a lovit de rezistența birocrației, care s-a văzut amenințată. Pentru a reuși, reformatorii aveau nevoie de susținerea măcar a unei părți a aparatului birocratic, pe care însă nu au obținut-o. Birocrația și-a găsit în Cernomîrdin un aliat și protector perfect.

Pe marginea prăpastiei. Rusia în august 1998

La 23 martie 1998, președintele l-a demis pe premierul Cernomîrdin. Decizia a fost pregătită în mare secret. Ce a determinat acest pas? Unii comentatori cred că Elțin era pur și simplu invidios pe Cernomîrdin. Cu câteva săptămâni înainte, în SUA, a avut loc

întâlnirea dintre vicepreședintele Al Gore și premierul Cernomîrdin, botezată de presă „întâlnirea viitorilor președinți". A urmat deplasarea lui Cernomîrdin la Odessa, unde s-a văzut cu președinții Ucrainei și Republicii Moldova.

Operațiunea de demitere a guvernului n-a avut în spate vreun mare plan, nu era genul lui Elțin să planifice dinainte următorii pași. Cel mai probabil a fost o acțiune improvizată, tipică pentru președinte, bazată pe instinct și emoție. Prin această demitere, Elțin își afirma dreptul exclusiv asupra puterii.

Cel puțin la fel de surprinzătoare precum demiterea lui Cernomîrdin a fost numirea în fotoliul de prim-ministru a unui tânăr de 35 de ani, Serghei Kirienko[1]. Acesta începuse o carieră de activist în organizația tineretului comunist de la Nijni Novgorod. A fost adus la Moscova, în aparatul guvernului, de Boris Nemțov, fost guvernator al regiunii respective. A fost repede remarcat, astfel că, după câteva luni, în noiembrie 1997, a devenit ministrul combustibililor și energiei. O carieră incredibilă, în doar un an. Avea toate calitățile ca să-l seducă pe Elțin. Era flexibil, foarte activ, știa să tacă, a demonstrat flexibilitate, tact, afișa obediență și loialitate deplină în fața șefilor. Pentru Kremlin, era important că tânărul Kirienko nu avea legătură cu niciun grup financiar-industrial, era un provincial aruncat de valurile vieții în centrul vieții politice a Rusiei. Kirienko nu afișa ambiții, nu avea nicio bază politică și era integral dependent de susținerea președintelui.

Duma n-a fost însă deloc sedusă de Kirienko, respingând de două ori candidatura lui. Cot la cot, comuniștii și liberalii au votat împotriva lui, dar din motive diferite. Elțin a refuzat să nominalizeze altă persoană, amenințând cu alegeri anticipate, în condițiile adoptării unei legi electorale care avea să îngreuneze viața partidelor mari. Tactica a dat roade. La 17 aprilie 1998, Duma l-a votat pe Kirienko. Câteva figuri vechi au revenit în prim-plan. Cea mai

[1] Serghei Vladilenovici Kirienko (n. 1962) a îndeplinit funcția de prim-ministru al Federației Ruse de la 23 martie până la 23 august 1998. În prezent, este director al Rosatom (Corporația de Stat pentru Energie Nucleară) (n. coord.).

spectaculoasă a fost numirea lui Berezovski în funcția de secretar executiv al CSI.

Guvernul Kirienko și-a asumat o agendă reformistă. A avut și o garnitură de vicepremieri liberali, în frunte cu Nemțov, ceea ce indică faptul că președintele Elțin dorea continuarea reformelor economice, motiv pentru care Kirienko a primit libertate deplină de acțiune.

Demiterea lui Cernomîrdin a fost un moment de cotitură în istoria recentă a Rusiei[1], generând instabilitate politică. Cernomîrdin compensase, timp de cinci ani, îndelungatele absențe ale lui Elțin. El întruchipa interesele unei părți importante a elitei conducătoare, a celei mai puternice, mai influente și mai prospere părți a ei, cea legată de exploatarea resurselor naturale. Prin îndepărtarea lui Cernomîrdin, președintele a distrus echilibrul de putere și sistemul de alianțe pe care-l construise cu migală din 1993 și care, în bună măsură, era și responsabil de slăbiciunea instituțiilor politice. Acel sistem însă i-a permis lui Elțin să se mențină la putere. Era garantul stabilității, iar acum încetase să mai fie.

Rusia era condusă de o garnitură de tehnocrați fără nicio influență politică, fără autoritate în uriașa mașinărie birocratică, total dependentă de președintele Elțin.

Compromisurile netransparente făcute cu comuniștii lui Ziuganov l-au discreditat pe Elțin în ochii propriului electorat. Cota sa de popularitate a scăzut la cote dramatice, similare cu cele de la începutul anului 1996. Partidele s-au îndepărtat de președinte, care mai putea apela cu succes doar la ultranaționaliștii lui Jirinovski. În primăvara lui 1998, Elțin a divizat întreaga clasă conducătoare în diverse grupuri. Dezorientate, acestea se mișcau haotic, fiecare dintre ele aflându-se în căutarea unui lider.

---

[1] Vezi argumentele expuse de Shevtsova, *op. cit.*, pp. 243 ș.u. Alți autori, Barsenkov și Vdovin, *op. cit.*, p. 477, consideră că demiterea lui Cernomîrdin a marcat începerea unei lungi crize politice, care s-a încheiat cu venirea lui Putin la Kremlin.

În contextul crizei economice mondiale, care a început în Asia de Sud-Est și avansa spre Rusia, guvernul Kirienko era extrem de vulnerabil. Situația economică se degrada constant. Investitorii scoteau banii din economia Rusiei și îi repatriau. Kirienko nu avea spațiu de manevră. A propus reforme curajoase, inspirate din politicile liberale radicale ale lui Gaidar și Ciubais, ceea ce s-ar fi tradus în scăderea cheltuielilor bugetare, restructurarea monopolurilor, închiderea întreprinderilor nerentabile – un cost social pe care președintele nu era dispus să-l plătească, mai ales în contextul de atunci. Elțin avea o cotă de încredere foarte scăzută; toată lumea părea că așteaptă căderea guvernului. Întregul *establishment* părea a fi paralizat.

În 1998, prețul barilului de petrol a scăzut dramatic, ceea ce a avut un impact major asupra bugetului federal, dependent de încasările din exportul de țiței. În luna mai, au început negocieri dificile cu FMI pentru eliberarea unei tranșe dintr-un împrumut de 10 miliarde $. Bursele din Rusia erau pe punctul de a se prăbuși. Bill Clinton a intervenit cu declarații, încercând să calmeze piața din Rusia și promițând sprijin financiar. La 13 iulie, s-a anunțat încheierea acordului pentru un împrumut de 22 de miliarde $ de la FMI, Banca Mondială și guvernul Japoniei, aranjament în spatele căruia stătea administrația Clinton. Împrumutul însă n-a mai putut salva situația. La 10 august, bursele s-au prăbușit. Investitorii și-au retras repede banii și i-au repatriat. Datoria de stat nu putea fi achitată. Uriașa piramidă construită din certificate de trezorerie era imposibil de susținut. Certificatele ajunse la scadență nu au mai putut fi răscumpărate de guvern, fiindcă acesta pur și simplu nu avea cu ce s-o facă. Cu fiecare oră, sistemul financiar rusesc înainta spre colaps.

La 17 august, guvernul a anunțat introducerea coridorului valutar, adică a cursului de schimb fluctuant, a unui moratoriu de nouă zile privind serviciul datoriei externe, precum și a unor restricții cu privire la tranzacțiile bancare. Piața s-a prăbușit, panica s-a extins, băncile au fost luate cu asalt. În câteva minute, moneda națională, rubla, a pierdut jumătate din valoare.

Aceste decizii au fost luate de o echipă formată din premier, președintele Băncii Centrale, ministrul de finanțe, Ciubais și Gaidar. Ultimii doi începuseră reformele liberale în 1991. Tot ei participau acum la finalul deloc fericit al acestei epoci de tranziție, marcat de crahul financiar din august 1998. Paradoxal, reformatorii care au construit economia de piață au luat și decizia care a subminat încrederea în Rusia ca parte a pieței globale și a distrus credința în liberalism și capitalism, aruncând în aer baza fragilă a economiei rusești.

Într-un fel, Kirienko a fost o victimă a unei conjuncturi economice de care nu era responsabil. În fond, această criză a fost luni și ani la rând pregătită de premierul Cernomîrdin prin emiterea de obligațiuni de stat pe termen scurt, pentru a acoperi deficitele bugetare. Guvernul Rusiei a construit, începând din 1992, o adevărată piramidă de obligațiuni pe termen scurt (*gosudarstvennîe kratkosrocinîe obligații, GKO*). Deficitele generate de cheltuielile excesive, în condițiile lipsei reformelor și ale puseurilor populiste, erau finanțate prin emiterea acestor titluri cu dobândă ridicată.[1] În cele din urmă, soluția s-a dovedit a fi fost greșită.

În ciuda scăderii dobânzii, costurile anuale de răscumpărare a obligațiunilor de stat erau tot mai mari. Practic, resursele bugetului federal mergeau în bună măsură spre răscumpărarea titlurilor ajunse la scadență. În 1995, nu mai puțin de 19% din buget, în 1996, 29%, iar în primele șapte luni ale anului 1998, 34% din resursele bugetului au fost utilizate pentru răscumpărarea lor.[2]

E greu de înțeles de ce guvernul a emis obligațiuni până în ultimul moment, când colapsul devenise inevitabil. Unii analiști cred că, datorită dobânzilor foarte mari și siguranței răscumpărării, ele

[1] Dobânda medie pe anul 1995 a obligațiunilor respective a fost de 162%; în 1996, a scăzut la 85%; în 1997, a fost de 26%, iar în 1998, în lunile de dinaintea crizei, a urcat la 135%. Vezi Menșikov, *op. cit.*, p. 324.

[2] Costurile de răscumpărare a obligațiunilor au crescut de la 74 de miliarde de ruble (1995) la 237 de miliarde în 1996, la 385 de miliarde în 1997 și, în prima jumătate a anului 1998, la nu mai puțin de 436 de miliarde. Vezi *Ibidem*.

deveniseră cea mai sigură și mai profitabilă investiție pentru magnații ruși, care au și obținut câștiguri uriașe de pe urma lor.

Evenimentele din august 1998 au fost hârtia de turnesol a reformelor din Rusia, subliniază Șevțova, unul dintre cei mai atenți cercetători ai epocii Elțin: „Deciziile monetare luate la 17 august au demonstrat, într-un mod cât se poate de clar, succesul iluzoriu al reformei de piață din Rusia, reformă care s-a bazat în întregime pe stabilizarea macroeconomică, dar care nu a reușit să ofere stimulente pentru creșterea economică, concurența onestă și dezvoltarea micilor întreprinderi."[1]

Președintele a părut luat prin surprindere de prăbușirea financiară a Rusiei. Dădea impresia că nu are soluții și nici rezerva de cadre nu-l ajuta. Abia la 23 august i-a destituit pe Kirienko și pe vicepremierii liberali, anunțând nominalizarea lui Viktor Cernomîrdin pentru fotoliul de premier. Decizia de a-i concedia pe Kirienko, Nemțov și ceilalți miniștri reformatori ar fi fost luată sub influența lui Berezovski. E o versiune promovată chiar la câteva zile după demitere de către Nemțov, care spunea că guvernul Kirienko intenționa să înceapă procedurile de instituire a controlului asupra unor bănci și de falimentare a unor companii importante, inclusiv petroliere, ceea ce lovea în interesele oligarhilor. Atunci, aceștia ar fi decis să înlocuiască guvernul Kirienko, după ce inițial au preferat să-l mențină la putere. Rolul cel mai important în convingerea lui Elțin l-ar fi avut Berezovski. Iavlinski a contrazis această versiune, spunând că, din contră, Kirienko i-a salvat pe oligarhi de la faliment prin introducerea moratoriului privind plata datoriei externe. Printre alții, Potanin, Hodorkovski și Gusinski aveau termene de plată, dar nu aveau banii. Concluzia liderului formațiunii Iabloko a fost că premierul Kirienko a preferat să sacrifice reputația Rusiei pentru a salva mai mulți oligarhi.

În acele zile de haos, când băncile au fost luate cu asalt de depunători care încercau să-și schimbe în valută economiile, când la casele de schimb valutar s-au format cozi de sute și mii de oameni

[1] Shevtsova, *op. cit.,* pp. 253–254.

care blocau trotuarele, când rafturile magazinelor se goleau la fiecare oră, în Moscova circula intens zvonul că Elțin urma să se retragă și că avea nevoie de unele garanții pentru a face asta. În încercarea de a curma aceste zvonuri, la 27 august, Kremlinul a publicat o declarație oficială în care nega orice intenție de demisie a președintelui. N-a contat. Presa a continuat să se întreacă în pronosticuri privind zilele pe care Elțin le mai avea de stat la Kremlin. În seara zilei de 28 august, Elțin a dat un interviu televizat, în care a repetat că nu avea de gând să plece până la expirarea mandatului. Tema retragerii lui Elțin a rămas în dezbaterea publică, chiar dacă în surdină, practic până la 31 decembrie 1999, când aceasta s-a și petrecut.

Inițial, Cernomîrdin era convins că va fi votat de Dumă, însă felul în care Elțin l-a nominalizat, prezentându-l drept garant al continuității puterii din 2000, i-a stârnit pe toți împotriva sa. Pentru prima dată, președintele era atât de slab, încât majoritatea din Dumă nu dorea să rateze momentul unei revanșe. În avantajul ei era și faptul că nici Elțin și nici măcar Cernomîrdin nu păreau a înțelege ce se întâmpla. Fostul premier avea un comportament agresiv, era foarte sigur pe el, începuse să dicteze condiții. Deși fusese mulți ani perceput ca un garant al stabilității, revenirea lui a fost privită cu ostilitate. În fond, el era în bună măsură vinovat de crahul financiar, el crease această piramidă a obligațiunilor de stat pe termen scurt, lucru pe care Iavlinski îl repetase cu fiecare ocazie în vara și toamna lui 1998.

Prin respingerea candidaturii lui Cernomîrdin, comuniștii și aliații lor din Dumă au încercat nu doar să-l forțeze să propună pe altcineva, ci și să-și dea demisia. Elțin l-a nominalizat însă pe Cernomîrdin a doua oară. La 7 septembrie, Duma respinge din nou candidatura. Doar Naș Dom – Rossiia (Casa Noastră – Rusia), condusă de Cernomîrdin, și ultranaționaliștii lui Jirinovksi au votat în favoarea lui.

Elțin era presat să caute un alt candidat. Se vehiculau mai multe nume, cel al unui lider comunist, al primarului Moscovei, al generalului Lebed, ales între timp guvernator al regiunii Krasnoiarsk. Iavlinski a fost primul care a pronunțat numele lui Evgheni

Primakov, ministrul de externe din acea perioadă și fost șef al spionajului rusesc (SVR).[1] Primakov era perceput ca un personaj neutru din punct de vedere politic, fără aspirații prezidențiale, care ar fi putut împiedica formarea unei majorități favorabile în Dumă. Era academician, excelent cunoscător al lumii arabe, vorbea mai multe dialecte, fusese ziarist la *Pravda*, oficiosul CC al PCUS, la secția externă, vreme de mulți ani. S-a spus despre el că ar fi lucrat pentru KGB, ca spion în Orient. Poate, în tinerețe, la începutul carierei. Era mai degrabă o combinație de activist comunist din aparatul Comitetului Central, cu acces la conducerea sovietică, și membru al elitei științifice a Directoratului I al KGB, care nu era implicată decât rareori în munca operativă.

În primele zile ale lui septembrie 1998, Elțin amenința Duma cu dizolvarea și alegeri anticipate. Iar Duma îl amenința pe Elțin cu inițierea procedurii de demitere a președintelui, în cursul căreia camera inferioară a parlamentului nu mai putea fi dizolvată. Se contura o gravă criză constituțională.[2] Revenirea tancurilor pe străzile capitalei n-ar fi mirat pe nimeni.

Totuși Elțin decide să-l nominalizeze, pentru a treia și ultima încercare, pe Primakov. Era o concesie. La 11 septembrie, Duma, cu o largă majoritate, 317 la 63, a aprobat candidatura lui Primakov. A fost preferat de deputați pentru că nu afișa ambiții politice, era moderat, un tehnocrat pragmatic, neconectat la rețelele partidelor și nici la cele ale oligarhilor. S-a înconjurat de câțiva reprezentanți ai vechii nomenclaturi sovietice, printre care comunistul Iuri Masliukov, fostul șef al Gosplan-ului. Și Viktor Gherașenko a revenit în fruntea Băncii Centrale. Ambii erau buni profesioniști, colaboraseră cu guvernele reformiste, cunoșteau bine situația din economie. Era pentru prima dată în ultimii șapte ani când ministerele economice nu erau conduse de liberali. De fapt, Primakov i-a invitat

[1] *Ibidem*, p. 261.

[2] Yuri Tsyganov, „Political background of the economic crisis in Russia", în *Anatomy of the 1998 Russian Crisis*, editor Vladimir Tikhomirov, Contemporary Europe Research Centre, The University of Melbourne, 1999, pp. 259–291.

și pe aceștia în guvern. A insistat pe lângă Iavlinski, numai că a fost refuzat. A rezultat un cabinet hibrid, ceva mai la centru decât fostele guverne conduse de Cernomîrdin, din cauza absenței liberalilor din executiv.

După câteva luni de tatonare, prim-ministrul a început să ia singur decizii, fără să mai ceară aprobarea președintelui sau anturajului acestuia. Primakov acționa independent în stabilirea cursului politic și economic al guvernului și lucra fățiș la consolidarea poziției sale de premier. Lideri regionali sau actori politici federali au început să-și declare deschis susținerea pentru Primakov și politicile sale pragmatice. Pentru prima dată în istoria recentă a Rusiei, președintele a fost nevoit să împartă puterea cu premierul. Tot pentru prima dată, guvernul se bucura de sprijinul unei majorități parlamentare.

Abia acum, la sfârșitul anului 1998, sistemul occidental de *checks and balances* începea să funcționeze și în Rusia. Acest lucru nu reflecta însă o maturizare a democrației, ci era rezultatul slăbiciunilor președintelui Elțin. Schimbările pozitive din perspectiva democrației nu erau fixate prin legi sau amendamente constituționale. Deci ele nu aveau să dureze. În plus, de această schimbare a raportului de putere au beneficiat forțele de stânga și cele naționaliste, aflate în opoziție, nu cele liberale și democratice.

Guvernarea lui Primakov a reprezentat o piatră de hotar în istoria politică recentă a Rusiei. Ea a consacrat eșecul modelului politic promovat de Elțin în cele două mandate. „Dacă Primakov a fost sau n-a fost capabil să redreseze procesul de tranziție la democrația liberală și economia de piață, ascensiunea lui la putere, în toamna lui 1998, a demonstrat faptul că monarhia electorală din Rusia și-a epuizat resursele. Chiar dacă Elțin era încă președinte, deja în toamna lui 1998, modelul superprezidențialismului, pe care a încercat să-l construiască, a fost demascat drept ceea ce era de fapt – o carcasă goală. Clasa politică din Rusia începuse să caute deja un alt model de guvernare, care să se potrivească nevoilor unui nou secol."[1]

[1] Shevtsova, *op. cit.*, p. 265.

În ianuarie 1999, Primakov a reușit să treacă prin Dumă cel mai reformist buget, la care Gaidar și Ciubais nici n-ar fi îndrăznit să viseze. În materie de restabilire a încrederii și reforme, miniștrii din cabinetul Primakov au vorbit mult mai puțin și au reușit să facă surprinzător de mult. Cu toate că nu avea niciun pic de charismă și deși a respins categoric ideea candidaturii sale la alegerile prezidențiale, sondajele de opinie de la începutul anului 1999 l-au așezat pe Primakov în fruntea listei, lângă Ziuganov, uneori deasupra, alteori sub liderul comunist, oricum la mare distanță de Lebed sau Iavlinski.

În iarna 1998–1999, Boris Elțin a dispărut perioade lungi din atenția opiniei publice. Sănătatea șubredă l-a ținut departe de Kremlin. Transmitea însă mesaje publice că nu renunță la mandat și nici nu transferă din prerogative premierului. Anunțata uniune Rusia–Belarus a generat noi speculații privind intenția președintelui de a se menține la putere și după 2000, în fruntea acestei uniuni, la fel cum a făcut Slobodan Milošević, devenit președinte al Iugoslaviei după ce-i expirase mandatul de președinte al Serbiei.

Anul nebun 1999

Indicatorii economiei rusești au început să se îmbunătățească. În primăvară, rezultatele s-au făcut simțite. Ele se datorau nu atât reformelor guvernului, cât faptului că prețele s-au stabilizat, încrederea s-a refăcut, iar volumul exporturilor de petrol, produse petroliere, cherestea, cărbune, aluminiu a crescut cu procente semnificative în comparație cu aceeași perioadă a anului anterior. Creșterea exporturilor a fost favorizată și de devalorizarea rublei. Inflația în 1998 a fost de 98%, dar a scăzut în 1999 la doar 35,9%.

Consolidarea profilului politic al lui Primakov și apropierea alegerilor parlamentare au generat reașezări pe scena politică moscovită. Apare o nouă mișcare politică, Otecestvo (Patria), fondată la sfârșitul anului 1998 de influentul primar al Moscovei, Iuri Lujkov, ce se prezenta ca alternativă la partidul puterii. Otecestvo

urma așadar să ocupe spațiul eliberat de Naș Dom – Rossiia, partidul fostului premier Cernomîrdin. Printre fondatorii Otecesvto era și D. Rogozin, președintele Congresului Comunităților Rusești, organizație patriotică, naționalistă, care punea accentul pe tradițiile izvorâte din seculara istorie a Rusiei.

Și tabăra susținătorilor reformelor liberale a strâns rândurile. La inițiativa lui Gaidar, Ciubais, Nemțov, Kirienko, s-a înființat un mare bloc politic de dreapta, Pravoe delo, din rămășițele Demokraticeski vâbor Rossii (Gaidar), Vperiod Rossiia (Boris Fiodorov) etc.

Doar partea stângă a eșichierului politic, dominată de comuniști, era înghețată în proiect, miza pentru Ziuganov fiind mobilizarea unui electorat conservator, extrem de fidel.

Scena politică moscovită a fost tulburată de acțiunea Procuraturii Generale împotriva companiilor celui mai influent oligarh, Boris Berezovski, considerat stâlpul „Familiei". În atmosfera politică tensionată din Rusia, astfel de anchete puteau avea rezultate imprevizibile. *Semia* (Familia) era un fel de birou politic restrâns, care lua cele mai importante decizii. Era format din câteva persoane legate direct de președintele Elțin, precum fiica sa, Tatiana, șeful administrației prezidențiale și oligarhii Berezovski și Boris Abramovici. În martie, în fruntea administrației prezidențiale a fost numit Aleksandr Voloșin, un apropiat al lui Berezovski aflat la apogeul puterii. În mass-media au ajuns documente care-i acuzau de corupție pe membrii Familiei. Presa de opoziție a declanșat atacuri vehemente. Kremlinul a ripostat destituindu-l, în februarie 1999, pe procurorul general în ciuda opoziției Consiliului Federației, camera superioară a parlamentului, care avea atribuția votării acestuia. Scandalul legat de procurorul general oferă presei ruse ocazia să se prăbușească într-un marasm fără precedent. Televiziunea publică ORT, controlată de Berezovski, a difuzat imagini înregistrate cu procurorul general dezbrăcat, aflat în compania unor prostituate, la fel de lipsite de haine. Imaginile au apărut de îndată ce procurorii au început să ancheteze afacerile lui Berezovski. Nimeni nu se îndoia că înregistrarea fusese pusă la dispoziția lui Berezovski de FSB,

principalul serviciu de securitate internă, condus de puțin cunoscutul (la vremea aceea) Vladimir Putin.

În Dumă însă, procedura de demitere a președintelui inițiată de comuniști avansa, sub privirile neputincioase ale Kremlinului. La 11 mai 1999, lui Elțin i-a devenit limpede că nu mai putea evita votarea demiterii. Nemulțumirea lui s-a exprimat prin destituirea guvernului Primakov sub pretextul lipsei de dinamism în rezolvarea problemelor economice.[1] Era o măsură extremă, ce reflecta stilul autoritar al lui Elțin, care-i reproșa lui Primakov faptul că n-a convins fracțiunea comunistă să renunțe la demiterea președintelui. Opinia publică a avut totuși impresia că era vorba despre o răfuială personală cu un premier onorabil, care deranjase interesele Familiei. Tocmai de aceea, îndepărtarea lui Primakov a inflamat și mai tare atmosfera politică. Totuși, la 15 mai, fapt aproape miraculos, niciuna dintre cele cinci acuzații formulate împotriva lui Elțin nu a adunat 300 de voturi favorabile din totalul de 450. Acuzația că Elțin era vinovat de destrămarea URSS a strâns doar 240 de voturi pentru și 72 împotrivă; cea privind evenimentele din toamna anului 1993, 263 pentru, 60 contra; acuzația că Elțin era vinovat de războiul din Cecenia, 283 pentru și doar 43 împotrivă; acuzația că era vinovat de distrugerea armatei, 241 pentru și 77 împotrivă. Ultima, acuzația de genocid împotriva poporului rus, a întrunit doar 238 de voturi pentru și 88 împotrivă.[2] Chiar dacă procedura de demitere nu s-a finalizat, votul masiv dat împotriva lui Elțin la fiecare punct reflecta starea de spirit din societate, majoritatea covârșitoare a acesteia fiind împotriva președintelui.

În fruntea guvernului a fost numit Serghei Stepașin,[3] un birocrat apropiat de structurile militarizate. Pe unele dintre ele le-a și condus, cu rezultate mediocre însă. Încă din primul moment, acest

[1] Mai târziu, în memorii, Elțin va scrie că prezența lui Primakov în fruntea guvernului ar fi polarizat și mai mult societatea, devenind o amenințare. Boris Elțin, *Prezidentskii marafon*, Izdatelstvo Act, Moscova, 2000, p. 299. Discuția cu Primakov și reacția acestuia la aflarea veștii demiterii sunt prezentate de Elțin în *ibidem,* p. 305.

[2] Barsenkov și Vdovin, *op. cit.,* p. 479.

[3] Vezi rațiunile pentru care a fost preferat Stepașin la Boris Elțin, *op. cit.,* p. 311.

guvern a fost considerat drept o soluție de tranziție, pripită, având șanse minime să supraviețuiască până la alegeri. Într-adevăr, Stepașin a condus guvernul Rusiei doar două luni. A fost schimbat la începutul lunii august. Destituirea lui Stepașin n-a uimit pe nimeni. Președintele era tot mai imprevizibil, iar acțiunile sale, tot mai greu de explicat rațional. Elțin l-a chemat pe Vladimir Putin, șeful FSB, la 5 august, la reședința sa din afara Moscovei. Putin tocmai se întorsese de la înmormântarea tatălui său, cu care nu avusese niciodată o relație prea apropiată. Președintele i-a spus că intenționează să-l numească prim-ministru.[1] Cei mai mulți autori sunt de părere că Elțin și Familia au văzut în Putin un garant al securității lor, în primul rând al securității fizice, al faptului că nu vor deveni ținte pentru anchetele procurorilor și nu vor fi vânați de viitoarea putere.

În Rusia există o tradiție seculară a transferurilor de putere sângeroase.[2] Ele pot fi evitate prin mecanisme instituționale suficient de solide. Ca să fie solide, ele trebuie fixate în legislație, exersate de câteva ori, ca să fie nu doar normă, ci să devină și cutumă. Mai mult, trebuie să existe un garant al bunei funcționări a acestor instituții și al respectării literei și spiritului normelor legale. Cadrul legislativ era fixat însă de Constituția adoptată prin referendumul din decembrie 1993. Abia acum urma să se desfășoare prima predare-primire a puterii la Kremlin, odată cu încheierea mandatului lui Elțin. Contextul era dificil. Atmosfera politică, extrem de tensionată. Cele două tabere, prin intermediul imperiilor de presă pe care le foloseau pe post de arme, se acuzau de corupție, se amenințau cu închisoarea și chiar cu naționalizarea proprietăților, pe motiv că au fost ilegal dobândite. Destui analiști atenționau asupra faptului că Rusia se afla în pragul războiului civil.

Astfel, ca să plece de la Kremlin, președintele cerea garanții că nu va deveni imediat ținta răfuielilor, a foștilor săi adversari politici.

---

[1] Discuția a fost povestită amănunțit în cea mai documentată biografie a lui Putin, scrisă de Steven Lee Myers, *Noul țar,* traducere din limba engleză de Lidia Grădinaru, Editura Corint, București, 2016, pp. 214–215.

[2] Vezi Hélène Carrère d'Encausse, *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*, traducere de Felicia Ileana Ștefano, Editura Polirom, Iași, 2000.

Deci Elțin și anturajul lui aveau nevoie de protecție și de cineva care s-o garanteze. Cea mai mare amenințare pentru președinte venea dinspre binomul Lujkov–Primakov, decis să preia puterea în Rusia. Elțin era nemulțumit de faptul că se îngroșau rândurile blocului politic Otecestvo, de aderarea la acesta a mai multor guvernatori. Premierul Stepașin nu făcea nimic ca să combată ascensiunea noii mișcări politice, ce se prezenta drept partidul puterii, al viitoarei puteri. Singur FSB, condus de Putin, i-a dat bătaie de cap primarului Moscovei, anchetând afacerile soției sale, devenită, într-un timp record, prima femeie miliardar din Rusia.

Putea oare Putin să fie sigur că el era ales să fie garantul și succesorul lui Elțin? Deși nenumărate declarații par să sugereze acest lucru, este puțin probabil ca Elțin să fi avut în minte asta în momentul întâlnirii cu Putin la 5 august. Vladimir Vladimirovici Putin ar fi putut să fie un nume printre alte nume de pe o listă mai lungă, după cel al lui Stepașin. Atât și nimic mai mult. Nimic nu-i garanta fotoliul de președinte, cu atât mai puțin Elțin, care era în acel moment mai puțin influent din punct de vedere politic ca niciodată. Mai mult, președintele se putea răzgândi, renunțând la înlocuirea lui Stepașin cu Putin, așa cum insista Ciubais, care mai lucrase cu Putin la Sankt Petersburg, în 1991.

Și, în timp ce Ciubais, șeful administrației prezidențiale, și fiica președintelui încercau să-i explice lui Elțin că nu avea nimic de câștigat din înlocuirea lui Stepașin cu Putin, ambii având un profil similar, la 7 august, o grupare militară a rebelilor ceceni a intrat în Daghestan și a ocupat mai multe sate. Luptătorii ceceni erau conduși de Șamil Basaev și de iordanianul Hattab, un lider islamist conectat la rețele teroriste internaționale. Prim-ministrul a plecat imediat în Caucaz și a ordonat bombardarea satelor de munte infiltrate de insurgenții ceceni. Stepașin a spus că Rusia nu va mai repeta greșelile din Primul Război Cecen. Or, tocmai Stepașin jucase un rol major în declanșarea primului război. Acțiunile prost concepute ale serviciului de contraspionaj condus de Stepașin au umilit Rusia, asigurându-i o superioritate morală și logistică

președintelui separatist Dudaev. Pentru acest lucru, Stepașin a fost destituit, iar FSK, restructurat și transformat în FSB.

După armistițiul din august 1996, negociat de generalul Lebed, în Cecenia s-au organizat alegeri prezidențiale, câștigate de moderatul Aslan Mashadov[1]. Principalul contracandidat a fost Șamil Basaev, care a obținut doar 20% din totalul voturilor. Mashadov și gruparea din jurul său optau pentru un model laic de dezvoltare a statului cecen, în vreme ce alți lideri influenți preferau crearea unui stat islamic. Presiunea lor era suficient de mare ca să determine modificarea Constituției prin introducerea unui paragraf care declara islamul religie de stat, accepta șaria și tribunalele islamice. Toate aceste schimbări afectau legitimitatea lui Mashadov de președinte al unui stat laic.

În primăvara lui 1999, în Cecenia funcționau două rețele de putere: administrația oficială, legitimă, în frunte cu președintele Mashadov, și puterea informală a comandanților rebeli, a mercenarilor străini prezenți în număr tot mai mare, a lumii criminale din zona Caucazului, care s-a specializat în răpiri de persoane, câștigând mari sume de bani din răscumpărări. Această a doua rețea de putere plănuia să se extindă în tot Caucazul de Nord și chiar înspre republicile musulmane de pe Volga. Prima țintă a fost Daghestanul vecin. Vestea incursiunii a prins Kremlinul pe picior greșit. Autoritățile de la Moscova au fost cuprinse de panică. Soluția lui Elțin a fost ca, atunci când Stepașin s-a întors din Caucaz, să-l schimbe pe acesta cu Putin. Nu este exagerată afirmația că nu doar Elțin, ci și Șamil Basaev l-a adus pe Putin în fruntea guvernului Rusiei în august 1999. După două luni cu ministrul de interne în fotoliul de premier, acum era pus în fruntea executivului șeful FSB. Acesta era și mai puțin cunoscut decât Stepașin, fiind perceput ca o figură de tranziție, astfel că nimeni nu l-a luat în serios. Deputații, aduși din vacanță, l-au confirmat, fără prea mult entuziasm și fără dezbateri,

[1] Aslan Alievici Mashadov (1951–2005), politician cecen, al treilea președinte al Republicii Cecene, nerecunoscută de Moscova (n. coord.).

pe noul premier. Erau mai interesați de campania electorală care stătea să înceapă.

În declarația televizată din 9 august, când a anunțat numirea lui Putin în fruntea guvernului, Elțin a spus că vede în el succesorul său. Numai că președintele a spus, în diferite ocazii, foarte multe lucruri despre foarte mulți oameni, încât nimeni n-a dat atenție declarației respective. Încă se presupunea că Elțin nu va renunța niciodată la fotoliul de la Kremlin și că va rămâne președinte și după expirarea celui de-al doilea mandat.

La 9 august, imediat după semnarea decretului de numire a lui Vladimir Putin în fruntea executivului, Moscova a început o campanie militară în Caucazul de Nord. Putin a acționat ferm, trimițând în zona muntoasă a Daghestanului, la granița cu Cecenia, unități de parașutiști bine antrenați. Acțiunea Rusiei a fost prezentată publicului intern, dar și cancelariilor străine ca o operație antiteroristă. Basaev și Hattab erau figuri compromise din cauza contactelor avute cu islamiștii. Serviciile secrete rusești au lăsat să se scurgă în presă dovezi ale legăturilor dintre liderii ceceni și centrele terorismului internațional.

În Moscova, la 9 și 13 septembrie, au fost aruncate în aer două blocuri de locuințe. Au murit peste 200 de oameni. E un moment important în evoluția opiniei publice din Rusia. Oamenii au înțeles că amenințarea nu mai e undeva, la mii de kilometri distanță, în Caucaz, ci lângă ei. Sprijinul acordat războiului împotriva cecenilor care aruncă în aer blocuri în inima Rusiei a crescut proporțional cu amenințarea pe care ei o reprezentau acum. Acest sprijin se va transforma în susținere politică pentru Putin, cel care conducea campania împotriva cecenilor. Astfel, la sfârșitul lunii septembrie, când campania militară se muta pe teritoriul Ceceniei, cetățenii Rusiei, într-o covârșitoare majoritate, susțineau războiul. Era o uriașă deosebire față de prima campanie militară împotriva cecenilor, din 1994–1996, când o parte importantă a presei și a opiniei publice a manifestat simpatii pentru ceceni. În plus, influentul și respectatul post de televiziune NTV vorbea despre războiul de eliberare națională dus de poporul cecen.

La o lună și jumătate de la preluarea funcției de premier, analiștii au acceptat faptul că intențiile politice ale lui Putin erau serioase, că nu era o simplă figură de tranziție. După trei luni, el a reușit acolo unde a eșuat Elțin, folosind acțiunile militare din Cecenia pentru a-și consolida susținerea și autoritatea politică. Potrivit sondajelor, în toamna anului 1999, sprijinul de care beneficia Putin a urcat de la 2% la 70%[1]. Capitalul politic acumulat în două luni de război l-a transformat pe acesta în cel mai popular politician din Rusia.

Succesul lui Putin a dat speranțe celor care legau modernizarea Rusiei nu de parcursul democratic, ci de modelul autoritar. De altfel, comportamentul premierului a fost atent lucrat, declarațiile publice bine dozate, scurte, autoritare, amintind mai mult de sloganuri – nimic personal, doar probleme de stat. Chiar dacă modelul economic promovat de Putin era diferit de liberalismul radical al lui Gaidar și Ciubais, el nu se inspira din cel sovietic, comunist. Putin era un susținător ferm al capitalismului, al proprietății private, al economiei de piață. Respingea categoric ideea naționalizării proprietăților. În același timp, opta pentru un stat puternic, pentru o piață regularizată de stat, pe care funcționează bine monopolurile.

Principalele idei formulate de Putin în scurtele intervenții publice au fost dezvoltate de noua formațiune politică înființată la sfârșitul lunii septembrie, mișcarea Edinstvo (Unitatea). Era noul partid al puterii, înființat pentru Putin, care i-a transferat o parte din popularitatea sa. Presa vremii scria că Edinstvo a fost creat în laboratoarele Kremlinului, că era condus din umbră de către Familie și că un rol decisiv în organizarea noului partid l-ar avea oligarhul Berezovski. Într-adevăr, gurile de tun mediatice controlate de Boris Berezovski susțineau masiv Edinstvo și îi bombardau principalul adversar, Otecestvo, al tandemului Lujkov–Primakov[2].

Edinstvo era condus de Serghei Șoigu, ministrul pentru situații extraordinare, un fel de Raed Arafat, fondatorul SMURD din România. Șoigu, astăzi ministru al apărării, avea un profil public

[1] Sogrin, *op. cit.*, pp. 221–223.

[2] Ostrovsky, *op. cit.*, pp. 246–262.

asemănător cu cel al lui Putin. În plus, era ministrul cu imaginea cea mai bună – asupra lui nu plana nicio suspiciune de corupție. De altfel, una dintre principalele teme ale noului partid era combaterea corupției, reforma instituțiilor statului și consolidarea administrației.

Edinstvo pretindea că nu e partid, ci o mișcare populară nepartinică, menită să-i aducă în Dumă pe cei mai buni reprezentanți ai poporului. Listele de candidați contraziceau însă această afirmație, fiind pline de sportivi, persoane din showbiz, câțiva reprezentanți ai marelui capital, mulți birocrați din eșaloanele trei și patru ale *establishment*-ului administrativ, atât la nivel federal, cât și regional. Era un partid fără ideologie, creat în grabă, dar cu uriașe resurse financiare în spate.

Principalul adversar al Edinstvo era un alt partid al puterii, Otecestvo (Patria), cu la fel de multe resurse financiare, dar care era condus de la primăria din Moscova, nu de la Kremlin. Otecestvo s-a unit la începutul lunii august cu mișcarea Vsia Rossiia (Întreaga Rusie). Aceasta din urmă aduna elita din provincie, în frunte cu influentul președinte al Tatarstanului, Mintimer Șaimiev. Blocul politic rezultat s-a numit Otecesvto – Vsia Rossiia (Patria – Întreaga Rusie), prescurtat PIR. Părea o mașinărie politică infernală. În sondaje, blocul PIR era cotat cu peste 50%. A preluat și aproape 70% dintre structurile regionale ale agrarienilor, restul preferând să-i rămână credincioși lui Ziuganov. Cea mai mare lovitură politică a fost însă aducerea, în vara lui 1999, a lui Evgheni Primakov în conducerea noii mișcări, de unde ar fi trebuit să candideze la președinție în 2000. Fostul premier Primakov ocupa în mod constant locul întâi în sondaje la categoria celor mai populari politicieni.

Programul PIR nu diferea de cel al Edinstvo. Prin urmare, spre deosebire de alegerile din 1995–1996, acum nu se dădea o bătălie ideologică. În fond, ambele grupări erau neideologizate, fugeau de idei și concepte, pentru că erau create de birocrați din *establishment*, nu de oameni politici veritabili. Ele au devenit însă principalii concurenți electorali în alegerile din decembrie 1999, reflectând competiția existentă între diverse grupări ale elitei – o formațiune era strânsă în jurul Familiei, care avea puterea reală și nu dorea s-o

împartă cu nimeni, iar cealaltă avea influență politică, mai ales la nivel regional, prin guvernatori, avea potență financiară și aspira la poziția centrală pe scena moscovită, la fotoliul de la Kremlin.

Până în octombrie, PIR a fost în avantaj în sondajele de opinie. Chiar dacă nu avea în spate imperii mediatice atât de puternice precum Edinstvo, avea o garnitură de candidați și de lideri mult mai cunoscuți și respectați de opinia publică. În plus, se considera că formațiunea era legată de Elțin și de Familie, astfel încât nu părea a avea șanse să crească prea mult. Numai că, în noiembrie, la o lună și jumătate de la înființarea Edinstvo, s-a petrecut un fenomen care n-a putut fi explicat nici până astăzi. Partidul Kremlinului, înființat de Berezovski, un personaj profund detestat în Rusia, a depășit PIR și s-a instalat în fruntea clasamentului, alături de comuniștii lui Ziuganov. Succesul s-a bazat în primul rând pe „factorul Putin", pe propaganda și manipularea mediatică, pe tehnici electorale cinice, care se joacă cu emoțiile votanților. Edinstvo e tot mai mult perceput ca „partidul lui Putin", nu ca o creație a Familiei. Putin însuși nu e perceput ca un „succesor desemnat de Elțin", ci ca o figură politică independentă[1].

Cum a fost posibil acest lucru? Datorită televiziunilor. Putin și Edinstvo dominau spațiul mediatic. Televiziunile, presa controlată de stat s-au năpustit asupra PIR. Cel mai eficient era canalul public de televiziune ORT (astăzi Pervîi kanal), a cărui politică editorială era controlată de Berezovski. Postul respectiv se bucura de o audiență extraordinar de mare, fiind recepționat în toate colțurile Rusiei. Emisiunile zilnice de știri și cele săptămânale de analiză politică aveau un singur obiectiv: să-i discrediteze pe liderii PIR, Primakov și Lujkov. Boris Berezovski era dușmanul personal al celor doi lideri, care-l amenințaseră public cu naționalizarea bunurilor dobândite, afirmând că viața oligarhului era un lung șir de fapte penale, iar averea lui, o sumă de bunuri ilegale.

În 1999 a făcut carieră internațională termenul *kompromat,* „material compromițător", rezultat din prescurtarea a două cuvinte din

[1] Sogrin, *op. cit*., p. 228.

limba rusă. Așa încât, înainte de *fake news* și *false news*, a fost *kompromat*. Ambele tabere aflate în luptă foloseau tactica materialelor compromițătoare, pretinse dezvăluiri menite să distrugă reputația unei persoane. Numai că puterea mediatică a Familiei era mult mai mare, iar cei mai eficienți *media killer*-i (ziariști mercenari care calomniau persoane publice) lucrau pentru Berezovski[1].

Campania electorală din toamna lui 1999 a fost confiscată de bătălia dintre cele două grupuri din cadrul *establishment*-ului, reunite în jurul celor două partide, Unitatea și Patria – Întreaga Rusie. Ideologia nu a contat; a fost o luptă pentru putere în cadrul elitei conducătoare. Victoria nu s-a datorat ideilor, dezbaterilor, argumentelor, ci organizării campaniei electorale și forței mediatice a partidului. Principala tehnică electorală a reprezentat-o discreditarea oponenților politici cu ajutorul *kompromat*-ului. Practic, în Rusia, între vara lui 1997 și sfârșitul anului 1999, s-au purtat lungi războaie mediatice, începând cu cel dintre oligarhi, izbucnit în vara lui 1997. Intensitatea maximă a acestui conflict informațional s-a înregistrat în timpul campaniei electorale din toamna anului 1999.

Nimeni nu a mai combătut Partidul Comunist condus de Ziuganov, care parcă nici nu mai exista. De altfel, în ciuda faptului că era campanie electorală, comuniștii nu aveau acces la mass-media națională. Nici fostul partid al puterii, Casa Noastră – Rusia, nu mai era vizibil. A obținut în alegeri abia puțin peste 1%. Surprinzător de bună a fost campania electorală a reformatorilor liberali care au pus bazele Uniunii Forțelor de Dreapta (Soiuz pravîh sil). Aceasta reunea, în jurul unei platforme comune, toate forțele democratice, liberale, prooccidentale[2]. Se adresa în primul rând electoratului tânăr, cu un discurs antioligarhic.

---

[1] Pentru detalii, vezi Muhin, *op. cit.,* pp. 43–57.

[2] Din Soiuz pravîh sil făceau parte: Novaia sila, condusă de S. Kirienko, Rossiia molodaia, a lui Boris Nemțov, Obșcie delo, condusă de Irina Hakamada, Demokraticeski vîbor Rossii, a lui Gaidar și Ciubais, și Golos Rossii, condusă de guvernatorul Samarei, K. Titov.

Acest tablou confirmă slăbiciunile sistemului rusesc de partide. Multe formațiuni politice nici măcar nu supraviețuiesc unui ciclu electoral. Singurul partid solid, bine organizat, cu ideologie și organizații până în cel mai mic cătun rămâne Partidul Comunist, care însă are un bazin electoral limitat, de circa 25%.

Doar presiunea mediatică (chiar dacă a fost fără precedent) nu explică succesul Edinstvo. Pe lângă utilizarea discreditării și calomnierii adversarilor politici ca tehnică electorală principală, Familia a utilizat masiv așa-numita resursă administrativă. Practic, instituțiile statului au fost puse la lucru pentru Kremlin. Rețeta e simplă: funcționarii locali exercită presiuni asupra alegătorilor, îi amenință, îi manipulează, îi forțează să voteze partidul sau candidatul puterii, ori candidații agreați de aceasta[1], după cum primesc instrucțiuni. Paradoxal, capacitatea resursei administrative a crescut după prăbușirea Uniunii Sovietice. În vremea perestroikăi gorbacioviste, în ciuda frustrărilor generate de dezbaterile din societate, regimul comunist a evitat să folosească resursa administrativă. Iar atunci când a făcut-o, reacția alegătorilor a fost exact contrară celei dorite. Entuziasmul a lăsat locul apatiei în anii 1990, în condițiile înrăutățirii situației social-economice și înmulțirii dificultăților întâmpinate în cursul procesului democratic. Cultura protestului din anii 1989–1991 a fost înlocuită de cultura obedienței, a supunerii.

De ce oare? Pentru că a crescut foarte mult capacitatea de presiune a resursei administrative. Au fost relatate cazuri în care alegătorii au fost amenințați cu pierderea locului de muncă, a unor sporuri la salarii, ba chiar cu tăierea curentului, a căldurii sau a apei calde dacă nu votau un partid sau un candidat. Utilizarea resursei administrative, consemnată la alegerile din decembrie 1999 din Rusia, s-a aplicat în majoritatea fostelor republici sovietice, contribuind la extinderea și consolidarea regimurilor autoritar-electorale.

La alegerile din 19 decembrie au participat 61,9% dintre votanții înscriși pe liste. Cel mai bun scor a fost înregistrat de comuniști, 24,3%. La votul în circumscripții uninominale, comuniștii au obținut

[1] Sogrin, *op. cit.*, p. 233 ș.u.

însă mai puține mandate, iar o parte dintre aliații lor nici n-au mai intrat în Dumă. Dacă, în 1998–1999, blocul coordonat de comuniști avea în mod constant 220 de deputați, de acum încolo, el nu va mai depăși 130. Deși s-a clasat al doilea, Edinstvo a fost câștigătorul alegerilor. Noul partid al puterii fusese înființat cu doar trei luni înainte, ceea ce nu l-a împiedicat să obțină 23,3%, adică 83 de locuri în parlament. Marele învins a fost blocul politic PIR, care a luat doar 13,3%, adică 47 de mandate, deși lista era condusă de fostul premier Primakov, care se bucura de o mare simpatie din partea electoratului. Atacurile mediatice au produs efecte. PIR, care avusese la începutul campaniei aproape 50%, s-a prăbușit în câteva săptămâni. Totuși propaganda și manipularea n-au avut efect la Moscova, unde Lujkov a câștigat, cu o mare diferență de voturi, încă un mandat de primar.

Epoca Putin

La 12 zile după alegerile parlamentare, în ajunul Anului Nou, a ieșit din scenă Boris Elțin, care a anunțat că demisionează și că predă prim-ministrului atribuțiile de președinte.[1] În seara zilei de 31 decembrie, rușii erau ocupați cu pregătirile pentru masa de revelion. Comentatorii afirmau că, mai degrabă, Elțin nu va renunța niciodată la fotoliul de președinte, că ar fi obsedat de putere. A părăsit Kremlinul greoi, obosit, atunci când nimeni nu se aștepta, confirmând una dintre calitățile sale, imprevizibilitatea bazată pe intuiția politică, cea care l-a și salvat din situații grele în mai multe rânduri. Decizia lui s-a bazat pe convingerea că Putin era suficient de puternic ca să poată garanta stabilitatea sistemului politic.

Rușii s-au despărțit de Elțin mai degrabă nepăsători, fără multe comentarii, fără ca cineva să-l regrete. Și dreapta, și stânga politică l-au criticat. Până astăzi, la peste un deceniu de la moartea lui,

[1] Textul discursului de adio al președintelui, transmis la televiziune și publicat în Boris Elțin, *Prezidentskii marafon*, pp. 422–424.

numele său stârnește polemici aprinse. Comuniștii spun că ar fi fost un aventurier politic care a distrus URSS și a impus reforme antinaționale. Liberalii îl acuză că a pus bazele unui regim autoritar-nomenclaturist și că ar fi acceptat valorile occidentale liberal-democratice doar pentru a se folosi de ele în lupta pentru putere[1].

Elțin a jucat un rol determinant în istoria Rusiei. Ca mai toți conducătorii acestei țări, obiectivul lui asumat a fost modernizarea ei. Prezidențialismul său a favorizat formarea unei economii dominate de clanuri oligarhice și concentrarea deciziei politice în mâinile unui grup foarte restrâns de oameni, care vor purta numele de Familia. Modelul economic fondat de Elțin în Rusia a dus la formarea unui capitalism nomenclaturist-oligarhic, bazat pe exploatarea resurselor naturale, în primul rând a celor energetice. Acest model nu este însă compatibil cu modernizarea reală, nici a economiei și nici a societății. Nu atât modelul de reformă, cât mai ales felul în care s-a încercat implementarea ei de către guvernele lui Elțin a făcut ca Rusia să plătească un preț social uriaș. Prea puțini sunt cei care au avut de câștigat de pe urma reformelor. Cei mai mulți au avut de pierdut. În cei nouă ani, cât au durat cele două mandate, salariul mediu real a scăzut de 2,5 ori, iar pensia reală de 3,3 ori. Zeci de milioane de oameni, mai mult de jumătate din populația țării, trăiau sub limita sărăciei. Beneficiile au fost simțite de un grup restrâns. Firava clasă de mijloc din ultimul deceniu de existență a Uniunii Sovietice a dispărut în valurile tranziției. Iar atunci când au apărut semne că se putea constitui o alta, colapsul financiar din august 1998 a scufundat-o și pe aceasta.

Mult timp, asupra lui Putin a planat suspiciunea că era „alesul" Familiei pentru a-i succeda lui Elțin. Dorind să convingă publicul de contrariu, prin acțiunile și atitudinea sa, Putin a încercat să demonstreze independență politică.

---

[1] Peter Baker, Susan Glasser, *Kremlin Rising: Vladimir Putin's Russia and the End of Revolution,* ediție actualizată, Potomac Books, Washington, D.C., 2005, p. 53 ș.u.

Potrivit Constituției, în trei luni de la vacantarea postului de președinte trebuiau organizate alegeri. În afară de Putin, s-au mai înscris în cursă Ziuganov, Iavlinski și Jirinovski. Singura surpriză a reprezentat-o faptul că Primakov, liderul formațiunii Patria – Întreaga Rusie, a refuzat să candideze, deși toate sondajele de opinie îl plasau în mod constant între primii trei candidați cu șanse. Probabil că fostul premier, dezamăgit de rezultatul cu mult sub așteptări obținut de PIR în alegerile parlamentare și demoralizat de agresivitatea campaniei de presă duse împotriva sa, mai cu seamă de postul public de televiziune, controlat de Berezovski, a decis să nu mai candideze.

A fost o campanie prezidențială fără intrigă. Singura întrebare care a stârnit oarecare emoție a fost dacă Putin avea nevoie de două tururi de scrutin sau era suficient doar unul. *Establishment*-ul rusesc, sfâșiat de îndoieli în 1996, stătea acum încolonat în spatele lui Putin. Guvernatori, oligarhi, oameni de afaceri mai mărunți, înalți funcționari, oameni de cultură, intelectuali publici se întreceau în a-l asigura pe noul „lider maximus" de loialitatea lor deplină. Posturile de radio și televiziunile au renunțat să mai organizeze dezbateri în direct în studiourile lor, de teamă să nu se strecoare vreo critică la adresa lui Putin. Forumurile on-line ale publicațiilor erau atent controlate. Nimic nu trebuia să împiedice marșul triumfal al candidatului Putin, aflat deja în fotoliul de la Kremlin, în calitate de președinte interimar.

Alegerile de la 26 martie 2000 au fost câștigate de Putin cu 52,9%, urmat de Ziuganov, cu 29,2% și de Iavlinski, cu 5,8%. Epoca marilor bătălii electorale a apus, *establishment*-ul dorea stabilitate, liniște, cât mai puține emoții. În doar câteva luni, viața politică din Rusia, atât de agitată și de autentică, devenise anostă, previzibilă, lipsită de orice urmă de autenticitate.

Încă din momentul preluării atribuțiilor de președinte interimar, Putin a promovat modelul unui stat autoritar, nu într-o formă totalitară, ci un fel de autoritarism luminat. De altfel, în dezbaterea publică din Rusia din acele luni, erau menționate

regimurile militare sau de dreapta conduse de civili sau militari, care au reușit să pună în practică ample programe de modernizare. Se aminteau cu multă admirație și respect numele generalilor De Gaulle și Pinochet, se discuta despre modelul sud-coreean sau singaporez de modernizare.

În spatele acestor discuții, se contura însă realitatea consolidării rolului de lider suprem al președintelui, care promova și aproba orice decizie. În Rusia era promovat un tip de regim caracterizat prin prezența în frunte a unui lider autoritar și existența unui stat puternic, cu un model economic dominat de liberalism, toate acestea fiind concepte-cheie agreate de electorat conform sondajelor. Programul electoral al lui Putin era sinteza unor principii conservatoare cuprinse într-un înveliș liberal, cu observația că, în discursurile publice, Putin promova mai multe valori conservatoare desprinse din tradițiile seculare ale Rusiei, în primul rând statalitatea și ordinea, în timp ce principiile liberale erau prezente mai mult în documentele promovate în „Strategia de dezvoltare a Federației Ruse până în 2010".

Noul guvern, format după câștigarea alegerilor din martie 2000, aducea câteva figuri noi în posturi importante. La Ministerul Finanțelor venea Aleksei Kudrid, iar la Dezvoltare Economică și Comerț, Gherman Gref. Practic, Putin a preluat și a păstrat în guvern reprezentanți ai tuturor grupărilor și orientărilor, mai puțin din grupul reformatorilor liberali. Putin nu a apelat la rezerva de cadre patronată de Gaidar, ci și-a adus liberalii de la Sankt Petersburg.

Guvernul devenea o instituție pur tehnocratică. Nucleul era format din foștii colaboratori ai lui Putin de la Petersburg, din aceeași generație cu el, având pe atunci între 40 și 50 de ani. Aceștia alcătuiesc un grup relativ închis, care asigură cadrele superioare în cei aproape 20 de ani de când Putin se află la putere. Perioada marilor dezbateri publice, a miniștrilor ideologizați, articulați cultural, veritabile personalități ale vieții intelectuale, autori de documente programatice care vor rămâne în crestomațiile de istorie a Rusiei, s-a încheiat, locul acestora fiind luat de birocrați șterși, cu studii îndoielnice, de care n-a auzit nimeni.

În primăvara anului 2000, proaspăt ales președinte, Putin a anunțat prioritățile mandatului său: reorganizarea statului prin întărirea puterii centrale și a verticalei puterii; îndepărtarea oligarhilor de centrele puterii politice, deci subordonarea mediului de afaceri factorului politic; economie de piață liberală, dar cu o componentă socială importantă[1].

Noul concept promovat de Putin, „verticala puterii", a căpătat contur destul de repede. Una dintre primele măsuri adoptate a fost înființarea a șapte districte federale care intermediau relațiile dintre centru și cei 88 de subiecți ai federației. Practic, aceste noi unități administrativ-teritoriale se suprapuneau regiunilor militare. În fruntea a cinci dintre ele au fost numiți generali, ceea ce arăta intenția lui Putin de a militariza administrația, de a subordona militar regiunile și de a încheia epoca lungilor negocieri și concesiilor dintre centrul federal și provincie.

Consiliul de Securitate al Federației Ruse capătă atribuții mai largi, devenind un fel de Birou Politic al CC al PCUS. Consiliul de Securitate controlează nu doar pe guvernatori, ci și pe majoritatea miniștrilor federali și ai guvernelor regionale.

Deși, la înființarea districtelor federale, s-au dat asigurări potrivit cărora reprezentanții speciali ai președintelui nu vor conduce regiunile, ci se vor limita la coordonarea organelor federale la nivel regional, ei au început să se implice tot mai mult în activitatea instituțiilor regionale, ceea ce a stârnit destule conflicte. Lupta pentru influență reală dintre cei 88 de șefi de regiuni și cei șapte reprezentanți speciali ai președintelui Putin a fost câștigată de ultimii.

Prin reorganizarea Consiliului Federației, camera superioară a parlamentului rus, Kremlinul a redus influența liderilor regionali. Guvernatorii și președinții parlamentelor locale au fost scoși din Consiliul Federației. Drept consolare, președintele a înființat un Consiliu de Stat (Gosudarstvennîi Sovet), organ consultativ, chemat să formuleze recomandări „strategice", din care făceau parte liderii regionali. La doar câteva luni de la începerea reformelor menite

[1] Sogrin, *op. cit*., p. 241 ș.u.

să consolideze verticala puterii, guvernatorii dădeau semne de supunere, mesaje de loialitate necondiționată, iar noul Consiliu al Federației a devenit un organism proprezidențial.

A doua prioritate a constituit-o recalibrarea relațiilor puterii cu oligarhii, prin îndepărtarea acestora de centrele de decizie, ceea ce nu înseamnă că marii oameni de afaceri nu mai aveau dreptul să facă politică sau, pur și simplu, să obțină imunitate parlamentară. Participarea lor la viața politică nu trebuia să le aducă avantaje suplimentare. De fapt, aceste declarații despre respectarea literei și spiritului Constituției n-au fost urmate de o politică coerentă. Inițial, Putin a lovit în interesele grupărilor de afaceri care i-au sprijinit mediatic pe Lujkov și Primakov. Cel mai afectat a fost Gusinski, care deținea cel mai important holding, Media Most, cu o foarte influentă televiziune, NTV. A urmat canalul de televiziune controlat de Lujkov. După ce primarul Moscovei a trecut cu arme și bagaje în tabăra lui Putin, atacurile au încetat, iar televiziunea lui Lujkov a fost lăsată în pace.

În vara anului 2000, atacurile la cele mai importante televiziuni, ORT, controlată de Berezovski, și NTV, a lui Gusinski, au intrat în faza decisivă. Poate că reacția violentă a Kremlinului se explică și prin faptul că Putin a fost aspru criticat de televiziuni pentru lipsa de reacție la episodul scufundării submarinului „Kursk", care a dus la dispariția a 118 marinari. Cele două importante televiziuni l-au mai acuzat pe Putin de autoritarism și pentru că se sprijinea pe serviciile secrete, promovând în funcții publice ofițeri în rezervă din servicii. Chiar dacă criticile jurnaliștilor erau întemeiate, aceștia nu mai aveau nicio autoritate în fața publicului, pentru că se discreditaseră în luptele dintre oligarhi purtate din vara lui 1997 până în decembrie 1999. La rândul lor, politicienii erau discreditați după ce, luni de zile, fuseseră ținta unor campanii compromițătoare. Așa se explică de ce opinia publică n-a mai reacționat la dezvăluiri și anchete jurnalistice și a rămas în general favorabilă lui Putin, în ciuda criticilor adesea întemeiate care i se aduceau.

În vara anului 2000, Gusinski și Berezovski au fugit din Rusia, declarându-se refugiați politici. ORT a revenit sub controlul statului,

Kremlinul controlând integral politica editorială. Din septembrie 2002, guvernul a schimbat numele televiziunii publice din ORT în Pervîi kanal (Canalul 1). NTV, creat după cele mai înalte standarde jurnalistice, a fost, în primăvara anului 2000, ținta unor razii ale fiscului și ale poliției; zeci de ziariști au fost umiliți, fiind culcați la pământ de mascați. Postul a fost preluat de Gazprom, creditorul Media Most, companie de stat monopolistă, devenind astăzi o banală bâtă în arsenalul mediatic al Kremlinului.

Loviturile administrate lui Gusinski și Berezovski au slăbit considerabil pozițiile oligarhiei. Din toamna lui 2000, Familia, care condusese Rusia în anii 1998–1999 și a cărei creație se spunea că ar fi fost însuși președintele Putin, a dispărut din lumina reflectoarelor. Ea a continuat să existe, căci nu putea să dispară peste noapte, numai că nu mai avea cine să scrie despre ea, pentru că jumătate din presă era îngenuncheată, iar cealaltă jumătate era strict controlată din punct de vedere editorial. Oamenii de afaceri aveau să rămână mai departe puternici și influenți. Numai lista celor mai influenți s-a modificat. Odată cu ieșirea din scenă a lui Berezovski și Gusinski, locul lor a fost luat de alți oligarhi. Ca și guvernatorii regiunilor, și oamenii de afaceri, mai importanți sau mai puțin importanți, au devenit loiali puterii, amestecându-se tot mai puțin în actul de decizie politică și retrăgându-se în culise. Nici presa nu mai vorbea despre ei.

Tema oligarhiei a explodat din nou în spațiul public în 2003, când cel mai bogat om din Rusia, proprietarul Lukoil, Mihail Hodorkovski, a fost arestat și condamnat la opt ani de închisoare pentru evaziune fiscală. A fost sancționat de putere pentru că încălcase consemnul de a se ține departe de politică. Acesta a fost judecat într-un alt dosar în 2010 și a fost condamnat la încă 14 ani de închisoare pentru furtul unor mari cantități de petrol și spălare de bani, în valoare de câteva miliarde de dolari. În decembrie 2013, înaintea Olimpiadei de la Soci, Putin l-a amnistiat, pe motiv că mama sa era bolnavă.

A treia prioritate o reprezentau reformele economice și sociale, implementate de Putin începând din vara anului 2000. De fapt,

încă înainte de anunțarea reformelor, s-a simțit o îmbunătățire a situației economice în 1999 și 2000. Rezerva valutară a început să crească din 2000, iar un an mai târziu, în 2001, sistemul bancar era complet refăcut după crahul financiar din august 1998.

Analiștii spuneau că această creștere economică era conjuncturală, nefiind rezultatul unor politici publice, și avea două cauze banale. Crahul din 1998, care a dus la devalorizarea rublei, a determinat o scădere dramatică a importurilor, ceea ce a permis industriei și agriculturii din Rusia să crească. Și, poate lucrul cel mai important, în anii 1999–2000, a crescut semnificativ prețul la petrol pe piețele internaționale. Companiile petroliere rusești au câștigat în 1999 aproximativ 7 miliarde de dolari din export, iar un an mai târziu, 17 miliarde.

Dezvoltarea economică a Rusiei continuă până astăzi să se bazeze pe exploatarea resurselor minerale, în special a celor energetice. Nu Putin a introdus acest model, ci el l-a preluat de la Elțin, care a optat pentru el odată cu aducerea lui Cernomîrdin, fondatorul Gazprom, în fruntea executivului de la Moscova. Șansa extraordinară a președintelui Putin a fost aceea că, în momentul în care a ajuns la Kremlin, prețul țițeiului pe piețele internaționale a început să crească, asigurând bugetului federal încasări de sute de miliarde de dolari în doar câțiva ani.

Entuziasmul reformator din primii ani a cuprins toate domeniile vieții economice și sociale. Au fost create și consolidate instituții de creditare, au fost activizate procedurile de faliment, au fost stimulate investițiile în mai toate ramurile industriale și a fost reluată reforma agrară din punctul în care fusese abandonată în anii 1990. Au fost modernizate, pe baza unor importante investiții, educația, sănătatea și cultura.

Programul lui Putin era o combinație de măsuri birocratice, prin care se urmărea consolidarea controlului statului, cu elemente populiste de stânga sau de dreapta, astfel că fiecare vedea în reformele respective ceea ce dorea să vadă. Această ștampilă de reformator liberal aplicată lui Putin era, în bună măsură, rezultatul atitudinii Uniunii Forțelor de Dreapta (Nemțov, Gaidar, Ciubais), care lăuda

programele economice și sociale ale președintelui, afirmând că ele corespund principiilor liberalismului.

Celălalt partid liberal, Iabloko, avea o poziție total diferită. Liderul liberal-moderaților ruși, Iavlinski, era foarte critic cu politicile lui Putin de concentrare a puterii în mâinile sale, de control asupra mass-mediei, mai ales asupra canalelor de televiziune ORT și NTV, ceea ce amenința libertatea cuvântului și a presei.

În stânga spectrului politic, aprecierile nu erau mai puțin contradictorii. Comuniștii erau critici cu programul de reforme economico-sociale, dar susțineau acțiunile politice ale președintelui de consolidare a structurilor statului. De fapt, comuniștii încercau să-l separe pe Putin de guvern. Față de președinte pretindeau că sunt într-o opoziție constructivă, iar față de guvern, într-o opoziție ireconciliabilă.

Pe cât de spectaculoasă și de agitată a fost perioada gorbaciovistă, cu destrămarea Uniunii Sovietice și evenimentele din anii 1990 petrecute în Rusia, pe atât de anoste și fără intrigă sunt mandatele lui Putin. Rezerva de cadre la care apelează președintele e îngustă, criteriul de promovare e loialitatea, sunt mereu preferați cei care au istorii comune cu Putin, în KGB sau în primăria de la Sankt Petersburg. Presa este controlată, dezbaterile publice urmează un calendar stabilit de propagandiști, iar rușii par să fie mulțumiți de aranjamentul făcut cu puterea. Au dat libertatea și democrația pe salarii și pensii plătite la timp, ca și pe creșterea mică, dar constantă a nivelului de trai.

De altfel, în câțiva ani, cele două cuvinte, „libertate" și „democrație", au și dispărut din dezbaterile publice. Mai mult chiar, libertatea și democrația sunt văzute ca fenomene dăunătoare pentru eficiența instituțiilor care pot reforma statul și garanta creșterea economică. Regimul autoritar s-a instalat și s-a consolidat, invocându-se rațiuni de stat, presiunea modernizării economiei și a societății din Rusia.

Autoritarism electoral

În ciuda luptei politice foarte dure din campania electorală dintre cele două mari grupări din cadrul *establishment*-ului, a cantității uriașe de *kompromat*-uri revărsate, prin intermediul mass-mediei, în capul oricărei persoane publice care avea o cât de mică legătură cu politica, odată ajunse în Dumă, cele două partide au colaborat foarte bine. Chiar înaintea alegerilor prezidențiale, Unitatea și Patria – Întreaga Rusie au oficializat coaliția care asigura majoritatea guvernamentală. La doi ani de la alegeri, pe 1 decembrie 2001, în Palatul Congreselor de la Kremlin, a avut loc congresul de unificare într-un nou partid politic a celor trei partide ale puterii: Unitatea, Patria și Întreaga Rusie. Noua formațiune va purta numele Edinaia Rossiia (Rusia Unită) și va avea trei copreședinți: Șoigu, Lujkov și Șaimiev. Câteva luni mai târziu, un alt partid al puterii, Naș Dom – Rossiia (Casa Noastră – Rusia), al fostului premier Cernomîrdin, avea să se dizolve în Rusia Unită. A luat naștere astfel un mare partid al puterii, care domină până astăzi, de aproape 20 de ani, scena politică de la Moscova.

În ciuda faptului că unii comentatori pun un semn de egalitate între Edinaia Rossiia și Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, partidul puterii din epoca Putin n-are nici ideologie, nici structuri, nici aderenți care să-l apropie măcar de PCUS. Edinaia Rossiia este un simplu vehicul pentru oportuniști, ca aceștia să parvină. El va dispărea după ce Putin va pierde puterea.

Kremlinul a învățat lecția primită în 1999 și a împiedicat apariția unei elite alternative, blocând orice tentativă de înființare a unor partide veritabile. Puterea a investit serios în Edinaia Rossiia, care devine partid dominant, a pus control pe mijloacele de informare cu audiență și presiune pe orice publicație, oricât de obscură, a infiltrat și a supravegheat asociațiile civice, blocând orice tentativă de coordonare a acestora. Toate aceste organizații au avut de ales între a deveni loiale regimului și a fi evacuate la periferie, fără acces la resurse, într-o nișă obscură a opoziției, un „ghetou".

Administrația statului și partidul Rusia Unită sunt strict ierarhizate și izolate față de orice influență externă. Sunt organizate conform principiului „verticalei puterii", ce presupune subordonarea formală și informală față de nivelurile superioare ierarhic. Mecanismul funcționează nu doar în administrație sau instituțiile militarizate, ci și în educație sau cultură, practic în tot ce ține de stat. „Verticala puterii", un concept general răspândit în fostul spațiu sovietic, este perceput de guvernare ca un instrument legitim, care îi oferă posibilitatea de a controla etajele inferioare ale aparatului birocratic.

Pentru buna funcționare a unui regim autoritar electoral, alegerile sunt esențiale pentru legitimarea puterii, pentru evitarea riscului unui colaps provocat de conflicte interne, pentru rotația elitelor, pentru introducerea de noi politici publice. Triumful partidului Rusia Unită în 2007, când a obținut 64,7% dintre voturi, marchează apogeul autoritarismului electoral. Acest moment coincide cu epuizarea celor două mandate prezidențiale ale lui Putin, care nu putea candida pentru un al treilea mandat consecutiv.

Anul 2007 a fost un moment esențial în evoluția regimului. Putin putea să arunce acum masca pentru a instaura un regim autoritar clasic, mult mai apropiat de dictatură. El n-a făcut însă acest pas, a preferat să folosească un succesor loial. De ce? Din cauza costurilor. Putin n-a vrut să plătească prețul transformării regimului autoritar electoral într-unul autoritar clasic pentru că ar fi subminat legitimitatea internă, dar mai ales internațională a regimului. Nu doar Putin, dar nici reprezentanții elitei ruseşti nu doreau să fie asociați cu dictatori de tipul lui Aleksandr Lukașenko, Nursultan Nazarbaev sau Ilhan Aliev. Era nu doar o problemă de prestigiu, ci și una foarte practică, și anume legalizarea banilor și a proprietăților din Occident.

Este și un cost asumat pe care regimurile autoritar-electorale riscă să-l plătească. Exercițiul alegerilor nu este foarte simplu. Regimurile respective au nevoie însă de alegeri pentru a se legitima atât pe plan intern, cât și în fața cancelariilor lumii. Astfel, aceste exerciții au devenit teste cruciale pentru supraviețuirea regimurilor

autoritar-electorale. Partidul puterii poate să câștige alegerile folosindu-se de manipulare, propagandă, fraudă electorală în limite rezonabile. Mai greu este să convingă atât publicul intern, cât și pe cel extern să recunoască o astfel de victorie în ciuda neregulilor. Chiar dacă rezolvă această problemă, uneori, protestele de după alegeri amenință însăși supraviețuirea acestor regimuri.

Putin a mizat pe inerția mediului internațional și intern. Aceste așteptări s-au dovedit a fi greșite însă. Criza economică mondială și Primăvara Arabă au creat condițiile intrării Rusiei într-un nou ciclu electoral, pentru alegerile din 2011–2012. Rezultatul alegerilor parlamentare era critic. În ciuda eforturilor, Rusia Unită a obținut sub 50% dintre voturi, iar în capitală a izbucnit un val de proteste violente. Kremlinul a ripostat și a adoptat sancțiuni împotriva opozanților. În același timp, președintele Medvedev a dat drumul la supapă, pentru a scădea presiunea. Au fost adoptate noi reguli de înregistrare a partidelor politice, s-a revenit la alegerea guvernatorilor regionali, renunțându-se la numirea lor.

Într-o atmosferă de contestare fără precedent, Putin s-a întors în fotoliul de președinte în primăvara anului 2012. Represiunea brutală a participanților la protestele care au continuat până la inaugurarea mandatului a restabilit liniștea în societate. A fost un echilibru parțial și instabil, marcat de popularitatea în scădere a președintelui. Această tendință a fost anulată de anexarea Crimeei, care a făcut să explodeze la peste 80% încrederea rușilor în Putin.

Instaurarea terorii, începută imediat după protestele prilejuite de alegerile din 2011–2012, s-a accentuat după anexarea Crimeei și intrarea într-o nouă fază a confruntării cu Occidentul. Măsurile adoptate de putere au vizat scăderea riscului de mobilizare a protestatarilor în contextul înrăutățirii situației economice.

Recesiunea economică instalată pe fondul sancțiunilor internaționale și al scăderii prețului mondial la petrol face ca regimul să nu mai aibă bani ca să cumpere loialitatea populației, ceea ce îl obligă să fie mai vigilent și chiar să aplice lovituri preventive organizațiilor și mișcărilor protestatare. Regimul a optat pentru o politică de terorizare sistematică a grupurilor cu potențial protestatar, o combinație

de legi dure și proceduri electorale. Printre acestea se numără urmărirea și intimidarea opozanților reali sau potențiali, întărirea controlului asupra presei și asupra circulației informației, stimularea dezbaterilor de natură istorică, pe tema „războaielor culturale" și a războaielor dintre civilizații, dezbateri pe care puterea le utilizează pentru consolidarea regimului și discreditarea oponenților.

În urma acestor măsuri, numărul participanților la proteste s-a redus. Sute de activiști civici au plecat din Rusia, temându-se de abuzurile procurorilor care declanșează urmărirea penală din orice. Multe organizații independente și-au închis porțile sau se autocenzurează. Pe altele, care insistă să-și continue activitatea, autoritățile au lipit eticheta de „agent străin". Deși numărul deținuților politici din Rusia a crescut semnificativ din 2012, el rămâne scăzut în comparație cu cel al deținuților politici din alte regimuri autoritare. S-a răspândit practica amenințărilor cu violența fizică, iar uciderea lui Boris Nemțov în februarie 2015, în centrul Moscovei, la câteva sute de metri de zidul Kremlinului, pare doar un exemplu despre ceea ce ar putea urma[1].

Democrație à la russe: upravleaemaia, suverennaia, vertikalnaia

În ciuda apetitului devorant pentru discuții teoretice, dezbaterile intelectuale pe marginea regimului politic sunt departe de a pasiona intelectualitatea din Rusia. Științele politice sunt încă privite ca o disciplină exotică, intrând în circuitul educațional abia în ultimii ani ai perestroikăi. Facultatea de Științe Politice a celei mai importante și prestigioase instituții de învățământ superior din Rusia, Universitatea „Lomonosov" de la Moscova, a fost fondată abia în 2008. Impactul *political science* asupra dezbaterii publice este redus. Locul *political scientist* este ocupat de *polittehnolog* (în

[1] Vladimir Ghelman, „Rabota nad oșibkami. Novaia strateghiia Kremlea na avtoritarnîh vîborah 2016 goda", *PONARS Everazia. Analiticeskaia zapiska,* nr. 437, august 2016.

engleză *political technologist,* în românește nu există variantă, fiind vorba despre o specie între consultant politic și consilier). Dintre numele mai cunoscute, le amintim pe cele ale lui Gleb Pavlovski, fost disident, absolvent de istorie al Universității din Odessa, și Vladislav Surkov, cel mai important ideolog al regimului Putin[1]. Biografia celui din urmă este cam tulbure: după ce și-a satisfăcut stagiul militar în cadrul trupelor sovietice dislocate în Ungaria, ar fi trecut prin spionajul militar, celebrul GRU, apoi a făcut studii la Universitatea de Cultură și Artă, subordonată Ministerului Culturii, și a obținut o diplomă în economie de la Universitatea Internațională din Moscova, o instituție de învățământ privată, ruso-americană, fondată de Mihail Gorbaciov și George Bush în 1991. În anii 1990, a lucrat ca șef al departamentului de publicitate și relații publice al Băncii Menatep, fiind un colaborator apropiat al lui Mihail Hodorkovski, fondatorul și proprietarul ei. Acest om cu studii incerte și nu foarte precise repere biografice este creatorul conceptului de *suverennaia demokratiia* (democrație suverană), care definește regimul politic din Rusia.

Pentru maximă acuratețe, trebuie spus că, înainte de *suverennaia demokratiia,* a existat *upravleaemaia demokratiia* (*guided democracy* sau *managed democracy* în literatura de specialitate anglo-saxonă), care este o pseudodemocrație sau o democrație manipulată, adică nu chiar o democrație adevărată. Unii spun că ar fi mai degrabă o autocrație.

Conceptul de *upravleaemaia demokratiia* a fost des folosit în timpul primului mandat de președinte al lui Putin (2000–2004), fiind introdus în circulație de Gleb Pavlovski, care lucra în acei ani pentru Putin. Chiar și înainte de el, în Rusia s-a vorbit de democrație manipulată sau controlată. A făcut oarecare vâlvă în epocă editorialul redactorului-șef al publicației *Nezavisimaia gazeta,*

[1] Peter Pomerantsev, „Putin's Rasputin", *London Review of Books*, vol. 33, nr. 20, 20 octombrie 2011, pp. 3–6; *idem,* „The Hidden Author of Putinism. How Vladislav Surkov invented the new Russia", *The Atlantic*, 7 noiembrie 2014, https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/11/hidden-author-putinism-russia-vladislav-surkov/382489/ (accesat la 15 septembrie 2018).

unul dintre cele mai influente ziare moscovite, care, după alegerile parlamentare de la sfârşitul anului 1999, stabilea că Rusia suferă de democraţie controlată, pe care o definea astfel: „Democraţia controlată reprezintă democraţia (alegeri, alternativă, libertatea cuvântului şi presei, amovibilitatea liderilor regimului) care este corectată de clasa conducătoare (mai precis, acel segment al clasei care deţine puterea). Asta este ce avem noi." Spre deosebire de democraţia controlată, „autoritarismul constă în păstrarea câtorva instituţii democratice; alegerile sunt însă fără alternativă, opoziţia se află într-un ghetou politic, libertatea cuvântului şi a presei este limitată, iar parlamentul este controlat integral. La noi nu e aşa". Cât de naivă sună, astăzi, concluzia articolului. Poate pentru că acest editorial a fost publicat cu o lună înaintea alegerilor prezidenţiale din Rusia[1], câştigate de Vladimir Putin din primul tur.

Democraţia controlată, *guided democracy,* este un concept cu o istorie mai veche, apărut în SUA, în dezbaterile academice din perioada interbelică. Sub formă de *managed democracy,* el a fost relansat însă de preşedintele indonezian Sukarno, la începutul anilor 1960. În Rusia, a fost utilizat mai întâi de Pavlovski, de la care a fost preluat imediat de majoritatea *polittehnolog*-ilor. Pavlovski n-a folosit conceptul într-un sens pozitiv. Ideea de bază ar fi că Rusia nu este pregătită pentru o democraţie reală. Pavlovski a legat democraţia controlată de modernizare. Dilema lui este dacă libertatea poate sau trebuie să fie jertfită pe altarul modernizării economice a Rusiei. Din anul 2000, când au avut loc primele dezbateri, şi până astăzi, obsesia relaţiei cauzale modernizare–democraţie, în sensul că autoritarismul favorizează modernizarea rapidă, străbate vremurile, în ciuda schimbării conceptelor, ca un fir roşu. Multor comentatori din afara Rusiei aceasta le pare un fals pretext pentru a explica devierile antidemocratice ale Kremlinului.

[1] Vitali Tretiakov, „Diagnoz: upravleaemaia demokratiia", *Nezavisimaia gazeta,* 13 ianuarie 2000.

Conceptul de *upravleaemaia demokratiia,* democrație controlată, a fost înlocuit, în primăvara lui 2006, cu *suverennaia demokratiia*, democrație suverană.

Pentru prima dată, *suverennaia demokratiia* apare în discursul adjunctului șefului administrației prezidențiale, Vladislav Surkov. Este vorba de stenograma cuvântării din 7 februarie 2006 de la Centrul pentru Învățământul de Partid și de Pregătire a Cadrelor, care aparține partidului Rusia Unită[1].

Ca să înțelegem ce a vrut să spună Surkov prin *suverennaia demokratiia*, trebuie să citim documentul integral. Pentru că nu sunt traduse în engleză, discursurile ideologului-șef al Kremlinului nu circulă nici măcar printre experți. Acesta este motivul pentru care o să rezum textele respective, adesea parafrazând, oferind în felul acesta mai multe detalii.

Astfel, potrivit stenogramei cuvântării lui Surkov, civilizația rusească este parte a civilizației occidentale, în care oamenii năzuiesc la bunăstare materială, libertate și echitate. Prăbușirea URSS nu este rezultatul intrigilor CIA, nici al unui complot al celor aflați în fruntea PCUS, ci este rezultatul incompetenței și inadecvării conducătorilor sovietici. Un imperiu care nu putea să asigure populației nici măcar pâinea era normal să se prăbușească. Rușii au renunțat la modelul socialist, care nu oferea nici echitate, nici libertate. Însă, în loc să se îndrepte spre democrație, Rusia s-a ales cu un regim oligarhic, în care principiile democratice sunt falsificate. Locul dezbaterilor a fost luat de intrigă și manipulare, iar cel al competiției cinstite, de corupție. Mass-media, în loc să informeze, a ajuns o unealtă în mâna grupurilor oligarhice. În acest timp, economia s-a prăbușit, iar nivelul de trai s-a degradat dramatic. Suveranitatea Rusiei era pusă sub semnul întrebării, bugetul țării fiind trimis spre aprobare Fondului Monetar Internațional.

Lucrurile se schimbă însă, spune Surkov, odată cu venirea lui Putin la Kremlin. Noul președinte readuce democrația, reface

[1] „Suverenitet – eto politiceski sinonim konkurentosposobnosti", 22 februarie 2006, site-ul oficial al partidului Rusia Unită.

integritatea teritorială a Rusiei, crește nivelul de trai. Proiectul lui Putin e simplu: o țară înfloritoare, în care oamenii trăiesc în belșug. Pentru o dezvoltare stabilă, pe termen lung, conchide Surkov, trebuie două ingrediente fundamentale: democrație și suveranitate. Necesitatea democrației este evidentă: doar o societate bazată pe concurență și pe colaborarea unor oameni liberi poate fi eficientă și competitivă. Dacă Rusia nu va fi o societate deschisă, democratică, dacă nu se va integra în economia mondială, în sistemul mondial de cunoaștere, nu va avea acces la tehnologiile de astăzi ale Occidentului, fără de care modernizarea devine imposibilă. De ce ar trebui să-și apere suveranitatea, se întreabă retoric Surkov, de vreme ce globalizarea a câștigat competiția. Problema cu globalizarea, insistă Surkov, e că beneficiile obținute de pe urma ei se distribuie într-un mod neechilibrat, dacă nu chiar inechitabil. Pentru a-și apăra suveranitatea, țara nu trebuie să devină o fortăreață în care, cât e ziua de lungă, oamenii se ascund și beau votcă. Suveranitatea este sinonimul politic al competitivității. Doar așa, Rusia poate rămâne printre puterile care iau decizii în stabilirea ordinii mondiale. Dacă se închide în sine și se retrage din politica mondială, Rusia va înceta să mai influențeze evoluțiile de pe scena internațională, iar, în curând, s-ar putea lua decizii în detrimentul ei.

Surkov consideră că Rusia trebuie să fie mânată de idealul construirii unei lumi globale echitabile, ceea ce înseamnă că trebuie evitată situația în care unele țări ajung să domine anumite sectoare. Din acest motiv, Rusia ar trebui să sprijine crearea de noi rezerve valutare, de noi sisteme de transport, de noi centre de înaltă tehnologie. De ce? Simplu: dezvoltând democrația, Rusia devine interesată de democratizarea relațiilor internaționale.

Procesul de democratizare – mai afirmă Surkov – presupune întărirea societății civile, a vieții parlamentare, a partidelor politice, combaterea corupției („cel mai mare dușman al democrației"), combaterea sărăciei, a terorismului internațional etc. Ideologul Kremlinului mai vorbește despre statutul Rusiei de mare putere energetică, precum și despre urgența transformării „aristocrației *offshore*" în burghezie națională și birocrație autentică.

Acum vine momentul culminant. Toată această lungă argumentație a avut menirea să pregătească publicul pentru anunțul important legat de regimul pe care Kremlinul vrea să-l construiască. Dacă toată obiectivele amintite vor fi realizate și toate condițiile vor fi îndeplinite, Rusia *„va deveni o democrație suverană. Adică o va apuca pe drumul dezvoltării statornice. Va fi înfloritoare economic, stabilă politic, cu o înaltă cultură. Va avea acces la sursele de influențare a politicii internaționale. Va fi o națiune liberă, care, alături de alte națiuni libere, va forma o ordine mondială echitabilă"*. Aceasta este prima definiție a democrației suverane, dată de adjunctul șefului administrației prezidențiale.

În finalul discursului, Surkov încearcă să-i mobilizeze pe activiștii partidului Rusia Unită la luptă împotriva „revanșei oligarhice". Formațiunea respectivă avea să obțină, la sfârșitul anului următor, 2007, cel mai mare scor din istoria recentă, câștigând o majoritate de două treimi, ceea ce i-a permis lui Putin, devenit prim-ministru, să modifice Constituția Federației Ruse.

Titlul sub care este publicată această stenogramă a discursului lui Surkov (*Suveranitatea este sinonimul politic al competitivității*) pe site-ul partidului Rusia Unită induce în eroare. De fapt, este cea mai detaliată și mai cuprinzătoare prezentare a conceptului de *suverennaia demokratiia,* fiind pentru prima dată când acesta este menționat în Rusia.

Câteva luni mai târziu, la 28 iunie 2006, cu ocazia unei conferințe de presă, Surkov a revenit asupra subiectului. De această dată, titlul știrii de pe site-ul Rusiei Unite surprinde importanța mesajului (*Modelul rusesc de democrație se numește „democrație suverană"*)[1]. Accentele sunt altele. Merită să zăbovim puțin și asupra acestei discuții purtate de Surkov cu jurnaliștii.

Ideologul Kremlinului respinge categoric afirmația că Rusia este o democrație controlată (*upravleaemaia demokratiia*), pretextând că aceasta ar fi o denumire impusă de unele centre de influență

[1] „Naşa rossiiskaia model demokratii nazîvaetsea «suverennoi demokratiei»", 28 iunie 2006, site-ul oficial al partidului Rusia Unită.

din afară și acuzând faptul că în Occident se folosesc standarde duble în definirea sistemului politic din Rusia. *„Modelul nostru de democrație se numește «democrație suverană». Construim o societate deschisă. […] Noi dorim să fim o națiune liberă între alte națiuni libere și să colaborăm cu ele după principii echitabile, iar nu să fim guvernați de afară.”*

Democrația din Rusia, insistă consilierul președintelui Putin, nu se deosebește de alte regimuri democratice. Mai mult decât atât, Occidentul ar trebui să ia lecții de la Rusia: „Ne comportăm mai drept, mai cinstit decât o fac alții cu noi, ne recunoaștem defectele și nu ne băgăm în treburile altora.”

Rusia a făcut mai mult pentru promovarea democrației la scară planetară decât oricare altă putere. Moscova a democratizat un spațiu gigantic, din Europa de Est până în Asia Centrală, conchide Surkov.

O nouă serie de comentarii asupra conceptului de democrație suverană (rezultat, poate, al celei mai serioase discuții care s-a purtat în acei ani la Moscova) este cuprinsă într-o carte de circa 90 de pagini, intitulată *Demokratiia dlea Rossii – Rossiia dlea demokratii* („Democrația pentru Rusia – Rusia pentru democrație”), tipărită de Institutul de Filosofie al Academiei Ruse de Științe, sub redacția academicianului A.A. Guseinov. Ea include și două texte ale lui Surkov. Primul este articolul prezentat Consiliului științific al Institutului de Filosofie în iunie 2007, *Naționalizațiia budușcego. Paragrafî pro suverennoi demokratii* („Naționalizarea viitorului. Paragrafe despre democrația suverană”). Al doilea text semnat Surkov, *Kommentarii k obsujdeniiu „Paragrafî pro suverennuiu demokratiiu”* („Comentarii la discuția «Paragrafe despre democrația suverană»”), reprezintă răspunsul ideologului Kremlinului la observațiile primite în ședința consiliului în care i-a fost discutat articolul[1].

[1] *Demokratiia dlea Rossii – Rossia dlea demokratii*, ed. A.A. Guseinov, IFRAN, Moscova, 2008, 87 pp.

Faptul că cele două articole au fost traduse în engleză[1] le-a făcut accesibile comentatorilor străini. În afara contextului dezbaterii de la Moscova, aceste texte sunt însă greu de înțeles pentru că, în fond, în ele, Surkov răspunde unor critici formulate în cadrul discuției care a avut loc în Rusia.

Definiția democrației suverane este reformulată de Surkov în felul următor: „*Astfel, putem defini democrația suverană ca un mod de viață politică a societății în care puterea, organele și activitatea lor se aleg, se formează și se orientează exclusiv de către națiunea rusă, în toată unitatea și diversitatea ei, pentru atingerea bunăstării materiale, a libertății și echității tuturor cetățenilor, grupurilor sociale și popoarelor care o formează.*"[2]

Tot acest demers de teoretizare al lui Surkov nu face decât să îmbrace într-un limbaj pompos ideile prezentate într-o manieră mai clară la conferințele din 2006. Sunt cam aceleași elemente puse într-o altă ordine: „Concepția democrației suverane pretinde să exprime forța și demnitatea poporului rus, prin dezvoltarea societății civile, a unui stat solid, a unei economii capabile să facă față competiției economice și a unui mecanism eficient de influențare a evenimentelor internaționale."[3]

De fapt, Surkov susține că democrația suverană e o formă superioară a democrației care se deosebește de celelalte prin conducerea (*liderstvo*) intelectuală, elita ei unită, economie deschisă, „orientată național" și capacitatea de a se apăra. Prioritățile sunt următoarele: solidaritate civică, capabilă să prevină ciocnirile sociale și militare; o societate liberă, care nu va tolera sărăcia și nici o inechitabilă distribuire a resurselor din venituri; cultura ca organism de influență intelectuală, domeniu în care Rusia va trebui să aibă un mesaj puternic și distinct, atractiv ca formă; afirmarea propriei

[1] V.I. Surkov, „Nationalization of the Future: Paragraphs pro Sovereign Democracy" și „Commentaries on the Discussion of «Paragraphs pro Sovereign Democracy»", *Russian Studies in Philosophy*, vol. 47, nr. 4, primăvara 2009, pp. 8–21 și 85–96.

[2] *Demokratiia dlea Rossii – Rossia dlea demokratii*, p. 72.

[3] *Ibidem*, p. 73.

poziții în filosofie, diferită de poziția occidentală; educația și știința ca sursă de competitivitate; mobilizarea intelectuală pentru dezvoltarea unor domenii de perspectivă, accesul la resursele științifice și tehnice ale marilor economii; asimilarea celor mai noi realizări ale cercetării și culturii, acesta trebuind să devină un obiectiv principal în domeniul învățământului, al politicii externe și cooperării științifice și industriale internaționale.[1]

Promovarea în spațiul public a conceptului de democrație suverană a durat doar doi ani, 2006–2007. După alegerile parlamentare din decembrie 2007, cuvântul „democrație", suverană, controlată sau de orice fel, dispare de pe buzele demnitarilor. Nu se mai înregistrează tentative de a defini regimul politic.

Surkov începe să scrie versuri pentru interpreții de muzică rock și romane cu cheie sub pseudonim.

Instructorul de arte marțiale de la începutul anilor 1990, angajat bodyguard de Hodorkovski, al cărui director de publicitate devine mai apoi, pentru a ajunge la Kremlin în ultimele luni ale președinției lui Elțin, când participă la operațiunea „Succesorul", de transfer al puterii către Putin, în anturajul căruia nu doar că supraviețuiește, ci își consolidează an după an influența, a fost considerat Rasputin-ul noului regim. Pe drept cuvânt se afirmă că excentricul Surkov a fost eminența cenușie a administrației prezidențiale a Rusiei, nu degeaba fiind poreclit „Păpușarul". Tocmai când se părea că steaua lui apune, anexarea Crimeei, proiectul Novorossiia și războiul din Donețk l-au readus în anturajul imediat al lui Putin, care avea nevoie de abilitatea de intrigant a lui Surkov, îndelung exersată în Caucazul de Nord.

Sunt de reținut câteva teme prezente în mai toate intervențiile publice ale lui Surkov pe marginea democrației suverane. Ideologul Kremlinului n-are niciun dubiu, Rusia este și trebuie să rămână o democrație. Suverană sau altfel, e deja un aspect secundar; important este că Surkov vede prezentul și viitorul Rusiei exclusiv ca un stat democratic. A doua idee prezentă ca un fir roșu în toate

[1] *Ibidem,* pp. 80–81.

discursurile este urgența modernizării Rusiei, de parcă supraviețuirea ei depinde de capacitatea de a se moderniza. Al treilea lucru menționat cu obstinație îl constituie creșterea competitivității, mai ales a celei economice, iar al patrulea, promovarea echității pe arena internațională, pe care Rusia trebuie să rămână activă, pentru a fi respectată și a putea să influențeze cursul evenimentelor în beneficiul ei.

Din februarie 2006, de la ședința cu activiștii partidului Rusia Unită, până în vara lui 2007, când a avut loc dezbaterea în Consiliul științific al Institutului de Filosofie de la Moscova, democrația suverană *à la russe,* propusă de Surkov, a devenit tot mai antioccidentală. Dacă, inițial, ideologul Kremlinului insista pe ideea că Rusia este parte a lumii democratice occidentale, după un an și jumătate, accentul se punea pe faptul că Occidentul operează cu standarde duble față de Rusia și chiar complotează împotriva ei.

Cum se explică această schimbare de atitudine? Ce anume a făcut ca, între februarie 2006 și iunie 2007, ideea de *suverennaia demokratiia* să sufere o schimbare atât de dramatică?

La începutul anului 2007, discursul rostit de președintele Putin la Conferința pentru Securitate de la Munchen[1] a marcat un moment de cotitură în politica Rusiei, reprezentând un atac la adresa NATO și a SUA care nu a fost anunțat de nimic. Washingtonul a fost acuzat că vrea să creeze o lume unipolară, în care să dicteze singur. SUA sunt mai rele decât regimul dictatorului Saddam Hussein, Putin aducând ca argument numărul incomparabil mai mare al victimelor provocate de război decât cel al victimelor făcute de poliția secretă irakiană. Robert Gates, secretarul american al apărării, și Jaap de Hoop Scheffer, secretarul general al NATO, șocați de cele auzite, abia dacă au putut să riposteze.

După februarie 2007, nimic n-a mai fost ca înainte în relația dintre Putin și Occident. Aparențele pe care demnitarii ruși le păstraseră până atunci în relația cu Vestul au devenit dintr-odată un

[1] „Putin's Prepared Remarks at the 43rd Munich Conference on Security Policy", http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/02/12/AR2007021200555.html (accesat la 15 septembrie 2018).

balast de care aceștia s-au grăbit să scape. De vreme ce părerile occidentalilor nu mai interesau Moscova, Kremlinului îi era egal dacă regimul din Rusia era considerat o democrație, o autocrație sau o dictatură, de unde și ușurința cu care a renunțat să mai utilizeze conceptul de democrație suverană sau, pur și simplu, pe cel de democrație. Aceasta s-a întâmplat nu pentru că el nu mai corespundea realităților din Rusia, ci pentru că exista o tendință de respingere a valorilor Occidentului. Rezultatul: un regim hibrid, fără direcție, fără valori, despre care se pot spune tot felul de lucruri și, imediat, opusul lor.

Realitatea imposibil de definit din Rusia a fost, poate, cel mai bine surprinsă de Peter Pomerantsev. Spre deosebire de URSS, în Rusia de astăzi, „scena se schimbă tot timpul: țara este dictatură dimineața, democrație la prânz, oligarhie la cină, în timp ce, în culise, companiile petroliere sunt naționalizate, ziariștii omorâți, miliarde [de dolari] sifonate în străinătate. Surkov este dirijorul întregului spectacol, sponsorizând «capete rase» la un moment dat, apoi sprijinind grupuri pentru drepturile omului în momentul următor. Este o strategie de putere centrată pe ideea generării confuziei totale, pe o schimbare permanentă a formei imposibil de oprit, pentru că este imposibil de definit”[1].

Bibliografie

Barsenkov, A.S.; Vdovin, A.I., *Istoriia Rossii 1938–2002,* Aspekt Press, Moscova, 2003.

Brown, A., ed., *Contemporary Russian Politics. A Reader,* Oxford University Press, 2001.

Buga, Vasile, *Apusul unui imperiu. URSS în epoca Gorbaciov, 1985–1991,* Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2007.

Cioroianu, Adrian, *Geopolitica Matrioșkăi. Rusia postsovietică în noua ordine mondială,* vol. I, Editura Curtea Veche, București, 2009.

Cojocaru, Gheorghe E., *Tratatul de Uniune Sovietică,* Editura Civitas, Chișinău, 2005.

[1] Pomerantsev, „Putin's Rasputin”, p. 5.

Colton, Timothy J., *Yeltsin. A Life,* Basic Books, New York, 2008.
Elțin, Boris, *Prezidentskii marafon,* Izdatelstvo Act, Moscova, 2000.
–, *Zapiski prezidenta*, Izdatelstvo „Ogonek", Moscova, 1994.
Hoffman, David E., *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia,* Public Affairs, New York, 2002.
Klebnikov, Paul, *Godfather of the Kremlin. Boris Berezovsky and the Looting of Russia,* Harcourt, New York, San Diego, Londra, 2000.
Korjakov, Aleksandr, *Boris Elțin: ot rassveta do zakata*, Izdatelstvo „Interbuk", Moscova, 1997.
Krîștanovskaia, Olga, *Anatomiia rossiiskoi elitî,* Zaharov, Moscova, 2005.
McFaul, Michael; Petrov, Nikolai; Ryabov, Andrei, *Between Dictatorship and Democracy. Russian Post-Communist Political Reform,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004.
Menșikov, Stanislav, *Anatomiia rossiiskogo kapitalisma,* Mejdunarodnîi otnoșeniia, Moscova, 2004.
Muhin, A.A., *Informaționnaia voina v Rossii: uciastniki, țeli, tehnologhii,* Gnom i D., Moscova, 2000.
Myers, Steven Lee, *Noul țar,* traducere din limba engleză de Lidia Grădinaru, Editura Corint, București, 2016.
Ostrovsky, Arkady, *The Invention of Russia. From Gorbachev's Freedom to Putin's War,* Viking, New York, 2015.
Pihoia, R.G., *Sovetskii Soiuz: istoriia vlasti 1945–1991,* Sibirski hronograf, Novosibirsk, 2000.
Plokhy, Serhii, *The Last Empire. The Final Days of The Soviet Union*, Basic Books, New York, 2014.
Remington, Thomas F., *The Russian Parliament. Institutional Evolution in a Transitional Regime, 1989–1999,* Yale University Press, New Haven, Londra, 2001.
Rubbi, Antonio, *Elținiada. Pervoe deseatiletie postsovetskoi Rossii,* Mejdunarodnîe otnești, Moscova, 2004.
Sakwa, Richard, *Putin. Russia's choice,* ediția a II-a, Routledge, Londra, New York, 2008.
–, *Russian Politics and Society,* ediția a II-a, Routledge, Londra, New York, 1996.
Shevtsova, Lilia, *Putin's Russia,* ediție revizuită și adăugită, traducere de Antonina W. Bouis, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2005.
–, *Yeltsin's Russia: Myths and Reality,* Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2000.
Sogrin, V.V., *Politiceskaia istoriia sovremennoi Rossii, 1985–2001: ot Gorbaciova do Putin,* Izdatelstvo „Ves Mir", Moscova, 2001.

Despre autori

Armand Goșu predă, din 2004, istoria politică și diplomatică a Rusiei și a URSS la Universitatea București. Este doctor în istoria Rusiei, cu o teză despre politica externă a Imperiului Rus (Moscova, 1998). Din 2017, este cercetător asociat la Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik din Berlin. A fost coordonator de programe la Institutul Român de Istorie Recentă (2002–2004) și cercetător la Institutul de Istorie „N. Iorga" din București (1991–2001). A fost corespondent la Moscova pentru BBC World Service în anii 1995–1998 și 1999–2000. Din 2005 până în 2010, a fost redactor-șef adjunct al *Revistei 22,* editată de Grupul pentru Dialog Social, și redactor-șef al acesteia în 2013–2014. A publicat mai multe cărți, zeci de studii și sute de articole în țară și în străinătate. Cea mai recentă carte, *Euro-falia. Turbulențe și involuții în fostul spațiu sovietic,* a apărut la Editura Curtea Veche din București în 2016. A editat volume de studii și documente, printre care și *Istoria comunismului din România, vol. 3, Documente. Nicolae Ceaușescu (1972–1975),* în 2016.

Alexandru Gussi este doctor în științe politice al prestigiosului Institut de Științe Politice din Paris, cu o teză despre raportul partidelor politice românești cu trecutul comunist (2007), avându-l drept coordonator pe prof. Dominique Colas, la aceeași instituție obținând și masteratul (DEA, Analyse Comparée des Aires Politiques). Din 2001 predă la Universitatea București, Facultatea de Științe Politice. Între 2006 și 2011 a fost consilier de stat, apoi consilier în cadrul Administrației Prezidențiale. A publicat volumul intitulat *La Roumanie face à son passé communiste. Mémoires et cultures politiques* (2011). A contribuit, alături de alți autori, la elaborarea unor lucrări de sinteză, cum ar fi *Justice, Memory and Redress in Romania. New Insights* (2017), *Remembrance, History, and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts*

in Democratic Societies (2015). A colaborat cu articole la reviste de profil precum *Studia Politica. Romanian Political Science Review*.

Stefano Bottoni este doctor în istorie modernă și contemporană. Cercetător principal la Institutul de Istorie din cadrul Centrului de Cercetări pentru Științe Umaniste al Academiei Ungare de Științe, beneficiind de o bursă de cercetare la Imre Kertész Kolleg Jena în martie–noiembrie 2015. Începând cu anul 2005 și până în 2013, a ținut cursuri de istorie contemporană a Europei Răsăritene la Universitatea din Bologna. Principalul său domeniu de interes îl constituie istoria politică și socială a Europei Răsăritene în perioada comunistă, cu accent pe politica națională aplicată în România și problematica minorității maghiare din Transilvania. A participat la mai multe proiecte internaționale de cercetare, cum ar fi „*Schleichwege*": *Inoffizielle Begegnungen und Kontakte sozialistischer Staatsbürger 1956–1989* (Volkswagen Stiftung) și *Physical Violence in State Socialism* (Zentrum für Zeithistorische Forschung). Dintre lucrările publicate, amintim *Long Awaited West. Eastern Europe since 1944* (2017) și *Stalin's Legacy in Romania. The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960* (2018), precum și mai multe articole apărute în publicații internaționale și apreciate de specialiștii în domeniu.

Mihai Maci este lector la Departamentul de relații internaționale și studii europene al Universității din Oradea. Studii de licență (1995), masterat (1996) și doctorat (2007) la Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj. Preocupări inițiale legate de Simone Weil, apoi de Martin Heidegger și de relațiile acestuia cu istoria și cu teologia. În perioada doctorală a beneficiat de stagii de documentare în Franța, ocazie cu care s-a interesat de gândirea disidentă est-europeană și, în particular, de filosofia lui Jan Patocka. Domeniile sale de interes vizează în special filosofia contemporană și mai ales tentativele est-europene de a gândi rostul istoriei. A participat la două proiecte de cercetare finanțate de Ministerul Educației: unul dedicat receptării filosofiei clasice grecești în cultura română, celălalt unui original gânditor politic plecat din România, Zevedei Barbu. Din 2006 intervine constant pe platforma Contributors.ro și în presa culturală, abordând subiecte legate de problemele educației românești. O parte dintre articolele publicate în acest răstimp au fost adunate, în 2016, în volumul intitulat *Anatomia unei imposturi. O școală incapabilă să învețe,* apărut

la Editura Trei. La finele aceluiași an, volumul respectiv a primit Premiul „Matei Brâncoveanu" pentru științe socioumane, decernat de Fundația „Alexandrion".

Octavian Manea este redactor la *Revista 22* și *Foreign Policy Romania,* specializat în probleme de securitate euroatlantică. Principalele sale subiecte de interes sunt politicile de securitate euroatlantice și intervenționismul de după evenimentele din 11 septembrie 2001, cu accent pe campaniile de contrainsurgență și stabilizare. A colaborat cu articole la *Small Wars Journal*. A studiat științe politice și relații internaționale la Universitatea București și Universitatea Bologna. Deține un master în relații internaționale concentrat pe studii de securitate de la Maxwell School of Citizenship and Public Affairs (Universitatea Syracuse, SUA). A lucrat ca asistent de cercetare la Center for European Policy Analysis (CEPA), Washington, D.C.

Dragoș C. Mateescu a absolvit Facultatea de Științe Politice și Administrative a Universității București în 2001. În 2002 a devenit asistent, apoi lector în științe politice și relații internaționale la Izmir University of Economics (IUE), unde predă și în prezent. A absolvit două programe MA, primul în studii americane la Universitatea „9 Septembrie" din Izmir (2003) și al doilea în studii europene la IUE (2004). Titlul de doctor l-a obținut în 2011 la Nottingham Trent University, cu teza intitulată *The European Union, State of Exception and State Transformation: Turkey, Romania and Minority Politics*. Este membru al Association for the Study of Ethnicity and Nationalism, British International Studies Association și Athens Institute for Education and Research. Specializându-se în studiul naționalismului și al drepturilor minorităților în context european, a participat cu lucrări pe această temă la numeroase conferințe internaționale organizate la Londra, Edinburgh, Atena, București, Cluj-Napoca, Izmir și Istanbul. Este coautor al mai multor lucrări academice apărute în Turcia și România. De asemenea, a colaborat cu articole la reviste precum *Turkish Studies* și *Central European Journal of International and Security Studies*.

Igor Munteanu a absolvit Universitatea de Stat din Moldova în 1989. A făcut parte din prima promoție (1990–1992) a Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative (SNSPA). Între 1992 și 1994, a fost

consilier al președintelui Republicii Moldova, Mircea Snegur. În 2002, și-a susținut doctoratul în drept public. În prezent, este conferențiar la Academia de Studii Economice din Chișinău. Susține cursuri de masterat la Facultatea de Administrație Publică. Este președintele Consiliului administrativ al Institutului pentru Dezvoltare și Inițiative Sociale (IDIS), un grup de experți cunoscut pentru studiile sociale, politice și economice pe care le realizează. A fost ambasador al Republicii Moldova în SUA (septembrie 2010–iunie 2015), Canada (februarie 2011–martie 2013) și Mexic (2010–2015). Până în 2010, a fost expert al Consiliului Europei pentru Congresul Puterilor Locale și Regionale (2001–2008). Este autorul mai multor lucrări apărute în Republica Moldova și în străinătate pe teme legate de politica externă, descentralizare, conflictele etnice și tranziția politică. Ultima carte publicată se intitulează *Politici publice complexe* și a apărut în 2016, la Editura Cartier din Chișinău. A pus bazele publicației *Arena politicii,* prima revistă de științe politice și afaceri internaționale din Republica Moldova (1996–2000), iar, între 2007 și 2009, a fost membru al consiliilor internaționale ale organizațiilor Black Sea Trust Fund și Balkan Trust for Democracy.

Cuprins

Cuvânt-înainte de Armand Goșu, Alexandru Gussi 5

România postaderare: fragilitatea regimului politic și uitarea democratizării de Alexandru Gussi..... 11

Democrația ghilotinată de oligarhi de Igor Munteanu 67

Tranziția către tradiție de Mihai Maci.....111

Viktor Orbán și iliberalismul ca sistem de putere de Stefano Bottoni.....147

Ungaria și proiectul democrației iliberale de Octavian Manea 185

Turcia – de la democrație tutelată la regim autoritar personal de Dragoș C. Mateescu 205

Rusia – iluzia democrației de Armand Goșu.....239

Despre autori 375

CORINT
ISTORIE

Titlu	Autor	Preţ
21 august 1968. Apoteoza lui Ceaușescu	Lavinia Betea, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu	37,50
Abandonaţii. Destinele unor tineri americani în Rusia lui Stalin	Tim Tzouliadis	39,90
Adevărata călătorie a lui Zahei Vasile Voiculescu și taina „Rugului Aprins”	Marius Oprea	37,50
Adolf Hitler. O viaţă în imagini	María J. Martínez Rubio	39,90
Agentul Zigzag. Dragoste, trădare și spionaj în al Doilea Război Mondial	Ben Macintyre	44,90
Antoniu și Cleopatra. Adevărul din spatele celei mai frumoase poveşti de dragoste din lumea antică	Diana Preston	37,50
Asasinarea arhiducelui	Greg King, Sue Woolmans	42,50
Atlas istoric Duby. Toată istoria lumii în 300 de hărți		44,90
Attila Hunul. Teroarea barbară și prăbușirea Imperiului Roman	Christopher Kelly	34,90
Balcanii. O istorie despre diversitate și armonie	Andrew Baruch Wachtel	27,50
Beria. Mâna dreaptă a lui Stalin	Any Knight	39,90
Călătoria prin Eldorado. Zece ani de lagăre sovietice	Nikolai Vasilievici Sablin	37,50
Călăul lui Hitler. Viaţa lui Heydrich	Robert Gerwarth	39,90
Când Hitler a luat cocaină și Lenin și-a pierdut creierul	Giles Milton	32,50
CIA şi asasinarea celor doi Kennedy	Patrick Nolan	34,90
CIA. Războiul secret împotriva terorismului	Mark Mazzetti	34,90
Conchistadorii prin ochii aztecilor. Antologie de texte indigene	Miguel León-Portilla	32,50
Confesiunile unui fost islamist	Maajid Nawaz	34,90
Conversații cu Regele Mihai	Stelian Tănase	44,90
Conversaţii cu Stalin	Milovan Djilas	19,90
Coreea de Nord. Între fascinație și teroare	Loretta Napoleoni	27,50
Crimeea și noul imperiu rus	Agnia Grigas	39,90
Cu Hitler până la sfârşit. Memoriile ordonanţei lui Hitler	Heinz Linge	29,99
De la SSI la SIE	Florian Banu	39,90
Destin în bătaia vântului. Jurnal	Evghenia Ghinzburg	34,90
Destin deturnat. O istorie a lumii prin ochii Islamului	Tamim Ansary	39,90
Dezastrul de la Cernobîl	Svetlana Aleksievici	33,62
Dispărută în Moscova	Marguerite Harrison	34,90
Două surori. Din Norvegia în jihadul din Siria	Åsne Seierstad	39,90
Dragoste și revoluție	Florin Țurcanu, Enis Tulça	27,50
Drumul din Kolîma. Călătorie pe urmele Gulagului	Nicolas Werth	24,90
Duduia. Scrisori din exil ale Elenei Lupescu	Diana Mandache	34,90
Ecaterina cea Mare	Henri Troyat	34,90
Edit von Coler. Agentă nazistă la Bucureşti	Jacques Picard	10,00
Ekaterinburg. Ultimele zile ale Romanovilor	Helen Rappaport	34,90
El Narco. Cartelurile de droguri din Mexic	Ioan Grillo	34,90
Evadare din lagărul 14. Incredibila odisee a unui om din Coreea de Nord până în lumea liberă	Blaine Harden	27,50

Titlu	Autor	Preţ
Evita. Viața secretă a Evei Perón	Nicholas Fraser, Marysa Navarro	29,90
Fiica lui Stalin – Viața extraordinară a Svetlanei Allilueva	Rosemary Sullivan	39,90
Genghis-han și nașterea lumii moderne	Jack Weatherford	39,90
Grace de Monaco. Povestea unei prinţese	Jean des Cars	24,90
Harem. Lumea din spatele vălului	Alev Lytle Croutier	34,90
Hitler aşa cum l-am cunoscut	Heinrich Hoffmann	24,90
Iadul dezlănțuit. Al doilea Război Mondial văzut de contemporani (1939–1945)	Max Hastings	59,90
Iranul meu. Gustul amar al revoluției	Shirin Ebadi	29,90
ISIS. Armata jihadului	Michael Weiss, Hassan Hassan	29,90
ISIS. Califatul terorii	Loretta Nepoleoni	24,90
ISIS. Jocul morții	Mark Bourrie	29,90
ISIS. Negustorii de oameni	Loretta Napoleoni	29,90
Islamism. Planul secret de creare a califatului	Glenn Beck	29,90
Islamiştii. Cum ne văd ei pe noi	Anne Nivat	24,90
Islamiștii europeni	Robert S. Leiken	39,90
Istoria terorismului	Randall D. Law	39,90
Ivan cel Groaznic	Henri Troyat	24,90
În buncăr cu Hitler. Ultimele zile ale celui de-al Treilea Reich	Joachim Fest	22,50
În căutarea victimelor comunismului	Guido Barella	19,90
În furtuni de oțel	Ernst Jünger	37,50
În inima mării	Nathaniel Philbrick	29,90
În slujba Kremlinului. Spioni care au schimbat cursul istoriei	Vladimir Fédorovski	27,50
Însemnări intime și politice (iulie 1941–martie 1942)	Adolf Hitler, François Delpla	39,90
Întâi l-au omorât pe tata. Povestea unei fetiţe din Cambodgia	Loung Ung	29,99
Întoarcerea acasă. Povestea adevărată a unui drum anevoios spre libertate	Slavomir Rawicz	29,99
Jacqueline Bouvier Kennedy Onassis	Barbara Leaming	34,90
Jurnal, vol. 1	Ion Rațiu	39,90
Jurnal, vol. 2	Ion Rațiu	39,90
Jurnal nediplomatic (1998-2001)	Ioan Grigorescu	39,90
Jurnalul de la Guantánamo	Mohamedou Ould Slahi, editat de Larry Siems	34,90
Jurnalul marii ducese Olga Romanova. Martor regal al Revoluţiei Ruse	Helen Azar	27,50
Jurnalul unui soldat din Legiunea Străină	Simon Murray	34,90
Kamikaze. Povestea unui pilot japonez din Escadrilele Sinucigaşe	Yasuo Kuwahara, Gordon T. Allred	29,90
Kiseleff 10. Fabrica de scriitori	Marin Ioniță	34,90
Leii din Kandahar. O poveste de război despre forţele speciale	Rusty Bradley, Kevin Maurer	32,50

Titlu	Autor	Preţ
Leningrad. Tragedia unui oraş sub asediu, 1914–1918	Anna Reid	37,50
Mafia arabă în România	Marius Oprea	34,90
Mareșalul lui Stalin. Viața lui Gheorghi Jukov	Geoffrey Roberts	44,90
Maria Antoaneta. Procesul reginei	Raphael Dargent	37,50
Masacrul din Darfur	Mukesh Kapila	34,90
Mărturie din iad	Immaculée Ilibagiza, Steve Erwin	34,90
Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului	John Freely	34,90
Memorii	Ernst Röhm	44,90
Mica enciclopedie a Marelui Război (1914–1918)	Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu	24.90
Moscova, 1941. Sfârşitul *blitzkrieg*-ului	Rodric Braithwaite	39,90
Munca forțată din România în regimul comunist	Nicoleta Ionescu-Gură	25,20
Neînfricații. Evadări spectaculoase din lagărele japoneze	Mark Felton	29,90
Niciun pericol. Povestea adevărată a unui soldat care a luptat în războiul CIA împotriva comunismului	Robert Baer	19,90
Niculae Filipescu. Însemnări	N. Polizu-Micşunești	29,90
Noii împărați. Putere și dinastii comuniste în China	Kerry Brown	29,90
Noul țar	Steven Lee Myers	39,90
O istorie secretă a Revoluției Ruse	Victor Loupan	24,90
O lume secretă. Mari spioane din secolul al XX-lea	Vladimir Fedorovski	24,90
O revoltată în Rusia bolșevică	Evghenia Iaro-slavskaia-Markon	24,90
O viață în Gulag	Dmitri Vitkovski	22,50
O zi în Roma Antică. Secrete și curiozități	Alberto Angela	34,90
Omul de Neanderthal. O poveste rescrisă de știința modernă	Dimitra Papagianni Michael A. Morse	39,90
Parisul anilor nebuni	Mary McAuliffe	44,90
Petru cel Mare	Henri Troyat	34,90
Prin deșert spre libertate. Fuga mea din Coreea de Nord	Eunsun Kim, Sébastien Falletti	24,90
Putinofobia. Rusia contemporană și angoasele Occidentului	Giulietto Chiesa	24,90
Războaie	Sebastian Junger	29,90
Războiul redescoperit 1914–1918	Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker	29,90
Războiul unei familii 1914–2014	Stéphane Audoin-Rouzeau	19,90
Regele Carol al României. Povestea unei vieţi	Mite Kremnitz	19,90
Regina Deșertului. O femeie în Arabia	Gertrude Bell, Georgina Howell	34,90
Regina Elisabeta a II-a	Andrew Marr	34,90
Regina Victoria	Matthew Dennison	24,90
Retragerea lui Napoleon din Rusia. Memoriile maiorului Vionnet	Louis Joseph Vionnet	29,90
Rola 800	Marius Oprea	39,90
Rudolf de Habsburg	Christine Mondon	24,90
Rudolf de Habsburg și secretele de la Mayerling	Jean des Cars	44,90

Titlu	Autor	Preţ
Rusia explodează. Planul secret pentru resuscitarea KGB-ului	Iuri Felştinski, Aleksandr Litvinenko	34,90
Saga dinastiei Romanov	Jean des Cars	34,90
Saga reginelor	Jean des Cars	34,90
Sahara. O poveste adevărată despre supraviețuire	Dean King	39,90
Saladin. Triumful Renașterii sunnite	A.R. Azzam	42,50
Secretele morţii lui Mussolini. Adevărul despre controversata execuţie!	Luciano Garibaldi	29,90
Secretul lui Leonardo	Costantino d'Orazio	34,90
Singur în Damasc. Viața și moartea spionului israelian Eli Cohen	Samuel Segev	34,90
Siria. De ce s-a înșelat Occidentul	Frédéric Pichon	24,90
Statul în secolul XXI. Modelul chinez	Dan Tomozei	34,90
Şef în Gulag. Amintirile unui ofiţer sovietic	Feodor Mociulski, Deborah Kaple	29,90
Sfârşitul. Rezistenţa sfidătoare şi înfrângerea Germaniei lui Hitler, 1944–1945	Ian Kershaw	39,90
Sissi, împărăteasa Austriei	Jean des Cars	33,62
Sissi. Biografia împărătesei Elisabeta de Austro-Ungaria	Angeles Caso	38,44
Spionul lui Stalin. Richard Sorge şi reţeaua de spionaj din Tokio	Robert Whymant	39,90
Stalingrad. Cum a triumfat Armata Roşie	Michael K. Jones	29,90
Stalingradul de pe Yangtze. Bătălia pentru Shanghai – 1937	Peter Harmsen	37,50
Stalinismul de fiecare zi. Viața cotidiană în Rusia sovietică a anilor 1930	Sheila Fitzpatrick	34,90
Suleyman Magnificul şi sultana Hurrem	Erhan Afyoncu	24,90
Sultana Kösem	Aslî Eke	29,90
Supravieţuitorii. Monarhia la începutul secolului XXI	Peter Conradi	39,90
Timur Lenk	Arnaud Blin	27,50
Tunelurile terorii. Războiul dintre Hamas și Israel	Alan Dershowitz	34,90
Turcia, între nebunie și melancolie	Ece Temelkuran	34,90
Turcia lui Erdoğan	Ahmet İnsel	27,50
Turcia și fantoma armeană	Laure Marchand și Guillaume Perrier	24,90
Ultimul an din viața Elenei Ceaușescu	Lavinia Betea	29,90
Un martor al Marii Uniri	Ionel Pop	27,50
URSS în Afganistan (1979–1989)	Rodric Braithwaite	39,90
Yitzhak Rabin. Soldat, lider, om de stat	Itamar Rabinovich	24,90

În curând:

Evadare de la Auschwitz
de Joel C. Rosenberg

Pentru comenzi și informații, contactați:
GRUPUL EDITORIAL CORINT

Departamentul de Vânzări
Str. Mihai Eminescu nr. 54A, sector 1, București, cod poștal 010517
Tel./Fax: 021.319.47.97; 021.319.48.20

Depozit
Calea Plevnei nr. 145, sector 6, București, cod poștal 060012
Tel.: 021.310.15.30
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazin virtual: www.edituracorint.ro

Format: 16/54x84;
Coli tipo: 24

Tiparul executat la:

artprint®
start printing smart